

8/24 25
g

183

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

ÖTVENEDIK KÖTET

(124. 125. 126. SZÁM.)

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

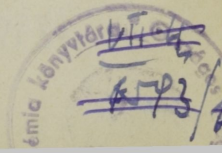
dp

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1887.

Leltárnapló **4763**
 tétele alatt lezárva.
 Bp 195 **3 IV. 22**

26.-

Orsz. Levéltár Könyvtára
 1895n 61 n. sz.

TARTALOM.

CXXIV. SZÁM.

CSENGERY ANTAL MINT IRÓ. — Péterfi Jenőtől	1
KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE. (IV.) — Hunfalvy Páltól	17
A SÓBÁNYA-JEGYEKRŐL. — Kornfeld Zsigmondtól	33
ÖT ÉV A SZERB EGYHÁZ ÉLETÉBŐL. — —y—s.	46
A KOMÉDIÁS. Vigjáték egy felvonásban. — Csiky Gergelytől	78
KÖLTEMÉNYEK: <i>A szentimrei mezőn. I. II.</i> Szász Károlytól. — <i>Dal</i> <i>Wolff Tannhäuseréből</i> , németből. Ifj. Neumann Sándortól	116
VITZTHUM GRÓF EMLÉKIRATAI. (II.) Berzeviczy Alberttől	121
RANKE UTOLSÓ MŰVE. — Marczali Henriktől	138
AZ ORVOSI TUDOMÁNYOK TANÍTÁSA ÉS TANULÁSA. — Molnár Viktortól	147
BOSEOVICH ROGER. — Hunfalvy Jánostól	153
GLOSSÁK PAULER GYULA NYILT LEVELÉRE. — Salamon Fe- rencztől	159
ÉRTESITŐ: Hellebrant Á.: <i>A m. tud. Akad. könyvtárában levő ősnym- tatványok jegyzéke.</i> H. G. — Csanádi G. és Plósz P.: <i>A borászat könyve.</i> Lengyel Istvántól. — Thiemann T.: <i>Deutsche Cultur und Literatur des XVIII. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössischen italienischen Kritik</i>	168

CXXV. SZÁM.

AZ AGRÁRIUS KÉRDÉSRŐL. — Tisza Istvántól	177
LÓCZY LAJOS MUNKÁJA A KHINAI BIRODALOMRÓL. — Simonyi Jenőtől	225
KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE. — (V.) Hunfalvy Páltól	240
A «YELLOWSTONE» NEMZETI PARK ÉJSZAK-AMERIKÁBAN. — Szabó Józseftől	266
AZ ÓRA. Beszély. — Martini F. után, olaszból. D.	285
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az ősz.</i> Gyulai Páltól. — <i>Excelsior.</i> Longfellow után, angolból. Szász Bélától	301
NYILT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ. — Trefort Ágostontól	305
NÉHÁNY SZÓ AZ EGYETEMI TANÍTÁS KÉRDÉSÉHEZ. — Báró Eötvös Lorándtól	307
ÉRTESITŐ: Goethe: <i>Faust. A tragédia második része.</i> Ford. dr. Váradi Antal. rg. — Stauffer-Albrecht: <i>Hermann Christoph Graf von Rus- worm, kais. Feldmarschall in Türkenkämpfen unter Rudolf II.</i> Szilágyi Sándortól. — <i>Németországi nyilatkozat egy magyar nyelv- tudományi munkáról.</i> —v.	322

OSZMÁN-TÖRÖK NÉPMESÉK. — Kúnos Ignácztól	338
KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE. (VI.) — Hunfalvy Páltól	390
KÖZEGÉSZSÉGÜGY ÉS STATISZTIKA. — Földes Bélától	411
KÉT NORVÉG DRÁMA. — Péterfy Jenőtől	427
KÖLTEMÉNYEK: <i>Emlékezés herti lakunkra.</i> Szász Bélától. — Éj. Leconte de Lisle után, francziából. B. Jeszenszky Bélától	445
AZ EGYETEMI TANÍTÁSRÓL ÉS AZ EGYETEMI TANDIJ-REND- SZERRŐL. Balogh Kálmántól	447
WIRTH MIKSA LEGUJABB MŰVEI. — n—e.	454
A NORICUMI VAS HAZÁJÁBAN. — Téglás Gábortól	461
ÉRTESÍTŐ: Rényi R.: <i>Italia költészete a középkorban.</i> —e—. — Bole- mann J.: <i>Fürdőtan:</i> Hankó Vilmostól. — Say L. <i>Les solutions</i> <i>démocratiques de la question des impôts.</i> L. B. — Aspelin E.: <i>Lamottes Afhandlingar om tragedin, granskade och jemförda med</i> <i>Lessing.</i> rlr. — Devas: <i>Studies of family life.</i> n—c. — Schreck E.: <i>Finnische Märchen.</i> rdr. — Csorba F.: <i>A közgazdaság alap-</i> <i>fogalmái.</i> —t.... ..	471

(CSENGERY ANTAL MINT ÍRÓ.*)

1884-ben jelentek meg Csengery Antal összegyűjtött munkái. Fontos idők emléke fűződik e művekhez. S elmondhatjuk rólok is, mit írójok Teleki József könyvéről mondott: «Kötelessége a magyar napi irodalomnak koronkint visszatérni az ily művekre, még egyetlen példány hever azokból olvasatlanul a könyvárusok boltjában.»

De tegyük hozzá azonnal, Csengery írataihoz nem mindenütt irodalmi, vagy nem első sorban irodalmi érdek kapcsolódik. Kiadójok összegyűjtött munkáknak nevezi s csakugyan ez a helyes kifejezés. Még ha az eddig kiadatlanokat is hozzájuk vetjük, mindent, mit Csengery írt, még akkor is csak összegyűjtött munkákkal van dolgunk, s nem «összes művekről». Az utóbbiaknak meg van a magok határozott irodalmi egysege; vagy teljességekben mutatnak föl egy mindenekelőtt írói egyéniséget; vagy legalább bizonyos folytonossággal űzött írói munkásság eredményei.

Csengery munkássága e téren azonban töredékes; mit fölületes áttekintéssel is észreveszünk. Mikor műveinek egyik kötete a történetírókról s a történetírásról szól; a másik a magyar vasútak tárgyában emlékiratot tartalmaz vagy egy népbank-tervezet paragrafusait; mikor itt színi kritikákat találunk, ott követjelentéseket s mezőgazdasági cikket; azonnal láthatjuk, hogy nem tisztán az írói szempont adja meg e sokoldalú tevékenység méltatásához a megfelelő mértéket.

Mert ha Csengery író is volt, nem első sorban s lelke leg-

*) *Csengery Antal összegyűjtött munkái.* I—V. kötet. Kilián Frigyes bizománya. 1884.

erősebb felével volt író; ha tudós is volt, nem első sorban volt tudós. Az íróban gyakorlati irányok rejtőztek; ezek serkentették cselekvésre s ezek nyomták kezébe legtöbbször a tollat. S a későbbi időben sem főleg irodalmi munkássága emelte Csengeryt, hanem Csengery tekintélye adott nyomatékot annak, a mit írt. Csengery az író, csak töredéke az egész Csengerynek; becses töredéke, de azért ő inkább politikus, nemzetgazda, békés agitator, eszmékben otthonos reformer, mint író. Az írás nála nem volt életcél; őt nem bilincselte le az íróasztal démona; ritkán írt azért, mert írnia kellett. Egyénisége érvényesült írói tevékenységén kívül is; másrészt pedig írói tehetsége nem volt oly parancsoló, sem oly önző, hogy helyzetének egyéb követelményeit háttérbe szorította, vagy vele elfeledtette volna. Ezért Csengery az író, mint már Gyulai megjegyezte, «fényben, hatásban mögötte áll társainak: Szalay Lászlónak, Eötvösnek, Keménynek. Ezekben nagy írói productivitás volt, s az első, publicistikai, politikai szereplése mellett lett jeles történetíró, ki mint ilyen már teljesen leköti figyelmünket; az utóbbiaknál pedig szellemök egész mélységét és fényét, lelkök legjobb részét hiány nélkül, teljességekben tükröztetik műveik. Keményében ott van az egész Kemény s politikai szereplése csak magyarázza az alakot, de teljesebbé nem teszi; Csengery iránt igazságtalanok volnánk, ha tekinteten kívül hagynók, nem azt, hogy mit írt, hanem azt, hogy mit tett s cselekvésével milyen irányt adott, miként hatott.

Legfőbb dicsősége az marad, hogy a nemzet politikai életének újjászervezésében előkelő szerepe jutott, s hogy Deák barátja, tanácsosa, jobb keze volt. Már pályája kezdetén magasabb szempontból nézte a politikát s különösen a kiegyezés időszakában jó alkalma nyílt azt a szempontot gyakorlativá is tennie. Széles körű, sok oldalú tanulmány párosult benne erős történeti fölfogással, s ha e tulajdonok rendesen nem az activ politikust szokták jellemezni, soha alkalmasabbak nem voltak mint oly időkben, hol a politikát nem a szenvedélynek, hanem erős jogérzet mellett eszélynék, megfontolásnak, higgadt belátásnak kell vezetnie. Deák vezérkarának Csengery egyik főnöke volt; és senki jobban nem tudta megítélni a dispositiókat, senki több fölvilágosítást adni, jobban útbaigazítani, tájékoztatni nem tudott, mint Csengery. Nemcsak előadója volt a legfontosabb ügyeknek, hanem tisztázója, társaival szemben kifejtője is.

A mit Deák vezéri belátása kigondolt, annak Csengery gyakran pontos tervezetét készíté el. S hány kérdésben nem volt ő kezdeményező! Nem pusztán a politikát értjük; mert Csengerynél a politikus mögött reformer is rejtőzött; az elmélet embere erős gyakorlati ösztönökkel is bírt. A hol lehetett, emelni akarta a műveltséget minden téren; a politikában, journalistikában, iskolában, tudományban. A műveltség emelése — íme azon gyakorlati cél, melyben szétágazó, gyakran töredékes, hatásos de zajtalan működése egységét leli. Széchenyi virtuóz volt abban, hogyan tudta a legcsekélyebbet a magyar kultúra kérdésével egybe kapcsolni; mikor Pesten a *Magyar király* vendéglő előtt az első omnibusok üléseit próbálgatta, akkor is a nemzeti haladás gondolata forgott nyugtalan elméjében. Csengeryben is volt valami e szellemből, különösen irodalmi téren. Megesett, hogy divatlapba komoly, taglaló cikket írt Homerról; a figyelmet arra akarta fölhívni, hogy a «bájos» olvasó lelkét jobb eledellel is lehet táplálni, mint fűzfa-verssel és rikító tárczával. Máskor egy időre beállva színi kritikusnak, a művészi ízlés érdekében redőkbe szedte a homlokát a *Touloni éj*, a *Hazatértek* az *Ábrand és Való* rémséges történeteinek; s a francia rémdrámák férczelő utánzóinak komolyan magyarázgatta, hogy két doleg az, mire a drámaírónak szüksége van: szeretnie kell Shakespearét és tanulmányoznia, nem annyira a színpadot, mint az előtte föltáruló életet. Jellemző e részben szerkesztői munkássága is a *Pesti Hírlap*nál 1845 derekától 1848 végeig. Nemcsak vezércikkíró volt lapjánál, hanem irodalmi mindenés; mint följegyzései után Gyulai is kiemelte, volt újdonságíró, külföldi szemleíró, megyei tudósító, színi kritikus, könyvismertető. A mint jellemzően írja: «a haladási ügy egyik napszámosságának» tekinté magát, ki előtt e szempontból semmi tárgy nem csekély.

Láthatni, az önálló írói szereplés nem volt első rendű ambíciója Csengerynek. S csakugyan tulajdonképi írói pályája azon időbe esik, mikor a közügyek állapota őt akaratlanul is otiumra kényszeríté: a forradalom lezajlásától 1861-ig. Ha irodalmi működését egy kifejezés alá akarnók hozni, mondhatnók, hogy Csengery a nyugati eszmékkel szemben egy nagy szabású reporter szerepét vitte irodalmunkban; s pedig olyan időben vitte e szerepet, mikor a telivér hazafi csupa bánatból édes tunyaságra adta magát s a tudományt annyira németnek nézte, hogy jogosult megvetéssel hátat fordított neki. Csengery azonban a

nemzeti színű korlátokat elismerni nem akarta; ha szívében magyar volt, elméjében a tudós kosmopolita ösztönei éltek. S így ki volt jelölve számára a föladat, melyet tehetsége legjobban megoldhatott. Az ötvenes évek viszonyai közt nemcsak hogy önálló tudományos productióra nem volt meg a talaj s a kellő előmunkálat, hanem még az európai tudomány ismeretében is csak a hézagok voltak fölötte tekintélyesek. A művelt elméjű Csengery legerősebben e hézagokat érezte s saját művelésén is dolgozva, öntudatosan közvetítőnek állott az európai tudományos szellem s módszer ismertetésében. Itt újra láthatjuk, hogy elméleti cselekvésével hogyan egyesül gyakorlati irányzat. Nem mondhatni, hogy föllépése a nagyközönség inyére lett volna; annyira nem, hogy egyszer maga a mindig nyugodt, mindig méltóságos szavú, mindig objectiv Csengery is némi ironiával fölkiáltott: «A kérdés az: kell-e nekünk egyáltalában tudomány; vagy midőn más nemzetek irodalma a tudományok egyetemét képes fölkarolni, egyedül a magyar szellem az, melyről azt kell mondanunk: «elég neked Macedonia»!? A hazai föld ismerete, a nemzet történelme melyik magyart ne érdekelne mindenek fölött? De egy művelt nép nem hasonlíthat az indiánhoz, kinek földrajzi ismerete alig terjed vadászerkein túl; se az otahajtihoz, a ki dicsekvéssel mondá, hogy ő csak nemzeti-sége történeteit tudja.»

Pedig egy kis phalanxot nem számítva, melyhez irodalmunk legfényesebb nevei tartoznak, sokan voltak az írói emberek között, kik megelégedtek Macedoniával, s még nagyobb számmal a közönségben, kik az otahajtii beszédet lelkesedve helyeselték.

S mikor történt, hogy Csengery az összehasonlító nyelvtudomány és mythologia elveit alkalmazta egy ezektől nagyon is idegenkedő nemzeti fölfogásra, nem kevesen haragudtak meg érte, hogy tudományos fejlődésünk csöndet importált eszmékkel s kritikai gondolatokkal zavarja meg. Pedig Csengery *Tanulmányai a magyarok ősvallásáról* írói pályájának egy maradandó emléke; a tudományos fölfogásnak példája oly időben, mely ily kérdésekben e fölfogásnak nem kedvezett; s irodalmunkban ma is mintája a személyeskedés árnyékától is távol álló, tudományos elveket alkalmazó, minden kicsinyeskedéstől ment kritikának. Igaz, Csengery nem volt szaktudós; nem közvetlen forrásokból merített, sokszor jeles külföldi

művek után beszélt. De övé volt a helyes ítélet s a bő ismereteken alapuló kritikai belátás.

Valami abból, mit Schellingre mondott vetélytársa, Csengeryre is illik: tanulmányait sokszor a közönség előtt végezte. Mikor arra kényszeríték a viszonyok, hogy egy magánintézetben tanári állást foglaljon el, belemerült történeti tanulmányokba s akkor támadt gondolata: megírni az emberi művelődés történetét tudományos alapon. A gondolat nem valósult, mint egy másik írói terve sem: megírni a reformkor történetét Szechenyi föllépésétől a forradalomig. Hanem keletkeztek e helyett töredékek, melyekben Csengery koronkinti tanulmányairól számot adott; cikkek, melyekben a többi közt a történetírás különböző irányait akarta rajzolni, ha már maga a művészi történetírásra példát nem adhatott. S ez utóbbi cikkek mögött föltűnik Csengery kedves könyve, néha tájékozója s műzsája, a *Revue des deux Mondes* s ennek írói is, René Saint-Taillandier, Ampère, s mindenek előtt a folyóiratnak mindig általános elvekből kiinduló, józan, s talán túlságig rendszeres kritikusa, Planche Gusztáv. Csengery nagyon szívesen jelent meg e férfiak karján s mellette nem volt senki, a ki nagyobb figyelemmel kísérte volna a külföldi, különösen a francia irodalmi jelenségeket, mint ő. Nem is véletlen dolog, Csengery irodalmi pályáján, hogy ő benne támadt egy oly folyóirat gondolata, mely művelt irodalmi formában tárgyalja a szaktudomány kérdéseit s közvetítse a külföld irodalmát a hazáival. Egész írói működése e gondolatnak megtestesítése.

Különösen szívén feküdt a történetírás fejlesztése. Többnyire külföldi történetírókról szóló cikkeinek is általánosabb kérdés képezte alapját: a történetírás formájának kérdése. «Östörténeti nyomozóink szójátékainál nem kevésbé boszantott látnom, mennyire nem halad nálunk egy nyomon a történeti irodalom terén az adatgyűjtés a földolgozással s hol az az anyagok egybeállítása folyt is, mi kevés gond fordított akkor a földolgozásra.» S később: «A tudomány, mindenekelőtt a történettudomány, csak művészi alakban válik valóban nemzeti közkinccsé». Azóta javultak viszonyaink; s ha Csengery szava erre közvetlen hatással nem is lett volna, megmarad azon érdeme, hogy első volt, ki bátran rámutatott történetírásunk elhanyagolt állapotára. Különben Csengery szavát még mindig időszerű hallani s időszerű ismételni, míg lesznek

adatgyűjtőink, kik azt hiszik, hogy e különben eléggé nem becsülhető munkával már a történetíró hivatásának megfeleltek.

Czikksorozata a történetírókról az ötvenes években készült s irodalmunkban talán Csengery az első, ki bámulva mutatott Macaulayra. Szerinte Macaulay a legteljesebb történetíró; az, ki az alkotó művész erejével a történet rúgóinak legmélyebb ismeretét párosítja. Macaulay könyve akkor hatása délpontján állott; Walter Scott *Waverly* regényei óta nem volt kelendőbb, bámultabb könyv az olvasó-világban, mint az ő története. S Csengerynél s a műveltebb magyar politikusoknál még egyéb is járult e körülményhez. Csengery majdnem «napi érdekűnek» találta e könyvet a forradalomra következő időkben. Szerinte e kérdést: miért sikerült az angol forradalom? legjobban Macaulay oldotta meg. S a sorok közt olvasni tudó belőle kivethette, miért nem sikerült a magyar. Macaulaynak vonzó könnyedséggel, kiapadhatatlan bőséggel írt, általánosba menő reflexiói önkényt alkalmazódtak egyébként különböző viszonyokra is. S e mellett a könyv az alkotmányos eszméknek is ragyogó szavakkal, mesteri retorikával pompázó tórháza volt. Csengery egész politikai pályája a parlamentáris eszmékért való küzdelem; nem csoda, ha azt a történetíró kedvelte leginkább, kinél ezt a küzdelmet megkapó történeti képek egymásutánjában objectiválva találta. S ha hozzá vesszük Macaulaynak anthitesisekben gazdag, festői színekben bővelkedő, a common sense-nek megfelelő, azt művészi élvezettel eltöltő stílusát, Csengerynél nagyon érthető Macaulayval szemben az a nagy előszeret, mely minden kritikát elhallgattatott. Egyszerűsödő érthető az a kissé szűk mérték, melyet Macaulayval szemben Ranke alkalmaz. Minden jelességét elismerve, Ranke mégis hézagos, hideg; nem ismeri a történetben azon imponderabilis elemeket, melyek nélkül «egy történeti ábrázolatlak sincs valódi nemzeti jelentősége»; elveszti szem elől azon magasabb politikai, erkölcsi s bölcselmi szempontokat, melyeknek emelni kell szívünket, melegíteni lelkünket; Ranke mindennek fölött töredékes s műveiben hiányzanak az összes compositio kiemelkedő központjai. Az igaz, Rankénál hiányzanak a széles tableauxk, nincs meg a csattanós események színes előadása, s az író elhallgatja felét annak, a mit az ember még tudni szeretne. De egyet nem lehet tagadni, hogy a legszigorúbb történeti compositiónak mestere.

Értem azt, hogy minden egyes esemény vonatkoztatva van írásokra, a történet folyamán nyilatkozó oly eszmékre, melyek a rajzolt korban épen hatalmasak. Ranke compositiójának «kiemelkedő középpontjai» tehát csakugyan nem események széles rajza, mint Macaulaynál, hanem a történet uralkodó eszméi, melyek a korok szerint változnak, mert fejlődnek. S compositiójának ez az egysége oly erős, hogy nincsen egy lapja, hol e vonatkozást nélkülözőnk. Az ily fölfogásból a phantasia számára természetesen némi töredékesség származik; mert az eseményekből csak annyit, csak azt mutatja, minek általánosabb érdeke, világtörténeti fontossága van. A történetnek ily ábrázolása mellett az írótól az események előadásában is a drámai elevenséget és teljességet követelni, lehetetlen dolog; annyi volna, mint szobortól kívánni, hogy egy Rembrandt-kép hatását tegye. — Súlyosabb az a vád, hogy Ranke szem elől téveszti azon magasabb politikai s bölcselmi szempontokat, melyek a szívet emelik, a lelket melegítik. Azonban ha egy történetíró elbeszélése folyamán éreztetni tudja olvasójával, hogy a korok elszórt eseményeiben, egyesek s pártok politikájában, az életnek s az emberi szenvedélyeknek látszólag önkényes nyilatkozataiban szükségesség rejlik; ha éreztetni tudja, hogy ez a szükségesség nem vak fatum, hanem az eseményekből magát kiszövő történeti eszmék fejlődése: azt hiszem, hogy a «legmagasabb» philosophiai szempontból fogta föl a történetet. S Csengery modorát utánozva, kérdehetnők: «Mutassatok föl történetírót, kinél ez a szempont élesebben s következetesebben érvényesül?» Az igaz, Ranke nem moralista, nem pártember s politikai pathosa nincs. De a történetírónak nem is a cselekvő ember kategoriáit kell a történetre alkalmaznia, ő szemlél és magyaráz. S Rankénál a nyugodt szemlélet gyökere nem közönyösség, nem a meggyőződés hiánya, mint azt a negyvenes-ötvenes éveknek politikai eszmékben élő kritikusai állították; nála a szemlélet nyugodtsága, pártatlansága pantheistikus mélységű fölfogásból ered; neki a történeti hatalmak küzdelme «isteni színjáték», melynek lefolyását morális vagy politikai rokonszenv vagy ellenszenv nyilatkozataival megzavarni nem szabad. Innen elnéző volta az egyéni szenvedélyeknek még túlcsapongásai ellen is a történetben! Ez a fölfogás, «ha magas szempontokat» mellőz is, kétségtelenül mély; azonban nem a pártok emberének való, inkább a szemlélkedő elmének szól,

mely a cselekvések egyéni rúgóival nem törődik, inkább csak a cselekvés mögött rejlő általánosabb irányokat akarja földeríteni.

De térjünk vissza Csengeryre; azon művéhez, mely írói hírnevét tulajdonképp megalapította. Érttem történeti jellemrajzait, melyek 1851-ben jelentek meg, a *Magyar szónokok s statusfér-fiak* című könyvben Kemény Széchenyi-jével és Wesselényi-jével együtt. Nem csak egymás mellett, hanem egymáshoz is simúlva, dolgozott itt Csengery és Kemény. S a jellemrajzok némely helyén mintha Kemény modorát lehetne kiéreznünk. Ott van például a Szentkirályi jellemrajzát megnyitó kép. Szentkirályi száraz, sugár, éltes alakja a bonczterembe gyülekező ifjak között a hullák előtt. S a kérdések: mi hozhatta e férfit e helyre? Kihalt volna e száraz agyból minden képzelő tehetség, minden indulat a tudomány égető szomján kívül? Vagy egy nyugtalan fő, ki bebarangolta az ismeretek sok országát, új ismeretkincsek után vágvik, egy új Faust? Vagy talán az élvek csömöre hajtá e helyre, egy új Hamlet? Vagy beteg, ki az életunalom ellen ilyen szórakozást keres? Vagy meghiúsult remények kísérteteitől akar menekülni s azt hiszi, hogy az emberi emlékezet az iskolás gyermek írótláblájához hasonlít, «melyet letörülhetsz és ismét beírhatasz tetszésed szerint»? Ez egészen Kemény modora, mikor tépelődni szeret. De ilyen hasonlóság csak néha-néha villan föl; mert Csengery saját írói tulajdonságai egy munkájában sem mutatkoznak oly teljességben, s annyi jelességgel, mint e jellemrajzokban. De nem csak írói tulajdonságok voltak akkor szükségesek e jellemrajzok megírására. Talán Keményen és Szalay Lászlón kívül alig lett volna másnak tehetsége, vagy tehetség mellett kedve, a lezajlott idők embereiről ily objectiv rajzokat adni. Mikor például Szemere a múlt időkre visszaté-kint érzékenykedő, mindenben megsérülő subjectivismus szól belőle, s az eseményekben, a szereplő egyének cselekvésében az eszmei fonalat többé nem tudja meglátni. Elméjében a múlt idők képe összekúszalódik s alakjai eltorzulnak. Csengerynek e tekintetben már helyzete szerencsésebb volt: ő mindvégig inkább csak szemlélő, bíráló, tájékozást kereső maradt; mint hírlapíró a politikai kérdéseknek inkább elméleti tisztázásával volt elfoglalva, mint a gyakorlati politikával. «Az eszményire való tekintet — mondja később egy akadémiai beszédében — szintoly elengedhetetlen a valódi politikusnak, mint a tiszta geometria

tudása a mechanikusnak.» Csengery a forradalom alatt a politikában ezzel a tiszta geometriával foglalkozott s távol maradt onnan, hol helyebe politikai ambitio, szenvedély pártérdek lép. Nyugodtabb, elméletre hajló, általános szempontokat kereső elméjét a szenvedély gőze nem kábítá el pillanatra sem, s érzelmeibe az elmérgesült, beteges egoismus egy paránya sem vegyült. Ezért — hogy egy harmadikról használt szavait ismételjem — «illusio s kétségbeesés» nélkül nézett a jövőbe s nézhetett a múltba is. S politikai küzdelmeink befolyása a forradalomig csakugyan oly világosan állott előtte, mint a matematikus előtt valami algebrai problema. Azért Spinoza nyugalomával vet számot e művében a viszonyokkal: világossá teszi, mennyire haladt a nemzet a politikai reform művében 1848-ig, mintegy kéz alatt utalva arra is, hol kell fölvenni a fonalat, ha majd fordul az idők járása.

Ily szellemi dispositiók mellett írta Csengery az ő jellemrajzait.

Némelyik részletesebben van megírva. Ilyen például Szemere Bertalané, melyben Csengery különben a sok egyéni vonás mellett is, inkább construálja az alakot, mint igazán jellemzi. De így is utal már a forradalom előtti Szemerében bizonyos ellenmondásokra, melyek az emigratio viszonyai közt lényében erősebben kifejlődtek. «Szemere nem az, a kinek született. Kedélye hajlott a sentimentalismusra» s mégis törekszik tárgyilagossá lenni. «Eleven, tüzes, szenvedélyes s mégis jellemét nyugodttá, hideggé, önmagán uralkodóvá képpezte.» A forradalom után a páncél Szemeréről lehullott s emlékiratai mutatják, hogy szíve csupa seb volt. Érzékeny idegeskedéssel és sebzett subjectivismussal beszél a múltból, személyes sértődés hangján, mely nem egyszer kellemetlenül érinti az olvasót. Azt a fekező erőt, melyről Csengery szól, mintha az emigratio szomorú évei fölemésztették volna. Csengery e jellemrajzban saját lényéből kölcsönzött hősének.

Egy másik jellemrajz, a Szentkirályié, pedig az által jeles, hogy majdnem a deductio erejével mutatja, mint válik hatálytalanná kiváló tehetség is elemeinek bizonyos hibás vegyítése következtében. A megfutott pálya eredménye: az «erőtlenség önérzete» s visszavonuló büszkeség. S mint valami logikai következés, úgy hat a jellemrajz befejező mondata: «S most szórakozást keres a bonczteremben, mint egykor az aldunai táborban». Csengery itt

bizonyos tekintetben ellenkező természetet rajzol a magáéval; egy férfiút, kiből az értelmi skepsis nagyobb, mint a biztos eredményeket kereső gondolkodás, s kiből törekényebb az akarat, hogysen kitartó lehessen . . . Csengery mintha érezte volna az ellentétet; s azért e rajza a legélesebbek egyike, objectív nyugalmaiban majdnem kegyetlen.

Rajzai különben első sorban politikai arcképek. A jellemzés alapjául az alakok politikai szereplése szolgál; ennek kiszínezésére, mélyebb magyarázatára valók azután az egyéni vonások. A politikai szereplés ecsetelését pedig Csengery legtöbbször az akkori pártküzdelmek egy oly fontos kérdéséhez fűzi, melynek vitatásában hősenek előkelő szerep jutott. Ilyen volt például Szalaynál a városok képviselőténak, Szentkirályinál a városrendezésnek ügye. S ez nagyon szerencsés eljárás. A forradalmat megelőzőt időkben a specialis kérdések nem maradtak elszigeteltségökben; mindenik mögött egy csoport más bukkant föl, melyek kapcsolatos megoldásától látszott függni politikai átalakulásunk jövője. Mikor most Csengery rajzolja, hogyan fogta föl ez a szónok vagy az a politikus az ily fontosabb kérdéseket, hogyan vélte megoldhatóknak s hogyan keresett utat ezekről a teljes politikai reformhoz: az olvasónak biztos mértéket ad, melyen a szereplők államférfiúi belátását, politikai vérmérsékletet megítélheti. Ez eljárásnak írói szempontból is meg vannak előnyei: mindjárt egy konkrét kérdésre szegződik az olvasó figyelme: s a kérdés fejtegetésével meginduló jellemzés így biztos, tisztán körvonalozott alapot nyer. Különben Csengery nem mindenütt egyenlő modort követ; ez változik a rajzolt alakok különbözősége szerint. Szalaynál például, ki nem volt szónok és a forumon élő ember, hanem egyszerű polgár s nyugalmas tudós, a rajz alapját többnyire beszédeiből, irataiból vett jellemző idézetek alkotják meg. Mintegy magamagából fejlik ki a politikai jellemkép. Másutt Csengery szélesebb ecsetet használ; rajzolja a szónokot, modorát, föllépését s Szemere Bertalannál nagy előszeretettel foglalkozik az egyéni vonásokkal is. Tetszettek Csengerynek Szemere politikai erényei, a cselekvés terén határozottsága, érzékeny belsőt takaró merevsége s az az erő, melylyel magát mostoha anyagi viszonyokon átküzdötte.

De ha egyenkint is érdekesek a jellemrajzok, összeségök-

ben új értéket nyernek. Képét bírjuk bennök a negyvenes évek politikai küzdelmeinek, vagy hogy helyesebben mondjam, tájékozódhatunk általuk e küzdelmek iránya és jelentősége felől. S e tekintetben még nincs könyvünk, mely Csengery jellemrajzait pótolhatná.

Íme Csengerynek legértékesebb irodalmi hagyománya. Mikor a munka megjelent, nem igen volt népszerű s nem is igen olvasták. Ma pedig még mindig többen is olvashatnák. De régi dolog, hogy nálunk inkább az idő «consumálja» a jobb műveket is, mint a közönség.

E jellemrajzokhoz sorakozik essayje Kossuthról, mely még 1850-ből való s *Deák Ferencz emlékezete*. Szerkezetre némileg elütő dolgozatok; míg az utóbbi a kornak 1848-ig politikai történetét is föltüntet, az első tisztán egy forradalmi szónok rajza, minden történeti háttér nélkül. Egyébiránt mintaszerű művecske s érdekességét emeli, hogy szerzője, kiben a forradalmi szellemnek egy ere nem volt, magának éppen olyan hőst választ, kinek tehetségét a forradalom láza gyulasztotta és táplálta. A különbség nem lehetne nagyobb. Amaz a politikai pártok küzdelmében az érvek erejével akar hatni, ez inkább a szenvedélyeket kelti föl; az éles határvonalat von egyéni ambíciók érvényesülése s a haza sorsa közt; a másik pedig azt tartja, mintha a kettő személyében egybe volna forradva. Az a politikai eszmék súlyát és értékét latolgatja s nyomról-nyomra halad a gondolat ösvényén; ez inkább játszik az eszmékkel, átröppen rajtok s csak annyit assimilál belőlök, a mennyi bizonyos pillanatokban a nemzet izgatására legalkalmasabb. Az egyik redős homlokkal s elborúlt kedélyvel keresi még a zajló viszonyok tömkelegében is az észszerűt s űzi el magától a képzelem káprázatait, a másikat meg éppen szenvedélye hajtja, képzelme ragadja messze útján a municipium sáncaiból ki egész a szegedi világszabadságig. Egy politikai gondolkodó beszél e jellemrajzban a nagy agitatorról, a higgadt taglaló a «nagy álmodóról». Nem csoda, hogy szétfoszlatja az álmot s bizonyos hideg érdeklődéssel s az ellentétes lélek éles szemével szemléli s rajzolja meg a fehérből alábukott Euphorion vonásait.

De «mi másként hat reám e jel» idézhetné a *Faust*ból, midőn Deák jellemzéséhez fordul.

Csengery, ez emlékbeszédben, mely csaknem egész könyv, nem csak újabb történetünk vezéralakjának emel szob-

rot, hanem saját írói működésének is. A gondolat tárgyyszerű nyugalomát nála annyi önkénytelen melegség sehol sem futja át, mint Deákról írt soraiiban. Az esprit füszerét, a szellemesség csillámát, a stilus behízelt változatosságát nem szabad e tanulmányban keresnünk: inkább a szobrász márványa lebeggett az író képzelme előtt, mint a festő színei. Mindenek fölött tárgy méltósága tölti el, s mindenek előtt ezt akarja tükröztetni mondataiban is. Kerül minden könnyű szót, minden ríktöbb ékítményt. S csakugyan Deák Ferencz erős szemöldökét könnyebb még erősebben kiugrasztani az olvasó képzelmében, mint az egész alak körvonalaait egyöntetűen megrajzolni. Csengery pedig erre törekedett s itt velős, sententiosus stilusa egészen tárgyhöz termett. Az is jelessége művének, hogy szélesen rajzolja a politikai viszonyokat, a mint Deák föllépése óta fejlődtek; így legjobban föltüntetheti azt a szellemet, melyvel hőse a viszonyok alakulására hatott. S így elménk előtt világos lesz Deák szerepe. Élete folytonos küzdelem a jogért s az olvasó érteni tanulja Deák páratlan helyzetét nemzetével szemben. Ő volt ennek megtestesült jogérzete az ingadozók kishitűségével s a túlzók szenvedélyességével szemben: a nemzet lelkiismerete beszélt, ha ő beszélt. Ezért ritka sors is jutott osztályrészeül: egyszerű független polgár maradhatott mindvégig s hatalma mégis nagyobb, hatásaiban tartósabb volt, mint minden dictatoré. Az emlékbeszéd különben nem marad az általános vonásoknál; rajzolja — jellemző részleteket egybefűzve — Deákban a magán embert is. S erre különösen a munka vége felé nyílik alkalom, mikor írója a forradalom után való időkhöz ér. Most az olvasó figyelme egészen Deák személyisége felé fordulhat, mint akkor minden magyar szemtől-szembe óhajtott látni azon férfiút, kiben Csengery szép kifejezése szerint, a jog, az ész élő tiltakozását szemlélhette az erőszak ellen. A többi között azt is mondja róla Csengery, hogy nem szerette a ravasz embereket, mint Palmers-ton, nem tartotta őket elég okosaknak. Deák óvatos volt, mint azt hatalmas defensiv állása Ausztriával szemben megkívánta; de hosszú államférfiúi pályájának egyik dicsősége, hogy a legtöbb kárt ellenségeiben épen nagyszerű nyíltsága által okozhatta. A mai államférfiak között Bismarck is hasonlóan gondolkozik a ravasz emberekről; csak abban különbözik, hogy fegyverül gyakran használta a ravaszságot; a rókával szemben ő is a róka szerepét játszotta; s az igazi csak későn vette észre,

hogy nem is rókával, hanem egy veszélyesen okos emberrel áll szemközt.

De idején lesz újra Csengeryre térnünk. A politikai élet újra pezsdülése óta Deákról írt e művén kívül már nem tűzött maga elé nagyobb írói föladatot, mindinkább előtérbe lép a politikus, ki eszméivel, cselekvésével egyaránt a közügyek minden ágára hatással volt. A mit összegyűjtött munkái ez időből magokba foglalnak: többnyire országgyűlési beszédek, javaslatok, tervezetek, bizottsági s követjelentések. Inkább egy elméleti fölénnyel párosult közhasznú tevékenységnek adják mértékét, mint az írónak. S itt rajzolni kellene, mit tett Csengery a gazdasági s hitelviszonyoknak, s különösen a közoktatásnak emelésére: s mennyire volt példája az oly politikusnak, kit kicsinyes ambitio nem bilincsel s ki éjjel-nappal a közügyek öre és szolgálja. Csengery igazán a parlamenti ember mintája s pedig a parlamentarismus aranykorából; a liberalismus elveit méltósággal elfogultság nélkül, a modern államélet mély ismeretével képviselte. Csak annyiban volt helyzete némileg kivételes, hogy befolyását nem nyilvános szereplése által nyerte — mert szónok nem volt s nem is akart lenni — hanem gazdag ismeretei s független jelleme által. Így történt, hogy hatalmasabb volt, mint sok miniszter; s a parlamentben a hamar kopó bársonyszékek helyett állandón curulis széken ült. Szava döntött s ha fölszólalt, figyelemmel hallgatták. Nyugodt, kimért, a közeledést kizáró volt modorában, egy kissé ideges beszédű. Még rögtönzéseiben is kérlelhetetlenül kiküszöbölt minden phrasist, hanem helyébe világosságot derített a kérdés minden oldalára s kapcsolataira; ismerte az ügy állását külföldön s ha kereste az általános szempontokat, a részletekben sem volt senki járatosabb, mint ő. Nem érdektelen például olvasni beszédét a közoktatási költségvetés tárgyalásakor. Szinte kézzel fogható, hogy az a sok «Úgy van», «Helyes», mely a beszéd folyama alatt nemely képviselő száján kiröppen — fölkiáltásokba foglalt köszönet azért a rögtöni mécsért, melyet a beszéd elméjükben vártalanul fölgyújtott. Csupa tájékoztatás, fölvilágosítás, a részleteknek egy nagyobb egészbe olvasztása, egy dönthetetlen igazság alá rendelése. S hallgatói szívesen fölmentettek Csengeryt attól, a mit a szónokias emberektől megkívántak, mert megtalálták beszédeiben azt, mit ezeknél gyakran hiába kerestek: széles átnézetet a tárgy fölött, nyugodt ítéletet, okulást. Így részesült

sok hónapja az ingyenes oktatás áldásaiban s Csengery beszédei valóban inkább a politikai pedagogiának, mint a szónoklatnak mintaképei.

A szónokhoz hiányzott Csengeryben a hang, a könnyedség, a képzelem elevensége, a pathos, egy cseppje a színészsérnek, szóval a lelki dispositio. S hogy újra az irodalmi emberre térjünk, Csengery stilusában is mindenekelőtt az értelem művésze. Fejtegetni, érvekkel meggyőzni akar; axiomás s törekvése, egyszerű, velős kifejezésre hozni azt, mit megismert és közölni vágy. Képei ritkák; inkább a kifejezés szabatos volta, a gondolkodás férfias ereje által kíván hatni. Stilusának díszítései a classikai iskolára vallanak: itt-ott hangzatos kérdés formáját ölti fel a gondolat, vagy a fölkiáltó jelnek jut ki szerepe. Egyáltalán Csengery a logika biztos retorikáját alkalmazza, nem a képzelem színes ötleteit. Különösen a jellemrajzaiban s itt néha a *styl coupé* modorossága is föltűnik, mint gyakran Keménynél is, hol azonban a gyakran egy szónyi mondatok után a periodusok árja következik. De Csengery stilusából hiányzik a változatosság eleme; azt mondhatnók, az író mindig aranyokban szeretne fizetni s nem hord magával aprópénzt. Nála az erőnek szomszédja a merevség. Például vezércikkei közt és azon kisebb dolgozatok között, melyeket az *Ismeretek tárába* írt, stilus tekintetében nincs semmi különbség. Újságcikkei is értekezések, logikai exposék dióhéjban. Ez a — mondhatnám — merevség különösen ott látszik, hol Csengery æsthetikai tárgyról ír. Kétségtől volt benne nemes fogékonyság a költészet iránt; hanem legalább is szeretett annyira kritikai ítéletek után tájékozódni fölöle, mint eredeti benyomások után. Különben nehezen érthető, hogy egy divatlapba Homerről írva, nem a saját benyomásaira keresi a szót, hanem Ponsardot idézi, a ki — mint megjegyezték — Homer «kellemes fecsegéseiről» fecseg. Egyáltalán ilyféle kritikáiban sok a komolyság, kevesebb a könnyedség, az analysis ügyessége mellett hiányzik annak külső röpkésege. Csengery stilusa oly komoly, a milyen komoly, magába rejtőz volt Csengery nyilvános föllépésében. Stilusának nincs mosolya, vagy tréfája, élce, satírája, az érzelem nem emeli, a képzelem nem festi: csupa fegyelmezettség. Nem tudnám jobban kifejezni gondolatomat, mint W. Grimm néhány sorával. Grimm egyik levelében írja ismerősének: «Lelkem mélyéből ellenemre van minden, a mit

nem komolyan üznek; s mégis, természetemnek egy szeszélye következtében mindig kedvem telt benne, hogy fél tréfával fejezzem ki a legkomolyabbat is, mit elmém kigondolt; és úgy véltem mindig: komoly beszélgetésnek is üdvös itt-ott tréfás fordulattal mintegy szelepet nyitni, hogy el ne fuladjon s tovább legyen folytatható». A komolyság mellett a természetnek ez a szeszélye, az æsthetikai hangulatnak ez a könnyedsége csak kevésbé volt kifejlődve Csengerynél.

Hanem azért stilusa egyéni: művelt és sok irányú értelem vésődik ki benne, mély meggyőződés és biztos ítélet; valóban ritka tulajdonságok. S e tekintetben stilusa hű képe magának, Csengerynek. Mint huszonhárom éves ifjú már úgy írt, mint a későbbi férfiú s csakugyan Csengery a pálya kezdetén már úgy rendelkezik lelke fölött, mint pályája végén. Ha fejlődés alatt bensőnk fokozatos változásait, átalakulásait értjük, Csengerynél ily fejlődésről alig beszélhetünk. Lelke nem volt pillanatnyi behatásokra hajló, az érzelmek dialektikája sem bántotta s kezdetlől a költői légység fénye, de veszélye nélkül is maradt. Világos értelem előtt a képzelem káprázatai szétfoszlottak s inkább volt hideg, mint elkapatott, vagy lobbanó. Modern eszszel római senatornak született, kinél hivatás volt a «salus reipublicæ»-n közre munkálni. Különben azon szerencsés emberekhez tartozott, kiknek magokban a természet ellentétességeivel nem kellett küzdeniök s a lelki örökséget sub beneficio inventarii nélkül is átvehette apáitól; a protestáns egyszerűséget, erős értelmiséget és mély hazafiúi érzést. S elméjéből nem hiányzott a mélység eleme sem: meggyőződései nem csak eszében gyökereztek, hanem átfogták hallgatag érzését is. S ha mindenütt ott volt egész lelkével tárgyánál, egy hivatást sem vett komolyabban, mint a politikusét. Nem annyira Szemere Bertalant, mint saját magát jellemzi, mikor ezt írja: «Élete s politikai pályája ugyanaz, egyiknem mond ellene a másiknak... Fontosnak, nehéznek látván a politikát, nem kérkedett indítványokkal, nem hányta könnyelműleg oda az eszméket. Érezte a hivatás szentségét, a haza érdekeit intézni. Ez hivatás volt nála, mint a profétia, mint kell, hogy legyen a törvényhozás. Kéves ember nézi ezt így, innen a rettenetes különség Szemere és mások között. Nála ez nem szerep, nem csak a nap dolga, valami szent kötelesség volt. Ki őt, tetteit nem e kötelességű kiindulási szempontból fogta föl, az nem érthette, nem becsülhette eléggé.»

Csengery a színes jelzőket nem szerette; annál kevésbbé a nagyot mondókat. S a fönnebbi sorokban mégis azon rettenetes különbségről beszél, mely a törvényhozást hivatásnak néző politikus és a többi között fönnáll. Csengery igazán érezte ezt a rettenetes különbséget. S így nem csoda, hogy Deák mellé emelkedhetett.

PÉTERFY JENŐ.

KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE.

Negyedik közlemény. *)

VI.

KÉT RUMUN METROPOLITA. NAGY-SZEBEN ÉS KÖRNYÉKE.

Szombaton, július 3-dikán déltájban, megint szép idő van, a mikor visszatérünk Nagy-Szebenbe. Kétszer tettük volt éjtszaka ezt az utat Kapusig, először, midőn Brassóba mentünk, s másodszor, midőn Szebenből szálláshíja miatt, N.-Enyedre siettünk. Most tehát van módunk szemlélni a vidéket; most látom először Balázsfalvát is, melynek püspöke néhány napja egy köriratot bocsátott volt ki. Kezdeté így szól: «Noi Conte Român Joan Vancea de Buteasa, din îndurarea lui Dumnezeu si Gracia Sântului Skaun Apostolik Archiepiscop de Alba-Julia si Fogaras, si Metropolit al Românilor gr. kat. din Transilvania si Ungaria, Assistant la Tronul Pontificiu si Prelat domestic al Sântiei Sale Sumului Pontifice Roman, Consilier Intim de Stat al Maiestatii Sale Sakratissime Imperat si Rege Apostolik Francisk Josif I. Doktor de SS. Teologie s. c. a. Cetitorilor mântuire de la Domnul si binekuventarea noastra archiepiskopeaska = Mi Buttyászai gróf Vancea Roman János, Isten irgalmasságából és az apostoli szék kegyelméből fejevári és fogarasi érsek, az erdélyi és magyarországi görög-kathólikusok metropolitája, a pápai szék assistense, s Ő szentségének a legfőbb pontifexnek házi prelatusa, Ő császári felségének és apostoli királynak I. Ferencz Józsefnek belső állam-tanácsosa, a szent theológiá-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 121., 122. és 123. számaiban.

nak doctora, az Úrtól üdvöt az olvasóknak és érseki áldásunkat.» Vége pedig ez: «Balázsfalván érseki kastélyunk udvarából, Urunknak 1886. évének júniusa 17-dikén, érsekségünk tizenhetedik évében». Ezen «Circularéban» tudtokra adja a híveknek, hogy a kánoui rendeletek szerint a pápa hódolatára és a szent helyek látogatására Rómába zarándokolt, hogy Buda-Pesten Ő Felségénél kihallgatást nyert s Rómából a pápa ő szentségétől áldást hozott híveinek. — A rumun érsek nagy és pompás czíme mellett mi kicsike és szerény a magyar (reformatus) és a német (evangelikus) püspökök czímeckéje! Hogy ne tartsa magát elsőnek Erdélyben a rumun lakosság! Ruha tisztesség, azt tartja a közmondás; tegyük hozzá: cím érdem, azt tartja a közönség.

Balázsfalva emelkedő helyen van az egyesült Küküllő mellett. Kettős tornyú egyháza, és más nagy épületei püspöki vagy érseki székhöz illők. Minthogy Baritz egyik munkájában*) azt híreszteli, hogy a rumun klérus az ismételt confiscatiók és secularisatiók következtén lett szegénynyé; s minthogy általában a rumun historikusok egy értelemmel írják és tanítják, hogy a rumunok valaha a földbirtokból kiszorítottak, a következő történetek is megmondják, mennyiben van igaza Baritznak és az összes rumun historikusoknak.

Nilles a jezsuita tudósításokból, tehát a leghitelesebb forrásokból, bőven írja le, miképen igtatták be Fejérvárott 1717-ben az új kathólikus püspököt, Mártonfi Györgyöt; s miképen vevék el a kálvinistáktól a székesegyházat, megtisztítván azt a kálvinista ganéjtól (eliminatis Calvinii sordibus). A püspök Szebenből érkezvén, a város kapuján az oláh klérus fogadá nagy fénynyel. Egyike oláh nyelven s mindnyájok csodálkozására könyv nélkül üdvözlé a püspököt, mert az oláh pópák nem szoktak emlékezetből szólni, hanem csak papirosról olvasni. (Unus ex clero Valachico idiomate vernaculo salutationem orditur, raro admodum Valachis exemplo, utpote, qui e memoria nihil, sed ex charta dicere consueverunt.**) Kathólikus isteni tisztelet után az nap abban az egyházban az oláh protópópa is, nemzetének pópáitól segítve, a liturgiát minden szertartásostúl a görög rítus szerint tartá meg. Hogy a fehérvári püspökség görög alapítvány lett volna, vagy hogy valaha a fehérvári székes egy-

*) *Catechismulu Calvinescu*. Sibiu, 1879. A 111. lapon.

**) *Symbolae ad illustrandam historiam*. &c. I. 452. Lásd alább.

házat görögök vagy oláhok építették volna: ezt legalább tudomra, eddig még egy rumun historikus sem merte állítani.

Fehérvárról azután a vidékre indula ki a katonái és püspöki bizottság reformatus templomok elszedésére. 1725-ben Balázsfalvára érkezék az istenies munkálkodás, mint a jezsuiták hiszik vala, és Nilles ma is hiszi. Balázsfalva, úgymond, ez utóbbi, (mit különben is tudtunk) az Apafiak birtoka volt. II. Apafi Mihálynak Becsben 1713-ban esett halála után, Balázsfalva az özvegyéé, Bethlen Kataliné lett. Ez is 1725-ben elhalván, az Apafi-birtokot a fiskus foglalá el. Az urodalom igazgatója, Gebhárdt, két nappal előbb eltávozott volt, hogy simábban történhessék az elfoglalás (operi huic felicius exequendo abít pridie bonorum Apafianorum inspector). Helyére egy jezsuita jöve hat lovas hintón; a lovakat ő kegyelve, a generalis, fogatván be. A főbb kálvinisták éppen a szőlőkben szüretelnek vala (októbr. 22.); a templom elfoglalása tehát minden baj nélkül történék, s kathólikus isteni tiszteletet tartának benne. Az estve hazatérő kálvinisták még azon örülnek vala, hogy saját eretnek isteni tiszteletök teljesen el nincs tiltva (ut potius lætarentur, usum sui hæretici cultus non esse penitus interdictum). Miután a profanus dolgokat és az eretnek könyveket kihányták, ismét másnap kathólikus isteni tiszteletet tartának. Azután a jezsuita pap a templom kulcsait a püspöknek elvivén, ez örömtől fakada ki mondván: Többet, többet még, tisztelendő atya! (amplius Reverende pater, amplius!)*)

Az első egyesült oláh püspök, Theodosius, hirtelen halála (+ 1697) után az unio ellenére Athanasiust szentelé föl a bucaresti érsek. A jezsuiták azonban Athanasiust is az uniora bírták. Ez is 1713-ban meghalván, a zsinatnak három jelölte közül Károly császár- király Pataki Jánost nevezé ki egyesült püspökké, Fogarásról ezímezvén azt, jóllehet lakása még Fejérvárott vala. Ámde, mint láttuk, 1717-ben az erdélyi kathólikus püspökséget állíták vissza, s Mártonfi legott órást tón a fogarasi püspök ellen, a kánoni jogra hivatkozván, melynél fogva ugyanazon egy városban vagy megyében különböző püspökök nem lehetnek (ne una eademque civitas sive diocesis

*) *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani. A Nicolao Nilles S. D. Oeniponte, 1885. I. 477, 478.*

diversos pontifices habeat). Erdélynek mindig csak egy püspöke volt, s Fogaras mindig annak az egy püspöknek megvéjéhez tartozott, bizonyítá Mártonfi. Ennél fogva az új fogarasi püspök csak vicariusus lehet a restituált erdélyi püspöknek. A római pápa, XIII. Innocentius, csak 1721-ben erősíté meg a fogarasi görög-katholikus püspökséget, azt függetlenné tévén az erdélyi római-katholikus püspöktől, s az esztergomi érsek alá rendelvén, a ki alá már Athanasius is tartozott volt. Így lett az, hogy az erdélyi római-katholikus püspök a kalocsai érseknek suffraganeusa, a mint azelőtt volt úgy maradt is, ellenben a fogarasi görög-katholikus püspök az esztergomi érsek suffraganeusává lön, de az csak Leményi haláláig maradt. Helyére Sterka Sulucz Sándor jutván, az már 1850 december 10-dikén metropolitává emelteték, mely méltóságot a pápai bulla 1853 december 3-dikán meg is «canonizált». De hogy-hogy lett Balázsfalva a görög-katholikus vagy unitus püspöknek, az 1850 óta érsek-metropolitának birtokává? Tudjuk, hogy a balázsfalvi uradalom 1725-ben II. Apafi Mihály özvegyének, Bethlen Katalinnak, halála után a kincstáré lett. III. Károly király Gyula-Fejérvárt, melynek neve Károly-Fejérvár lesz, erősséggé változtatván által, sok épületet, azok közt az oláh püspök volt lakását is, el kellett távolítani. A király tehát 1738-ban Balázsfalvára téteté által az unitus püspök lakását, a püspökséget a balázsfalvi uradalommal dotálván. Erről az uradalomról sem mondhatja senki, hogy az valaha egy oláh püspöktől elvétellett volna — a vladika, vagy oláh püspök földesur nem is lehetvén soha — minél fogva az 1738. évben történt visszahelyezés lett volna, milyen visszahelyezés valóssággal a gyulafejérvári katholikus püspökségnek 1717. évbeli új fölállítása volt. Láttuk, hogy a Sterka Sulucz utódja, Vancea Roman János, magát Alba-Juliai (fejérvári) és fogarasi érseknek, meg az erdélyi és magyarországi rumunok metropolitájának nevezi.

Mi joggal nevezi magát fejérvári és fogarasi érseknek? nem tudom. Nem vagyok «canonista»: még sem hiszem, hogy az 1853-dik évi november 26-dikai pápai bulla, mely a fogarasi püspököt az esztergomi érsekség alól kiveszi, egyúttal neki, az új metropolitának, a fejérvári római-katholikus püspököt alája helyezte volna. A fejérvári érsek-czím idővel nagyocská bajt okozhat. De ha a kolosmonostori kulesot oláh asszony őrizetére bízzák — a miről én nem tehetek — a fejérvári római-katholikus

püspök is hallgatással engedheti meg, hogy a fogarasi görög-katholikus érsek magát «fejérvári érseknek» nevezze, avval fejezvéni ki a «restitutiót», melyet talán az erdélyi historikusok és canonicusok metaphysikus, azaz közönyös dolognak tartanak, a miről én hasonlóképen nem tehetek. De csodálkozom rajta annyival is inkább, mert ugyanazon lap (a *Tribuna* 1886 június 17/29-kei száma), melyből Vancea címét kiírtam, a Nagy-Szebenben ülő rumun-keleti zsinat elnökének következő nyilatkozatát közli június 14-ről:

«Egy pillanatra térjünk el a rendes tárgyalásoktól. Nemzetünk és egyházunk öregei előtt, sőt úgy hiszem, fiataljai előtt is, ismereteseek egyházunk küzdelmei a múltban. Óhajásaink bizonyosan nem teljesedtek volna, ha a gondviselés közénk Sagunát nem küldi. Metropoliánk visszaszerzésére bármi buzgók voltak is iparkodásaink: ha nincs Saguna, soha sem kaphattuk meg egyházunk jogait, a melyekért annyian a legnagyobb önmegtadadással küzdöttek. Holnap telik be tizenharmadik éve, hogy a nagy férfi az Istenben nyugszik. Azért indítványozom, hogy azon tisztelethől, melylyel a boldogult metropolita, báró Saguna András, iránt viseltetünk, a ki Magyarország és Erdély összes görög-keleti rumunjai metropoliájának visszaállítását leginkább eszközölte, holnap az isteni tisztelet után, az ő emlékezetére ünnepies parastas (requiem) tartassék, a melynél a zsinat minden követjei jelen legyenek».

Íme tehát a rumun-katholikus Vancea is fejérvári érseknek nevezi magát, a mivel a rumun metropolinak restitutiójára céloz; de a rumun-keleti zsinat Sagunát is a rumun metropolinak restitutiójáról ünnepli. Melyik restitutió történelmileg való?*)

Sterka Sulucz, mint mondván, Lemény halála után, 1850 december 10-dikén, metropolitává lett, s az ő metropo-

*) A pápai bulla (1853, november 26.) így nyilatkozik ugyan: «Ut memoria non intercidat, quod postremus Albæ Juliensis sive Albæ Carolinensis metropolita (?) una cum suis diœcesanis a schismate ad veram fidem catholicam se converterit... hinc peculiariter concedimus atque indulgemus, ut quicumque in pooterum fuerint græci ritus Catholici uniti Fogarasienses antistites, nomen quoque et titulum archiepiscopi Fogarasiensis et Albæ-Julienensis etiam in omnibus et singulis eorum actis adhibere libere ac licite possint et valeant» — e a való történeteket eme nyilatkozás nem semmisítheti meg.

liáját a pápa meg is erősítette. Mint új metropolita 1851-ben Budáról egy köriratot bocsáta ki az összes rumunokhoz, kik a Tiszától fogva a Pindus hegyig (Görögországban) laknak, hogy ragaszkodjanak az igaz valláshoz, melyet elődjek Rómából hoztak Dakiába, s maradjanak hívek a Rómával való unióhoz, úgyis rokonok a római vérell. «Halljátok meg minden románok, a kik a Feketetengertől és Thessaliától fogva a Kárpátokon innen a Tiszáig laktok, oh halljátok meg, hogy számunkra nincsen boldogság, nincsen üdvösség a római apostoli székkal való unión kívül!»

Ezt Saguna nem tűrhette, Saguna, a ki az alba-juliai (fejérvári) metropolitát a legrégebbi időtől fogva a keleti egyháznak ítélvén, azt Athanasius kitérésével megszüntnek, annál kevésbbé a római kathólikus egyház alá jutottnak nem tartja vala. A görög-keleti metropolitát az idők viszontagságai eltemették ugyan, de nem semmisíthették meg, ugymond, tehát kedvező idők újra föléleszthetik. Azt az egyesült fogarasi püspök cím is elismeri, mert a megüresült (vacans) metropolianak neve «erdélyi metropolia» volt. Különösen két állítása köriratban boszantotta Sagunát, az, hogy Ő Felsége a metropolia által a végett akarta volna kitüntetni a rumunokat, hogy a Rómával való egyesüléshez ragaszkodjanak; s az, hogy a körirat az összes rumunokhoz szól, holott ezeknek legnagyobb és legvagyonosabb része a keleti egyházhhoz tartozik. Óvását e körirat ellen be is nyújtá az erdélyi kormányzónak, herczeg Schwarzenbergnek, a ki 1855 június 19-dikén megnyugtató választ adván, az új metropolitát, Sterka Suluczot, figyelmezteté, hogy jövőben tartózkodjék olyan kifejezésektől, melyek a testvér egyházat sérthetnék. Együttal megígérte Sagunának, hogy óhajtatását partolni fogja Ő Felségénél.

Azt óhajítja vala ugyanis Saguna, hogy a nem-egyesült rumunok választassanak el a karlóczyi szerb metropolitától, s képezzenek egy saját különálló metropolitát. Ő Felsége 1860 szeptember 27-dikén el is határozá a nem-egyesült rumunok független metropoliajának fölállítását. Nem sokára azután meghalván Rajacies, szerb metropolita, Ő Felsége az 1864 december 24-dikén kibocsátott kéziratával kimondá, hogy a rumun görög-keleti metropolia a szerb metropolia mellett, coordonálva, állíttassék föl. A magyar országgyűlés az 1868: IX-czel becikkelyezé a két új rumun metropolitáságot s a négy új rumun püspökséget.

Melyik új metropolitának, Sterka-Sulueznak vagy Saganának volt-e igaza? azaz a rumun-kathólikus vagy a rumun-keleti metropolia igazán helyreállítása-e a régi oláh metropolianak? Egyik sem. Erdélyben soha sem volt görög-keleti, akár szerb akár oláh metropolia, azaz önálló, független egyházi alkotmány. Nem volt 1381-ben, midőn a görög-egyháznak metropolitáit és püspökeit országok szerint összeírák és előszámlálák;* nem volt 1595-ben, midőn Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem, vitéz Mihálylyal, oláh vajdával, szövetséget kötött, melyben az oláhok egyházi viszonyai ki vannak téve, s különösen kiemelve, hogy az erdélyi oláh egyházak a tirgovisti (oláhországi) érsek alatt állanak (omnes etiam ecclesiae Valachales in ditionibus sue Serenitatis — Erdélyben és a magyarországi részekben — existentes erunt sub jurisdictione et dispositione archiepiscopi Tergovistiensis);** nem volt 1604-től fogva 1691-ig, a midőn a pópák legelőször elfogadták az uniót.

* *

Balázsfalváról kicsi hajtás van Kapusig. Itt a Brassóba siető vonat kiszálltatja azokat, a kik Szebenbe utaznak, a kik tehát itt ebédelhetnek is. Az ott tartózkodók közt Müller Fridrik nagyszebeni város-lelkészt veszem észre, a kitől örömmel hallok, hogy haza megyen. Egy szakaszban utazunk vele és több szebeniekkel tovább.

A szebeni fogadóban el lévén helyezve — most csak udvari szobában vagyunk, de holnap reggel nagyobb útcái szobát foglalhatunk el — Müller úr szíves a Bruckenthal múzeumába vezetni, a hol, míg világos nappal van, a becses ritkaságokat, arany- és egyéb műveket mutogatja. A Bruckenthal-féle gyűjtemények Nagy-Szebennek fő díszai. Más nap délután a könyvtárt nézegetők. Az érdekességek közt, melyek más helyiségekben vannak, Horja nyírfa-billikoma is van, latin körülírással. Látszik az egészen, hogy abból soha sem ivott Horja, s hogy

*) Politikusainknak és historikusainknak nagyon ajánlom az 1381-iki összeírást és előszámlálást, melyet megtalálunk: *Historiae Byzant.* XI. kötetének 351. lapján. (Venetiis, 1729, folio kiadás.)

**) Pray: *Dissertationes historico-criticae.* Viennæ, 1774. A 150., 151. lapján és Hurmuzaki: *Documente stb.* III. köt. 209—213. lapjain.

azt halála után faragta valaki. Hanem hát szeretjük a meséket. A Lehel kürtje Jászberenyben nagyobb, akarom mondani, régiebb és különb régiség; de bizonyos, hogy abba Lehel soha belé nem fúvott, mint Horja sem ivott abból a nyír billikomból.

Délelőtt a nagy templomban a prédikációt hallgatók. Mind itt, mind Brassóban igen rövid ideig tartott a prédikáció, de annál épületesebb volt mindenik. Isteni tisztelet után a nagy fal képet nyugalommal nézők. «Johann von Rosenau» festette azt a Krisztus megfeszítését 1445-ben. Ez valóságos művészeti és történeti kincs. Szent-László, mint Erdélynek patronusa, és Szent-István, mint első király és a keresztyénség megalapítója, válnak ki a sok alak közül. Hasonló templomi festményt abból a korból más egyház széles Magyar- és Erdélyországban talán nem is mutathat. A nagy egyház túlsó végében a falba helyezett sírkövek a szebeni polgármesterek (consules) és királybírák jeles sorát mutatják, életnagyságú alakjaikban és díszruhaikban. Ehhez hasonló szoborgyűjteményt sem találhatni másutt.

Az iskolai ügy érettségi mint közönséges vizsgálatok az állami főgymnasiumban megtörténtek már; az evangélikus gymnasiumban is meg volt az érettségi vizsgálat; de a közönséges vizsgálatok, melyek csak július 3-án kezdődtek, folynak. Július 6-án jelen valék a reáliskola VII. osztályának vizsgálatánál, mely a geometriából és a történetekből folyt, meg a VI. osztályának magyar nyelvbeli és történelmi vizsgálatánál. A mit hallottam, és a mint hallottam, abból mind a tanítók helyes tanítását, mind a tanítványok helyes készültségét vehetém ki. Egyébiránt ennyi tapasztalás nem elég arra, hogy alaposan lehessen ítélni.

Az nap délután az énekvizsgálatot is hallgatók, melynél a szebeni asszonyok számosan megjelentek volt. Hogy több vizsgálaton nem jelentem meg, annak oka részint az vala, hogy nem idejében kaptam a vizsgálatok programját, részint hogy az idő változékonysága nem engedé teendőnk sorát megalapítani.

Kitisztúlt az ég, s a fogadós biztat, hogy nem lesz ma eső: tehát a Veres-torony szorosába lehet kirándulni; mit esőben tenni általában nem sokat ér, most pedig a vizek kiáradása miatt talán veszélyes is lehet.

Az út Vesztenen túlig az, a melyen Fogarásról jöttünk volt; onnan azután egyenes déli irányba folytatódik, holott a fogarasi út balra, kelet felé fordul. Az út itt is jó; látszik, hogy

jó gondozás alatt áll, pedig a gyakori nagy esőnek nyomai nagyon észrevehetők. A Szeben (Czibin) folyó balunkon siet hasonló déli irányba, s Talmácson fölveszi a nyugatról érkező Czódót (Zood). Talmács (németül Talmesch) nagyocská falut egy hosszú kőfal tünteti ki az út jobbik szélén; az a temetőhelynek kőfala, melyen nagy betűk ezt jelentik: «A lélek indítására huszonnégy jótevő találkozott, a kik ezt a kőfalat építették = Auf Anregung des Geistes fanden sich zweiundzwanzig Wohlthäter, welche die Mauer aufbauten»). E fölírás nemcsak azt mutatja, hogy Talmács községe nem egészen oláh, hanem azt is, hogy vagyonosabb lakószai evangélikus szászok.

Talmácson túl összeszorúlnak jobbról balról a hegyek, a melyek völgyében az országút a Szeben folyó mellett halad. Legelőbb a balparton (tudniillik délnek menve) egy várnak romjai láthatók; a hegy, a melyen a romok vannak, «Schlossberg = Várhegy» nevű; a várnak német neve «Landskrone» (Talmács vára) vala. Megint tágasabbá lesz a völgy, míg Boicza (= Ochsendorf) oláh falura érünk. E hosszúra nyúló falun alól a bennünket kísérő Szeben folyó a haragosan előharsogó Oltba szakad, melyet Fogarásról jövet Feleknél a hegyek köze elbújni láttunk. Boiczán túl megint magasra fölmeredő kőfalak mutatkoznak: Veres-toronynak falai. A völgy néhol ijesztő regényes: mert a kiáradt Olt sok helyütt annyira fölhordta az iszapos törmeléket, hogy elzárta az utat. A mint kocsisunk tudja, még három nappal ez előtt járhatatlan volt az út, úgy hogy a Császárkútnál kénytelen vala megfordulni s visszamenni a Szebenből kiindult kocsi. Most a fölhordott helyeken leássák a földet, s kocsink a számos ásók készítette nyílásokon lassan bár, de baj nélkül jut a jobbunkon lévő Császárkúthoz. Egy kőfalból kinyúló csövön foly ki a víz, kő-válvába, a melyből itatni lehet.

Távolabb, mindig szoros völgyben menve, egy felig leszakadt toronyhoz jutunk, németül úgy mondják: «Beim zerbrochenen Thurm», minek oláh fordítása: «la turnu strikatu». Jó darabot haladva, a főveszteglőhöz (Haupt-Contumaz) érünk, a hol a kocsinak meg kell állania. A Lotor patak nyugat felől az Oltba ömlik; a Lotor hídjá mellett pedig fogadó van, a hol étetni lehet. Mink is ételt rendelünk magunknak. De előbb gyalog megyünk a Riu-Vaduluig, mely már Oláhország részén van. A határvámnál több gyapjas szekeret találánk, melyek

Oláhországból hozták a gyapjút. Mikor kaptak szabadságot bemenni Erdélybe, nem tudom: ha nem hazudnak a hírlapok — fájdalom, gyakran hazudnak, azaz hazug híreket terjesztenek, s azért nem hiszünk nekik, mikor igaz híreket hoznak is — ha nem hazudnak a hírlapok, néha hetekig is vesztegelnek szabad ég alatt a szekerek, a portékák nem kis kárára.

Visszatérvén a fogadóba a Lotor mellett romokat is látok. Hajdan három vár őrzé vala a Vörös-torony szorosát: a talmácsi vár (Landskrone), a tulajdonképi Veres-torony, és a Lotorvár.

A Lotor patakot — most az is folyónak látszik — oláhlul Lotrioranak nevezik; így nevezik a szebeniek is, holott német régi neve Lauterbach. A Lotor pataki fogadónak gazdája vagy csaplárosa nagydisznódi (Heltau) szász. Vagyonosnak látszik; mert minden bútora, evőszerszáma, asztalkendője stb. tiszta és bőséges. Ott találám a *Siebenbürgisches deutsches Tageblatt*nak július elsei számát, a melyből kiírtam kereskedelmi miniszterünk nyilatkozását az oláhországi consullal szemközt, s a melyet akkor hamis hírnek tartottam. (Az előbbi fogásban bővebben szóltam róla.) Egyet-mást kérdezvén a fogadóstól, különösen Nagy-Disznód helység felől, azt beszéllé, hogy az nagy szász község; hogy abba nem eresztenek be oláhot; hogy igen híres papjok van, neve Wittstock (wir haben einen sehr berühmten Pfarrer, Wittstock aus Bistritz) stb.

Visszafordulánk, mert az ég nem biztat többé úgy, mint idejövet. A Császárkútig eső nélkül jutánk; tehát a legveszedelmesebb helyeken túl valánk már. Azokon félelmes volna zápor-esőben járni, mikor egyfelől a dühös Olt harsog, másfelől pedig tajtékzó hegyi patakok nemcsak földet, de nagy köveket is görgetnek a hegység és a folyó közt elszorongó útra. Baj nélkül érkezénk fogadónkba.

Itt az evangélikus iskolai programmból többi közt báró Bruckenthal Sámuel életrajzához járuló adalékokat olvasám. *)

*) *Programm des evang. Gymnasiums A. B. und der damit verbundenen Realschule, sowie der evang. Elementarschule A. B. zu Hermannstadt für das Schuljahr 1885/86.* — Inhalt: 1. Beiträge zu einer Lebensbeschreibung des Freiherrn Samuel von Bruckenthal. Vom Professor Hermann Schuller. 2. Schulnachrichten vom Director Moritz Guist. Hermannstadt, 1886.

Bruckenthal már 1759-ben képviselé a szász nemzetet Bécsben, vagyis ott a szász nemzet szószólója vala. Gr. Bethlen Gábor udvari kancellár után Bruckenthal lön udvari kancellárrá. Sok ellensége volt, köztök gróf O'Donell, ki 1767—1771-ig, és gr. Auersperg, ki 1771—1774-ig az erdélyi kormányzóságnak elnökei voltak. A magyar írók is többnyire ellenesei. Én most nem keresem, mennyiben jogosan vádolható hazafiatlanságról Bruckenthal: de azt bátran kimondhatom, ha minden erdélyi magyar nagyúr annyira szívén hordta volna az erdélyi magyar köznépnek érdekét, mint Bruckenthal a szászokét: bizony, bizony nem rosszalást, hanem dicsérést érdemelnének. Hányan azonban zavargatják vala ki a magyar parasztokat, hogy oláhoakat telepítsenek helyeikre, kik a fölöstött telkektől is annyit szolgáltak, mint az egész telkektől!

Az adalekok azon levelek, melyeket Auersperg Blümegen miniszterhez küldött Bécsbe 1772-ben, s melyekben elpanaszolja, hogy Bruckenthal kancellár miatt semmit sem lehet kivinni, a mi meggyőződése szerint, Erdélynek javára szolgálna. Ezeket megelőzik magának Bruckenthalnak kérelmei, melyeket előbb már 1759-ben, a szász nemzet ügyében a legfelsőbb helyen beadott volt; s követi a nemzeti gyűlésnek 1772-ben december 22-dikén folyt tárgyalása, mely szerint a nemzet a magához váltott fogarasi kerülethől a szombatfalvai és skorei birtokokat, 33,000 forint értékében, nemzeti jutalomúl Bruckenthalnak engedi által. A nagyszebeni evangélikus gymnasium programja tehát 1886-ban is történeti fölvilágosítást közöl okleveles adatokból. Ezt teszik rendesen a szász gymnasiumok évi programjai; azért is igen méltók a gyűjtésre és megtartásra.

Július 7-dikén Vizaknára szándékozunk vala kirándulni, midőn az állami gymnasium igazgatója Veres Ignác nyitá be hozzánk, kalauzul ajánlkozván, a mit szívesen elfogadunk. De a vasúti vonat elindulása előtt még idő van a Theresianumba hajtatni, melynek kalauzunk tanítványa, sőt növendéke vala. Az intézet igen tágas épület, ellátva minden gazdasági kellékel, melyek számos benlakók eltartására szükségesek. A befogadott növendékeket csak tizenhárom éves korukig tartják benn, azután mesterségekre szóval, kereseti életre, bocsátják ki. De a kitünöket benntartják a gymnasiumi tanfolyam végezéséig. A lakó-szobák, az osztályok helyiségei már üresek, rég megvoltak a vizsgálatok; tisztogatás, rakogatás dolgozik mindenütt. Az

igazgató tisztelendő úr annál készebben mutat mindent, mennél nagyobb hálával emlékezik kalauzunk az itt eltöltött évekre.

A Theresianumból a pályaudvarra hajtánk, a hol budapesti ismerősöket, Kautz és Hajnik egyetemi tanárokat találjuk, kik Szebenből Brassóba utaznak. Elválunk egymástól, mert vonatunk elindul. Az idő jó — egész erdélyi útonkon emlegetjük azt, minthogy esős időjárásban vagyunk. A vidék inkább lapályos, s most jobban is megnézzük, mint jöttünkkor. Balra Kis-Csűr (Klein-Scheuern) marad el, s nem sokára a vízaknai állomásra, a magyar vasút-építésnek egyik főnnakadójára érünk, a melyekért méltán kinevetnek bennünket. Vízakna, sós fürdőiről híres; ha nem-orvosnak szebeni nyilatkozáson szabad indulnia, messze földön nincs mása eme gyógyító fürdőnek. Szeben városához közel lévén, ide a városiak számára kellemes kirándulás esik; nyaranta naponkint sokszor is jön és megyen a vonat Szeben és Vízakna között. Ez okoknál fogva a vasúti állomást a vízaknai helységhez lehető közel kellett volna építeni, s az állomásról lehető kényelmes kocs- és gyalog-utakat befelé a helységbe csinálni és föntartani. Épen ez nem történt és nem is történik. Az állomást lehető távol a fürdői helységtől, úgyyszólván pusztá helyre építették, a hol senki sem száll be-ki. Az esztelenségnek oka után kérdezősködvén, azt mondák nekem: az építő állami mérnök összeveszvéen a várossal — Vízakna város — ennek bosszantására építette oda az állomást. Akár igaz, akár nem igaz, de nagy büntetésre érdemes az illető, a kitől az állomási hely megválasztása függött. Nem egy ilyen bűnös hiba található a magyar vasútak hálózatában. Az esztelenség oly szembeszűrő volt, hogy egy más állomást és váró helyet kellett építeniök Vízakna közelében.

De erről sincs kényelmes kocs- vagy gyalogút a városba; mi legalább keresve keresők a járható gyalogutat, pedig a sós föld miatt nagy sár nem is lehet. Igazán a só mindenütt kivi-rázkik a földből. A kincstár nem építi az utat, mert ámbár birtokos, de van, a kire háríthatja az utépítést: a város meg azért nem építi, mert nem birtokosa a sóaknáknak. Ezt a jogász- i okoskodást nem hallottam ugyan senkitől, de alkalmasint eltalálja a valót.

Gömbölyű nagy gödrök azok a sós fürdők és nagyon mélyek. A széleken vetkező kamarák vannak; a sós vízben nem merülnek el a fürdőzők, annyira meg van telítve a víz. Följebb

van a Tököli sóstó, a melynek sótartalma húsz százalékot, mélysége pedig harminczkét métert teszen. A gyalog út odáig dombon viszen föl, mi nyári hőségben terhes járás. A szelén rendes távolságokban ültetett fák látszanak, melyeket a legelő marha ellen oszlopokhoz szögezett deszkák biztosítanak. A fácskák egyenkint karókhöz is vannak kötözve. Ugyan minek azt említeni is, a mi parasztgazdánál is közönséges dolog? kérdi a netaláni olvasó. Azért említem meg, mert parasztgazdánál még sines, a mi itt van. A fácskák mind le vannak taposva, a karók kitörve, a deszkaszálak az oszlopoktól leszakadva. Tászkás hajdúk járnak egyik hivatalból a másikba ezen a gyalog úton, azok azt nem látják; bizonyosan a tisztviselők sem látják, annál kevésbbé gondolnak arra, hogy visszaszegezsek az oszlopokhoz egy-két kalapácsütéssel a deszkákat, melyekben a szögek is még megvannak. Fölötte érdekes volna tudni, micsoda költséggel van ez a faültetés és gondozás az évi számadásba beigtatva! S ilyféle «gazdálkodás» a szebeniek szeme előtt parádézik!

Miután a reformatus templomot is megnéztük, a melyből egy-két régi szőnyeg Bu-la-Pestre került, a nélkül — mint a reformatus lelkész mondá — hogy valamivel viszonozták volna: ebédelni menénk egyik vendég-ebédlőbe, a milyen több van. Még eddig kevés a fürdővendég; mégis már nem annyira ritka az idegen, mint három-négy héttel előbb Borszáken.

Ebéd után az állomásra, tudniillik arra sietünk, a hová a menő-jövő emberek gyűlnek, nem pedig a hivatalos állomásra, a hová szebeni ember, vagy vizaknai vendég nem jár. Kapusról nem sokára itt lesz a vonat: egy óra alatt Szebenben vagyunk, honnan a szinte kész kocsin még Nagy- és Kis-Disznódra hajtattunk.

A Víz-akna (németül «Salzburg») név föltetszik. A patak, mely keresztül folyik rajta, németül Weiss-bach (fehér patak), melyet az ottani németek Weess-bachnak ejtenek. Nyilván, a német weess = weiss szó vált a magyar kiejtésben víz-hangúvá, midőn a német város lakossága leginkább magyarrá lett. Az akna szláv szó pedig Erdélyben általában só-bányát jelent; Víz-akna tehát eredetileg «fehér-pataki sóbánya». Van ugyan-csak Szebentől nyugat-délre Szecsel falu, melynek német neve «Schwarz-Wasser = Fekete-Víz»; alkalmasint az égerfákról így nevezve. A «Fekete-Víz» mintegy ellenese a «Fehér-Víznek».

Víz-aknáról Szebenbe érven, azonnal kocsiba ülénk, Veress

tanár úr Nagy- és Kis-Disznódra is kalauzunk lévén. A várostól déli irányban menénk el a nagy lovas-kaszárnya mellett, melyet Sellemberg felől jövet is némi csodálkozással néztünk volt; mert igen nagy új épület. Azután erdőbe érünk, a szebeniek sétányaira és mulató helyeire. Azontúl nem sokára különös látványosság tűnik szemünkbe: egy hosszú sor kifeszített fehér valami, kocsik és lovak, felszerelt meg sürgő férfiak és nők. Mi az? A Seviz patakban a nagydisznódiak a durva fehér posztót kallják és szárítják; mert a disznódiak majdnem minden házáznál fonják és szövik azt a halina-posztót.

Nagy-Disznódnak német neve «Heltau», mi Helt- és Auszóból van összetéve. A magyar névnek származását nem sejttem; az oláhok is Csisznadie marenak (mare = nagy) nevezik. De azt tudjuk, s itt most szívesen emlékszünk reá, hogy a híres Heltai Gáspár, magyar tudós író és nyomtató Kolozsvárott a XVI. század közepén, magát németül «Kasper Helte»-nek írta, tehát nyilván vagy ő vagy elei nagy disznódiak valának.

A falu, melynek lakossága 3000 fölül áll, a Lotor fogadós dícseretét igazolta. Közházai rendes utcákat képeznek; a község háza, de kivált az evangélikus iskola s ennek felszerelése nemcsak vagyonos, hanem értelmes lakosokról is tanúskodnak. Az evangélikus templom, mint sok helyütt Erdélyben, magas kőfallal van kerítve. A lelkész, Wittstock, előjövén nemcsak a templom belsejét, de lakásán a híres egyházi kincseket, keheleket, monstrantiákat is megmutatá, melyek a kathólikus korból valók. A templom kerítő falában nagy nyílás lévén kitörve, megkérdeztem, hogy és mi végett lett az? «A bekerített tért egyenesítettük, és hogy a földhordás a templom körül a kapúig való járás által ne késleltessék, azért törettük ki a nyílást, melyet be is fogunk falaztatni. Községemnek sok tagja el is akarná ronthatni a kerítő falat; de én a régi kor emez emlékének megsemmisítését ellenzem.» A lelkész laka is emeletes, tágas, szép épület; a dolgozó asztalon többi hírlapok közt az *Allgemeine (Münchener) Zeitung*ot látám.

A lakosság állapotja felől kérdezvén, azt mondá a lelkész, hogy szaporodik községe. Nem áll az, mit közönségesen hirdetnek, hogy a szász lakosság általában fogyna, úgymond, de egy körülmény gátolja a szaporaság föltünését. A szász emberek mind városban mind falun, lehetőleg iskoláztatják fiaikat; mesterségekre, iparra készítetik elő. Annyian kerülnek ki a kész

fiatalok, a hánynak az országban nincs alkalmaztatása; tehát kiszélednek. Az oláhországi városok teli vannak erdélyi beköltözőkkel.

A keresetforrások is apadnak, folytatá Wittstock úr. Az előtt a nagy disznódiak sarlók készítéséről voltak híresek; a Czöld folyón gyárok is volt. Ez a kereset megcsappanván, a halina-posztó készítésére adák magokat; majdnem mindenik házban szövőszék van. Ez a kereset is fogyatkozik, s minthogy a disznódi halina eddig Oláhországban talált vevőkre: nagyon félő, hogy e vevők is a vám háború alatt másunnan veszik a szükségletet, s elszoknak a disznódi halinától.

Egyébiránt élelmes az én községem, így végezé beszédét a lelkész, itt gyümölcstermesztés is virágzik; a disznódi cseresznye híres stb.

Elbűcsúzván a szíves lelkésztől s a községnek más-más részét is meg szemlélvén, Kis-Disznódra (Michelsberg) sieténk. Ennek a magyar névnek a származását sem tudom, melyet az oláhok is Csisznadie miknek (mik = kis) ejtenek. Nem tudom a német helynevek előtték-e meg a magyarokat, vagy ezek a németeket? pedig annak tudása igen nyomós a lakosság történeteire nézve. Fél óra alatt érkezünk Kis-Disznódra, melynek váráról szép kilátás nyílik a változatos vidékre. A szebeniek itt is nyaralhatnak. Van hidegvíz-fürdő; a parasztházakban kényelmes lakásokat találni; a levegő pedig mint mondják, fölötte üdítő. A mi rövid kirándulásunk is a két Disznódra azt a vágyat ébreszti bennünk, bár huzamos nyári mulatást élvezhetnénk a nagyszebeni környéken.

Visszafordulván balunk felé nyugatra nem messze Resinár oláh falu marad el, melynek német neve «Städterdorf». Az oláh név a resina = szuroktól származik; a német név pedig onnan van, hogy a falú a nagyszebenieké volt, kik a szurokfőzés végett telepítettek oda lakosokat: mert resinar szurokfőzőt jelent. Tehát Nagy-Szebennek bérczes erdejében épült a falu. II. József 1786-ban királyi szabad faluvá tévé, azt a várostól elvevén, számára külön határt vágván ki, s neki a város tulajdonát tevő malmait, korcsmáit, havasait is odaengedvén. Most Saguna sírjáról híres.

A szebeni fő lakosság német, vagyis szász. Különbséget tesznek még a német és szász között. A magyar olvasó, ki előtt a kúnsgái városok történetei ismeretesek, s tudja, hogy ezekben

különbség volt a redemptus (eredeti kún) és nem-redemptus (jövevény) lakos közt: az érti, hogy miért tesznek az erdélyi szász földön különbséget a szász és német között.

Ez a szász lakosság nagyvárosias, s a mennyiben külsőségekről ítélni, művelt is; nyelve, legalább hallottunkra, a legtisztább irodalmi német. Tudjuk, hogy van szász népnyelv, mely előttem majdnem teljes érthetetlen; azt is tudjuk, hogy e szász népnyelv nem azonos mindenütt; de az országon keresztül futó, s még a fogadóknak is, ha magyar nyelven nem, de irodalmi német nyelven beszéllő útazó mit sem tudhat meg a népnyelv különbségeiről. Azonban a tulajdonképi szászok német kiejtésében az *l* hang sajátságos; mintha vastagabban ejtenék, mint másutt. Mi annak az oka, vagyis melyik német nyelvű vidékre mutat a nagy Germániában, nem tudom.

A színházban bécsi vendégszínészek játszanak vala; mink is vagy kétszer mulatánk benne. Általában Bécs sokkal közelebb van Nagy-Szebenhez, mint Buda-Pest, ezt értik, a kik értik. Ámde a nagyszebeni lakosság egyik nagyon kiemelkedő része az oláh, vagy román. Szeben a román-keleti metropolitának széke, tehát a román-keletiek egyházi és szellemi középpontja; itt van az Albina román pénzüzet is, mely mintegy pénzübeli román középpont.

Magyar reformatus község is van, de az számra sokkal sokkal kisebb, mint bár melyik román község, léven ott a román keleti községen kívül román katolikus is. A lakosok összes száma 19,446, melynek két harmada német, úgymint 9000 evangélikus, kik a tulajdonképi szászok; 4800 katolikus, kik már inkább németek; 3000 román-keleti, 1340 román-katolikus, 900 reformatus és 300 zsidó. Nagy-Szeben aránylag legnémetesebb város Erdélyben, mondja Hunfalvy János (*A magyar birodalom földrajzá*nak 825. lapján): én mégis — igaz mintegy csak látásból ítélve — Beszterczét tartanám aránylag németesebbnek Nagy-Szebennél.

HUNFALVY PÁL.

A SÓBÁNYA-JEGYEKRŐL.

TEKINTETTEL A PÉNZJEGYEK FORGALMARA ÉS A VALUTA
RENDEZÉSÉRE.*)

Amaz ismert egyezmények, melyek a sóbánya-jegyekre nézve az 1867-diki kiegyezési törvényekben foglaltatnak, ez idő óta, mint a kiegyezésnek meg nem másítható alaphatározatai, semmiféle módosítást nem szenvedhettek.

E kérdés megbeszélés tárgyát képezte ugyan többször, különösen pedig szó volt amaz előnyről, melylyel az osztrák pénzügyminiszternek a sóbánya-jegyek és államjegyek közt megengedett virement jár, de vannak egyéb szempontok is, melyek alá e kérdés eshetnék, és melyeket tudtunkkal rendszeresen eddig nem tárgyaltak.

Azért oly pillanatban, a melyben a bank-privilegium megújítására vonatkozó tárgyalások folynak és a valuta rendezésének lehetőségéről tárgyaló enquêtet szándékoznak összehívni, nem lesz talán haszon nélkül, erről egyet-mást elmondani. Mert épen e tárgyalások, e szándék kedvező alkalmat nyújtanak ama kérdésnek — ha csak akadémiai — fölvetésére is, vajon azok a föltevések, melyek annak idején a kiegyezésnek a sóbánya-jegyekre vonatkozó részében fölállítottak, az időközben beállott fejleményekben igazolást nyertek-e; továbbá a mennyiben a kiegyezési törvények egy jognak szabad gyakorlását engedték,

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági bizottságának folyó évi márczius 1-jén tartott ülésében. *Szerk.*

vajon e joggal oly módon éltek-e, mely a kiegyezésnek és praemissáinak egyaránt megfelel.

A kiegyezés alkalmával tudvalevőleg a sóbánya-jegyekre vonatkozó viszonyok így állottak.

Az osztrák pénzügyminiszter e cím alatt körülbelül 100 millió forinttal tartozott, mely összeg 1848 óta egymásután különböző nagyságú tételekben vétetett föl. Ez adósság alapján kibocsátott jegyeknek jellege az volt, hogy azok az ausseei, gmundeni és halleini sóbányákra betábláztattak és hogy kibocsátásuk napjától járó négy és később hat havi esedékességi határidőre szóltak.

A kamatláb czélszerű szabályozása következtében 1866-ig módjában volt az osztrák pénzügyminiszternek e rövid lejáratú jegyek forgalmát a törvényes összegben megtartani. Ez évben azonban, a melynek háborús eseményei a monarchiának pénzügyi rendezésére is annyira végzetessé váltak, a sóbánya-jegyekre nézve is határozott intézkedések lettek szükségesek. Oly időben, a melyben az állami szükségletek fedezésére nem volt más eszköz, mint papir-jegyek nyomtatása, közel volt az esetleg beváltandó sóbánya-jegyek fedezésének arcanuma is.

Az osztrák pénzügyminisztert ugyanis az 1866. évi augusztus 25-diki törvényczikk arra hatalmazta föl, hogy a beváltásra fölmutatott sóbánya-jegyekért ugyancsak államjegyeket adhasson ki.

Az illető törvényczikk ide vonatkozó része így hangzik:

«A kibocsátott háromszáz millió államjegy az 1863 november 17-diki törvény által száz millió forint legmagasabb forgalomra korlátolt sóbánya-jegyekkel oly összeköttetésbe hozatnak, hogy az állam terhére forgalomban lévő pénzjegyek és a forgalomban lévő sóbánya-jegyek összegei összesen legfeljebb 400.000.000 forinton túl nem mehetnek, egyúttal azonban a pénzügyminiszter fölhatalmaztatik, az esetre, ha a sóbánya-jegyek forgalma az ez érték részére meghatározott főösszegezen alól sülyedne, a sóbánya-jegyek kevesletét az államjegy-forgalom szaporítása által pótolni, míg az esetre, ha sóbánya-jegyek után növekvő kereslet mutatkozik, a 100.000.000 forinttal fönnálló maximumuk keretében növekvő kelendőségek arányában az államjegy-forgalom megfelelőleg kiseblítendő lesz.»

Az 1867-diki kiegyezés tárgyalásai természetesen azt hozták magokkal, hogy a tulajdonképeni államjegyekre vonatkozó

intézkedések kapcsán a sóbánya-jegyekről, illetőleg az azokat pótló államjegyekről is a kétoldalú törvényhozás határozott rendet állapítson meg.

A két törvényhozás közt folyt többszörös tárgyalások után, a mely tárgyalásokra még alább vissza kell térnünk, végre egyezmény jött létre, a melynek lényege tulajdonképen nem volt más, mint az addigi állapotnak igazolása és megtartása a jövőre nézve.

Későbbi fejtegetéseink érdekében azonban ez egyezménynek bizonyos értelemben sajátságos részletét már most kell kiemelnünk. Míg ugyanis Magyarország a legnagyobb nyomatékkal a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok államadósságainak közösségét megtagadta, a sóbánya-jegyekre nézve oly törvényes határozatokat fogadott el, a melyekben a közösség, bár egvényes kifejezést nem nyert, megtartatott; sőt olyan alakban tartatott meg, mely ezt a közösséget jó időken, tudniillik olyan időken, melyekben az osztrák hitel jó, mellőzi, ellenben annak érvényét mondja ki oly időpontokra nézve, a melyekben vagy általános, vagy különös okokból kedvezőtlen, válságos viszonyok állanak be.

A sóbánya-jegyekre vonatkozó kiegészítési törvényezikk következőképen szól:

«Az államjegyekből és váltó-pénzjegyekből álló s összesen 312.000,000 forintot tevő függő adósság mindkét fél közös jótállása alá helyeztetik.

Mivel pedig a gmundeni, ausseei és halleini sóbányákra bekebelezett 100 millió forintnyi zálogjegyek, a melyeknek kamatoztatásához és törlesztéséhez szükséges összegekből a Magyarországra eső évi járulék az 1. és 2. §§-okban megállapított állandó és változhatatlan összegekben már be van foglalva, oly kapcsolatban állanak az államjegyek forgalmával, hogy a zálogjegyek és az államjegyek együttvéve 400.000,000-t meg nem haladhatnak ugyan, de e véghatáron belül a zálogjegyek időnkénti kevesbedése a forgalomban államjegyekkel pótolandó; a két fél jótállása az államjegyeknek e kapcsolatából időnként eredhető többletére is kiterjesztetik.

Az államjegyekből és váltó-pénzjegyekből álló függő adósságnak minden más szaporítása, valamint jövőben annak megalapítására (Fundirung) szolgáló rendszabályok, csak a két miniszterium kölcsönös beleegyezésével s a két törvény-

hozás (birodalmi tanács és országgyűlés) jóváhagyása mellett jöhetnek létre.»

Ebből könnyen kitetszik, hogy míg Magyarország a forgalomban lévő sóbánya-jegyekért nem kezeskedik, addig a forgalmat pótolandó államjegyekért jótáll és minthogy a priori föl lehet tenni, hogy nyugodt, rendes viszonyok közt a sóbánya-jegyek a forgalomban föntarthatók, zavart és esetleg válságos időkben pedig forgalmuk csökken, esetleg teljesen megszűnik, a föntemlített következmény önkényt ajánlkozik.

Igaz, hogy e körülmény majdnem egészen elveszti fontosságát, ha az 1867-iki kiegyezés, illetőleg az akkor uralkodott vélemények szempontjából tekintjük. Mert az akkori fölfogás kizárta a lehetőséget, hogy a sóbánya-jegyek beváltása által beálló államjegy-szaporodás nagyobb fokozást nyerhessen, mivel az osztrák pénzügyminiszter ama föladata, hogy a sóbánya-jegyek forgalmát a törvényes színvonalon tartsa és mindent megtegyen, hogy e czélt elérje, mind a két oldalról elismertette és nem csak Magyarország érdekében, hanem az egész monarchia gazdasági jövőjének álláspontjából is kizárólag e föltetés bírta rá mind Magyarországot, mind az osztrák birodalmi tanácsot, hogy a többször említett sóbánya-jegyekre vonatkozó egyezményt elfogadják.

Legyen szabad e tekintetben az akkori törvényhozási tárgyalásokra visszanyúlni.

1867 december 21-dikén tartott beszédében, a melylyel ez egyezményt megszavazásra ajánlotta, Lónyay pénzügyminiszter következőkép nyilatkozott:

«Egyébiránt annak, hogy a valóságban mikép mutatkozik a két jegy közti viszonylat, fölvilágosítására bátorkodom elősorolni a jelen évben az egyes hónapokban mikép állott a zálogjegyek forgalma, miből világosan kitűnik, hogy ha a forgalomból több folya ki, mint a forgalom által kívántatik, ez évi tapasztalat szerint a maximum 2.432,588 forint, a minimum 26,508 forint. Ennélfogva azt tartom, hogy miután a rendelet értelme szerint is, ha bizonyos összeg zálogjegy befoly, időről-időre az ismét folyóvá teendő s azért államjegy beváltandó, a szaporulat rendes viszonyok közt nagy nem lehet. Úgy hiszem, hogy e számok a múltból eléggé bizonyítják, hogy a két jegy közti viszonylat nevezetes befolyást az államjegyek forgalmára nem szokott gyakorolni.»

Az osztrák birodalmi tanácsnak felsőházában Hock báró, mint előadó, 1867 december 20-dikán szószerint a következőt mondotta:

„ Továbbá lehetséges és volt is már néhányszor eset reá, hogy a 312 millió összegen fölül még néhány millió (einige Millionen) bankjegyet a forgalomba bocsátani kell. »

És később:

« Végre ugyanaz beáll akkor is, ha annak idején ama néhány millió megalapításáról (Fundirung) lesz szó, mely a sóbánya-jegyeknek csökkenéséből ered. »

Az egész monarchiára érvényes és igen fontos fölteves tehát a következő: föladata az osztrák pénzügyminiszternek a sóbánya-jegyek forgalmát föntartani és minden lehetőt megtenni, hogy az államjegyek kibocsátásának rendkívüli eszköze minél ritkábban és minél csekélyebb összegig használtassék.

Nem lehet a jelen értekezés föladata, hogy ítéletet mondjon arról, vajon a pénzügyminiszter e föltevés szerint járt-e el vagy nem, illetőleg vajon az 1867-ben úgy az osztrák, mint a magyar törvényhozásban kilátásba helyezett forgalmi mozzanatok be nem állása az osztrák miniszter akaratával, vagy akarata ellen történt-e. Itt első sorban ama ténynek constataálásáról van szó, hogy a föltevés, a melynek értelmében a sóbánya-jegyek végleges visszafizetésökig mindig a törvényes összegben tartásának forgalomban, vagy legfeljebb csak néhány millióval ez összegben alúl maradjanak, nem valósúlt és másodsorban vizsgálni fogjuk, minő következményei voltak az eredeti várakozásoktól eltérő állapotoknak, minők lehetnek és minőknek kell lenniök egy adott esetben.

Az első ténynek constataálása nem nehéz. Ama néhány millióból, a melyet Lónyai pénzügyminiszter és Hock báró az 1867-diki tárgyalások alkalmával említettek, óriási összegek lettek, mint a következő adatokból kitűnik.

Még 1869 januárban 99.928,182¹/₂ forint sóbánya-jegy volt forgalomban, ennél fogva az államjegyek póttartaléka igénybe nem volt véve. Már ez év decemberében a sóbánya-jegyek forgalma 90.515,632¹/₂ forintra csökkent, hogy egy évvel később 59.886,432¹/₂ forintra apadjon. Az 1871-diki év már 38.398,532¹/₂ forintnyi állást mutat és az 1873-diki év hozta hosszú időre a legalacsonyabb forgalmat, nevezetesen 33.354,582¹/₂ forintot. Innen kezdve a sóbánya-jegyek forgalma

1878-ig átlagosan körülbelül 70,000,000 forintban tartotta fönn magát és 1878 novemberben elérte az ezóta legkisebb összeget, tudniillik 46,296,547¹/₂ forintot.

E néhány adat fölsorolása eléggé bizonyítja, hogy a sóbánya-jegyek érintetlenségére vonatkozó többször említett föltevés érvényre nem jutott és így tévesnek bizonyult.

Ha most arra a kérdésre térünk át, hogy a sóbánya-jegyeknek e néha tetemes forgalom-csökkenésének minő következményei voltak, és milyen hatása lehet e körülmény által okozott államjegy-szaporodásnak, azt találjuk, hogy nagyjában e következményeket és hatásokat két kategóriába oszthatjuk.

Az első és főkategória magába foglalja ama hatásokat, melyek az egész monarchiát, mint egységes területet érintik, a másodikkal pedig tárgyalni kellene azon következményeket, a melyek az említett körülményekből a monarchia két államaira nézve külön állhatnak be és főleg Magyarországra nézve, mint azon államra, a mely szerződésileg és alkotmányilag befolyást nem gyakorolhat amaz eszközökre, a melyek a sóbánya-jegyek forgalmának szabályozását célozzák. Az osztrák pénzügy-miniszter, a kinek kezébe ez eszközök helyezve vannak, természetesen csak az osztrák parlamentnek, illetőleg törvényhozásnak felelős.

Legyen szabad először a második kategóriával foglalkoznunk, mert itt a következmények egyszerű fölsorolására szorítkozhatunk és pedig azért, mert ha nem sikerülne a bizonyítás, hogy a sóbánya-jegyek mostani törvényes állapota főleg az egész monarchiára káros, hiába volna a változtatásnak kívánatosságát fejtegetni. Mert az határozottan kétségtelen, hogy a mostani állapot annak idején egyszer mindenkorra határozott meg és hogy annak megváltoztatására mind a két fél hozzájárulása szükséges.

Legyen szabad e következményekből tehát a legszembe-tünőbbeket megemlíteni.

1. Az időről időre beálló és jelentékenyen emelkedő kezességi kötelességet Magyarország részéről a kibocsátott államjegyekért. Minthogy ugyanis a magyar állam a sóbánya-jegyek tulajdonosainak jót nem áll, ellenben az államjegyekért a garantiát közösen az osztrák tartományokkal viseli, világos, hogy az államjegy-forgalom minden szaporodása egyúttal Magyarország állami kötelezettségeit is növeli. E növelés, a mely alatt

az 1867-diki évben csak néhány millió értetett, már — mint a föntemlített adatokból kitűnik — 1869 december havában 9.484,367 $\frac{1}{2}$ forintra, 1870-ben 40.113,567 $\frac{1}{2}$ forintra és az 1871-diki év végén 61.601,467 $\frac{1}{2}$ forintra, 1873-ban pedig 66.645,417 $\frac{1}{2}$ forintra emelkedett, 1878-ig átlagosan 30.000,000 forintot tett és 1878 novemberben jutott az azóta legmagasabb pontra, tudniillik 53.703,452 $\frac{1}{2}$ forintra.

Fölösleges nyomatékosan hangsúlyozni, hogy e jótállásnak anyagi következményeire nem gondolunk, de még fölöslegesebb azt bizonyítani, hogy elvben minden állami kezesség növekedését kerülni kell, tekintet nélkül arra, vajon a kezesség érvényesítése többé vagy kevésbé valószínű.

2. Minél több államjegy van a forgalomban, annál nehezebben értékesítheti az osztrák-magyar bank saját jegyeit. Ha tehát a sóbánya-jegyek beváltása következtében az államjegyek összege lényegesen szaporodik, nagyon természetes, hogy az osztrák-magyar bank érdekei, illetőleg jövedelmei csorbát szenvednek. Az osztrák-magyar bank jövedelmeiben pedig nemcsak az ő részvényesei vannak érdekelve, mivel tudvalevőleg a hét százalékos osztalékot meghaladó nyereség fele arra fordítandó, hogy a közös 80.000,000 forintnyi adósság törlesztessék. Világos tehát, hogy a bankjövedelem csökkenése, melyet az államjegyek szaporodása okoz, egyenesen az állam érdekeit illeti. E körülmény annál sajnosabb, mert a 80.000,000 forint adósság rendesen a valuta rendezésének egyik legnagyobb akadályának tekintetik és továbbá mert, a mint mindenki tudja, ez adósságnak nagysága a bankprivilegium megújításának tárgyalásaiban nagy szerepet játszik, mely szerepet fontosságában kisebbiteni nagyon érdekében volna az államnak.

Bár ez utóbbi körülmény Magyarországot és Ausztriát egyformán érinti, mégis figyelembe kell venni, hogy a birodalmi tanácsban képviselt országok a 80.000,000 forint adósságnak kisebb törlesztése által okozott veszteségért kárpótlást kapnak, még pedig igen természetesen az által, hogy a kamatozó sóbánya-jegyek helyébe kibocsátott államjegyek után kamatot fizetniök nem kell.

Midőn most a sóbányajegy-forgalom csökkenéséből a tisztán Magyarországra származó következményeket elhagyjuk, meg kívánjuk jegyezni, hogy ma legkevésbé alkalmas az idő arra, hogy ama sok vitás ponthoz, melyekben Ausztria és

Magyarország közt fájdalom nagyon is heves küzdelem folyik, egy újabbat csatoljunk; sőt azt hisszük, hogy, ha a sóbánya-jegyek jelenlegi törvényes állapotában es kezelési módjában épen az egész monarchiára nézve nem rejlenének nagy bajok, nem tekintve az ilyen recriminatióknak különben is teljes meddőségét, általános okokból sokkal üdvösebb volna e tárgy fejtegetését abbahagyni.

De a kérdés valóban fölötte fontos a monarchiára nézve és ebben a mozzanatban rejlik a jelen elmékedésnek jogosultsága. Természetesnek látszik azonban, hogy ha a kérdés általános vizsgálatához fogunk, annak különös hatásairól is kellett beszélnünk, a melyek tisztán Magyarországot érintik.

Ezek után tehát majdnem szívesen fordulunk ama következmények megbeszéléséhez, melyek a monarchia mindkét felét egyformán érintik.

Nem szorúl és különösen e helyen nem szorúl terjedelmes bizonyításra, hogy az osztrák-magyar monarchia, amaz elszigeteltségénél fogva, mely beválthatatlan papírpénzből ered, sajátos és a nagy világpiacokkal alig kapcsolatban álló kamatláb-törvényeknek van alávetve. Talán a kérdés még eldöntetlen, vajon érczezel fizető államok kamatlábának mozgása általában még valami visszahatást gyakorol-e a mi kamatlábunk hullámzására vagy sem. Abban azonban valamennyi szakértő meg egyezik, hogy e visszahatás, ha meg van is ama tényezők közt, melyek a kamatláb-vásárra hatnak, nem foglal el jelentékeny helyet. Mert a legnagyobb pénzszükség idejében bankjegyeket külföldről nem hozathatunk, azon igen egyszerű oknál fogva, mivel külföldön ilyenek nincsenek. Arany- és ezüstküldeménynek pedig nincs haszna, mert arany nem törvényes fizetőeszköz és az ezüstnek verése tudvalevőleg meg van szüntetve, azon segélyeszköz pedig, melyet az osztrák-magyar banknál eszközölhető arany elzálogosítása nyújt, már drágasága miatt sem jöhet tekintetbe.

Más részről pedig a monarchiában beálló pénzbőség a pénz kivitelét nem okozhatja, mert az ily bőség idején nem nagy mennyiségű használhatatlan *pénznek* vagyunk bővében, hanem csak nagy mennyiségű használhatatlan *jegyünk*, azaz valódi pénzre be nem váltható utalványunk van, melyek ennél fogva külföldön nem használhatók. Tehát világos, hogy pénzforgalmunkkal majdnem kizárólag magunkra vagyunk utalva

és a kamatláb drágulása vagy olcsóbbá válása egyaránt csak oly okokból származhatik, melyek az osztrák-magyar határokon belül játszódhatnak le. De ez okok a legszorosabb kapcsolatban vannak a pénzjegyek kibocsátására nézve fennálló törvényes szabályokkal, illetőleg a bankprivilegium alapján kibocsátott jegyek mennyiségével.

Tudvalevőleg e mennyiség általában két kategóriából áll és pedig államjegyekből és bankjegyekből.

Az előbbiek összege változatlanul 312 millióra rúg, a hol magától értődik, hogy a sóbánya-jegyekért kibocsátott jegyek — szintén államjegyek — tekintetbe nem vétettek. E 312 milliónak szaporodása és csökkenése egyaránt lehetetlen és ezeknek mindig ugyan abban az összegben kell forgalomban maradniok.

Másodszorban a jegyek forgalmát az osztrák-magyar bank által kibocsátott bankjegyek alkotják, melyeket a nevezett bank privilegiuma alapján ad ki. — Ha most 1879-től fogva máig a forgalomban levő bank- és államjegyeket áttekintjük, azt találjuk, hogy átlagosan körülbelül összesen 650 millió jegy volt forgalomban. — E forgalomban circiter 60 millió jegy van, mely az 1878., 1879. és 1880-dik években megengedett ezüstveretés útján bocsátattatott ki. — Az akkor kiveretett ezüst forintok, a mint ez természetes, a bankba folytak, mely az alapszabályok értelmében érték bankjegyeket adott. Amaz okok legnagyobb részét, melyek 1879 óta az osztrák-magyar monarchiában beállott kamatláb-leszállítást vonták magok után, e 60 millió ezüst alkotja. Épen e több év óta beállott pénzbőség illetőleg kamatláb-leszállítás bizonyítja, hogy a monarchiának rendelkezésére álló forgalmi eszközök nemcsak elégségesek, hanem inkább túlságos számmal vannak, s ez utóbbi föltevést annál inkább tarthatjuk helyesnek, mivel — bár a közönségre nézve az ezüstveretés el van tiltva — mind a két kormány évenként az állami bányákból nyert ezüstműlt pénzt veret és e forrásból évenként körülbelül tíz millió ezüstforintos kerül a forgalomba.

De nem tekintve is e körülményt, a forgalmi penzeszközök szükségének folytonos apadásra van hajlama. Ennek természetes okai a közlekedés, a giro- és cheque-intézménynek fejlődése, különösen egy magában álló, elszigetelt forgalmi területen, melyre nézve penzszükség akkor áll be, mikor a pénzjelvények

kicsiny, excentricus, nehezen hozzá férhető csatornácskákban rejtőzködnek, a pénzbőség pedig akkor, ha a pénzjelvények ugyanazon mennyisége (hiszen kívülről jövő szaporodás vagy fogyasztás nines) a pénz-központok föreservoirjaiban meggyűl.

Minden új bankfiók megnyitása, egy-egy vidéknek a vas-uti hálózatba belevonása a jegyforgalomnak könnyebbé válását eredményezi. — És ha megjő az idő — hiszen történnek csodák is — melyben az általános giro- és cheque-intézmény a monarchiában meghonosul, világos, hogy a létező pénzjelvény-készlet nemcsak elégséges lesz, hanem hogy annak idején a használhatatlan jegyek versenye által a kamatlábra nézve aggályos viszonyok állhatnak be. Ekkor az osztrák-magyar banknak valóban különös tartózkodást kell kifejtienie, hogy az említett versenyben ne nagyon is élénk részt vegyen és oly állapotokat ne teremtsen, melyek a valutarendezés lehetőségét komolyan veszélyeztetnék, mert az osztrák-magyar bank, melynek jövedelme saját jegyei értékesítésén alapúl, kénytelen ez értékesítésben az államjegyekkel küzdeni. Az államjegyek mennyisége pedig változatlan és ugyanaz marad, akár pénzbőségben akár pénzükségben vagyunk, ugyanaz fog tehát akkor is maradni, mikor a fentemlített körülményeknél fogva a pénzjelvények szükséglete általában kisebbé válik.

Ez esetben a jegymennyiség csökkenése kizárólag az osztrák-magyar bank rovására történhetik és közel fekszik a kísértés nagyon is olcsó kínálat által a veszélyeztetett jövedelem egy részét megmenteni.

Fölösleges bővebben kifejtteni, hogy ilyen eljárás igen nagy hatással volna a kamatláb menetére és ennek jelentékeny leszállításánál fogva igen nagy hatással a monarchiának egész pénzügyére. Alig látható be, hová vezet ilyen mesterséges pénzbőség, illetőleg kamatláb-leszállítás. A legközelebbi hatás pedig az, hogy a valutarendezés — nem tekintve az agio folytonos emelkedését — már azért is alig lesz kivihető, mivel a rendezés beálltával a pénzügyi elszigeteltségből eredő és mesterségesen nyomott kamatláb egyszerre és közvetlenül föl fog szökkenni s ennek következtében bizonyosan és túlságos mértékben fog beállani ama válság, melyet egy valutarendezés vagy változtatás tervénél mindig mint lehetségest számba kell venni.

És most, e rövid kitérés után, forduljunk ismét sóbánya-

jegyeinkhez. Képzeljük, hogy a fönti, bőven ecsetelt viszonyok közt, egy szép nap, egyszerre a nélkül, hogy a javak megfelelő forgalma megelőzte volna, egy úgyszólván anonim pénzforgalmi eszköznek 88 millióra rúgó gyarapodása állana be, illetőleg egy másik napon ugyancsak minden a dologból folyó ok nélkül, a jegyek forgalma ugyanazzal az összeggel csökkenne. — De vajon egyéb-e a pénzforgalmi eszközök hirtelen fölszökkenésénél, ha a sóbánya-jegyek forgalma egyszerre lényegesen és pedig kamatlábuk leszállítása által, megszoríttatnék és államjegyek, melyek azelőtt a forgalomnak nem szolgáltak, a forgalomba jutnának. Az államjegyek e szaporodását tetszés szerint, vagy a már nyert tapasztalatok szerint circiter hetven millióval — ez volt a gyarapodásnak magassága 1873-ban — vagy az egész, államjegyekkel általában pótolható összeggel vehetjük tekintetbe. Megjegyezzük ez alkalommal, hogy nem világos, vajon a sóbánya-jegyek teljes összegéig, tudniillik 100 millió forintig vagy csak legföljebb 88 millióig bocsáthatók ki államjegyek. A törvény szövege az utóbbi fölfogás mellett szól, a törvény értelme azonban az előbbi mellett. Mindkét szám elég nagy és — midőn az összes forgalomban levő összeg körülbelül 650 millióra becsülhető — ennek csaknem heted vagy nyolczad részét teszi.

Az előbb említett ezüstbehozatal hatása már mennyiségénél fogva sem mérkőzhetik az államjegyeknek fönt érintett szaporításával. Ha ezenfelül figyelembe vesszük mindazt, a mit a monarchiában általában uralkodó pénzforgalomról mondtunk, kénytelenek vagyunk a pénz-jelvények mennyiségének erőszakos megváltozásának a legnagyobb jelentőséget tulajdonítani, a mely szabálytalan és természetes fejlődéssel össze nem függő kamatlábban találja kifejezését.

Tényleg pedig kizárólag egyetlenegy ember tetszésétől függ, ilyen óriási változásokat az osztrák-magyar pénzügyi piacon eszközölni. Nem nagvítunk, ha állítjuk, hogy az osztrák pénzügyminiszternek egymagában módjában áll a kamatlábra nyomatékossabban hatni, mint az osztrák-magyar banknak, melyet, mint a monarchia egyetlenegy jegybankját, első sorban megilletne, hogyha általában lehetséges és hasznos — a kamatlábra árképzőleg hasson.

Eme jog megítélésénél, melyet az osztrák pénzügyminiszterium gyakorolhat, figyelembe kell vennünk, hogy hova irá-

nyúl előreláthatólag az osztrák miniszterium, illetőleg az osztrák fiscus érdeke és itt szembeötlik, hogy ez érdek e miniszteriumot arra alkalmas bírni, hogy az államjegyforgalom lényeges gyarapodását kockáztatván, a sóbánya-jegyek kamatlábát minél mélyebbre szállítsa le.

Mint hogy ugyanis a sóbánya-jegyek kamatai az osztrák költségvetés terhére könyveltetnek, világos, hogy minél kevesebb kamat fizetendő, annál kedvezőbb az államháztartás mérlege és mint hogy a pénzügyminiszter a sóbánya-jegyek esetleges beváltását a legnagyobb nyugalommal várhatja be, tisztán fiscalis szempontból érthető volna, ha a pénzügyminiszter a kamatlábat ama pontra szállítaná le, melyre való tekintettel a közönség pénzét általában sóbánya-jegyekbe nem helyezi, mert akkor a kamatozó és azért költséget okozó jegyek helyébe nem kamatozó jegyeket fog kibocsáthatni. Az osztrák pénzügyminiszter eddig a legnagyobb elismerésre méltó tartózkodással nem ment el e határig, hanem a sóbánya-jegyek kamatlábát három százaléban állapította meg; de egyrészt világos, hogy további leszállítások lehetősége nincsen kizárva, másrészt pedig nemcsak a sóbánya-jegyek beváltásának előmozdításáról, illetőleg akadályozásáról lehet szó, hanem és szerintünk főleg a sóbánya-jegyek törvényes forgalomban föntartására vonatkozó kötelezettségről is.

Tehát a kamat-válságok kikerülésének érdekében, a valuta-rendezés lehetőségének érdekében, a monarchiának legfontosabb gazdasági fejlődési mozzanatainak érdekében nagy mértékben kíváncs, hogy óvó intézkedések történjenek az iránt, hogy a sóbánya-jegyek forgalma a törvényes határt ne csak elérje, hanem meg is tartsa, és azon föltevés, mely 1867-ben többször kimondatott, tényleg érvényesüljön.

Ha már most sikerült bebizonyítanunk, hogy a mostani állapot, de még inkább a mostani állapotban rejlő eventualitások károsak, ahhoz a kérdéshez kell fordulnunk, mely eszköz volna alkalmas ez állapot hátrányait elhárítani, vagy pedig lehetőleg enyhíteni. És ez irányban úgy látszik, hogy legjobb volna a sóbánya-jegyek kamatoztatását bizonyos dologi föltételekhez kötni, nevezetesen az illetékes tényezőket arra indítani, hogy a sóbánya-jegyek kamatoztatását ne teljesen a pénzügyminiszternek, vagy bármilyen egy vagy több személynek engedje át, hanem hogy a kamatok magassága a priori, az osztrák-magyar

bank által meghatározott kamatlábbal bizonyos arányban álljon. Legyen e kamatok alapja akár maga a bank-kamatláb, akár valamivel csekélyebb: a kamatláb megállapítása mindenestre azon nagy előnyt fogja magával hozni, hogy a sóbánya-jegyek szaporodása és csökkenése egy személy akaratától elvonatik és továbbá, hogy némi biztossággal föl lehet tenni, hogy ha a sóbánya-jegyek kamatlába körülbelül azonos lesz a hivatalos bank-kamatlábbal, teljesedésbe fog menni amaz eredeti szándék, hogy a sóbánya-jegyek törvényes összegben föntartassanak és az esetleges eltérés valóban ama kevés egynéhány millióra szoríttassék, melyekről annak idején annyit beszéltek.

Ilyen egyezményhez úgy hiszszük, a monarchiának mindkét állama hozzájárulhat. Első sorban Magyarország; Ausztria azonban ugyancsak azért, mert nem tekintve az általános, tőlünk kifejtett okokat, a sóbánya-jegyek általunk ajánlott kamatozása még mindig egy nem csekély előny azon kamatlábbal (öt százalékkal) szemben, mely az akkori kiszámításnak alkalmával a sóbánya-jegyek részere számításba vétetett.

Ilyen megállapítás továbbá még más előnyt is teremthet. Az osztrák-magyar banknak igen természetes érdeke az, hogy a sóbánya-jegyek, illetőleg az érték kibocsátott államjegyek által minél kevésbbé zavartassék és különösen érdekében van, hogy ne álljon egy miniszterium hatalmában teljesen tetszése szerint a forgalmi pénzeszközöket gyarapítani, illetőleg megszorítani, mert a gyarapodás esetén a forgalomba jutó államjegyek versenye következtében saját jövedelme érzékeny csorbát szenved, a hirtelen korlátozás pedig, kivált ha ez alkalmatlan időben történik, oly igényekkel terheli, melyekre esetleg nem termett. Hiszen a banknak, mely az ő álláspontjából úgy is eléggé szenved a 312 millió államjegy által, folyvást számolnia kell bankpolitikájának azon nyugtalanításával és jövedelmének azon nem csekély károsításával, melyet a sóbánya-jegyek fluctuációja okoz.

Ha ez irányban legalább azon óvó intézkedés tétetik meg, hogy önkényes intézkedések a banknak kamatlábpolitikájába és pénzügyi érdekszférájába ne nyúljanak, további kilátásba vehető, hogy a sóbánya-jegyek pótlására szolgáló államjegyek nem túlságos nagy összegben lesznek kibocsátva, föltehető, hogy a bank viszontszolgálat fejében megfelelő engedményekre lesz hajlandó.

Magától értetődik, hogy ez engedmények tartama csak addig terjedhet, míg fődözetlen államjegyek léteznek, míg a valuta rendezve nincs.

Megjő-e a valutarendezés ideje? Reméljük, és törekedünk arra, hogy e monarchiának végre is megadassék, hogy rendezett pénzügyekhez jusson. Mindenesetre ne mulasztunk el semmi alkalmat annak hangsúlyozására, minő sajnos a jelenlegi állapot és mennyire szükséges ama legfontosabb reformot sürgetni, mely bennünket az úgynevezett pénzügyileg érdekes nemzetek sorából az egészséges nyugatnak gazdasági színvonalára emel.

KORNFELD ZSIGMOND.

ÖT ÉV A SZERB EGYHÁZ ÉLETÉBŐL.

1887 február.

Most öt éve nagy élénkség volt Karloviczon. Patriarchát installáltak. A korona által kinevezett egyházfőt helyezte székebe a királyi biztos.

Kivilágítás, fáklyás zene, népünnep, ősi szokás szerint az előző napon és ezer terítékű asztal a beigtatás napján, de az ősi szokástól kissé elütőleg. Hiányzott valami, a mi nélkül patriarchát még nem installáltak. Hiányzott az a testület, a melynek a patriarchák első sorban köszönik létüket: a congressus.

Tüntetett elmaradásával, de csakis azzal. Az akkori vezetőké az érdem, hogy a tisztesség határai között tudták tartani azt a tekintélyes pártot, a mely mögöttök állt. Mondhatjuk az egész congressust, mert a kisebbség csak tizenegy tagot számolt. Ott nem fordultak elő olyas tüntetések, mint az őszi congressuson (1886 október) pedig dynamittal volt tele az a kis fészek, a mely mind a kinevezés kihirdetése napján volt fölrobbanandó. Nemcsak a szokásos díszszázad, hanem Pétervárad egész helyőrsége a királyi biztos rendelkezésére állott, a ki azonban ismervén a helyzetet, nem vett igénybe semmiféle assistentiát. És nem is robbant föl egyéb, mint egy sereg champagnei-s palaczk a banketten.

A legcsekélyebb incidens nélkül folyt le minden. — A királyi biztos közölte a congressussal nyílt ülésben a kinevezés tényét, beigtatta zsúfolt templomban a patriarchát és megvolt az áldomás is összhangot zavaró hang nélkül.

Maximovits mérséklő szelleme és ismerete hiányzott a múlt őszi congressuson. A kik vezettek nem értettek az ügghöz;

a kik értettek hozzá, azoknak nem volt kit vezetniök. És ugyanez a helyzet a szerbek azon művelt tiszteletreméltó egyéniségeinek törekvéseire nézve is, a kik az 1885-dik év nyarán Buda-Pesten többrendbeli értekezletet tartottak, a kibontakozás érdekében.

Akkoriban nagy reményeket kötött azokhoz a sajtó is, örvendetes tényül hirdetve, hogy a világi elem irányadó körei és a patriarcha között megegyezés jött létre a jövő eljárásra nézve.

A száraz tény azonban az, hogy megegyezés jött létre a patriarcha és a Buda-Pesten előkelő állásokat elfoglaló, de az egyházi ügyek intézésétől 1868-dik év óta teljesen távol álló és se a congressusi választásokra, se magára a congressus tagjaira befolyással egyáltalán nem bíró szerb notabilitások között, a kiknek csak egyetlen egy igen jeles képviselője jutott le Karloviczra, hat embert számlálva maga körül.

Majd ha a patriarcha az illetékes tényezővel, a congressussal, fog megegyezésre jutni, lehet szó eredményekről.

De hogy fölvegyem a fonalat, alig emlékezem nehezebb körülményre az utolsó nyolcz évből, mint épen a kinevezés tényére. Két választás történt a nélkül, hogy a korona jóváhagyását egy is megnyerhette volna. Hogy az első nem nyeri meg, arra számítottak, de hogy az akkoriban még hatalmasnak tartott horvát belügyi osztályfőnök testvére is elejtessék, még sem látszott annyira plausibilisnek.

Izgatott várakozás közt folyt le egy egész hónap. Zsifkovics 1881 december 19-dikén ötvenhárom szóval tizenegy ellenében patriarchává választatott meg és épen egy hó telt el, míg a királyi biztos a korona álláspontját jelezhetette.

A várakozás ideje alatt csendes volt Karlovicz. Királyi biztos és képviselők ünnepelni tértek házi tűzhelyeikhez és csak egyetlen egy ülés hozta őket még össze 1882. év január hava 20-dikán.

Emlékezetes ülés volt. A congressus patriarchát kapott és Cseh Ede utolsó Isten-hozzádot mondott ennek a congressusnak. Része volt még az 1885/6-diki congressus két hetes első ülésszakán, de ott ő már más alakokra talált. Az új választás nem kedvezett a régi vezetőknek. Az ő szereplése azonban nem is erre a congressusra, hanem a patriarcha-választásra és az azután megtartott püspöki zsinatra esik.

Első ízben az volt föladata, hogy a patriarchai szék kivételes betöltése simán, rendzavarás nélkül történjék, másodízben, hogy a temesvári és újvidéki püspökségek arra való egynekkel töltsenek be. Mind a kettőt megoldotta.

Angelics megválasztása nem volt keresztülvihető. Gyűlölték nézeteiért, administratorokodásaért. És nem tudtak rokonszenvezni közeledésre nehezen hajló, tartózkodó egyéniségével. Tartani lehetett, hogy a visszatetszést keltett kinevezés tüntetéseket fog előidézni, de annak Cseh Ede elejét vette tapintatos előzékenységével.

Arra módja volt a királyi biztosnak, hogy a congressus rögtön állást ne foglaljon formyszerű határozattal, mert a kinevezést tartalmazó királyi leirat mellett egy másikkal is rendelkezett, a melyet az elsőnek kihirdetése után igénybe is vett. Írtem a föloszlató királyi kéziratot. De a tüntetések elmaradása már a vezetőktől függött. Eljöttek Miletics kivételével meghallgatni a királyi rendeletet. Némán, egyetlen hang közbeszólása nélkül hallgatták végig azt és összes tüntetésök az installációról elmaradásra szorítkozott. Maximovics és Polyt nem barátai az útczai lármának, pedig mennyi az alkalom reá azokon a népes ünnepélyeken, a melyekre a congressus hiánya mellett is 1000-en gyűltek össze áldomás-ivásra. És zsúfolásig megtelt a «nagy templom» is, ritkán látva ily fényes czeremoniát. Négy órát vett igénybe a beigtatás előírt formyszerűsége, melynek mindig tanúja a királyi biztos magyar díszben, egy baldachin alatt foglalva helyet, titkárával oldalán, a ki a latin nyelven szerkesztett kinevezési diplomát olvassa föl. Sajátságos jellege volt ennek az installációnak. Az ezer vendég ellenére minden ténykedésnél hiányzott egy «lényeges valami». A lakománál a congressus, a templomban a püspökök. Dús asztalhoz mindig akad vendég, de püspököt keríteni nem lehetett. Pedig nagy szükség lett volna reá, mert a patriarcha homagiális esküt is tesz és azt ősi szokás szerint egy öreg püspök adja ajkára. De nem akadt se öreg, se fiatal. A kik eljöttek Karloviczra, azok a patriarcha-választás alatt mind meghaltak, a kik el nem jöttek, azokat a kaszás otthonuk küszöbén őrizte.

A budai és károlyvárosi püspököket a korona elhatározása tette némákká, a temesvárit pedig ott érte az örök álom. Az eskümintát egy archimandrita olvasta föl. A patriarchát püspök nélkül helyezte díszes székébe Cseh Ede. Vajon hogy fog bol-

dogulni a patriarcha püspökök és congressus nélkül? Az elsőre kapunk feleletet a tavasszal, a másodikra három évvel később.

II.

Négy hónap telt el a beigtatás mozgalmas napjai óta és a tavasz üdítő fénysugara megolvasztotta azt, a mire jégkérget vont a tél hidege. A karloviczi residentiában püspökök járnak-kelnek, élénk eszmecserét, szóvitát folytatva egymás között. Vajon mi oka ennek a szokatlan élénkségnek, vajon mi okozza, hogy őszi, megtört alakok megválnak kényelmöktől s fárasztó úttal vendégei lesznek annak a szűk helyiségű residentiának. — Akkor még nem volt meg a budapest-zimonyi vasút. A téli congressusra — mikor a hajójárás is szünetelt — napokig tartott a Karloviczra jutás.

Emlékezem egy kocsin tett deczemberi expeditióra. A királyi biztost fölhítták. Egy napról a másikkra Buda-Pesten kellett lennie. Reggel hat órától esti kilenczig egy kopottas jármű vitte Bács és Torontál síkságain, míg végre elérte Kikindát, a honnét az éji gyorsvonat reggelre ezélhoz juttatá. No de most rügyedzik a fa, zöldül a fű és derült a láthatár. Élvezet a kocsizás és a hajó is vígan síklik a Dunán. Csak a residentia vendégszobái ne lennének annyira szűkek és puritánul egyszerűek. — De hova is kerültek azok a szép tervek, a melyek pályadíjjal is ki voltak tüntetve nyolcz év előtt? Csak elő kell keríteni őket a lomtárból s kézbe venni a Sztratimirovics által residentia-építésre tett — most már közel 160,000 ezer forintra növekedett — alapot, és a püspökök majd kevesebb húzódozással lesznek időleges vendégei annak a most nagyon is sötét időkre emlékeztető residentiának.

Ezúttal azonban út és nélkülözési kényszer ellenére is együtt vannak mind, a pakrácsi kivételével, a kit tizenkét év óta nem látott Karlovicz. Akkor elhagyta mint az ürességben volt érseki szék administratora, azután nem ment feléje, mert mást ültettek a patriarchai székbe, most pedig évek óta kór köti helyhez. De a ki jöhetett, eljött; még az őszi verseczi püspök is, a ki már lépésre is alig volt képes önerejéből. Két püspöki szék volt betöltendő. Patriarchát lehet installálni püspök nélkül, de már

a magok saját statusát még sem engedik kiegészíteni önmagok nélkül.

Üres a bácsi püspöki szék, a melynek egykor kiváló vonzerőt kölcsönzött «a szőregi major». Ennek a püspökségnek kiváltságos állása volt a többi fölött az ő 70,000 forintot jövedelmező majorjával. A többi ennek a koldusa volt csip-csup fekvő vagyonnal, ennek a jövedelméből kapva segélyt megélhetésre. Most semmi különbség Újvidék (a bácsi püspök székhelye) és Temesvár között. Az alkotmányos kormány első tényei egyike volt a hat püspökség javainak királyi rendelettel össze-
sítése. Ma a szerb püspökök évi jövedelme egyenkint 12,000 forint. Nincs hát rivalitás a pályázók között.

A kérdés azonban nem is a rivalitáson fordul meg ezúttal, hanem hogy honnét kerül elő arra való jelölt egyáltalán? Honnét veszi a patriarcha azt a szellemi támaszt, a melyre az egyházszervezet gyökeres átalakítását célzó tervei keresztülvihetésére föltétlen szüksége van. A congressusra nehéz számítnia. Hetvenötből tizenegy szavazat kevéssé biztató kilátás. Meg kell hát nyerni a másik tényezőt: a püspöki zsinatot, a melyre éppen alkalom is kínálkozik a bácsi és a temesvári püspökség betöltésénél.

Most fogja először gyakorolni kandidálási jogát az új patriarcha. Nem tartozik a könnyű föladatok közé, mikor emlékébe idézi a regényes fekvésű kalugyer-zárdák alakjait.

A régi történelmi emlékű Krusedol gazdátlanságát, a hol valaha egy előde és a congressus is székelte — leverő elhagyottság hirdeti. A téres udvart vadúl tényező taraczk és térdig érő paréj futja be, az ősi ház komor falain belől pedig egy lélek küzd a végelsötétülés rémeivel. Az archimandrita. A zárdát pompás szőlő veszi körül. Egyetlen veszedelmök ezeknek a zárdáknak.

Az út innét másfél órai távolra, gyümölcsfákkal beültetett virányos kerten át Gergetegre visz. Büszkesége a patriarchának. Hegymagasán tiszta ház. Körülötte park. Csín és gondos kéz nyomai. Ennek a regényes fekvésű zárdának ő volt főnöke egykor. Most egy szótlán könyvmoly székhelye, a ki meg attól való tételődésében nem vágyik püspökségre, hogy magányt szerető lelke világi életre többé nem való. (Az 1886-dik év októberében tartott zsinaton megválasztották püspöknek, és tényleg nem fogadta el.)

Közelben Opočín van egy fiatal archimandrita, a ki igen szépen énekel, de több talentummal a víg műzsára, sem mint az egyházira. — A beocsini sincs minden bogár hiányával, de jelölt lesz mégis, mert többi kollégájáról nincs mit följegyezni. Az udvari papság körében Karloviczon ugyan lenne egy fiatal pap — a patriarcha kedvence — de még nagyon fiatal. Mi lesz hát a két püspöki székkal, ha csak egyre akad nem nagyon kifogásolható jelölt? Szükség törvényt bont. Kényszer parancsol. Ha nem található a Fruska Górában, keresni kell azon kívül. De az nagyon nehéz dió a püspököknek, hogy a világi papságból válaszsza magokhoz hasonlót.

Ott akadna ugyan egy, a ki magyarul is tud, a milyen nem igen szokott kikerülni a Fruska Górából, csak hogy nem volt kalugyer soha. De most mégis jelölt lesz, minden tépelődés ellenére.

A patriarcha a bácsi püspökségre a beocsini archimandritát, a temesvári pedig a zombori esperest jelölte ki első helyen. Sok kétely és izgalom lakozott a residentiának a zsinat gyűléshelyétől szolgáló fogadó termében egy egész héten át. Annak a rögtönösségnek nyoma sem volt, a melylyel meglepték avilágot a múlt alkalommal; nem is gyanítva, hogy az a legnagyobb meglepetés forrása lesz önmagokra nézve. Egy zárdafőnök, a ki jobban ragaszkodik czellájához, mint a püspöki talárhoz, még soha elő nem fordult jelenség. Tisztelet illeti azt a nemes kételyt, a mely a gergetegi archimandrita borongó lelkén ül, s a mely visszatartja őt egy egyéniségének meg nem felelő tisztt elfoglalásától. — Sok ilyen férfit a kornak!

De vajon, hogy boldogul jelöltjeivel a patriarcha? Az archimandrita ellen némi személyi kifogáson kívül nincs nagyobb ellenvetés. Ő végig járt a püspöki székhöz vezető minden lépcsőt, de a világi pap nem competens jelölt. Nem ismeri a zárda magányát. Azonban minden meggy erős akarattal. És ha ez az erős akarat a patriarchában a püspökök ostromló ellenvetésein egy-egy perczre meglazulna is, ott van a királyi biztos, a ki személyi ügyek elintézésére egyéniségénél fogva kitűnően alkalmas. Bizalmas megbeszélések egész sora folyt, míg a tulajdonképi választó ülésre egybeült a püspökök testülete. Ők oda csak ténytet constatalni mentek, az egy hétig tartott — helylyelközzel izgatott — eszmecsere eredményét.

Egyhangúlag megválasztották a patriarcha jelöltjeit. Új-

vidékre a beocsini archimandritát, Temesvárra a zombori eseprest. Míg leérkezik a királyi megerősítés, zárdába küldik vezekleni a világi papot. Ha nem volt kompetens a választáskor, azzá lesz a fölszenteléskor. A püspöki zsinat első ténye siker a metropolitának. — Ez az első siker királyi biztos közbejöttével éretett el, de a mi utána következik, az kizárólag a patriarcha műve.

III.

Cseh Ede befejezte föladatát. Bács és Temesvár egyházfőit kapott s neki nem volt több teendője Karloviczon ezúttal. A zsinat azonban együtt maradt. De hogy mi történik a residentia fogadó szobájában a királyi biztos távozása után, azt nem tudjuk meg addig, míg a szerb lapokban meg nem jelen egy könyvnek beillő operatum, a melynek nyilvánosságra kerülése ügyében kutatás foly a residentiális irodában.

Ez a művelet soha sem volt kellőleg ismertette minálunk. pedig az világos képet ad az egész szerb egyházi kérdés állásáról, az egyházi elem célzatairól és megmagyarázza az elkeseredést, a melylyel a hatalmat — törvény erejénél fogva — ez idő szerint kezében tartó világi elem küzd a patriarcha ellen.

A szerb papság legtekintélyesebb része soha sem tudott megbarátkozni azon helyzettel, a melyet az 1868 : IX-dik törvény az egyház-igazgatásnak a világi elem kezébe kiszolgáltatásával teremtett. A küzdés azonban meddő maradt, mert az következetesen hajótörést szenvedett a congressuson. Az egyházigazgatás hatalmát, beleértve az iskolaügyet és az alapítványok kezelését is, a congressusra bízta a törvény és az ahhoz ragaszkodott is, csak olyan egyháziaknak juttatva részt, a kik föntartás nélkül a törvény alapjára helyezkedtek. Hetvenöt congressusi képviselőből huszonöt pap: elenyésző arány. Ezek osztályrésze, vagy a többséggel haladás, vagy a passiv viselkedés. A kik bejutottak a congressusba, hajoltak a többség előtt, a kik nem hajoltak, be se jutottak, mert a többség csinálta a választási szabályzatot, természetesen a saját hívei előnyére.

Mi lett az eredmény?

Az, hogy a világi elem a törvény szószerinti magyarázatával elfoglalta az egész egyház-igazgatási tért, döntő szóval min-

den irányban, s hogy a másik tényezővel, a zsinattal, örökös feszültségben állott.

A zsinat sérelmesnek tartotta a törvény rendelkezéseit kezdettől fogva, nyílt állást azonban nem foglalt vele szemben mostanig.

De most kiütött a harc az operatummal.

Nézzük csak mit tartalmaz ez a terjedemes munkálat, a mely annyi elkeseredést szült az ellentáborban?

Konstatálja mindenekelőtt az 1868-dik év előtti helyzetet, azután kimutatja, mit teremtett az 1868-diki IX. törvény s végül jelzi a zsinat álláspontját.

Az 1868-dik évig — az operatum szerint — szorosan egyházi jellegű volt a karloviczi metropolia igazgatása; a mi teljesen megfelel a szentírásnak, a görög-keleti egyház dogmáinak és az összes kanonoknak.

Ez a jellege a többi független önálló görög-keleti egyházak kormányzatának is. Így kormányoztatik a konstantinápolyi, az alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi keleti patriarchatus, és ez alapon van szervezve a görögországi, romániai, az orosz-birodalmi és a szerbiai patriarchatusok igazgatása.

Nem ütött el ettől 1868-ig a karloviczi metropolia sem. Ezt tanúsítja minden privilegium, szabály és törvényes rendelkezés.

Az 1691 augusztus 20-án és 1695 márczius 4-én kibocsátott privilegiumok a patriarcha-választás jogának a nép részére biztosítása mellett a patriarchát teszik az egyház-igazgatás fejévé a ki minden azzal járó jogot tényleg is gyakorol.

|| ||Az 1779 július 16-dikán kibocsátott Benign. rescr. Declaratorium illyricum a nép részére ismét csak a patriarcha-választás jogát biztosítja, az egyház körébe vágó minden egyéb kormányzati teendőt az egyházi közegekre bízván.

Az 1782 április 5-én kibocsátott «systema consistoriale» az egyház-bíráskodást úgy első, mint másodfokon kizárólag egyháziakból álló testületre bízva; és végül

az 1791 : XXVII. törvény megerősíti az egyháznak adott privilegiumokat és föntartja egyházi, iskolai és alapítványi ügyeiknek a fönnálló szabályok értelmében szabad intézkedési jogát.

Az itt felsorolt privilegiumok, királyi rendeletek és törvények alapján állott a karloviczi metropolia igazgatása 1868-ig,

mert a rövidlétű 1848-diki törvény az egyházi viszonyokon tényleg nem változtatott, és így e helyütt, mint tényező föl nem sorolható.

Mit teremtett az 1868-diki törvény?

Az 1868: IX. törvényczikk egy új tényezőt állított az addigi kormányzati főtenyező helyébe. Az, az egyház által gyakorolt igazgatási jogot a hívek összeségére ruházta, a mely azt képviselő testülete: a congressus által gyakorolja ez idő szerint.

A törvény egyúttal fölhatalmazta a congressust az egyház igazgatási szervezetének a törvény szelleméhez képest átalakítására. A világi elem hatalmát dekretáló e szellemhez hűségesen ragaszkodtak is a congressusok. Összes intézményeik az egyházi elem addig gyakorolt hatáskörének megszorítására fektetett alkotások*) és különösen megfelel ennek maga a congressus szervezete. Ott azonban már nemcsak az egyházi elem megbénítása volt a cél, hanem történtek kísérletek arra, hogy teljesen világi jelleggel szervezendő hatáskörébe politikai kérdések tárgyalhatása is bevonassék.

Az első munkálat 1871-ben épen ez okból nem nyert királyi jóváhagyást, mert az egyházi elem hatáskörének teljes mellőzésén fölül a legfelsőbb fölügyeleti jog csorbitását is czélozta.

1875-ben azonban mégis megalkottatott a congressusi szervezet, de a nélkül, hogy az egyházi elem befolyása méltánylást talált volna.

Ezt kívánja orvosoltatni a zsinat, nemcsak azért mert az 1868-diki törvényben jogséremlmet lát az egyházra, hanem mert az igazgatási hatalomnak a világi elem kezébe letétele eredményeiben nem bizonyúlt üdvösnek sem az egyház, sem az iskola, sem az alapok érdekeire nézve.

Terjed a vallási indifferentismus, a nép nem becsüli papját, az ő választásától függő pap nem ismer egyházi tekintélyt, az iskolákra nem fordítatik kellő gond, mert az alapítványok

*) Először az egyházmegyék rendezése, a metropoliai-egyházi és iskolai-tanács szervezete és a congressusi képviselők választási rendjéről szóló 1871-dik évi május hó 29-dikén kelt királyi elhatározás;

másodszor a népiskolák és leányiskolák rendezését tárgyzó 1872-ik évi ápril 6-án és június 2-án kelt legfelsőbb elhatározás, végül

harmadszor az 1875-dik évi május hó 14-dikén a congressus szervezete ügyében kibocsátott királyi rendelet.

jövedelmei e céljoktól a congressusi költségek előlegezése által elvonatnak.

Egyház és állam együttes érdeke, hogy ezeknek eleje vétessék és pedig — a zsinat szerint — azon egyetlen célhoz vezető eszköz által, hogy a nép kezére bízott egyház-igazgatás az egyházra visszaruháztassék.

Javaslatra oda irányúl, hogy az 1868 : IX. törvényezikk azon oknál fogva, mivel egy oly tényezőt állított a nép igazgatási jogának dekretálásával a görög-keleti szerb egyház ügyei intézésének élére, a melyet az soha nem ismert és a mely azt lényegéből kiforgatta — az egyház igazgatási jogának visszaállításával megváltoztattassék ; és pedig annyival inkább, mivel egyedül ez felel meg a görög keleti egyház úgy közönséges mint partikuláris joga szellemének és mert 1868-ig szorosan egyházi kormányzat uralkodott a karloviczi metropolia igazgatásában is.

A zsinat tehát a törvény megváltoztatását kéri. A híveknek biztosított autonomia adassék vissza az egyháznak. Ez a munkálat vörös vonala.

De nem állapodik meg az orvosszer megjelölésénél, hanem egy lépéssel tovább megy. Körvonalozza lényeges pontjaiban a törvénynek általa kívánt szellemben megváltoztatásával életbe léptetendő egyház-igazgatási szervezetet is és pedig az egyházi szempont kizárólagos alkalmazásával.

Most a congressus intézi a görög-keleti hívek egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit, a congressus igazgat állandó választmánya által.

A tervezet megszünteti e hatalmi körét és átruházza azt a püspöki zsinatra.

Most a zsinatnak csak véleménynyilvánítási joga van a congressus által készített s az 1875-dik évi királyi rendelettel hozzá utalt ügyekre nézve.

A tervezet megfordítja ezt. A congressus ügykörét a zsinat részére vindikálja és azon dolgokra nézve is, a melyeket tárgyalási körébe utal, azt állapítja meg, hogy csakis a zsinat részéről adandó helyeslő nyilatkozat alapján terjeszthetők királyi jóváhagyás alá.

A most ötven világi és huszonöt egyházi tagból álló congressust ötven tagból álló testületre szállítja le, fele számmal világi, fele számmal egyházi képviselőkkel.

Most a képviselőket — világiakat, egyháziakat egyaránt — a hívek összessége választja.

A tervezet az egyháziakat az egyházi, a világiakat a világi elem által választandóknak nyilvánítja.

A congressusnak meghagyja a patriarcha-választási jogon fölül azt, hogy a klerus javadalmazási kérdését megvitathassa, iskolákat rendezhesse, egyházmegyéket, esperességeket, plebániák számát megállapíthassa és elkészíthesse az egyházi és művelődési czélokra fordítandó költségek előirányzatát. Mindezeket a zsinat jóváhagyása mellett.

A jelenleg érvényben álló congressusi szervezet által a congressus hatáskörébe utalt minden egyéb teendőt a zsinat részére vindikál.

Az egyház igazgatását

metropolitai,

püspöki,

plébániai és

zárdaira osztja föl; a melyeknek élén a metropolita, püspök, plébános és zárdafőnök állanak, hatalmi körrel és felelősséggel.

Most a metropolita tényleg nem kormányoz. Ő csak elnöke azon igazgatási közegeknek, a melyeket a hívek képviselő-testülete, a congressus, alkot.

Most a metropolitai, egyházi és iskolai tanács tagjai a congressus által választatnak.

A tervezet a metropolitai egyházi tanácsból — a mely felsőbb fokú hatóság lenne administratív és egyházi bíraskodási ügyekben — teljesen kizárja a világi tagokat. Alakítaná a püspöki zsinat. Helyüresedés esetén a tanács választás útján önmaga egészíti ki magát.

A metropolitai iskolai tanács — a melyet most a congressus tekintet nélkül a választandók világi vagy egyházi voltára, szabadon alakít — fele részben egyházi, fele részben világiakból állana, az előbbieket a püspöki zsinat, az utóbbiak a congressus által választatván. Helyüresedés esetén az egyházi tanácsra megszabott eljárás irányadó.

A metropolitai igazgatás harmadik közegét az alapítványi ügyeket intéző bizottság képezné és lépne a megszüntetendő congressusi választmány örökébe. Most ez a választmány az elnökön kívül a congressus által választott nyolcz tagból áll.

Egy püspök, két egyházi és öt világi egyén. A tervezet a congressusi választmány helyébe két egyházi és két világi tagból álló bizottságot helyez; az előbbieket a zsinat, az utóbbiak a congressus által választva.

Mindezen metropolitai közegek elnöke a patriarcha.

Ugyanezen elv alkalmazásával tervezetik az egyházmegyei igazgatás. Ugyanígy alakíttatnak az egyházmegyei adminisztratív és iskolai bizottságok, a melyek most az összes hívek által választott egyházmegyei gyűlések által lesznek választás útján összeállítva.

A mi az egyház-községi igazgatást illeti, ennek helyébe a plébániai igazgatást teszi a szervezet az egyházi vagyon és iskola igazgatására két közeget állítván föl

az egyházgyűlést és

iskolai bizottságot, a melynek tagjai 6—24 szám közt váltakoznának. A mai szervezet 120-ig megy.

Végül, a zárdai igazgatást a zárdafőnök viszi szerzetes társaival és a püspök fölhatósága alatt áll.

Ezek a tervezet lényeges pontjai.

Ez az operatum képezi az Angelics patriarcha vezetése alatt megtartott első zsinat programját. Hogy a patriarcha merev álláspontot foglal el az 1868 : IX. törvényezikk által teremtett helyzettel szemben, az nyílt dolog volt mindig, de hogy a püspökök is osztoznak abban s hogy az eléjük terjesztett munkálatot egyhangúlag tegyék magokévá, nem volt várható. Hogy a patriarcha első javaslata az ő életének megfelelő szellemű munka lesz, azt várta mindenki, de hogy a püspökök, a kiknek többsége a nemzeti egyház mellett szóval és tollal is küzdött két évtizeden át, most egyszerre homlokegyenest ellentétes irány híveivé szegődnek : az meglepő ; és szinte közel áll a föltevés, hogy az egyik végletből a másik végletbe átugrást javasoló műveletre nézve azon titkos hátgondolatot táplálták, hogy az az ige testté nem lehet oly módon, a mint az abban céloztatik.

No de nem tekintve azt, mi lesz ennek az operatumnak a sorsa, a zsinat második szaka is siker a patriarchára, a mi részben már kedvező felelet arra a sokak által fölvetett kérdésre, mikép fog boldogulni a kinevezett patriarcha azon két tényezővel, melyet a törvény a görög-keleti metropolia igazgató közegeiül ismer.

Az egyik meghajolt — nem minden önmegtagadás nélkül. Vajon mit fog cselekedni a másik: a congressus?

IV.

A congressussal nehezebb lesz boldogúlni. Minden jel arra mutat. Szakadatlan harez folyik szóval, tollal népgyűléseken, hírlapokban három éven át és pedig nemcsak Újvidéken, hanem Buda-Pesten is. A vezetők belátták, hogy a *Zasztara* tájékos kitörései nálunk nem bírnak érv erejével, mint a milyennek azt a könnyen fölizgatható és a gondolkodást lapjára bízó nép veszi otthon; bekopogtattak hát az itteni szerkesztőségeknél. Legtöbb helyt nem eredménytelenül. Gomba módra keltek cikkek a szerb egyházi kérdésről. Voltak helylyel-közzel higgadt tárgyilagossági fölshólalások, de a nagyobb rész gyűlöletet szított a patriarcha ellen.

Azt azonban meg kell adni, hogy míg a zsinat tárgyalásai ki nem szívárogtak, a helyzet részökről várakozó volt. Csak a patriarchát szították a *Zasztarában* és egyetlen életjeladásra szorítottak a congressusi választmányban. Tiltakozás történt a patriarcha-kinevezés ellen, de csak szóval. Tényleg elismerték a patriarchát, mert belementek az együttműködésbe az ő elnökelete alatt. De a zsinat programjának nyilvánosságra kerülésével változott a helyzet. Addig csak egy személy volt a czélpont, most az egyházigazgatás egy egész tényezője áll velök szemben. A törvény által biztosított autonomia némi veszélyben lehet, mikor a zsinat is egyhangúlag kárhóztató ítéletet mond az annak nyomán történt sáfarkodásról.

Kelt éktelen zaj, láрма oda lenn, és születtek cikkek Buda-Pesten. Cyrill betűkkel szitkozódás a patriarcha és püspöktársai ellen, itthon meg kapaczitálás olyan betűkkel, a melyeket mi is megértünk. Az első igen kárhóztatos munka volt, mert demoralizálta a népet az egyházfő tekintélyének sárba tiprásával; de a dolgok fölvilágosítása itthon, örvendetes jelenség. Így módunk lesz megérteni egymást és közösen kereshetjük az érintkezési pontokat a különbözötek kiegyenlítésére. Most véglet uralkodik — az kétségtelen. A zsinat az ellenkező végletet kívánja. A megoldás a középút. Azt kell keresni. De a gyűlölet-szítás nem vezet hozzá. Pedig ezt a munkát végezte a szerb

sajtó Angelics patriarchasága óta. — Szerbia, Montenegro, Oroszország lapjai ugyanezt cselekedték és jajongtak hitsorsosaik egyházi önállásának Magyarországon elnyomtatása miatt. Sőt legújabbán — ha hitel adható némely lap hírének — Oroszország még diplomatiái fölszólalás tárgyává is tette. Valóban, difficile est satyram non scribere.

A hírlapi hajszát fölterjesztések, petitiók követték. Az autonómián elkövetett sértés orvoslására a congressus egybehívása szorgalmaztatott. Sikertelenül. Azután a képviselőházba került a dolog interpelláció alakjában. A congressus egybeülését a kormányelnök válaszában nem ellenzi, de fölfüggeszti költségeinek a szerb egyházi alapokból további előlegezését.

A congressusi képviselőket ugyanis öt forint rapidíj és útiköltségeik megtérítése illeti. Ez a költség a hívek terhe. Azt azonban régi szokás szerint a kincstár rendesen előlegezte és gondoskodott a behajtásról, a mi bürokrata nyelven szólva gyakran egyértelmű volt a «nyilvántartott» összegek «leiratásával». Először 1864-ben történt, hogy az előlegezést a szerb egyházi alap viselte. Azóta mindig ő viseli, csakhogy a mióta nem a kincstár gondoskodik a behajtásról, hanem a congressus autonóm igazgató közege, az állandó választmány: azóta halomra nő a hátralék, a nélkül azonban, hogy joga is lenne letörölni a papírról azokat a «nyilvántartott» összegeket.

A kincstár a régi időkben jutalmul a congressusok hajlékonyságáért viselhette költségeiket; de az alapoknak érinthetetlen jellegök és kötelezőleg megállapított céljuk van.

Mikor pedig ezek a tanulmányi és kultuszczélok rövidre jutnak, az alapító levélben nem ismert célokra előlegezések kedvéért, akkor a kormány fölügyeleti jogból folyó köteleességet teljesít vetőjával. Másfél-százezer forintnyi hátralék mondatta ki vele azt ezúttal.

A congressus egybehívása azonban annyira lényeges dolog, hogy választmánya nem riad vissza az executiótól sem. Végrehajtás folyik a községekben két éven át, míg végre összekerül két hétre való. Nem sok, de épen elég annak keresztülvitelére a mi ezúttal égető szükség. De a míg ez a hálátlan munka foly, jegyezhetünk föl egyebet is: az operatum egy jelentékeny vívmányát.

Abban ugyanis a többek közt egy ilyes tétel is áll: «nem lehet megnyugtató, hogy politikai szereplésekben államellenes

tendentiákat nyíltan hirdetők vezessék az egyház ügyeit, s hogy milliókra menő alapítványokat kezeljenek».

Erre megfelel Maximovics és Kaszapinovics 1884-dik év nyarán, Buda-Pesten. Elejtik egy értekezleten Miletics nagybecskerei programját és elismerik az ország közjogi törvényét, az egyházi autonomia érinthetetlensége árán.

Ezek a Buda-Pesten szerb egyházi ügyekben tartott «mérésékelt szellemű» értekezletek azonban mind egy ugyanazon hibában leledzenek. Abban, hogy Kikindán és Újvidéken nem lennének megtarthatók. Ott is hoznak határozatot, de már «módosítással» és Újvidéken is megszeliül a *Zasztava*, de csak azért, hogy szokott munkáját a pillanatnyi intermezzo után annál erősebb akkordokban vehesse föl ismét.

E közben a választásokat megelőzőleg egy új elem is megmozdül Buda-Pesten. A notabilitások. A szerbek előkelő hivatali állásokat elfoglaló jeles egyéniségei, a kik huszonnégv év óta most merülnek föl először így együttesen, mint egyházi ügyeik iránt érdeklődők. Sajnálni lehet, hogy csak most. Ha az alkotmányos korszak beálltával rögtön ők veszik kezökbe a vezetést, ha a törvény nyújtotta autonomia szervezési munkáját az ő higgadt bölcseségök befolyásolja annak idején, ha az egyházi tért nem engedik át nemzetiségi izgatások színterének, ha mérséklő szavokat időben hallatják: valóban nem áll elő ez a siralmas állapot egyház és iskola terén és az ő szavok is többet nyomna a latban, mint manapság. Most a patriarchával egyezkednek. A közeledést egyengetik egyházfő és congressus között. Nálók sem hiányzik az egyetértés itt Buda-Pesten. Csakhogy nem az ő együttértésökön fordul meg a dolog. A nép az ő nyelvéket nem érti, pedig nélküle a mostani szerb egyházi autonomia mellett erről a dologról határozni nem lehet.

A congressus 1885 szeptemberének második felére hívatott egybe. A választások nyáron kánikulában történtek. Maximovics kimaradt és a notabilitások jelöltjei elenyésztek. Ötvennégy «nationalista» választatott meg, a kik nem ismernek buda-pesti megállapodásokat és «kikindai programot». Rossz előjelek a congressus munkálkodására nézve és nem kedvezők különösen a patriarchára, a ki ezúttal foglalja el az autonomia által neki biztosított díszes elnöki széket a congressusban.

V.

Egészen más képet nyújt ez a congressus, mint közvetlen előzői. Hiányoznak a régi vezetők. Az 1879-dikinek Polyt, Maximovics adták meg a jelleget és mérsékelte őket az akkori-ban még életben volt Branovacs, higgadt ítéletével. Az 1881—1882-diki patriarcha-választási congressust Maximovics vezette, a háttérben Zsivkovics báróval és ott járt még Miletics megtört alakja, de már csak névleges szerepléssel. Most e nevek mind hiányoznak. Egyelőre Szubotics és Kaszapinovics a vezetők, a kik azonban nem új emberek Karloviczon.

Szubotics a congressusi választmány alelnöke volt évekkal ezelőtt, de szerep nélkül Polyt és Miletics mellett. Ő nem volt barátja a faltörő politikának, hanem azért kijárt Oroszországba, a hol fiai a csár katonai szolgálatában állanak. Most utolsó szerepét játsza Karloviczon mérséklő irányban, a mint illik, mert nem lesz több szerepe se a congressuson, se a horvát tartománygyűlésen. *) Társa Kaszapinovics egy igen rokonszenves, művelt ember, a ki a Miletics-per óta most lép föl először Karloviczon ismét. Az ő neve is bele volt bonyolítva a perbe; vizsgálati fogságot is ült hónapokon át, a nélkül azonban, hogy bármi részessége konstatálható lett volna. Akkor visszavonult az egyházi ügyektől teljesen. Lemondott congressusi választmányi tagságáról, a hol ismereteit valóban nélkülözték. Mint ügyvéd működött Pancsován, a nélkül, hogy tevékenyebb részt vett volna bármely politikai actióban.

Ők a mérséklő irány szóvivői, a *Zasztava* szerkesztője és a képviselőházi budgetviták nemzetiségi hőse, Dimitrievics ellenében. Ezek nem ismerik el a patriarchát. Teljes szakítást céloznak kímélet nélkül, nyílt ülésben. Amazok megalégesznek egyszerű tiltakozással kineveztetése ellen, de hajlók egyezkedésre. Arra nézve azonban, hogy a kinevezés ténye egy vagy más módon szóba hozassék, nincs eltérés a mérsékeltek és a faltörők között. De amazoknak nem könnyű munkájuk lesz, mert a vezetők szavát leső tábor nagyon is egyöntetű. Risztics

*) Meghalt 1886 elején.

lapja Belgrádban mint a saját álláspontja győzelmét hirdette az ötvennégy «nationalista» bevonulását Karloviczra.

Hogy mégis sikerült föltűnést keltő botrány nélkül elintézni a fő és egyetlen kérdést, a melyért ez a congressus egybeült, az igen nagy részt a királyi biztos tapintatának köszönhető, a ki eljött a béke olajágával még egyszer. Az ő működése igen üdvös volt akkoriban. A patriarcha és a congressus közötti ellentétek kiegyenlítésére irányult minden szava.

De ne vágjunk eléje a dolgoknak, hanem állapítsuk meg a tényeket a sorrend szerint.

A királyi biztos megnyitja a gyűlést hangos zsiviók között és átadja az elnöki széket annak, a kit illet. A patriarcha elfoglalja azt. Beszédét békés szellem lengi, azonban nincs zsivió, de zavargó hang sincs. Mindössze nem szelíd pillantásokra szorítkozik a kedélyek nyugtalansága. Csakhamar átsiklanak a megalakulás formaszertűségein, verifikálva tizenhatsz kérvény daczára mindenkit, a ki a Szubotics-klub tagja és kifogásolva a lehetőséghez képest, a ki nem az.

Van alelnök és körülötte kellő számú jegyzők. A ház megvan alakulva. Hozzá lehet fogni a munkához. Van egy nagyon sürgős. Égetőbb mint a hódolati fölirat, a mi pedig ősi szokás szerint beköszöntő a congressusoknál. Az eltérés azonban a loyaltás rovására eshetnék. Mikép lehet összeegyeztetni a kettőt: az lesz a kérdés.

Hogy miféle eszmecserek között születik a megállapodás, azt nehéz lesz megtudni, mert ez a két kétre egybeült congressus egy hétre klubbok zárt legébe vonúl, a honnét ritkán szívárogi ki tényeknek megfelelő igazság. — Mi hát ne is kutassuk, mikép született meg az a határozat, a melyet a klub-viták után «en bloc» tett magáévá a congressus, hanem figyeljünk tartalmára a mikor fölolvassák az első nyílt ülésben.

A kezdete hódolat; folytatása: panasz; a vége: sérelem. Tehát hódolat és sérelem egy csapásra. Ez nem ügyetlenül kimódolt dolog, mert a patriarcha kinevezési kérdésének «vita tárgyává tételét» a királyi biztos tilosnak jelezte. Külön határozattal, összeütközés nélkül nehéz lett volna szóba hozni azt. Az összeütközést Cseh Edével nem akarták. Ő mindig a béke apostola volt patriarcha és congressus között. — Nem is lett vita nyílt ülésben, hanem kelt egy sereg javaslat a klubbokban. Az elsőket úgy mondják, nem épen szelíd hang jellemezte, de a mi

határozat alá került, az a kedélyek izgatottságához képest elég mérséklettel van írva. — Fájdalommal utálnak először a kinevezés tényére, azután érintik a congressus és a patriarcha közötti feszült viszonyt, a melynek egyedüli forrása szerintök maga a patriarcha és kijelentik, hogy az együttes működés czélhoz nem fog vezetni. Orvoslást kérnek és biztosítékot szabad választási joguk épségben hagyását illetőleg.

Ezeket fordúl meg az a sérelmi határozat, a mely nyolcz napi vajudás után került napvilágra és a melynek érdekében az utolsó négy év alatt annyi petitio fogalmaztatott a congressus egybehívására nézve. A kérdés már most csak az, eljuttatása helyére, a maga útján. Az iratnak némi formahibája van. Nélkülözi a patriarcha mint elnök aláírását, de el van látva az alelnökével, a ki az ülést vezette. A küldöttség nem minden aggály nélkül kopogtat a királyi biztosnál, a ki nagy megkönnyebbülésökre, nem haboz, hanem átveszi a föliratot, mert az abban foglalt dolog «nem tétetett vita tárgyává, nyílt ülésben».

Ezt neki azonban bűnül rótták a szerb klerikálisok. Piszkolták lapjaikban, Újvidéken és Bécsben egyaránt. Pedig Cseh Ede nem járhatott el másképp. Egy testület hódolata minden körülmények között fölterjesztendő a trón zsámolyához, akár van benne sérelmi panasz, akár nincs. Az eldöntés oda tartozik, a hova az az irat szól. Az helyére juttatandó minden körülmények között. Alkotmányos államban, a hol szólás- és sajtósabadság van, nem lehet elzárni a trónt panaszok elől, legyenek azok alaposak vagy nem alaposak.

Sok ilyféle irat fölött határozott Ő Felsége pártatlan bölcsesége már és nekünk nem volt okunk nyugtalankodni a döntő szó miatt.

Cseh Edének nem az azon való töprengés volt föladata, hogy elfogadja-e a hódolati föliratot, hanem hogy botrány, zaj, izgalom nélkül hozassék szóba a kérdés, a mely elől kitérni nem lehetett. Ezt ő a rendelkezésére álló hiányos eszközök mellett becsületesen megoldotta. Csak szerencsés egyéni tulajdonságainak köszönhető az eredmény, mert az 1868-dik törvénnyel teremtett autonomia épen úgy megbénította a királyi biztos hatáskörét, mint a patriarcháét. 1868 előtt a királyi biztosok rémek voltak oda lent. Kardjokra ütöttek és parancsoltak. Ők vezették a congressust, föltétlen többséggel rendelkezve min-

denkor. Akkor a congressus egyharmada papokból, egyharmada katonákból állott. A polgári elem nem számított. A papokkal a patriarcha rendelkezett, a katonákkal a királyi biztos. Ma a papot a világiakból álló egyházközségi képviselő választja. A pap ma nem ismer egyházi tekintélyt. A katonát meg a törvény küszöbölte ki és 1868 óta a Miletics szellemétől áthatott világi elem foglalta el az ő terét is. És mi hatásköre maradt a királyi biztosnak?

Az, hogy az Ő Felsége által jóváhagyott congressusi szervezet egyik §-a szerint «a congressus határozataiba be nem foly és azt törvényes működésében nem akadályozhatja». Ily körülmények között a királyi biztos tevékenysége csakis a congressuson kívül kereshető. Fölvilágosításra, rábeszélésre szorítkozik az.

A hódolati fölirat fölterjesztett Ő Felségéhez, hogy mi eredménynyel, csak egy év múlva tudjuk meg. A congressus pedig, hogy aliquid fecisse videatur, még valamit megalkotni nagy sietséggel. Nem mintha az idő parancsolna — hisz az ő szabályszerű tartama hat hét — hanem mert az időnél is erősebb kényszer sürgeti: a költség. Előlegezni nem lehet többé az alapokból; a hívek csak tizennegy napra valót izzadtak ki, napi díj nélkül pedig lohad a lelkesedés, egyház és iskola iránt. A klubviták fölemésztették a két hét nagy részét. A pénztárban csak öt napra való van. Mielőtt tanulmányozó bizottságot választanának, még elvégeznek valamit, a mi oki kapcsolatban van a «hódolati fölirattal». Megalkotják a «patriarcha-választási» szabályzatot.

A patriarcha-választás kérdése az, a miből ez a congressus nem tud kibontakozni. A hódolati fölirat tele van idézésekkel privilegiumokból, királyi rendeletekből. Mind a szabad választás jogát bizonyítók. Egyet azonban nem lehet bebizonyítani semmiféle hivatkozással. Azt, hogy Angelics az első kinevezett patriarcha. Az sem igazolható, hogy a praecedens eset valamiféle izgatottságot idézett volna elő Magyarország szerb nyelvet beszélő honpolgárai között, vagy hogy jogsértést láttak volna abban. Nem igazolható pedig azon egyszerű oknál fogva, mert a kinevezés alkalmazását maga a congressus kérte. Nem tudtak közmegállapodásra jutni egy személyre nézve, a mint azt a gyakorlat kívánta: a Felség döntő szavához fordulnak tehát és kérik annak latba vetését ipsissima verba: kinevezés útján.

Rajacsics 1844-ben a congressus egyenes kívánságára nevezetett ki patriarchának.

A patriarcha-választási jog ma is azon az alapon áll, mint akkor; mert azt azóta se törvény, se privilegium, se rendelet nem szabályozta.

Az 1868-ki IX. törvény az egyházi szervezet megállapítását a congressus körébe utalta. A Miletics által vezetett congressus első teendője az volt, hogy készített egy patriarcha-választási szabályzatot 1871-ben, a mely felségjogokat önmagának vindikált. Ezt a szabályzatot a korona visszautasította. Azután tizenöt évig aludt a kérdés, de most sürgőssé lett. És meg is oldották azt a hódolati fölrirat kézbesítése után két nap alatt. Az első a korona jogait érintette, ez a patriarchákat rendszabályozza. Tizenöt év előtt eltörölték a királyi biztosság és administrator intézményét, most az elsőnek megkegyelmeztek, de administrator nem ismernek és mindenekfölött kettős eskü alá fogják a patriarchát. Eddig egyszer esküdött a templomban az ország összes törvényeire ünnepélyesen, ezentúl meg fog jelenni a népképviselők testülete előtt is és megesketik őt az 1868-iki IX-dik törvénycikkre különösen.

De mielőtt ez a választási szabályzat szóba kerül, nagy vita folyik — megint zárt helyen — arra nézve, munkához lássanak-e a hódolati fölriratban bevádolt patriarcha vezetése alatt. A *Zasztava* szerkesztője tiltakozik ellene radikális társaival. De győz a fölratnak a királyi biztos részéről elfogadásával beállott békülékeny szellem és a napirendre kitűzendő tárgy időszerűsége. Munkához látnak a szerkesztő nélkül is — a ki lemond mandátumáról — és folytatják a működést az alelnök vezetése alatt. A patriarcha csak megnyitotta a congressust s nem lépett többé a terembe.

Két hét alatt elfogyott a hívek által kiiizzadott 8000 forint. Épen ennyibe került a fölrirat és a választási szabályzat. A képviselőknek nincs többé maradásuk Karloviczon. Öt forint napi-díj nélkül ott soha se lesz semmiféle tüntetés. A királyi biztos elnapolja a gyűlést saját kívánságukra, mert az elintézésre váró egyházszervezeti szabályzatok nincsenek kellőleg tanulmányozva. Egy tizenötös bizottság választatik, a mely munka-anyagot fog készíteni a második ülősszakra.

VI.

A második ülészak egy év múlva került össze, késő őszszel 1886-ban. Megelőzte egy nagyon rövid zsinati ülés a másfél év óta ürességben levő verseczi püspöki szék betöltése érdekében. Megválasztatott a patriarcha jelöltje egyhangúlag, a ki azonban nem fogadta el a püspöki méltóságot. A regényes fekvésű gergetegi zárda magánya inkább egyez hajlamaival, mint az emberekkel érintkezés. Föltűnést keltő eset volt, a melyet különbözőkép magyarázgattak három hónapon át, míg végre egy újabb választással elintézését nyert a kérdés. Ismét a patriarcha jelöltje került ki, egyhangú szavazással, az urnából s a hivatalos lap mostanában megjelent közleménye a korona részéről is megerősítettnek nyilvánítja.

Az őszi zsinatot csakhamar a congressus egybeülése követte. A tizenötös bizottság elkészült munkálatával. Erről kell számot adni. De nem fog rákerülni a sor két oknál fogva. Először, mert üres a pénztár és másodsor, mert első sorban a királyi biztosnak és a patriarchának van közleni valójok. Soha jobbkor nem jöhettek ezek a közlendők. Nélkülök nem végződhetett volna ily csattanósan a congressus. Azok elnyomtak egy őszinte vallomást. Azt, hogy az ország szerb lakosai nem bírják ezt a költséges gépezetet. Erről azonban népboldogító még nem prédikált se népgyűlésen, se congressuson, se a *Zasztarában*. Előlegeztek az alapok, a behajtással pedig nem gondoltak a vezetők. Úgy tűnt föl a nép előtt, mintha az egyházi alapok kötelesek volnának fizetni a népképviselőket egyházellenes tendenciáikért. Most föl kellett volna világosítani ezt a könnyen hívó népet. Az első ülészak tizennégy napja fölemésztette a két év keserves gyümölcsét. A pénztárban nincs napidíj, nincs útiköltség, az alapokhoz pedig nem lehet nyúlni többé. A szervezet szerint minden három évben hat heti időre hívandó egybe a congressus. Minden hat hét 25,000 forintba kerül. Ezenfölül módjában áll a congressusi választmánynak rendkívüli ülésszakokkal is emelni ezt az összeget.

Eddig a költségkérdéssel nem törődött se a congressus, se a nép. Törődjenek vele az alapok. Most azonban a kongó pénztár napirendre tette a kérdést. Tárgyalni kell mindenestre,

mert nagyon sürgös. Csakhogy ez nem lesz a nép szája íze szerinti munka. Ez nem fog hozsammát és bizalmi szavazatot kelteni, mint a hódolati fölirat és a patriarcha-választási szabályzat, a mely utóbbit épen oly hévvel dekretálták «sürgös»-nek, mint a mily kevéssé szívesen hozzák majd napirendre a régi jó idők letűnését hirdető költségkérdést. Sok főfájást okozhatott ez a vezetőknek titkos óráikban, de vezérczikket még sem írtak róla odalenn.

Az ülésszakot megelőzőleg nem a költség ügyével tápláltattott a nép, sem azzal, hogy mikép javítsanak a fölszeretlen iskolák állapotán, s hogy mikép teremtsenek művelt lelkipásztorokat, hanem hogy mi lesz a királyi válasz a hódolati föliratra és a patriarcha-választási szabályzatra. Más szóval: nekik ad-e igazat, vagy Angelicsnek? E függőben levő kérdés nélkül semmiféle vezetőknek nem jutott volna eszébe üres pénztár mellett ülést hívni össze Karloviczra, novemberi ködös időben.

A királyi válasz felhőtlen égből villámcsapás volt. Reményeket fűztek hozzá, mert hisz az alapjául szolgáló föliratot nem utasította vissza Cseh Ede. Ők azt félsikernek tekintették. Azóta Cseh Ede, a kit nyugalomból amnyiszor elszólított a korona bizalma, olyan nyugalomra tért, a melyből földi szó nem zavarja ki többé. A föliratra kelt királyi határozatot Nikolics Sándor közölte a congressussal és lett nagy consternatio. A korona «nem fogadja el a föliratot», mert «az a koronát előbbi gyakorlat alapján kétségtelenül megillető jogot illetéktelen vita tárgyává tett».

Három napig nem üléseztek. Megbeszélés folyt a «nagy vendéglő» alacsony helyiségeiben és rögtön fölmerült a «lenni vagy nem lenni» kérdés, a mi most annyit jelent, hogy «lenni» vagy «menni». Az első nagyon nehéz ezúttal, tehát a másik lesz a jelszó. És ezzel egyelőre megoldatik a költségkérdés is elég tetszetősen kifelé. A congressus nem önzetlenség hiányából hagyja ott Karloviczot, hanem mint sértett autonóm-jogok mellett tüntető. Ez jól hangzik majd a *Zasztar*-ban és lesz bizalmi szavazat is a nép részéről.

A congressus alelnöke tizedmagával megjelen a királyi biztos előtt és tolmácsolja a királyi határozat okozta meglöbbenést. Ez nem hagyható szó nélkül. A congressus a határozattal szemben vagy állást foglal, vagy akadályoztatása esetén —

haza megy. Nikolics válasza határozott. Nem engedi meg az állásfoglalást. Alkuszna, de csak a látszatért.

Hajlandók megbékélni a határozattal, egy esetben. Hallgatással mellőzik, ha a patriarcha-választási szabályzat királyi jóváhagyást nyert. A jóváhagyás lehetetlenségéről azonban mindenki meg van győződve. Ha visszautasított a hódolati fölírat, a melyben a korona egy tényének joggal gyakorolhatása kétségre vonatik, mikép nyerhessen megerősítést az a szabályzat, a mely ezt a jogot egyenesen megvonja a koronától és a megvonást szentesíttetni kéri. — Nyilvánvaló tehát, hogy ez a congressus mindenesetre haza megy, annak ellenére is, hogy a választási szabályzatra nézve még nem határoztak illetékes helyen.

Némi kétely van ugyan még az utak- és módokra nézve, mikor elhagyják a királyi biztost, de a congressus második ülése eldönti a kérdést. Ott megint olvasnak föl valami váratlant, a mi «vihart» kelt s a mi kitűnően alkalmas arra, hogy ország-világ előtt igazolva legyen a patriarchával együttműködés lehetetlensége.

A patriarcha elnököl. Nyugodtan, csendben olvassák föl a beérkezett beadványokat. Azokra nem igen szoktak ügyelni országgyűléseken. Itt sem. De egy átirat megragadja a figyelmet. A zsinat nunciuma.

A congressus szervezése tárgyában tizenkét év előtt kibocsátott királyi rendelet a szorosan egyházi hatáskört érintő szervezeti szabályok megalkotására nézve ugyanis akkép rendelkezik, hogy azok úgy a congressus mint a zsinat által is tárgyalandók. — A congressus három ily természetű ügyre nézve jelezte álláspontját még 1879-ben és áttette azokat köteleesség-szerűen a zsinathoz. Ezekre vonatkozik a nuncium, a mi vihart kelt. Mi van benne?

A püspöki zsinat megragadja a hozzá utalt ügyek értelmes tárgyalását és átiratában erről értesíti a congressust. Micsoda indokolással? Azzal, hogy az egyházat régi jogától megfosztó 1868 : IX-dik törvényczikk alapján készült congressusi szervezet rendelkezéseit magára nézve egyházi szempontból nem ismeri el kötelezőknek. Nos, ez a kijelentés mindenesetre elég ok arra, hogy megütődést keltsen nemcsak a congressuson, hanem azon kívül is.

Valamely törvény rendelkezése tartható helytelennek és

orvoslás kereshető ellene az illetékes forum előtt, de ez a nézet nem jogosít föl senkit arra, hogy a törvénnyel ellentétbe helyezkedjék, annál kevésbbé egy egyházi testületet, a melynek a törvénytiszteletre nézve példát kellene adni. A törvény megváltoztatható, de a míg érvényben van, megtartása mindenkire egyaránt kötelező. A zsinat helytelenül járt el, mikor a törvény alapján készült és királyi jóváhagyással is megerősített rendelkezésnek ellenszegült; de nem a congressust sértette meg, a mely most minden áron sértetni akar, hanem a törvényes rendelkezést. Egészen szokatlan dolog ez a nemes fölhívulás, törvénytiszteletlenség miatt, congressusok részéről. Peccatur intra muros et extra. A zsinat elvesztett jogok visszaszerzését célozza a passiv resistenciával, a congressus pedig a nyert jogon túl kalandoz, mikor keleti kérdést tárgyal és mikor királyi biztost, administratort megszüntet. — Ha enyhítő körülményt keresünk a két eljárásra nézve, a zsinat mindenesetre előnybe jut.

A királyi elhatározás okozta «megdöbbenés» és a nunciumra kelt «megbontráncolás» nyomán közvetlen közelbe jött a vég, a mely most ötvennégy képviselő osztatlan óhajtsával találkozik.

A november 3-dikán megnyitott congressus megszünt létezni a harmadik üléssel a nélkül, hogy forma szerint bezárták, elnapolták vagy föloszlatták volna.

A nuncium közlését követő napon föláll egy képviselő írásbeli indítvánnyal a kezében. A patriarcha attól tart, hogy a királyi elhatározásra céloz az. Megakadályozza a fölolvast. Kívánja, hogy az indítvány közöltessék a congressus elnökségével előzetesen. Izgatott fölszólalás több oldalról, az ügyrendre hivatkozással. A patriarcha nem enged. Ragaszkodik az indítvány tartalmának ismeretehez, a mi ellen a többség lármás közbekiáltásokkal erősen tiltakozik. E közben az izgatottság nőttön nő. A patriarcha jónak látja elhagyni az elnöki széket, nem épen barátságos búcsúkiáltások között.

De együtt maradnak elnök nélkül is, mint «megbeszélő» gyülekezet. Az eset flagrans. Fölhívják a patriarchát, hogy még az nap délutánra ülést hívjon egybe, a mi szokatlan dolog. A királyi biztos értesül a történetek felől és közbe szól. Ő is tudni akarja az indítvány tartalmát, mielőtt engedélyt adna a további gyűlésezésre. De erre idéznek egy királyi rendeletet ultimatum alakjában, a mely így hangzik :

1. «A congressus maga állapítja meg napirendjét.»
 2. «A királyi biztos annak határozataiba be nem foly.»
- És ezzel ott hagyják Karloviczot.

Így végződött az 1885/6-diki congressus öt napig tartó és három ülést igénybe vevő második szaka. Megnyílt múlt évi november hó 3-dikán és eltűnt 8-dikán, formaszerű bezárás nélkül. Az első «munka hiányában» ment szét, két heti együtt-lét után. A második nem volt ebben a kellemes helyzetben. Annak volt munkája hetekre való. A tizenötös bizottság reform-javaslatai. Tehát szétment, mint «erőszaknak engedő». Így hirdette lapjok urbi et orbi a népnek. Az igazságnak megfelelő tény azonban az, hogy napidíj nélkül munkára ott csak annyi vállalkozik, a mennyi az ötvennégy eltávozásával ott marad.

VII.

Összegezzük a tényeket.

Háromszor ült együtt a püspöki zsinat, mindenkor mint a patriarcha kívánságainak föltétlen aláírója. Püspököket választott. Mindig készséggel a patriarcha jelöltjeit. Tárgyalta az egyház gyökeres átaltoztatását czélzó operatumot. Helyeselte és határozattá emelte azt.

Hát a congressus?

Öt év folyamán kétszer. Két hétig először, öt napig másodszor. A patriarcha három ülésen elnökölt, öt évi patriarchasága alatt. A két hetes ülősszakot csak megnyitotta, azután távol maradt, mert fölöle folyt a szó két hétig. Az ötnapos congressuson pedig ott hagyták tüntetőleg.

A zsinat ezek szerint rendelkezésére áll, de a congressussal nem tud boldogúlni, pedig ez itt a földolog. A congressus semmibe veszi a patriarchát, és nélküle kormányoz. Ezt a jelenlegi törvény mellett teheti. Ma nem a patriarcha a legfőbb igazgatási közeg, hanem a congressus állandó választmánya. Az úgy van megalakítva, hogy ott nem a patriarchaé a döntő szó.

A jelenlegi egyházi szervezet mellett hiába nevez ki patriarchát a kormány. A patriarcha nem egyéb, mint a dályai uradalom busás jövedelmeinek élvezője és a congressusi választmány határozatainak aláírásával expedálója. A kormány ma

hiába bíz bizalmi dolgokat a patriarchára. A hatalom a congressusi választmány kezébe van letéve, törvény alapján készült királyi rendelettel. A congressusi választmányt választja a congressus, a melyben nincs tizenegy híve a patriarchának. Ez az arány felel meg a választmány szellemének is, a melyben három egyházi egyén ül öt világgal szemben. Tehát a világiaké a döntő szó, a mi odalenn, húsz évi tapasztalat alapján annyit jelent, hogy a nemzetiségi izgatók táboráé.

Az 1868-diki IX-dik törvény alapján alkotott congressusi szervezetnek ellenese volt a püspökök nagyobb része, de senki szívósabban, mint Angelics. Innét az a nagy ellenszenv, a melylyel patriarchaságra jelöltetése találkozott, innét az a szakadatlan harc, mióta patriarcha. Éreztek, hogy Karloviczra bevonulása egyértelmű az autonomia alapjainak megingatásával. Jelöltetése eszméjének csak fölvetése is visszautasítással találkozott.

A püspöki zsinat elé terjesztett operatum igazolta aggodalmaikat. Nyilvánosságra kerülése nagy mozgalmat idézett elő a szerbség minden rétegében. Megszűnik az autonomia keretén túlkalandozás egyszerre. Nincs külpolitika, nincs szónoklat keleti kérdésről, hanem az önfentartás küzdelme áll elő.

A gyűlétszítás szóval és hírlapokban odalenn; Angelics magyar-ellenes színben föltűntetése itthon; a szokatlan jelenség, hogy Buda-Pesten, magyar lapokban tárgyalják ügyeiket; a kísérletek államellenes programmjok félretételére népgyűléseken s végül a notabilitások eszmecseréi a patriarchával, a kinek autonomia-ellenes nézeteit épen úgy visszautasítják, mint a népgyűlést hirdetők: világosan jelzik a helyzet signaturáját.

Az egész szerb nép nyugtalan az operatum miatt, a mely az 1868-diki IX. törvénnyel biztosított autonómiát eltörlésre kárhóztatja és az egyházigazgatás hatalmát a congressusról a püspöki zsinatra ruházza, döntő szóval a patriarcha részére.

Kétségtelen, hogy az állapotok orvoslást igényelnek odalenn, kétségtelen, hogy az egyházi elem ma nem az a tényező, a melynek lenni kellene, de mindamellett is nagyon megfontolandó a kérdés, vajon e hiányok indokolják-e az autonomia teljes eltörlését és ellenkező alapokra fektetését; vajon e hiányok nem orvosolhatók-e az autonomia keretén belül.

Mi nem állhatunk se az egyik, se a másik fél álláspontjára. A hatalomnak kizárólag egyik fél kezébe letétele nem

bizonyúlt üdvösnek se 1868 előtt, se azután. Most a papi elem az elégedetlen fél, helyesebben mondva a püspöki kar, mert az alsóbb papság jól érzi magát a világi elemtől függésében. Ha pedig a zsinat ellenkező végletet czélzó álláspontja vitetnék keresztül, akkor a patriarcha jelenlegi névleges felelőssége tényleges értéket nyerne ugyan — a mi fölötté kívánatos és kivihető más úton is — de nagyon kérdéses maradna, vajon a hatalomnak a négy magyarországi és két horvátországi püspökből álló zsinat kezébe letétele hozna-e a köznek annyi értéket, mint a mennyit az szenvedne, az ország szerb nyelvet beszélő összes lakóinak állandó izgalomban tartásával.

Mi nagyrabecsüléssel vagyunk a patriarcha erélye iránt, de a közügyre nézve üdvösebbnek tartottuk volna, ha a patriarcha-választás idejéből eredő izgatott hangulat lelohasztásán dolgozik vala a föltetlen rendelkezésére álló püspöki zsinat. Operatuma elelesítette a helyzetet, a congressus által — királyi rendelettel megerősített szabály alapján — hozzáutalt ügyeknek félretétele pedig sehogysem indokolható eljárás és a pástorságukra bízott népnek nagyon rossz példa a törvénytisztelet tekintetében.

A mi magát az operatumot illeti, annak az a legfőbb hibája, hogy a tényleges helyzettel nem számol. — Tehát nem keresztülvihető. Neki az 1868-diki IX-dik törvény nem létezik. Azt ő eltörlelőnek tartja minden eddigi következményével és visszaállítandónak a törvény előtti állapotot.

A hatalomnak kizárólag egyik fél kezébe összpontosítása szomorú tapasztalatokra vezetett a lefolyt húsz évben. Egy hibát ne kövessünk el kétszer. Mikor majd a körülmények szorgos mérlegelésével — alkalmas időben — fölvetjük az orvoslás kérdését, ne feledjük a húsz év tapasztalatait.

Az 1868-diki IX-dik törvényt egy ébredő kornak kölcsönös bizalomba vetett mámoros hite s egy az engesztelékenység üdvös hatására építő nemes idealismustól áthatott nagy szellem szíve alkotta.

Húsz év a szívet higgadtabb verésre hangolja s több tért enged az észnek.

Az 1868-diki törvény alapján készült autonomia nem vált be semmiféle irányban. Ebben igaza van az operatumnak. Mert ha nem tekintjük is az iskolák elhagyottsága — az alapok czéljaiktól elvonatása — a lelkészek műveltséghiánya, közönye és

fegyelmetlensége — felől hangzó panaszokat: már maga az a tény, hogy az 1868-diki IX. törvényben előírt első lépés keresztültivitele hét esztendőbe került, gondolkodóba ejt.

A törvény ugyanis elrendeli, hogy a congressus autonom hatáskörben önmaga fogja megállapítani saját szervezetét. Hét évbe került, míg megszületett ez a szervezet és négy évbe, míg annak nyomán az első congressus egybeült. Ott kezdtek azután az egyház, iskola és alapítványok igazgatására vonatkozó szervezési munkát, de az ma is a kezdetnél van. Az 1879-dik évtől ez irányban egy lépés sem történt előre. A zsinat megtagadta a hozzátartozó és hozzáutalt ügyeknek tárgyalását.

A száraz tény tehát az, hogy a congressusnak a törvény keresztültivitele ügyében tett első lépésével megakadt a gépezet.

Valami hibájának kell lenni mindenesetre. Az a hibája, hogy az 1868-iki törvény nem számolt azzal a helyzettel, a mit talált. Teremtett egy egész újat, a folytonosság figyelmen kívül hagyásával. A szerb egyháznak olyan jelleget adott, a mivel azelőtt soha nem bírt és nem bír sehol a világon. Demokrati-kus alapokra fektette azt. Akkor ez illett az idők keretébe. Az akkori államférfiak szintén a múltak emlékeiből merítettek, mikor az egyházi elemet kiszolgáltatták a világinak. Akkor a népek kibékítésének emelő eszméje volt a jelszó. Eltörölték az egyház jellegét és csináltak belőle népszabadságot. Most meg oda jutottunk, hogy lett belőle szabadosság. Hogy tenni kell valamit, arról mindenki meg van győződve. És ebben az érte-lemben az operatumnak is meg van a maga érdeme. Első része fölötte becses munka. Történelmi alapon megismertet a hely-zettel. De javaslatai erős megfontolást igénylők. Végletből vég-letet akar. Ebbe mi bele nem mehetünk. Mi személyhez kötött hatalmi kérdés gyanánt nem tárgyalhatjuk ezt a dolgot. Pedig ezt így tekintik itthon is, oda lenn is. Angelics-e vagy a con-gressus: a jelszók.

Ez helytelenül van föltéve. Az emberek elmúlnak, az intézmények maradnak. És itt tulajdonkép nem is a patriarchán fordul meg a kérdés, hanem a püspöki zsinaton, a mely ma hajlik neki, holnap elfordul tőle. Az operatum a zsinat részére követeli a congressus mai hatáskörét. Nem kell feledni, hogy a püspöki zsinat négy magyarországi és két horvátországi püs-pökből áll, s hogy elnökének, a patriarchának egyházmegyéje szintén horvát területen fekszik. Húsz év óta csak a legnagyobb

ritkaságok közé tartozik, hogy egy szerb püspök megjelenjék a főrendiház ülésein és arra talán nem is volt eset, hogy valaha egy is hallatta volna szavát. A régiek még csak megtanúltak magyarul, de az alkotmányos kor neveltjei nem veszik ezt a fáradságot. — Egy kirándulás a kalugyer zárdákba meggyőz ennek valóságáról. Ott nevelődnek a jövő reményei. Püspökjelöltek dolgában a legnagyobb szegénység uralkodik egyházi és állami szempontból egyaránt. És e részben nem javult a helyzet az utolsó hét év alatt sem.

Végzetes tévedés lenne azt hinni, hogy a congressus mai hatalmának a zsinatra átruházásával kedvezőbben alakulna ránk nézve a kérdés.

Igaz, hogy a demokratikus elem sem vált be egyház-igazgatási főtényezőnek és hogy az alkotmányos korszak congressusa mai alkotásában nem egyházi gyülekezet: de ebből nem az következik, hogy el kell törölni és más testületre ruházni hatáskörét, hanem hogy jellegének megfelelően szervezendő az. A nép az egyházi congressust ma politikai testületnek tartja. Ezt a balfölfogást kell megszüntetni és úgy szervezni a congressust, hogy értse meg az a nép, hogy küldöttei nem az általános politikai helyzet megvitatására — hanem az egyház, iskola és alapítványok ügyeinek javítására — hivatvák. Ezt azonban mindaddig el nem hiszi, míg az egyházat nem látja képviselve abban a testületben. Ma ott hiába keresi azt, mert a huszonöt papi küldöttet nem az egyházi rend választja, hanem önmaga a nép. Ugyanaz a választó testület, a mely a világiakat küldi a congressusba. Szóval az egyházi rend nincs képviselve a congressuson.

Ez a hibája az autonomiának, ez a joggal panasztolt sérelme a püspöki karnak.

Helyre kell tehát állítani az egyensúlyt és meg kell osztani az igazgatási hatalom gyakorlását a két elem között. Ez igazságos és méltányos. Ez a mai helyzetből folyó orvoslás egyetlen kulcsa. A világi elemet nem tudtuk kielégíteni ezzel a széles körű autonomiával sem. Ő sem elégített ki bennünket. A püspöki karral nyílt szakítás; az alsóbb papság demoralizációja; az iskolák fölszerelési nyomorúságai és törvénnyel ellentétes szellemök; az alapoknál nehezen behajtható előlegek: a hús év eredményei.

Ezeket kell orvosolni az által, hogy az egyházigazgatásba

visszahozzuk azt a tényezőt, a mely a görög-keleti egyház jellegénél fogva, ott mindig elsőrendű helyet foglalt el.

E végből azonban nem kell eltörölni az 1868-diki IX-dik törvényczikket, se a congressust megfosztani jelenlegi hatáskörétől. Az előbbit csak módosítani kell, az utóbbi pedig megmaradhat akár a mai teljességében.

A törvényben csak annyit kell kimondani, hogy a congressus tagjai fele számmal egyházi, fele számmal világiakból állanak, s hogy az egyháziakat az egyházi rend, a világiakat pedig a világi elem küldi.

A keresztül vitel érdekében adjon a törvény fölhatalmazást a kultusz-miniszternek arra, hogy egy a szerb nép minden rétegének óhajtatását igazán tolmácsoló — fele részben világiakból, fele részben egyháziakból álló — congressus hívassék össze, a mely javaslatokat tenne a módosított törvényhez képest átalakítandó congressus szervezési munkájára nézve; mert a jelenlegi képviselő-választási szabályzat alapján összealkotott congressusok nem az összes szerbség álláspontjának hű kifejezői. Azokat a Miletics által alkotott egyházközségi képviselő választja, a mely képviselő eddig még soha sem hagyta cserbe mesterét. Ez a párttöredék diktál a congressusokon; velünk pedig, mikor az ötvennégy «nationalista» képviselő otthagyja Karloviczot, szeretnék elhitetni, hogy az a szerb nép közvéleményének hamisítatlan kifejezése.

Valójában az-e: azt a mostani választási szabályzat felretételével egybelűvandó congressus fogná megmutatni.

Tagjai minőségére nézve csak egy lehet a kívánság, csak egy a kikötés. Legyen az a szerb ajkú lakosság legműveltebb elemeiből egybeállítva. Egyház, iskola és alapítványok igazgatására politikai rajongók nem valók.

Hívassanak össze az egyházi elemből: a püspökök, a zárclák főnökei, az esperesek — állásoknál fogva; a lelkészekből meg válaszszon az egyházi elem. A világiakból: a tanintézetek igazgatói, a honoratorok, a vagyon előkelő képviselői — állásuknál fogva; a többiek választás útján.

Mindez egyébiránt a kivitel kérdése. Födolog az, hogy az egyház és iskola iránt érdeklődő és azokkal tényleg foglalkozó művelt elem nyilatkozzék a függő kérdések felől.

Hogy egy ilyen elemekből álló congressus nem lesz szívesen látott vendég ott, a hol húsz évig éppen ezek visszariasztása

volt a cél: az előre látható. Lesz izgatás minden eszközzel, sőt meghiúsító kísérlet is, mert Karloviczhoz közel van Újvidék. Azoknak a karloviczi összejöveteleknek nagy szerencsétlenségek Újvidék. Ott kovácsolják a *Zasztarát*, ott élt Miletics, ott dolgoznak neveltjei és onnét irányítják a congressusokat. A zimonyi vasút Újvidék külvárosává tette azt, Belgrádot meg másfél órányi közelségre hozta — Riszticsékkal, és mindezekhez: horvát területen fekszik Karlovicz. Hogy itt a mérsékelt elem szabadon ejthesse ki szavát, s hogy a magyar államiság eszméje csak kifejezésre is jusson, congressusok idején, azt a legnagyobb optimizmus sem állíthatná. A magyar államiságot a királyi biztos képviseli, a ki meg «a congressus határozataiba be nem foly».

A szervező congressust Buda-Pestre kell egybehívni. Itt szabadon nyilatkozhatik, akár királyi biztos nélkül is. A kormány látja eljárásuk modorát, értesül kívánságaik felől közvetlenül. Hagyják kibeszélni őket. Mondják el bajaikat leplezetlenül. Nem fogja a szabad szót elnyomni Újvidék se. A jövő congressus tartassék meg Buda-Pesten. Lehet, sérelem nélkül, mert nem ellenkezik a mai szervezettel sem. A congressust a korona, a kormány tanácsa szerinti helyre hívhatja egybe ma is.

*

*

*

Ezek azok, a mik önként fölmerülnek az adott helyzetből. Ezek azok, a miket tenni lehet, a miket tenni kell. Tenni lehet, mert nem sértünk jogot, hanem visszaadjuk azt, a mit elvenni alig volt jogunk, és tenni kell, mert parancsol az a nyilvánvaló tény, hogy oly erős kéz sem volt képes két évi administratorság és öt évi patriarchaság alatt fordulatot adni az ügyeknek, mint az Angelicsé. A lefolyt hét év megtanított arra, hogy a szerb egyházi kérdés személyi alkalmazással többé meg nem oldható, hanem hogy az intézményben rejlik a hiba.

—y. —s.

A KOMÉDIÁS.*)

Vígjáték egy fölvonásban.

Személyek: Sodróczy Gáspár. Lesinszka Zsófia grófnő, Barbély Pál özvegye, főudvarmesternő. Miklós, unokaöccse. Barbély Gergely. Király Pirooska. Schimácius, iródiák. Kosztka, udvari inas. Történik Báthory István, lengyel király udvaránál, a grodnoi kastélyban. — Idő: 1585. — Szín: oszlopos terem, több kijáratral és ablakkal.

Első jelenet. — *Sodróczy, Kosztka (jönnek).*

Kosztka. A fogadó terembe érkezénk,
Miként ígertem, elvezettelek
Idáig . . . ettől fogva megszünik
Minden hatalmam . . .

Sodróczy. Oh ne mondd, dicső
Királyi szolga, szolgálknak királya!
Hatalmad nemcsak az előszobára
Terjed ki; elhat az továbbra is,
Mélyen benyúlva a legtítkosabb
Termekbe, hol népek sorsát szövik.
Ne is tagadd, szerénységed hiába
Szabadkozik: nagy emberismerő
Vagyok, s a mit szemedből olvasok,
Az többnek hirdet téged, mint ruhád.

Kosztka. No, meglehet, van egy kis befolyásom,
S azt éretted ma latba is vetém.

*) A Kisfaludy-társaság 1886-iki pályázatán a Széher Árpád-alapítványból jutalmat nyert mű. — Az előadás és fordítás jogát a szerző föntartja.

Ajánltalak Schimácius diáknak,
 Ki e teremben tüstént elfogad.
Sodróczy. Ajánlatodra, biztosan tudom,
 Hogy szívesen lát . . . Egy szót! A diák
 Tudós, azt mondják.

Kosztka. Iszonyú tudós.

Sodróczy. De erről, úgy-e, épen nem szabad
 Előtte szólni?

Kosztka. Nem lesz rá időd,
 Mert eleget mond róla önmaga . . .
 De ime ott jő.

Sodróczy. Köszönöm, barátom!
 Kérem tovább is pártfogásodat,
 S hálám örökre a tied marad.

(*Melegen megszorítja Kosztka kezét.*)

Kosztka (*tenyerét nézve, magában*).
 Egy forró kézszorítás — üresen . . .
 Ily sok szép szóra többet várhaték.

Második jelenet. — *Előbbiek. Schimácius.*

Kosztka. Diák uram, im a magyar nemes,
 Kiről beszéltem.

Schimácius. Látom.

Kosztka. Távozom. (*El.*)

Harmadik jelenet. — *Schimácius. Sodróczy.*

Schimácius. A fül csatorna, mely a szavakat
 Az agy medenczéjébe vezet:
 Fülelem csatornáját im megnyitám,
 És várom a beömlő cseppeket.

Sodróczy (*mélyen meghajolva*). A tisztelet szívemben áradó
 Patak, zsilipjét nyelvem nyitja fel,
 S a dagadó hullámok ezt a szót
 Öntik füled csatornájába: Üdv
 És hódolat a legnagyobb tudósnek.

Schimácius. Nem rossz a kép, a stílus is kellemes.

- E testhüvely, mely szemeimbe tünt,
Talán poétát és tudóst takar?
Sodróczy. Csak a poézis és a tudomány
Mély tisztelőjét és alázatos
Szolgáját.
- Schimácius.* S mily alakban tisztelel
E két abstract fogalmat?
Sodróczy. Ez a két
Abstractio concret alakban áll
Elöttem, és neve: Schimácius.
- Schimácius.* A stylusod valóban kellemes.
Hiszem, lesz még belőled valami.
Mondl hát, ki vagy s mi a kíváнатod?
Sodróczy. Nevem Sodróczy Gáspár; bártfai
Nemes vagyok, szép Sáros vármegyéből;
S legforróbb vágyam, a lengyel király
Szolgálatába állni.
- Schimácius.* Bölcs kívánság!
István királyunk honfi társait
Kiválóan kedvelli, s udvaránál
Még egy magyar sem próbált hasztalan
Szerencsét . . . Az a fő csak, hogy bejuss;
Aztán bizonyynyal boldogulni fogsz.
- Sodróczy.* Nem a királyi udvar fénye, nem
A rang, a kincsvágy volt, mi léptemet
Ez udvarhoz vezette; más szerencsét
Kivántam én itt lelni.
- Schimácius.* És mi az?
Sodróczy. Hogy megpihenjek itt a tudomány
Üdítő forrásának partjain;
És bölcseséged mézét füleim
Saját ajkadról fogják fel szünetlen.
- Schimácius.* Csinos körmondatokban tudsz beszélni. —
Mondl hát, mily hivatalt kívánsz?
Sodróczy. Csak itt
Az udvarnál, hogy mentől közelebb
Lehessek hozzád.
- Schimácius.* Fel fogom neked
Olvasni minden újabb művemet.
- Sodróczy.* E nélkül sivár lenne életem,

S ha meg nem igérnéd, a hivatalt
El sem fogadnám.

Schimácius. Ám el kell fogadnod!

Ily nagy tehetséget nem engedünk
Kisiklani. Figyelj rám! A királyné
Kiséretébe ép egy kamarást
Akarnak kinevezni . . . Fényes állás . . .
Fogadd el . . . Jó barátságban vagyok
A főudvarmesternővel, kitől
Ez állás függ. Beszélni is fogok
Vele azonnal; addig csak vonulj
A téli kertbe s várd hívásomat.
Nyugodt lehetsz, az állás bizonyos:
Lesinszka grófnő kedvvel pártfogol
Minden magyart . . . a férje is magyar volt . . .
S ha ráadásul én szólok neki,
Királyi kamarás léssz biztosan . . .
Most csak menj . . . erre . . . itt a téli kert . . .

Sodróczy. S keblemben egy egész nagy nyári kert,
Hol nem virul más, mint a hála szép
Virága, s mind tenéked illatoz,
Tenéked, oh dicső Schimácius!
Ah! nem tudok beszélni . . . egyszerü
Ember vagyok . . . nem értek nagy szavakhoz,
Sem hízeltetéshez . . . a mit érzek,
Csak könyeim tudják kimondani.

(*Sírva fakad és Schimácius kezét szorongatja.*) (Félre.)

Lépen ragadt már a tudós bagoly.

Schimácius. Valóban, engem is megindít ez
Öszinte hálaérzet. (*Sírva fakad.*)

Sodróczy (sírva). Fiatal

Vagy vén a grófnő?

Schimácius (sírva). Vén.

Sodróczy. S természete?

Schimácius. Egy kissé finnyás és kegyeskedő,
Másképp jó asszony.

Sodróczy. Oh ajánlj kegyébe

S vezess minél előbb színe elé!

A te kezedre bízom sorsomat,

Te légy vezérem, fényes csillagom.

Hálám örök lesz, s a mit gyöngé nyelvem
 Nem képes kellő színnel festeni,
 Pótolja ragyogó phantasiád . . .
 Mit mondjak . . . ? én nem értek a szavakhoz . . .
 Én nem beszélek . . . én csak érezek . . .

(*Mintha még szólni akarna, de a könyvek elfojtják hangját s meghatottan kinyújtja karjait.*)

El innen! szégyelem a könyveket.

(*Elrohan.*)

Schimácius (*magában, szeméit törölve.*)

Ily nagy tehetség, ily mély érzelem!
 Valódi kincs ez ifju . . . Verseim
 Formálták lelkét, táplálták szivét;
 Meglátszik rajta . . . gyorsan tette hát!

Negyedik jelenet. — *Kosztka. Barbély. Schimácius.*

Kosztka (*kívül*). A grófnő ily korán még nem fogad.

Barbély (*kívül*). El az utamból, lehűtő!

Schimácius.

Mi ez?

Kosztka (*kívül*). Így nem bocsáthatom be.

Barbély (*kívül*).

Ne bocsáss!

(*Belép az ajtón, ellökve az útját álló Kosztkát.*)

Belépek én bocsánat nélkül is.

Kosztka. Diák uram, kegyelmed nagy tudós:

Értesse meg hát e nehézfejű

Urral . . .

Barbély (*kardmarkolatát Kosztkára emelve.*)

Nehézfejű? Vigyázz, bitang,

Nehogy megkönnyebbitsem fejedet

Pár font velővel!

Schimácius.

Ha velőt akarsz.

Hozzám fordulj, nem hogy kiüsd fejedből,

Hanem hogy a velőben székelő

Ész megtanítsa —

Barbély.

Hát e fancsali

Feszület mit akar?

Schimácius.

Mit! fancsali

Feszület? mily szegény metaphora!

Barbély (rákiált). Én özvegy Barbély Pálnét keresem,
A főudvarmesternőt. Te vagy az?

Schimácius (méltósággal). Nem.

Barbély. Akkor hát ne álld el útamat.

Kosztka. Im a főudvarmesternő maga.

Ötödik jelenet. — *Előbbie. Zsófia.*

Zsófia. Minő zaj ez?

Kosztka. Kegyelmes asszonyom —

Schimácius. Hadd mondjam én el, kurtán, érthetőn.

Alig hogy Phœbus lángszekérre ülve —

Barbély. Lóháton jöttem és nem szekeren.

(*Ellöki Schimáciust*)

Ez itt hát a Barbély Pál özvegye,

A Zsófi asszony? Ejnye! ejnye! hm!

Zsófia. Ki vagy, uram? Mért rontál termeimbe?

Miért kacsint rám ily szokatlanul

És udvarhoz nem méltóan szemed?

Barbély. Nem ismer, Isten ucsce! rám nem ismer!

De nem csodálom, én bizony magam sem

Ismertem volna rá. Hjah! mind a ketten

Megvénülénk . . .

Zsófia. Ah! . . .

Kosztka. Mily szó!

Schimácius. Crimen læsæ.

Barbély. No hát, valóban nem ismersz reám?

Ej Zsófi asszony, nézz csak a szemembe,

Együtt táncoltunk lakodalmadon.

Ne húzódozzál, ide a kacsódat,

Fogásomról emlékezzél reám.

(*Erősen Zsófi tenyerébe csap és megrázza kezét.*)

Zsófia (összerázkódva). Ne oly erősen.

Barbély. Hajdan jobban álltad

A parolámat; a kezed se volt

Még ilyen ránczos . . . Hajh! hajh! vénülünk . . .

De ha kopik a bőrünk, mi azért

Nem változunk, a szívünk nem kopik,

Nem, úgy-e Zsófi asszony? Nézz reám

S ismerj meg valahára . . . Ki vele !
Egy, kettő !

Zsófia. Ah ! te volnál ?

Barbély. Én, bizony !

Zsófia. Szegény férjemnek —

Barbély. Nyögd ki !

Zsófia. Bátyja —

Barbély. Gergely.

A Gergely bácsi.

Zsófia. Mily öröm !

Barbély. No hát !

(*Kétfelé törti bajusztát s kétfelől megszólítja Zsófiát.*)

Zsófia (*célekezve*). Nagyon heves vagy !

Schimácius. Violatio !

Barbély. Mit vartyog a fülembe e tudós

Leveli béka ?

Zsófia. Hagyjatok magunkra.

Schimácius. Közel vagyunk ; ha baj lesz, csak kiált.

(*Schimácius, Kosztka el.*)

Zsófia. Te vagy valóban ? Hogy nem ismerék
Rögtön reád ! Légy üdvöz ! Űlj le mellém . . .
Hadd nézzek jobban a szemed közé,
Hisz annyi van benned, mi boldogult
Férjemre emlékeztet . . . ah, ez emlék !

(*Sírva fakad.*)

Barbély. No, no, csak el ne ájulj ; mert minálunk

Az ájulásnak egy jó dézsza víz

Az orvossága, attól elmulik.

Ne is fogj hozzá . . . Ej, ne pityeregj !

Még engem is megrikatsz. (*Szemét törti.*)

Most elég !

Szegény öcsém már hét esztendeje

Halott . . . nyugodjék békével ! Bizony

Nem illik már a sírás két ilyen

Vén csonthoz.

Zsófia (*összerezzen*). Vén csont ! Vannak oly szavak,

Miket szegény férjem nem vett soha

Nyelvére ; légy hasonló ebben is

Hozzája, Gergely !

Barbély. Hajh ! ő udvari

Ember volt; el nem hagyta Báthoryt,
 S mikor lengyel király lett, ide is
 Utána jött és egy szép grófkisasszonyt
 Nyert feleségül, már mint tégedet,
 Mert akkor még szép voltál... könnyű volt
 Űgyesnek és finomnak lennie...
 Én Erdélyben maradtam, az oláhok
 S medvék között; törökkel és tatárral,
 Vagy a némettel marakodva egyre.
 Bizony nem volt időm kicsiszolódni;
 De a szívem azért csak úgy szeret,
 Mint a legúriabb hoptesteré.

(Megcsókolja Zsófia arcát kétfélel.)

Zsófia (vátékezve). Én is szeretlek; férjem rokona
 Az én szívemmel is rokon, habár
 Nem tartom szükségesnek, szüntelen
 Csókokkal bizonyítani.

Barbély. Ej! pedig
 A söt megnyalja a vén kecske is.

Zsófia (*Barbély szájára teszi kezét*).
 Csitt! csitt! nagyon pajkos vagy... Ily szavak
 Nem tisztos özvegyi fülhöz valók.
 Beszélj inkább magadról, rokoninkról...
 Hidd el, végetlen boldoggá tevél,
 Hogy újra látlak.

Barbély. Mindig mondtam én,
 Hogy bármint fintorgasd az orrodát,
 Jó asszony vagy te s szerető rokon.
 Lásd, most is, e nagy utat, rokoni
 Szívedben bízva, tettem meg.

Zsófia. Beszélj,
 Gyorsan, beszélj! Rám nézve nincs nagyobb
 Boldogság, mint ha férjem rokonával
 Jót tehetek.

Barbély. Nem rólam volna szó;
 Hanem, tudod, volt nekünk egy leány
 Testvérünk — ennek meg volt egy leánya —
 Piroska —

Zsófia. Ah! a kis Piroska! Hisz
 Keresztleányom...

- Barbély.* Az no... Anyja meghalt...
- Zsófia.* Szegény...! *(sírva fakad.)*
- Barbély.* Ha minden elhalt rokonunkért
Egy verset sírsz, nem végezünk soha.
- Zsófia (megtörölve szeméit).* Beszélj!... A kis Piroska...
- Barbély.* Most bizony
Már nagy Piroska... Apja medgyesi
Várnagy — Király Bálint — hisz ismered —
Ő is jelen volt lakodalmadon...
No hát, én és az apja kicsináltuk,
Hogy a leány ne éljen Medgyesen,
Anyátlanul, vad katonák között...
Egy szó mint száz, elhoztam...
- Zsófia (fölugrik).* Elhozád?
Itt van? Oh Gergely, mily bölcsen tevéd!
Hol van? vezesd hozzám azonnal!
- Barbély (fölkel).* Ott van
Szállásomon... No hát, elfogadod?
- Zsófia.* Még kérdeheted? Lyányom lesz, gyermekem,
Legelső az udvarhölgyek között.
Hozd el hát tüstént! Édes anyja sem
Viselné jobb gondját, mint én fogom.
- Barbély.* Valóban jó asszony vagy...
- Zsófia.* Ne beszélj,
Hanem hozd a leányt.
(Az ajtó felé tolja Barbélyt)
- Barbély.* Nem mondtam el
Még mindent; addig már ne dobj ki innen,
Teringettét!
- Zsófia (befogva Barbély száját).* Csitt! csitt! elmondhatod
Káromkodás nélkül is... Nos, mi az?
- Barbély.* A lyánynak kissé szórakozni kell...
- Zsófia.* Ah! eltaláltam... Tán szerelmi bánat?...
Barbély. Ugy van.
- Zsófia.* Szegényke! ily korán... Se baj!
A fényes udvar majd feledteti
Szívének bánatát... De szólj, mi az?
- Barbély.* Én nem sokat tudok felőle, csak
Apjától hallám, azt adom tovább.
A mult évben Kassán volt nevelőben,

Apácza-klostromban . . . de hát bizony
 Az ördög a klostromba is bejut . . .
Zsófia. Gergely, Gergely! ne légy istentelen!
Barbély. No jó, hát ördög nélkül, úgy esett,
 Hogy a leányka megismerkedett
 Egy ifju szép lovaggal — régi nóta,
 Így szól a világ teremtése óta; —
 Láttak, szerettek — eddig a mese,
 Most még nem jö utána semmi se.
 Az ifju, névszerint Sodróczy Gáspár,
 Pár hónapos sóhajtozás után,
 Levélben — mert csak írásban beszéltek —
 Levélben azt izente: útra kel
 S szerencsét megy próbálni a világba,
 S csak kincscsel és hirnévvel gazdagon
 Jő vissza kedveséért egy napon.
 És ezzel eltűnt, a leányka várja,
 Szeme kisírva, halvány az orcája,
 S azt hajtja egyre: szíve megszakad . . .
 De elhozom, megláthatod magad. (*El.*)
Zsófia (magában). Meglátom, és ha Isten úgy akarja,
 Megenyhítem szívének bánatát.

Hatodik jelenet. — *Schimácius. Zsófia.*

Schimácius. Eltávozott a marczona magyar,
 Szentelj most, grófnő, pár perczet nekem.

Zsófia. Mit kívánsz?

Schimácius. Ugy hallám, hogy a királyné
 Kiséretébe kamarást keressz.

Zsófia. Igaz.

Schimácius. Hiszed, hogy emberismerő
 És meg nem vesztegethető vagyok?

Zsófia. Kétkedni ebben nem adál okot.

Schimácius. Fogadd kegyedbe hát, a kit ajánlok.

Az Isten is királyi kamarásnak
 Teremté: ezt én mondom, a tudós,
 A csálhatatlan emberismerő.
 Ifjú, szép arcú, finom, daliás,

Művelt, jó izlésű és olvasott,
Szerény és méltóságos, szende és
Bátor, kit egyformán megihletett
Mars és Apollo —

Zsófia. S ki e ritka phoenix?

Schimácius. Ifjú magyar nemes, Sáros megyéből,
Neve Sodróczy Gáspár.

Zsófia. Mit! Hogyan

Mondád?

Schimácius. Sodróczy Gáspár.

Zsófia. S itt van?

Schimácius. Itt.

Zsófia. De jól értéd nevét?

Schimácius. Sodróczy —

Zsófia. Ugy!

Schimácius. És Gáspár.

Zsófia. Ah! vezesd tüstént elém.

Schimácius. Fogadd hálámat, hogy szavamnak ily
Nagy súlya van előtted, asszonyom. (El.)

Hetedik jelenet. — *Zsófia (magában).*

Csodálatos véletlen! Vagy szabad
Véletlen játékanak mondanom,
Midőn az Isten ily nyilvánvaló
Módon mutatja szent gondviselését?
Ő vezeté ez ifju lépteit,
Hogy kedveséért ott keresse a
Szerencsét, hol egyszerre fölleli
Szerencséjével együtt kedvesét.
Azonnal itt lesz; mily jó alkalom,
Kiismernem szívét és jellemét . . .
Ne sejtse, mily nagy érdek von feléje,
Hadd olvashassak háborítlanul
Lelkében, mig karjába vezetem
A boldogságtól piruló leányt.
Mily szép nap! oh nagy Isten, köszönöm,
Hogy engem választál rá eszközül.

Nyolczadik jelenet. — *Schimácius. Sodróczy. Zsófia.*

Schimácius. Im a nemes lovag, kit említék,
Ajánlom őt kegyedbe, asszonyom.

Zsófia. Örömmel látom.

Schimácius. Örömed nagyobb lesz,
Ha teljes értékét megismered.
Alkalmat nyujtok rá és távozom. *(El.)*

Kilenczedik jelenet. — *Zsófia. Sodróczy.*

Zsófia. Dicséretedre válik, hogy tudós
Diákunk tetszését így megnyeréd.

Sodróczy. Hibáimat jósága rózsaszín
Fátylán keresztül megszépítve látja.

Zsófia. Látom, szerény vagy, és ez szép erény,
De most az egyszer végy erőt szerény
Tartózkodásodon és ne vonulj
Ez ajtó árnyékába. Jer idébb,
Hisz ott még arcodat sem láthatom...
Jer, ülj mellém s csevegj kissé velem.

Sodróczy (*Zsófia melle a keretet szélére ül merev tartással, szerényen
félrehajtott fővel.*)

E nagy kegyelmedért mindennapi
Imádságomba foglalom neved.

Zsófia. Imádságról szólsz? Ah! ezt szeretem.
Korunkban, ifju lovagok között
Nagy ritkaság a buzgó áhitat.

Sodróczy. Az én szívemben még nem hervadt el
A hit virága, melyet szüleim
Áldott kezekkel ültettek belé.
Hiába perzselé a nagyvilági
Élet tüzes napfénye, a hadi
Kalandok mindent pusztító szele:
Vésszel, viharral daczolt a virág,
Mert mélyen ágazott szét gyökere,
Itt szívem mélyén... A mint megszokám

Gyermekkoromban, most is úgy teszek :
Istennel kezdem s végzem dolgomat.

Zsófia. S ki benne bizik, nem csalatkozik.

Sodróczy. Belé vetem minden reményemet,
Mert ő az, a ki szent sugallatával
Megihleti a jámborok szívét
S felém hajlítja éltem utjain.

Zsófia. Valóban, legjobb pártfogó az ég,
Ő vezeté e helyre léptedet.
Neved, ha jól emlité a diák —

Sodróczy. Sodróczy Gáspár.

Zsófia. Ugy van.

Sodróczy *(félre)*. Különös,

Mily figyelemmel nézi arczomat.

(Fenn.) Családom régi jó nemes család,

Írásaim itt vannak tarsolyomban.

(Félre.) Ugy néz reám, hogy szinte megzavar.

(Fenn.) Egy ősöm püspök volt, két apai

Nagybátyám kapuczinus; engem is

E szent pályára szántak szüleim;

De azt hívém, e viharos időben

Jobban lehet szolgálnom a világban

Isten dicsőségét, mint a kolostor

Csendes magányában.

Zsófia. Helyes beszéd!

Ily férfiakra van most mindenütt

Szükség, s kivált királyi udvarokban.

(Megfogja Sodróczy kezét.)

Sodróczy *(félre)*. Nagy ég! jól sejtém!... már a kezemet
Szorítja... rám vetette a szemét.

Zsófia. Ha jól értettem a deák szavából,
Családod ősi fészke Kassa volt.

Sodróczy *(félre)*. Hogy néz, és hogy szorítja kezemet!

(Fenn.) Talán Bártfát akartál mondani?

Zsófia. Ugy? Bártfa? S Kassán nem jártál soha?

Sodróczy. Tavalý ott tölték egy pár hónapot.

Zsófia *(félre)*. Mint elpirult! Romlatlan ifju szív!

(Fenn.) Hallom, szép város.

Sodróczy. Szép és ájtatos,

Sok templom és kolostor diszesíti.

Zsófia. Kolostor is? *(Félre.)* Hah! újra elpirult.
Nem feledé szerelmét. *(Fenn.)* Légy nyugodt,
Legforróbb vágyad teljesülni fog.

Sodróczy *(letérdel).* Oh asszonyom!

Zsófia. Kelj föl.

Sodróczy. Nem, térdemen

Kell hálát mondanom jószágodért.

Zsófia *(két kezénél fogva fölemeli és maga mellé ülteti).*

Még egyet kérdek: ha ez udvari

Rangot reád ruházná a király,

Nem gondolnál a házasságra is?

Sodróczy *(szégyenlősen).* Oh asszonyom!

Zsófia. Ifjú vagy és szived

Bizonynyal tudja, mi a szerelem.

Sodróczy *(szégyenlősen).*

Oh asszonyom! *(Félre.)* Jaj, mit feleljek erre?

(Sóhajt.)

Zsófia. Csak bátran! Ah! ne véld, hogy rossz neven

Vennék ifjú szivedtől a szerelmet.

Sodróczy *(félre).* Nincs semmi kétség, szerelmes belém.

(Fenn, lesütött szemmel.)

A szív, ha méltó tárgyát megleli,

Akarja vagy nem, kénytelen szeretni.

Zsófia. Jó. Értelek. Szemérmes ajkaidtól

Több vallomást kívánni nem lehet.

Sodróczy *(sóhajt).* Ah!

Zsófia *(félre).* Mint imádja a kedves leányt!

(Fenn, megszorítva Sodróczy kezét.)

Bizzál, legszebb reményed teljesül.

Tizedik jelenet. — *Fölöblik. Miklós.*

Miklós *(visszaszólva az ajtóból).*

A néni engem mindig elfogad. *(Belep.)*

Mit áll utamba e tudós diák,

Nagy képpel hajtogatva, hogy a grófnőt

Most fontos államügy foglalja el?

(Megesőkolja Zsófia kezét.)

Rám nézve nincs oly fontos államügy,
Mi szép nénimtől visszataratana.

Zsófia. Te vagy, gonosz?

Miklós. Szentté lesz a gonosz,
Átlépve e szent hajlék küszöbén.
(Észreveszi Sodróczyt, nevetve.)

Mit látok? Gáspár! néném oldalán!
Gáspár, te vagy a fontos államügy?

Zsófia. Hogyan! Hát ismered e lovagot?

Miklós. De mennyire! Jó czimborák valánk,
Midőn Prágában iskolába jártunk,
Ha jártunk volna.

Sodróczy (fölkel, titkon intgetve Miklósnak).

Emlékszem reád,
Barátom; látom, mit se változott
A régi kedved; most is oly vidám,
Derült fiú vagy, mint mikor kaczagva
Fogadtad jámbor oktatásimat.

Miklós. Szép oktatás volt, mindig megfogadtam;
Ez egy szó fejezé ki, hogy: igyunk!

Sodróczy. Oh Miklós mindig tréfálsz! (súgva) Fogd be szádat!

Miklós. Vagy úgy! Hát szentté lettél? Ugy-e, mondtam,
Szép néni, hogy ha átlép a gonosz
E küszöbön, szentté lesz! Itt a példa.

Sodróczy (zarartan). Hogy nem vagyok szent, én magam tudom
Legjobban; ismerem hibáimat
És őszintén bevallom. Ámde ha
Szent nem vagyok, bűnbánó lehetek;
S vezekléssel eltörölhetem
Ifjú korom gyászos botlásait.

Miklós. A paripának négy a lába s mégis
Elbotlik néha.

Sodróczy (mindig nagyobb zarartan).

Ugy van, négy a lába,
És megsántulhat... én nekem csupán
Két lábam van... ki látott valaha
Négy lábon járni...?

Miklós (nevetve). No, ugy néha-néha.

Zsófia (fölkel, Sodróczyhoz).

Ne mentsd magad, nincs szükséged reá.

Hogy ifju fővel, könnyen hevülő
 Lélekkel néha elbotolhatál,
 Kivált ily társaságban, mint e szép
 Madáré, kit öcsémnek nevezek —
 Azt nem csodálom, és nem is veszem
 Rossz néven; mert őszinte bánatod
 Megtisztítá a rossztól lelkedet.
 Hiszek neked, bizom bűnbánatodban,
 S tudom, hogy megmaradsz a jó uton;
 Mert az aranyfonál, mely léptedet
 Az üdvösség felé irányozá,
 A tiszta, szűzi szerelem vala,
 S ennek hatalmán nem győz a világi
 Gonoszság.

Sodróczy (sóhajtra). Ah!

Miklós (félre). Hát így vagyunk? Dicső!

Tizenegyedik jelenet. — *Előbbiek. Kosztka.*

Kosztka. A királyné hívat magához, asszonyom.
Zsófia. Tüstént megyek.

(Sodróczyhoz.)

Maradj itt s várj reám;
 Sokat mondék, mi magyarázatot
 Kiván; ha visszatérek, megadom,
 S hiszem, panaszra nem leend okod.

(Miklósához.)

Te is maradhatsz, csintalan fiú;
 Ugyis tudom, hogy újra valami
 Adósság hajtá hozzám léptedet.
 Nem ígérem, hogy pénzt adok; de egyet
 Bizonyynyal nyersz ma itt: jó oktatást,
 Hogy az erény jutalmát elnyeri.

(Miklós arcát veregetve.)

Hasznodra lesz tán, s megjő az eszed...
 Csak várjatok rám, tüstént itt leszek.

(El Kosztkával.)

Tizenkettedik jelenet. — *Sodróczy, Miklós.*

Miklós. Talán bizony szerelmes lett beléd
A néni!

Sodróczy (hirtelen). Te is észrevetted?

Miklós (nevetre). Én is?

Pompás! Ez egy «is» kötetekkel ér föl.
Én is... te is... Te... én... tehát igaz...
Most értem már a megtérés okát.

Sodróczy. No, csakhogy érted! Most tán okosabban
Fogod magad viselni. Mi az ördög
Birt rá, hogy mindig multammal vesződjlél
És régi dolgainkat hajtogasd?
Hiába intettem, hiába vontam
Redőkbe homlokom; csak egyre járt
A szájad, mint a megbomlott malom.
Mondd, jó baráthoz illő ez, barátja
Szerencsáját ekkép megrontani?

Miklós. Bocsáss meg, oh kegyes szent férfiú!
Nem tudtam, hogy megszállott a malaszt.
Aztán nem is volt ártalmadra, hisz
A néninek nem ingott meg hite
A tiszta szüzi szerelemben...
Haha! a tiszta szüzi szerelem —
S a néniért... Gáspár, ezt jól csináltad...
Tudod, hogy bácsim léssz most? Bácsikám,
Ajánlom kegyeidbe magamat,
Te fizeted ki adósságimat. *(Nevetve el.)*

Tizeuharmadik jelenet. — *Sodróczy (egyesül, nagy léptekkel jár föl s alá).*

Tehát igaz! Nem kápráztatta el
Az együgyü hiúság szememet...
Hiú különben sem valék soha...
E könnyelmű fiú is észrevette:
Fülig szerelmes lett belém a néni.

(Megáll.)

Szerencsének vagy bajnak mondjam ezt?
 Hadd lássuk! Hm! Ha így belém bolondult,
 A kamarási állás bizonyos,
 A nagyság útja nyitva áll előttem:
 Eddig nagyon jó... Jaj! de azután...
 A pártfogásnak, félek, ára lesz;
 Tán azt kívánja, hogy nőül vegyem...
 Brrr!

(*Ismét nagy léptekkel jár; majd szünet után megáll.*)

Igy volna hivatal s nem volna lány,
 Elveszteném örökre szép Piroskát.
 Nehéz a választás... De hát valóban
 Választanom kell a kettő közül?
 Lássuk csak... nem lehetne mind a kettőt
 Szépen megegyeztetni? Légy okos
 Gáspár barátom, légy politikus...
 A néni pártfogása megszerezné
 A rangot... Jó!... Ha egyszer helyemen
 Erősen állok, s a király megismert,
 Nem ingathat meg többé senki sem:
 Akkor megyek lánykámért, elhozom,
 S a néni szégyenből is belenyugszik.
 Így lesz legjobban! Fel hát! Egyelőre
 Epedjünk, sóhajtsunk a néniért,
 Mig leszakítja majd az arany almát,
 Hogy szép Piroskám lábához tegyem...
 De hátha nem megy és a néni megcsip?
 Akkor bizony jó éjtszakát Piroskám!
 Magamnak mégis csak magam vagyok
 Az első, és oly örült nem leszek,
 Hogy rangot, kincset eldobjak magamtól
 Egy kis szerelmes lányka kedvéért...

Tizennegyedik jelenet. — *Elölbi Kosztka. Piroska.*

Kosztka (*bevezeti Piroskát*). A grófnő meghagyá, kisasszonyom,

Hogy e teremben várd, míg visszatér.

Piroska. S bátyám hová lett? Mért nem jött ide?

Kosztka. Őt a király parancsolá magához. (*El.*)

Tizenötödik jelenet. — *Sodróczy. Piroska.*

Sodróczy (magában). Mi ez? Piroska? Hogy jött ez ide?
Szépen vagyunk! Mindent halomra dönthet...
El kell őt tüstént távolítanom.
(*Fenn.*) Piroska!

Piroska (sikoltra). Ah! te vagy, te! Mily öröm!
(*Néhány lépést feléje fut, aztán egyszerre megáll, szemérmesen, lesütött szemekkel.*)

Köszöntelek, uram!

Sodróczy. Ne üzze el
Leányszemérmed ajkadról a szót,
Mely hírül adja boldogságomat.
Mért fojtod vissza repeső szivedbe?
Hisz rejtegetni csak titkot szokás,
S a mit te rejtesz, az rég nem titok...
Elárulá azt régen szép szemed...
Lásd, itt vagyok, itt... emlékszel reám?

Piroska. A régi mindig... én nem változám...
Ugy szeretek, mint hajdan szereték:
Oh édes, mondd, te is szeretsz-e még?
Tudod jól, hogy szeretlek; a mit egyszer
Kimondék, ismétlésre nem szorul.
S ha új szerelmi vallomást kívánsz,
Tekints kisírt szemembe, halavány
Orczámra: ők megmondják, mint szeretlek,
Megmondják, mit szenvedtem nélküled.

Sodróczy. S én, azt hiszed, nem szenvedék, midőn
Göröngyös úton bolyongva szerte,
Vér s könny mutatta lábaim nyomát?
Kelet felé fordítám arczomat
És búsan néztem a felhők futását,
Melyek nem hoztak rólad hírt soha.
De míg a tüske vérzé lábamat,
S szememben égető könnyű fakadt:
Erőt s vigaszt adott a hit nekem:
Mit szenvedek, lánykámért szenvedem,
S bolyongásom, ha majdan véget ér,
Az ő bírása lesz a pályahér.

- Piroska.* S Isten meghallgatá szivünk imáját,
S egymás felé vezette lépteinket.
- Sodróczy (komoran)* Nem Isten volt, ki e helyen hozott
Egymás utjába; nem! a tiszta szívek
Szerelmének halálos ellensége,
A gonosz lélek tette ezt velünk.
- Piroska.* Nagy ég! mit mondasz?
- Sodróczy.* Nincs hely e világon,
A hol szerelmünk több veszélyre lelne,
Mint e királyi udvarban.
- Piroska.* Hogyan!
- Sodróczy.* Fuss, menekülj hát innen, kedvesem!
- Piroska.* De szólj, miért?
- Sodróczy.* Ne kérdezz, nem lehet
Felelnem. Ám ha igazán szeretsz,
S az én szerelmemnek még van bece
Előtted, higgy riadt szivem szavának,
És fuss ez átkos helyről.
- Piroska.* Nem lehet.
Utamnak, lépteimnek nem vagyok
Urnője; más parancsol itt velem.
Atyám küldött ez udvarhoz, ma fog
Keresztanyám fogadni és ha kedvét
Megnyertem, itt kell oldalán maradnom.
- Sodróczy.* Keresztanyád? Ki a keresztanyád?
- Piroska.* A főudvarmesternő.
- Sodróczy (félre).* Jaj nekem!
- Piroska.* S az ő oltalma megvédhet talán
A nagy veszélytől, melytől úgy remegsz.
- Sodróczy.* Az ő oltalma? Ah! szegény leány!
Csitt! Nézz körül, nem lesnek-e reánk?
Jer közelebb s figyelj szavamra jól,
Csak halkán szólhatok, nagy a veszély...
- Piroska.* Nagy ég! mily rémes arczczal mondod ezt!
- Sodróczy.* Van rá okom. Figyelj rám s vésd szivedbe
Tüzes betűkkel minden szavamot:
E nagy világon senki sincs, kitől
Több aggódással kell óvnunk szerelmünk
Titkát, mint tőle.
- Piroska (kezeit tördelve).* Istenem! Kitől?

Sodróczy (sötéten). Keresztanyádtól.

Piroska (kétségbeesetten).

Mért? Mondd hát, miért?

Sodróczy (ünnepélyesen). Piroskám, édes, egyetlen szerelmem,

Tekints szemembe, tedd kezed szivemre,

És mondd ki nyíltan, hiszsz-e nekem?

Piroska. Kinek hihetnék jobban, mint neked?

Sodróczy. Hidd el hát és jegyezd meg jól magadnak:

Ha szóval, pillantással, mozdulattal

Elárulod keresztanyád előtt

Szerelmünk titkát: végünk lesz örökre

És egymásé nem lehetünk soha.

Esküdjél — borzasztó e pillanat! —

Esküdjél a titokra!

Piroska (megdermedve a rémülettől, gépileg). Esküszöm!

Sodróczy. S most ég veled! Légy óvatos.

Piroska.

Ne hagyj el!

Sodróczy. Sőt inkább! Többé szót se válthatunk;

Ne sejtse senki, hogy ismerjük egymást.

Légy óvatos leánykám; egy szavadtól

Függ most szerelmünk s az én életem.

(Szívére tett kézzel.)

Hiszen tudod, meghalnék nélküled.

(Megcsókolja Piroska kezét s hirtelen elugrik mellőle.)

Zajt hallok... Menekülök... Ne feledd,

Oh ne feledd, leányka, esküdet! (El.)

Tizenhatodik jelenet. — *Piroska*. *Miklós* (azon pillanathán lép be, midőn *Sodróczy* megcsókolja *Piroska* kezét. Az ajtóban állva maradva, hallgatja régszavait és távozása után előre jő).

Miklós. Nem nagy vitéz a szeretőd, leányka,

Ha oly hamar megugrik.

Piroska (zavartan).

Ah, uram!

Miklós. Lelkemre! szép leány. Nagy ritkaság

Ez udvar fonnyadó virági közt.

Ha nem foglalták volna le szived,

Én is kopogtatnék az ajtaján.

Piroska. Mi ad jogot, hogy így beszélj velem?

Miklós. Mi ad jogot, hogy leszakítani vágyjam

A szép piros cseresznyét? Az, hogy a
Cseresznye jó, én meg éhes vagyok.

Piroska. Nem értem a gyomor költészetét.

Miklós. Megfejtsem tán?

Piroska. Nincs étvágyam reá.

Miklós. Nem rossz. Folytassuk hát a konyhai
Hasonlatot: terített asztalodnál
Mért adsz csupán egy vendégnek helyet?
Hisz annyi rajt' az édes csemege,
Hogy jutna ott kettőre is elég.
A szép Sodróczy már megizlelé,
Hallottam czuppanását az imént:
Én hát szerény leszek és meglelégszem
A második fogással.

(*Megfogja Piroska kezét.*)

Piroska (*elrántja kezét*). Nem hívém,

Hogy a lengyel királyné termeit
Csak a konyhán keresztül érem el.

Miklós (*nevetre*). Már az ebédlőben vagyunk; de úgy
Vigyázz, ha én nem kaphatok helyet
Terített asztalodnál: kárba vész
A sok édesség, mert az, a kinek
Számára őrzöd oly féltékenyen,
Más asztalnál lakik jól.

Piroska. Nem igaz!

Miklós. Szánlak, leánykám. Oly szép, oly üde
Virág vagy s oly silány karót ölelsz.

Piroska. A kit nem ismersz, azt szidalmazod.

Miklós. Nem ismerem Sodróczyt?

Piroska. A nevét

Tudod . . .

Miklós. Nem ismerném a bácsimat?

Piroska. Mit mondasz?

Miklós (*nevetre*). Nagybátyámat, bácsimat,
Mert nagybátyámnak joggal mondhatom
A nagynéném leendő hitvesét.

Piroska. Megörültél, vagy gúnyt üzesz belőlem?

Miklós. Nem, a nagybátyámat nem engedem,
Ő az enyém vagy inkább nénimé.

Piroska. Ne kinozz! Ugy-e csak tréfálsz velem?

Miklós. Kérdd a főudvarmesternöt magát.

Piroska. Keresztanyámat?

Miklós (meglepetre). Mit? Keresztanyádat?

Ki vagy te?

Piroska. A nevem Király Piroska.

Miklós (elkomolyodva). Piroska, a Király Bálint leánya!

Ej no! s az ilyent nem mondják nekem!

Ismertelek nevedről . . . rokona

Vagy nénémnek; sokat beszélt felőled;

S nekem nem mondja meg, hogy ide vár,

Elő se készít, s én bolond fejemmel

Oly könnyedén beszélgetek veled,

Mint egy afféle — . . . Ej no! Még sem illik

Az embert így rászedni . . . Szép rokon,

Im térdemen kérek bocsánatot.

Piroska (kezét nyújtva). Ha valamit hibáztál ellenem,

Nemes lovaghoz méltóan tevéd

Jóvá. Légy üdvözölve hát rokon.

Miklós (megesókolja Piroska kezét).

Rokon bizony, ezt nem hagyom. Talán

Hallád is híremet: Miklós vagyok,

A Zsófi néni öcsese . . . úgy-e, nem

Haragszol már reám?

Piroska. A kezemet

Kezedbe adtam: kell-e több bizonyosság?

De te mutasd meg, hogy igaz barátom

S jó rokonom vagy. Légy őszinte s mondd,

Valót beszéltél az imént?

Miklós. Hogyan?

Nem emlékszem.

Piroska. Sodróczyról . . .

Miklós. Vagy úgy?

Eh! hagyjuk ezt . . .

Piroska. Nem, nem! Ha tréfa volt,

Azt kívánom, vond vissza; ha való . . .

Miklós. Nos, ha való?

Piroska (elfordítja fejét). Tudnom kell a valót.

Miklós. Igazságod van. Nem lovaghoz illő

Ugyan, mások szerelmi dolgait

Nagy dobra ütni, ámde még kevésbbé

Illő, az ámitást segíteni.
Nem szólok meg senkit, nem vádolok,
A tényeket mondom ki, úgy, a mint
Tudom.

Piroska. Beszélj !

Miklós. Schimácíus diáktól
Hallottam, hogy néném Sodróczynak
Az udvarnál nagy hivatalt fog adni,
És épen azt, mely eddig énnekem
Volt szánva; de ne véld ám, hogy talán
Haragszom a mellőztetés miatt . . .
A másik tényt magam tapasztalám;
Mert, hogy Sodróczy nénimért eped
S szívének meghódítására vágy,
Saját szememmel láttam e helyen.

Piroska. Ezért kellett hát oly nagy esküvel
Titoktartást fogadnom? Értem, értem!
Világos! Rangért adta el magát,
Azért árulta el szerelmemet.

Oh mily silány ok! (*Sírva fakad.*)
Miklós. A valót kívántad,

S én nem tagadtam el. Ne hulljanak
Az én lelkemre bánatod könnyüi.

Piroska. Neked hálával tartozom, de ne
Csodáld, ha fáj a kiábrándulás.

Miklós. Üres vigasztalással nem leszek
Terhedre; egyet mondok, ne feledd:
Ha férfikarra, bátor szívre lesz
Szükséged bárki ellen, bármiben:
Szólíts, és oldalad mellett találsz. (*El.*)

Tizenhetedik jelenet. — *Piroska (egyedül).*

Mily hitszegés, mily álnok tettetés!
Hát ennek adtam én a szívemet?
E csalfa, léha képre aggatá
Rajongó lelkem összes kincseit?
S ha nem igaz? Ha az volt ámitó,
Ki rosszat monda róla? . . . Szomorú

Vigasztalás... és mégis mily mohón
 Kap rajta ez a gyöngö, balga szív...
 Hiába, bármint küzdjek ellene,
 Hinnem kell, minden arra kényszerít...
 S ha mégsem... Oh mit higgyek, Istenem!
(Sírva az asztalra hajol.)

Tizennyolczadik jelenet. — *Előbbi. Barbély. Zsófia.*

Barbély (megáll, az asztalra borúlt Piroskára mutat, halkan).
 Ott ül.

Zsófia (halkan). Ez az? Szegényke, mint zokog.

Barbély (halkan). Mint rendesen.

Zsófia (halkan). Majd megvigasztalódik.

Barbély (halkan). Valóban itt van hát?

Zsófia (halkan). Mint emlitém,
 De úgy látszik, még nem találkoznak.

Barbély (halkan). Természetes. Másképp nem pityeregne.
(Piroskához megy s fölemeli az asztaltól.)

No hát megint eltört a mécsesed?

Piroska. Ah!... Bácsikám...

Barbély. Nem szégyeled magad,

Nagy lyány létedre egyre sirdogálni?

Töröld ki a szemed és nézz körül.

Itt áll a néni, a keresztanyád.

Gyorsan! Csókold meg szépen a kezét

S kérd gráciáját.

Zsófia. Jöjj keblemre, lányom!

Piroska (mozdulatlanul áll, szemét mereven Zsófiára szegezve, magában).
 Ezért hagyott el?

Barbély. Nem hallod leány?

Egy-kettő! Fuss a néni keblire!

Piroska (magában). Mily hervadt, mily öreg!

Barbély. No hát, mit állsz ott?

Félsz tán a nénitől?

Piroska. Én! Félni? Oh nem!

Cseppet sem félek... no az volna szép,

Ha még a nénitől is félni tudnék.

Barbély. Eh, mit karattyolsz? Menj, csókoldj kezét,

S csinálj egy szép pukedlit iziben.

(*Piroskát Zsófiához tolja s megsókoltatja vele kezét.*)

Igy ni! Mire való a sok beszéd?

Öleljétek meg egymást, sírjátok

Egy verset, aztán kész az ismeretség.

Zsófia (*megölelve Piroskát.*)

Szeress, leányom, úgy, mint én szeretlek.

Piroska. Szeretni!...

Barbély. Ujra kezded a nyögést?

Zsófia (*halkan Barbélyhoz.*)

Ne bántsд szegénykét; ismerjük baját,

Hozassuk el hát gyorsan balzsamát.

(*Csönget.*)

Barbély (*Piroska fejét állándl fogva fölemeli.*)

Fel a fejeddel! Így ni!

Piroska. Igenis.

Tizenkilenczedik jelenet. — *Előbbie. Kosztka.*

Kosztka. Parancsolsz, asszonyom?

Zsófia (*halkan.*) Keresd fel az

Ifjú magyar nemest és küldd ide.

(*Kosztka el.*)

Barbély (*ismét fölemeli Piroska fejét.*)

Megint lógg a fejed már? Föl vele!

Nézz egyenest a nagy ajtó felé,

S nyiljék ki a szemed-szád!

Piroska. Igenis.

Barbély (*súgra Zsófiához.*) Fogadjunk, hogy sikítani fog.

Zsófia (*súgra.*) Alig

Várom már azt a szép perczet, midőn

Egymás keblére fognak boldogan

Rohanni.

Barbély (*súgra.*) És nagyot kiáltanak.

Zsófia (*súgra.*) Szemökből a boldogság könnye hull.

Barbély (*súgra.*) A ki elájúl, azt fellocsolom.

Zsófia. Az ajtó nyílik... Most!

Barbély. Most!

Zsófia Figyelem!

Barbély. Be kár, hogy nincs egy dézsа víz velem.

Huszdik jelenet. — *Előbbiek. Sodróczy.*

Sodróczy (megáll az ajtóban).

Parancsodat revén, kegyelmes asszony,
Siettem megjelenni . . .

Zsófia (csodálkozva, halkan Barbélyhoz). Mit jelent ez?

Hát nem rohannak egymás keblire?

Barbély (halkan). Nem is sikítnak.

Zsófia (halkan). Mint két idegen

Állnak szemközt egymással.

Barbély (halkan). Vagy talán

Rövidlátók?

Zsófia (fenn). Hivattalak, lovag,

Egy pár szóm volna . . . ánde nézz körül.

Sodróczy (körülnéz). Körültekintek, mint parancsolád.

Zsófia (halkan Barbélyhoz).

Még meg se rezzent.

Barbély (halkan). A lány sem visít.

Zsófia (halkan). Tán rosszul érted kedvese nevét?

Barbély (halkan). Sodróczy Gáspárt mondott sógorom,

De a pofáját nem láttam soha.

Sodróczy (ezalatt közelebb ment Piroskához, halkan).

Pompás! Nagyon jól viseled magad.

Barbély (halkan Zsófiához). Nézd, mintha intett volna most neki.

Zsófia (félre). Megfoghatatlan! *(Fenn.)* Hivtalak, lovag,

Hogy rokonimmal, honfitársaiddal

Találkozzál. E lánykát, azt hiszem,

Már ismered Kassáról.

Sodróczy (félre). Hah! fecsegték!

S a néni már gyanakszik. Űgyesen kell

Felelnem. *(Fenn.)* Jól megnézve a kisasszonyt,

Emlékezem tisztelt vonásira;

De Kassán volt vagy másutt, nem tudom;

Sok földet jártam bé egy év alatt.

Barbély (Piroskához). No, hát te emlékszel rá?

Piroska (megretőleg elfordítja fejét). Meglehet.

Sodróczy (súgva). Jól van! Csak megvetően, hidegen!

Zsófia (halkan Barbélyhoz). Nem ebbe volt szerelmes.

- Barbély (*halkan*). De ha mondom,
Hogy apjától tudom.
- Zsófia (*halkan*). Rosszul tudod.
- Barbély (*dühösen*). Ördög s pokol! Csak nem vagyok bolond!
(*Fenn.*) Felelj, leány, s ne forgasd el a szót:
Szeretted vagy nem ezt a lovagot?
- Sodróczy (*félre*). Mindjárt beüt most az Isten nyíla.
(*Titkon intéget Piroskának.*)
- Barbély. Felelj!
- Piroska. Mért kérdi ezt a bácsi?
- Barbély. Mert
- Apádtól hallottam.
- Piroska. Kérdezze hát
- Apámtól.
- Sodróczy (*súgra*). Jól van, pompás felelet.
(*Fenn.*) Nem értem, mint is jött kérdésbe ez?
- Piroska. No hallja, bácsi! Mért is kérdi tőlem?
Hisz megfelelt már a derék lovag.
Nem érti, mint jöhet kérdésbe ez . . .
Hogy értené? — Hisz én sem értem, oh nem!
Elég, ha más megérti; más, a ki
Meghódítá szerelmét . . . (*sirra fakad.*)
- Sodróczy (*félre*). Mit beszél?
- Barbély. Most már megállt egészen az eszem.
- Zsófia (*Piroska fejére teszi kezét*).
Piroska!
- Piroska (*elkapja fejét*). Hagyjon! Sirni akarok.
- Barbély. Hát mégis szereted?
- Piroska. Én szeretem?
- Nem! Gyűlölöm és megvetem.
- Sodróczy (*súgra*). Vigyázz!
- Tállósz a célon!
- Piroska. Mért szeressem én?
- Hisz én felesleges vagyok, hiszen
Van más, ki szereti.
- Sodróczy (*félre*). Nagy ég! hisz ez
Nem játék; ő is észrevette már
A néni szerelmét.
- Barbély. Ez a leány
Egészen megbolondult.

Zsófia.

Valami

Titok van ebben, meg kell fejtenünk.

Sodróczy *(félre)* Hogyan világosítsam fel? Ha egy

Levelkét csusztatnék kezébe? ... De

Hol irjam meg?

Zsófia.

Kérlek, nemes lovag,

Egy perczre hagyj magunkra e leánynyal.

Sodróczy. A mint parancsolod, kegyelmes asszony ...

Megyek ... hol van az ajtó?

(Tettegre magát, mintha az ajtót keresné, Piroskához férkőzik, súgra.)

Csillapulj

S légy óvatos! Mindent megmagyarázok.

Piroška *(fönhangon)*. Mi tetszik?Sodróczy *(zarartan)*. Semmi, csak azt kérdezém,Hol van az ajtó ... Látom ... erre van ... *(El.)*

Huszonegyedik jelenet. — Barbély. Zsófia. Piroška.

Barbély. Ki a bolond hát: én vagy e leány?

Zsófia. Nem a bolondságról van szó, hanem

A szerelemről ...

Barbély.

Egyre megy.

Piroška *(sírva)*.

Igaz.

Zsófia. Hah! rajta kaptalak, leány. Neked

A szerelem bolondság?

Piroška.

Az.

Zsófia.

Miért?

Piroška. Mert rossz, mert káros, mert istentelen,
Mert veszedelmes, mert csak bánatot szül.

Zsófia. Hah! újra rajta kaptalak! Te szenvedsz,

A szerelem miatt van bánatod,

Tehát szeretsz.

Piroška.

Nem!

Barbély.

Eh! úgy játszotok

A szóval, mint két macska egy egérrel.

Majd én fogom vallatni e leányt.

Nézz rám, ne pisszegj, nyisd ki a füled!

Apád azt mondá: szereted; te azt

Mondod: nem szereted Sodróczy Gáspárt.

Vagy te hazudtál, vagy apád : mered
Hazugságról vádolni az apádat?

Piroska. Nem.

Barbély. Ugy hát te hazudtál.

Piroska. Én sem.

Barbély. Ördög

S pokol ! akkor hát én vagyok hazug !

Piroska. A bácsi sem. Mindenki a valót

Mondá : szerettem s már — nem szeretem.

Zsófia. Ah ! ah ! ah !

Barbély. Mért nem szereted ?

Piroska. Azért.

Barbély. Ez még nem ok.

Piroska. Miért szeressem azt,

Ki engem nem szeret ?

Zsófia. Mi ?

Barbély. Nem szeret ?

Piroska. Nem, nem, nem, nem !

Barbély. Honnan tudod ?

Piroska. Tudom.

Zsófia. De egykor szeretett ?

Piroska. Azt mondta.

Zsófia. S most

Mért nem szeretne ?

Piroska. Mért ? A néni kérdi ?

Barbély. A néni hát ! Felelj !

Piroska. Mert mást szeret.

Zsófia. Mást !

Barbély. Kit ?

Piroska (*sírva fakad*). Nem mondom meg.

Barbély. Mert nem igaz !

Piroska (*sírva*). De igaz, igaz !

Zsófia. Mondd ki hát nevét.

Piroska. A néni kérdi ?

Barbély. Már megint ?

Piroska. A néni

Kívánja, hogy kimondjam a nevét ?

Zsófia. Mi ez ?

Barbély. Kívánja hát !

Piroska (*zokogva*).

No jó, kimondom :

A néni az.

Zsófia.

Én?

Barbély.

Elment az eszed?

Piroska. A néni az, tudom . . . a nénibe

Szerelmes.

Zsófia.

Én belém?

Barbély.

Eh! mit beszélsz?

Csak van tán a fiúnak is szeme!

Zsófia.

De Gergely! . . . (*Piroskához*.) Tévedsz, gyermekem.

Piroska.

Tudom!

Barbély.

Ugyan! Szerelmes volna ily öreg

Asszonyba, a ki anyja is lehetne?

Zsófia.

De Gergely! . . . (*Piroskához*.) Szólj, mi birta lelkedet

Ily balga hitre, melynek nincs alapja?

Piroska.

Mondják . . . tudom . . . látták . . . Oh mit gyötörnek?

(*A belépő Miklóstra mutat.*)

Im itt jó, a ki tudja biztosan.

Huszonkettedik jelenet. — *Előbbiek. Miklós.*

Barbély.

Miklós?

Zsófia.

Öcsém?

Barbély.

Te mondtad?

Zsófia.

Tréfa volt?

De mondhatom, rossz tréfa, szép öcsém!

Miklós.

Mért zúdul rám e szörnyű szóvihar?

Barbély.

Sodróczy Gáspár kit szeret? Beszélj!

Miklós (*Piroskához*). Ej! hát elárulád?

Zsófia.

Mit?

Miklós.

Nénikém!

Hidd el, nem tiszteletlenség vala,

Mi szóra birta ajkamat. Ha szíved

Boldogságot talál a szerelemben,

Nem rajtam áll az ítélet.

Zsófia.

Hogyan?

Te is azt mondod?

Miklós.

A mit a saját

Szememmel láttam.

- Barbély.* Hogy őt szereti?
Piroska. A nénit.
Miklós. Ugy van.
Piroska. Nincs hát igazam?
Barbély. Az a fiú tisztára megbolondult.
Zsófia. De Gergely!.. (*Miklóshoz.*) Nem hiszem, hogy ennyire
Mernéd a tréfát vinni . . .
Miklós (*tiltakozva*). Nénikém!
Zsófia. Ki kell derítnünk hát e félreértést.
Miklós. Nem félreértés; sőt azt is tudom, hogy
Viszontszerelmet is remél . . .
Piroska. No hát!
Nem mondtam?
Zsófia. Mit! hogy én is —?
Miklós. Szereted . . .
. És megbocsáss, azt vettem észre én is.
Barbély. Mit hallok! Zsófi asszony! Hát te is — —?
(*Nevetve.*)
Ej! csak jól tartja azt a példaszó,
Hogy alamuszi macska nagyot ugrik.
Zsófia. De Gergely! . . .
Piroska (*sírva*). S mégis tölem kérdezé
A néni, kit szeret?
Zsófia. Mily félreértés!
Miklós. De néni!
Zsófia (*boszúsan*). Hallgass!
Barbély (*csintalanul*). Ej, ej, Zsófi asszony!
(*Derékon fogja Zsófiát és megforgatja.*)
Piroska (*zokogva*). A hitszegő!
Zsófia. Elkábul a fejem.

Huszonharmadik jelenet. — *Előbbiek. Schimácius. Sodróczy.*

Schimácius (*kezében nagy pecsétetes pergamennel*).
Sürgös az ügy, kegyelmes asszonyom,
Mely arra bátoríta, hogy hívásod
Nélkül belépjek. S mert ez ügy talán
Sodróczyt is közletről illeti,
Bátor valék, magammal hozni őt.

Sodróczy *(mélyen meghajolva)*. Csak pártfogása színes üvegén át
Merészelém fényes napod felé
Emelni szememet, kegyelmes asszony.

(Magában).

Megvan már a levél... de most hogyan
Nyomjam kezébe észrevétlenül?

*(Kezét a levéllel háta mögött tartva, óvatosan közeleg Piroskához, ki
folyton elhúzódik tőle.)*

Zsófia *(Schimáciushoz)*. Beszélj!

Schimácius. Miként parancsolád, megirtam,

Szép, cifra nagy betűkkel, aranyos
Tintával a királyi kamarás
Diplomáját; csak még a név hiányzik,
Melyet magad kívántál beleírni:
Im elhozám. *(Az asztalra teszi a pergament.)*

Sodróczy *(halkan Piroskához)*. Csak addig el ne árulj,
A mig belé nem irta nevemet.

(Titokban feléje nyújtja a levelet.)

Piroska *(fönnhangon)*. Mit mondasz?

Sodróczy *(zavartan elugrik)*. Semmit... jó napot kívántam.

(Ismét feléje közeleg a levéllel.)

Barbély *(halkan Zsófiához)*.

Nézd, mintha sottognának. Végre is
Kisül, hogy nem beléd szerelmes.

Zsófia *(halkan)*. Akármilyen sül ki, meg kell fejtenünk
E bonyolódott rejtélyt. Mit tegyek?

Barbély. Bízál rám; s én egyszerűen, katonásan
Azonnal ketté vágom a csomót.

Zsófia. Csak finom légy.

Barbély. Akár a patyolat.

Schimácius *(a pergamenre mutatva)*.

Kegyelmes asszony, kérem a nevet.

Barbély. Csak lassan. Addig én nem engedem
Beírni a nevet, míg nem tudom:
Valódi lovag-e a viselője?
Sodróczy Gáspár, állj elem!

Sodróczy *(ki levéllel ezalatt egészen Piroskához férközött, hirtelen
elugrik. Ijedten.)*

Jelen!

Zsófia *(halkan)*. Csak gyöngéd légy.

Barbély (halkan). Keztyüs lesz a kezem. *(Fenn.)*

Nézz rám. Így! Én Barbély Gergely vagyok;
Van egy sógorném, és van egy hugom;
Az egyik vén, a másik fiatal . . .

Zsófia (halkan). De Gergely! . . .

Barbély. Neveket nem említek,

És azt se mondom, hogy jelen van-e
A két fehér személy, kiről beszéltem.
Csak annyit mondok most, hogy mind a két
Vászoncseled — nevet nem említek —
Reád vetette a szemét . . .

Zsófia. De Gergely!

Piroska. De bácsi!

Barbély. Neveket nem említek.

Hanem mivel te két nőt nem vehetsz,
Én, mint családfő, tudni akarom:
Melyikre gondolsz a kettő közül?

(Halkan Zsófiához.)

Ezt finoman s furfangosan csináltam.

(Fenn.)

Felelj hát!

Sodróczy (magában). Jaj! mit mondjak?

Barbély. Nyisd ki szádát!

Először is felelj meg generatim:
Szerelmes vagy? Egy, kettő! Ki vele!

Sodróczy. A szerelem sűrű lombos berek,
Árnyában rakja fészket a madár,
S nem hívogatja édes dallal párját,
Ha idegen kéz kiméletlenül
Szétvonja a ráhajló lombokat.
Szentsége, boldogsága a homály;
Szépsége, édessége a titok —

Barbély. Szépség, édesség? Ugy a fiatal —

Sodróczy (íjedten). Ne olyan gyorsan!

Barbély. Akkor hát a vén!

Piroska (kitörve). Nem mondtam?

(Sírva fakad. Sodróczy titkon int Piroskának, mialatt Zsófia fele nézve nagyot sóhajtott.)

Miklós (magában). Oh, milyen komédiás!

Sodróczy (félre). Csak adhatnám e levelet kezébe.

(Piroska fele húzódik.)

Barbély (halkan Zsófiához). Beléd szerelmes a boldogtalan...
Azért említé a sűrű homályt.

Zsófia (magában, megzavarodva).

Mind azt mondják... Fejem, szivem zavart...
Igaz hát mégis? Tudnék még szerelmet
Gerjeszteni?...

(Önkénytelenül megfordul és egy nagy falú tükörben nézi magát, illetve.)

Sodróczy (gyorsan Piroska mellé ugrik).

Most!... vedd s olvasd el ezt

Azonnal és titokban. (Elugrik mellőle.)

Zsófia (a tükörbe nézve, magában).

Levelet

Adott kezébe... ott van a titok. (Megfordul.)

Piroska, mily levél az?

Sodróczy (félre).

Jaj nekem!

Piroska. Ez a levél? Most adta a lovag

Kezembe...

Zsófia.

Olvasd hát.

Sodróczy.

Nem érdemes,

Tépd össze! (Integet Piroskának.)

Barbély.

Olvasd csak fel hangosan.

Piroska (olvas).

«Drága Piroskám! Mondtam, légy óvatos, ne áruld el szerelmünket. Az öreg néni belém szeretett s addig nem nyithatom ki szemét, míg a kamarási kinevezés kezében nincs. Ezért kell egyelőre szerelmet tettetnem iránta, másképp ki nem nevez; de légy nyugodt; tudod, hogy te vagy egyetlen szerelme Gáspárodnak.»

Sodróczy. Ah! meghalok. (Aléltan Schindrius karjaiba esik.)

Barbély. Ez volt hát a szerelme?

No így már értem.

Zsófia (zavartan, neretve). Mondtam, félreértés,

S örvendek, hogy korán napfényre jött.

(Magában.)

Mily szégyen, megalázás! s én botor

Már hinni kezdém. (Fenn.) Mint is lehetett

Ily gondolatra jönni? (Félre.) Mily szerencse,

Hogy el nem árulám magam. (Fenn.) Valóban,

Nevetnem kell, ... nevésetek ti is.

Schimácius. Hajh! a szegény Sodróczy nem nevet:

Itt fekszik keblemen mély ájulásban.

Barbély. Hamar egy dézsa friss vizet neki!

Miklós. Majd meggyógyítom én viz nélkül is.

(*Megcsípi Sodróczy karját.*)

Sodróczy (fölugrik.) Jaj! (*Zavartan körülnéz.*) Hol vagyok?

Zsófia. Barátaid között.

Ne félj, ne rejsd el arcodat; szívem

Nem gyúl haragra játékod miatt.

Ha őszintébb vagy, rég megtudhatád,

Hogy tettetésed mind felesleges volt:

Kezdetől fogva tudtam, kit szeretsz,

S e hivatalt keresztlyányom kezével,

Mint nászajándokot szántam neked.

Szándékom most is áll: gyöngédtelen

Játékosdat szivemből megbocsátom,

S bocsánatom jeléül írja rögtön

E diplomába nevedet Piroska.

Piroska. Én irjam a nevét?

Zsófia. A te kezedből

Lesz ez ajándék a legkedvesebb.

Piroska. S ha ide irtam a nevét, övé lesz

E hivatal?

Schimácius. Változhatatlanul.

Piroska. Jól van.

(*Ir; aztán Schimáciusnak adja a perjament.*)

Olvassa fel diák uram.

Schimácius (olvas). «Szeretett hitvesünk, ő felsége a királyné udvari kíséretébe királyi kamarásnak ezennel kinevezzük» . . .

(*Megakad.*) Mi ez? Talán a szemem káprázik? (*Olvass.*) «Ezen-
nel kinevezzük» . . . (*Megtörli szemét.*) Jól látok? (*Olvass.*) «Kine-
vezzük gróf Lesinszki Miklóst» . . .

Miklós. Engem!

Sodróczy. Vegem van!

Zsófia. Mit tettél leány?

Piroska. Ez állás Miklósnak volt szánva rég;

S én jóvá tettem, mit keresztanyám

Hozzám való szeretetből hibázott.

Barbély. Derék leány!

Sodróczy. Piroska, oh Piroska!

Bezárod hát előttem szivedet?
 Hisz, a mit tettem, a mit vétkezém,
 Azért tevém csak, mert szerettelek;
 A rangot érted óhajtam csupán,
 Hogy híd legyen, mely karjaidba visz.
 A rangot nem nyerém meg... oh Piroska,
 Maradjon meg szerelmed legalább!
 Szeretsz, mondd, hogy szeretsz még!

Piroska.

Nem szeretlek.

Sodróczy. Ah! megszakad szivem!

Piroska.

Szerettelek,

S te álarczul használtad a szerelmet;
 Szivekkel játsztál; tetteted, a mit
 Nem érezél, s el tudtad rejteni,
 A mit éreztél. Nem hiszek neked, nem
 Becsüllek, nem szeretlek.

Sodróczy.

Oh Piroska!

Piroska (elfordul). Kimondtam.

Sodróczy.

Oh kegyelmes asszonyom!

Zsófia (elfordul). Magad szolgáltad meg balsorsodat.

Sodróczy (magában). Se hivatal, se szerelem! Csak egy
 Kétségbeesett kísérlet ránt ki még.

(*Fenn.*)

Kitéptetek hát minden szép virágot
 Éltem kertjéből; szerelem s barátság
 Nem üdvözteti többé szivemet.
 Mit éljek? mit kínálhat a jövő?
 Sívár életnél szebb a gyors halál.
 Isten hozzátok, én nagy útra lépek,
 Honnan nem tért még vissza senki sem.

(*Az ablakra mutat.*)

Im ott az ablak, az legyen kapum,
 A melyen át egy jobb világba lépek.
 Alatta órjás mélység, húszt öles,
 A mélyben árok, benn' hegyes karók:
 Karók hegyén találjam ágyamat,
 Hol mindörökre megpihenhetek.
 Isten hozzátok!

(*Az ablakhoz rohan és fölugrik párkányára. Zsófia és Piroska ijedt sikoltással utána akarnak sietni, de Barbély megfogja kezüket és visszatartja.*)

Barbély. Van elég időnk.

Sodróczy *(az ablak párkányára állva).*

Isten hozzátok!

Schimácius.

Igazán leugrik.

(Félje akar rohanni.)

Miklós *(megfogja kezét).* Fogadjunk, hogy nem.

Sodróczy.

Isten véletek!

(Magában.)

Mi ez? Nyugodtan állnak, nem rohannak

Megmentésemre?

Barbély.

Szerencsés utat!

Sodróczy *(kidugja fejét az ablakon s hirtelen visszakapja. Magában).*

Huh! mily magas! Elszédül a fejem.

(Az ablak keresztfájába kapaszkodva, keserves türelmetlenséggel.)

Isten hozzátok!

(Piroska elneveti magát, utána Zsófia, Miklós, Barbély, végre Schimácius.)

Mit! Hát kinevettek?

S én nektek áldozzam fel életemet?

(Lemászik az ablak párkányáról.)

Meghaljak értetek s ti gúnykaczajjal

Jutalmaznátok? Oh hálátlanok!

(Büszkén a közepre megy.)

Nem, nem halok meg. Hurczolom tovább

Ez élet gyászos terhét. Elmegyek,

Mig oly hazát lelek, hol a szerény

Érdem fölött nem győz a pártfogás,

Rokonság, női összeköttetés.

Nem tudtam hizelegni, egyszerű

Ember valék, s üres kézzel megyek.

(Az ajtóig megy. Megáll, visszafordul, érzékenyülve.)

Ha majd a nagy világban elveszek,

Áldozatok síromra egy könyüt!

(Félre.)

Nem hívnak vissza . . .

(Fejébe csapra feregét, fenn.)

Isten veletek!

Engem ti meg nem érdemeltetek.

(El.)

CSIKY GERGELY.

A SZENTIMREI MEZŐN.

(Két kép.)

I.

A CSÁKLYAI KŐ.*)

Mint egy ledöntött óriás,
Arczával az ég felé:
Úgy tűnik a Csáklyai-kő
A bámuló útas elé.

Erdély, te mindig óriások
Szülője voltál, jól tudom.
Ez is itt tombolt valaha,
Erdély, hazám, határidon.

Az égiekkel harcra kelt,
De csúfot vallott pártütése:
Mert boszuálló mennykövek
Sújták agyon s itt fekteték le.

S hogy emberek hazája lől
Szép bérczes ország, drága Erdély,
Azóta is csak hősoket,
Csak óriásokat növeltél.

*) Enyedtől Fehérvárig menve, nyugatra hosszú bérczesor látszik, melyből a csáklyai kő körrajzával egy égbe néző óriási emberarcot (a XVI. Lajos profiljához hasonlót) mutat. Tovább a Pilis a hanyatt fekvő óriás térde.

Rómával itt vitt győztesen,
S legyőzve önkardjába dőlt
A büszke dák, hős Decebál —
Estétől megrendült a föld.

Itt küzde, győze, nagy Hunyad,
E tér itt őrzi láb-nyomát —
Alakja árnya égbe nyúl
S fényl' egyre még, négy százon át!

Itt Bethlen — a Rákócziak —
Itt Wesselényi — ismerém!
S Bem, törpe testü óriás,
Itt győze muszkák tengerén!

Az óriások faja — hajh! —
Már kifogyott; csak maga van
A Csáklyai-kő, sírkövük,
Némán, setéten, zordonan.

II.

A GÁLDI KASTÉLY.*)

Mi rom az ott a hegyoldalba,
Füst-fogta, roskadó falak —?
Te vagy-e az, szép gáldi kastély —
Igy kell-e viszontlátnalak?

Mint ifju jártam csarnokidban,
Hol egykor, négyszáz év előtt,
Kemény Simon önáldozatra
Indult, még látni vélem őt:

*) A gáldi kastély, ma is a Kemények ősi öröke; pár évvel ez-
előtt régi szárnya leégett. Már újra ki van építve. A szentimreinek
nevezett csata tulajdonkép Gáld határán történt.

Hogyan borúl ifjú nejeére,
 Hunyad vértjét hogy' ölti fel,
 A hollós pajzsot felragadja
 S megy elszántan kis sergivel.

Hogy vitt az Örhegy alján, és hogy'
 Esett el, Hunyad képiben —
 Szép nője szíve hogy' szakadt meg,
 A gyöngö szív, a nagy szíven . . .

Oh gáldi kastély . . . Még is engem
 Nem régi fényed dicsé von!
 De jó anyámat te növelted,
 Mint árva lányt, tornáczidon.

Itt serdült szűzzé a leányka,
 Itt ismeré meg őt apám,
 Itt lobbant össze szívök lángja
 S lettek egymásé azután.

Oh gáldi kastély — drága emlék,
 Kétszerte szent ereklve te!
 Mi fényes voltál egykor, és most
 Falad füstfogta, fekete.

Mozdony, ragadj! ontsd sűrű füstöd',
 Legyen fátvól a romokon . . .
 Miért? hisz omló könnyeimtől
 A képet úgy se láthatom.

SZÁSZ KAROLY.

DAL WOLF TANNHÄUSERÉBŐL.

Erdőbe ment meglesni
 Az ifju kedvesét
 Soká nem kell keresni
 A tölgyesben helyét.

Lement a nap s világos
Sok csillagtól az ég,
Az éj olyan magányos
S orzájok lánggal ég.

Az őz félénk szívével
A merre inni jár
Virággal s lóherével
Az ágy megvetve már.

A csendben illat lenge,
Hallszik, ha hull levél
A lomb közt reg derenge
S a csalogányka kél.

«Kössük a csalogányka
Szárnyába kis fejét
Ne lásson itt.» A lyányka
Igy kéri kedvesét.

«Hiába köttök engem
Lehet setét az éj,
Ugyis tudom s elzengem :
Mi a szerelmi kél.»

Nemetből

Ifj. NEUMANN SÁNDOR.

VITZTHUM GRÓF EMLÉKIRATAI.*)

Második és utolsó közlemény.**)

II.

A krimi háború kitörése, — a melynek közvetlen indokát Vitzthum egyenesen pathologikus jelenségekben, tudniillik Miklós czár elméleti állapotában keresi — Londonban találta a fiatal diplomatát, a hol már az 1853-dik év tavasza óta működött Szászország képviselőjében. Elmondja, hogy kis családi bál volt az udvarnál, melyen ő is megjelent, s a midőn egy contre-danset tánczolt Victoria királynővel, ez szeretetreméltó elfogulatlansággal csevegett vele a napi eseményekről s bizalmasan közölte azt is, miszerint a következő napon (1854 márczius 27-dikén) kénytelen lesz Oroszországnak forma szerint hadat üzenni.

Ez meg is történt, de eleinte a háború egyáltalán nem zavarta meg a londoni «season» örömeit. «A míg — írja Vitzthum — Pétervárott az angol köszön kimaradása következtében a gázvilágítás szünetelt s az orosz nemesség vendégszerető házai elzárattak, Londonban a tánczvigalmak és ünnepélyek egymást érték s mindenki feledni látszott, hogy a távoli Törökországban nemesak a népek, hanem az ékszereiket és párisi öltözékeiket versenyezve mutogató ladyk testvérei és rokonai is hadakoztak.

*) *St.-Petersburg und London in den Jahren 1852—1864. Aus den Denkwürdigkeiten des ... Carl Friedrich Graf Vitzthum von Eckstädt. Stuttgart, 1886.*

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 123. számában.

Senki sem gondolt rá, hogy egygyel kevesebb ebédet adjon, vagy lovai közül egyet nélkülözzön. A folytonos indiai háborúk következtében az angolok annyira rászoktak közönnyel tekinteni az ellenség számbeli túlsúlyára, hogy most is egész komolyan azt képzelték, miszerint 30,000 angol katona szembeszállhat a császár légióival.»

Mikor aztán a csalódás hirtelen beállott, s Franciaország és Anglia elkezdtek egymást kölcsönösen szemrehányással illetni a véres és hiábavaló háború könnyelmű megkezdéseért, a közhangulat is csakhamar az ellenkező végletbe csapott át. Bánatra és boszúságra valóban volt elég ok. A hadjárat fáradalmaihoz hozzájárult a szokatlanul szigorú tél fagya, s a háború meggonddolatlan tervezésének következményeit még súlyosbította a hadügyi igazgatásban mutatkozott fejetlenség. Szerzőnk egyik levelében ennek néhány példáját beszéli el. Jelentés jó, hogy a csapatoknak téli keztyűkre van szükségök; a hadügyminiszter, Newcastle herczeg, azonnal elrendeli 40,000 pár keztyű elküldését; az al-államtitkár, Sidney Herbert, erről mitsem tud s egyidejűleg 50,000 párt indít útnak. A 90,000 pár keztyű megérkezik, szétosztatik s ekkor kiderül, hogy az egész küldemény teljesen hasznavehetetlen. Később a fővezér sürgősen kér téli ruhát, gyógyszereket és tépést serege számára. Egy egész hajót töltenek meg e czikkekkal, a hajó megérkezik Balaclavában, de egész terhével vissza is tér Angliába, mert senkit sem talált, a ki a szállítmányt átvette volna.

Daczára azonban e tagadhatatlan bajoknak és hibáknak s a háború nehéz viszontagságainak, a hírek, melyeket az angol csapatok állapotáról terjesztettek, épen oly túlzottak voltak, mint az ingerültség és lárma, a melyet ezek Londonban keltettek, s a mely annyira ment, hogy még az a vélemény is hitelt talált, miszerint Albert herczeg (a prince consort) német rokonai iránti szeretetből s az oroszok kímélése végett titkos parancsot adott a fővezérnek, hogy csak látszatos háborút viseljen s az angol csapatokat komoly czél nélkül áldozza föl. Több angol katonatiszt, a ki ama téli hadjáratban részt vett, utólag nevetve mondta a szerzőnek, hogy csak az újságokból értesült felőle, mily sokat szenvedtek ők.

A krimi háború drámájának egyedüli öntudatos eselszövőjét s Miklós császár után második értelmi szerzőjét Vitzthum, eléggé helyesen, III. Napoleonban látja, s ez a főszempont, a

melyből az előtte már demokratikus előzményei és illegitim uralma miatt is gyűlöletes francia imperatort megítéli.

A második napoleoni császárság életföltételei és programja vizsgálatának szerző egy történeti alapra fektetett emlékiratot is szentelt, de nem annyira ebből, mint inkább a naplójegyzeteiben és leveleiben elszórt közlésekből meríthetünk becses anyagot a császár személyiségének és szereplésének jellemzésére.

A «fejedelmi szemfényvesztőnek» — mint Vitzthum a francia császárt nevezi — «titkos üzlettársa volt Palmerston, kire föltétlenül számíthatott. Barátságuknak azonban olyan sorsa volt, a minő az ily természetű viszonynak rendesen lenni szokott. Eleinte jól ment a játék; Napoleon és Palmerston jó üzletet csináltak, persze mindkét ország rovására, mert ezek ezer meg ezer bátor katonát és sok milliót áldoztak föl haszon-talanul. Később miután Savoyát és Nizzát büvészileg eltüntették s Palmerstonnak kilátása volt reá, hogy életfogytiglan miniszterelnök marad, fölmondta játéktársának a szövetséget, fenyegetőleg lépett föl s a beavatott közvetítőt — Persigny-t — kidobta az ajtón.»

A «Szajna melletti Proteust» — a hogy egy más helyen nevezi Napoleont szerzőnk — Boulogne sur-merben látta először, 1854 nyarán teljes díszben, udvari kíséretével. Az első benyomást úgy jellemzi Vitzthum, hogy ez a jelentéktelennek látszó kis ember, tábornoki kalappal fején, nagy bajuszával, azokra a lovászmesterekre emlékeztette őt, a kik a czirkuszokban hosszú ostonnal a kezökben vezetik a lovak és lovasok mutatványait. Hozzá teszi azonban, hogy e rossz benyomás eltűnt, mihelyt személyes érintkezésbe lépett III. Napoleonnal s kellemes modorával megismerkedett. Ezt a vallomást sokkal kevesebb tartózkodással fejezte ki Clarendon, mikor a párisi congressusról visszatért. «Egyikünk sem állhat neki ellen — mondá az angol miniszter szerzőnknek — ha magánszobájában négy szem közt igyekszik bennünket ügyének megnyerni.»

Vitzthum szentánúja volt a francia császárpár 1855-dik évi látogatásának Londonban s megjegyzi, hogy az óriási néptömeg újongása fölötté kellemes benyomást látszott a hallgatag uralkodóra gyakorolni, míg a császárné szépsége valódi lelkesedést keltett a sokaságban. E kedvező fogadtatás mellett is a hatóságok s maga Napoleon folytonos aggodalomban voltak:

merénylettől féltek. Szerzőnk állítása szerint a rendőrség főnöke a bevonulás előtti napon Palmerston parancsára Mazzinit, Kossuthot és több előkelő menekültet maga elé idézett s kijelenté nekik, hogy a kormány azonnal életbe lépteti az «Alien-bill»-t és kivétel nélkül valamennyi politikai menekültet huszonegy óra alatt kiutasítja az országból, ha a királynő vendégét valami baj érné. «Ez az intés — jegyzi meg Vitzthum — megtette a kívánt hatást; sőt a nép egészen föl volt böszülve a menekültek ellen, kiket merényleti szándékkal gyanúsítottak.»

A guildhalli ünnepély után is meglátzott úgy Napoleonon mint Walewskin az ideges nyugtalanság, melylyel a néptömeget nézték, midőn kocsijokba szállottak, s a későbbi fogadtatás azt a benyomást tette a szász diplomatára, mintha a francia császár nagyon örült volna, hogy ép kéz láb menekült a cityből.

Rendkívül tapintatosnak mondja szerzőnk Napoleon magatartását angolországi látogatása alkalmával a királynővel szemben. Szinte tüntetőleg mutatta hódolatát az angol korona történeti jogai iránt; az ünnepeltetést, melyben a nép részesítette, bizonyos nemes szerénységgel vagy észrevétlenül hagyta vagy az udvar figyelemnyilvánításaként fogta föl. A legbecsületesebb igazsáviség és egyszerűség jelei mellett Napoleon mégis gondosan került mindent, a mi korai bizalmaskodásnak látszott volna. Bátortalannak, tartózkodónak mutatta magát, a mi annál kellemesebb meglepetést okozott, mert mindenki merev modorra és dictátori föllépésre számított. «On a été dans ses petits souliers et on a fait pattes de velour.»

Még ügyesebb volt a császár magaviselete a térdszalagrend adományozásánál. A rendkáptalan ülésében fölmerült a kérdés, vajon az újon kinevezett lovag, tudniillik a francziák császára, tartozik-e a szokásos hűségi esküt letenni? Napoleon félbeszakítva a tanácskozást, azt felelte: «Nemesak a rendnek, hanem az adományozó királynőnek is hűséget fogok esküdni, még pedig örök időkre!»

A párisi congressus és az olaszországi háború közötti időszak volt az, a melyben a III. Napoleon csillaga talán legteljesebb fényében ragyogott. Maga Vitzthum, a ki iránta ellenséges indulattal viseltetett, megjegyzi, hogy ez időben a continensen általános szokássá vált a francia császárról csak e megjelöléssel: «ő» beszélni; «ő mondta ezt s amazt», «ő tette ezt vagy azt», «ő akarja» stb., mindezek elterjedt szólásmó-

dok voltak, melyeket maga a porosz kormányzó herczeg is használt.

Ez időben történt, hogy éppen Párisban időző szerzőnk hosszabb kihallgatásban részesült a császárnál, ki komolyan aggódni látszott az angol-francia szövetség jövőjén s figyelemmel hallgatta meg Palmerston éppen akkor történt bukásának részletes okait.

«Önnek ideje volt — úgymond Napoleon — tanulmányozni Angolországot, ezt a különös országot, a melyet egész Franciaországban csak én ismerek igazán. Ott az ember mindig úgy érzi magát, mint egy nagy hajó födélzetén, ködtől környezve és kiszolgáltatva a viharoknak. Mindig fölhangzik a vészjel, folytonos a mozgalom s az ember mindig azt hiszi, hogy egy forradalom előestéjét éli. De közelebről nézve, meggyőződünk róla, hogy semmi veszély nincs és hogy a jó hajó mindig megy és mindig előre halad. Mondja meg régi barátomnak, Malmesburynek, hogy nem kívánom tőle a holdat!*) Ha azt kívántam Palmerstontól, hogy bűnügyi törvényeik egy tátongó hézagát töltsé be egy oly rendszabály által, a mely az idegen fejedelmeket megóvná a gyilkosok összeesküvései elől, kik politikai menekültek czíme alatt visszaélnék Anglia vendégszeretetével: ezt nem magamért tettem; kívántam ezt Angolország érdekében, szövetségünk érdekében. Nekem nincs szükségem az angolokra a magam megvédése végett. Én gondviselészerű ember vagyok. Nekem egy hivatást kell teljesítenem, és a míg a gondviselésnek szüksége lesz reám, addig oltalmazni is fog tudni. A nemzet, a mely fölött uralkodni hivatva vagyok, nem ismeri az angolok államintézményeit és nem tudja úgy megbecsülni, mint én a közös érdekeket, a melyeken szövetségünk alapul. Ezért szerettem volna, hogy a királynő miniszterei s az angol parlament Franciaországnak világos bizonyítékát adták volna, hogy mily értéket tulajdonítanak életemnek és személyemnek. Ismétlem: a szövetség — én vagyok! Ha ők ezt nem értik, annál rosszabb rájuk és ránk nézve. A két nemzet nem ismeri és egy cseppel sem szereti egymást.»

*) Malmesbury, a Derby-miniszterium külügyére, odanyilatkozott Vitzthum előtt, hogy inkább kívánja tőle Napoleon a holdat, mintsem a «conspiracy-bill» keresztülvitelét, a mely bill tudvalevőleg Palmerston bukását okozta.

De akármily békülékeny és egykedvű magatartásról látszottak tanúskodni e szavak az új angol miniszterium irányában, titokban meg nem szűnt Napoleon Derby és Malmesbury megbuktatására s a wig-kormány visszaállítására törekedni. Vitzthum szerint bebizonyított tény, hogy a császár Palmerston lapja, a *Morning Post* szerkesztőjével kivonatokat közölt Malmesbury bizalmas leveleiből és jegyzékeiből, a végből, hogy azokat e miniszter ellen fölhasználja. «Így conspirált Napoleon — jegyzi meg szerzőnk — exminiszterekkel és hírlapírókkal a Derby-miniszterium ellen, a melynek becsületessége szálla volt az ő szemében.»

Az 1859-diki háború idejében III. Napoleon alakja már sokat veszített előbbi fényéből. Vitzthum előszeretettel emeli ki a sötétebb vonásokat. Fölemlíti, hogy Malakoff herczeg vallo-mása szerint, a francia császár jelenléte a csatatéren csak zavarokra vezetett. A helyett, hogy úgy mint Victor Emanuel fényes hősiség által lelkesítette volna seregeit, ez a «császári árnykép» tétovázva lovagolt idestova s kíséretével együtt egy hajszál híján Clam gróf dsidásainak kezeibe került volna, ha Mac Mahon meg nem menti vala.

Már közvetlenül a háború előtt föltűnt Vitzthumnak a császár megváltozott kinézése. Márczius 2-dikáról ezt írja Párisból:

«Mindenki sejti, hogy Európa sorsa egy ember kezeiben fekszik, a kinek szelleme elvesztette saját súlypontját, kinek magasan szárnyaló tervei rögeszmékké, jellemszilárdsága nyakassággá, személyes bátorsága a valódi vagy képzelt veszélyektől való folytonos félelemtől vak fanatizmussá merevedett. Quos Deus perdere vult, dementat prius! . . . A mi leginkább meglepett mindabból a mit Párisban láttam, az a császár kinézése. Láttam ő felségét több segédttisztől környezve az elyséi mezőn. Szinte nehéz volt ebben a mélyen meggörnyedt, mereven maga elé néző, nyergében látszólag erőtlenül ülő férfiúban arra a fejedelemre ráismerni, a ki még alig egy év előtt nyugalmával tiszteletet parancsolni, mosolyával elbűvölni tudott. Úgy látszott, mintha legalább is tíz évvel öregedett volna meg. Az ezerek közül, kiket a tavaszi levegő a szabadba csalt, senki sem látszott a császárt észrevenni, legalább senki sem köszöntötte. Párisban most a félelem uralkodik; a császár orgvilkosoktól fél, a miniszterek és tábornokok a császártól félnek. Et la peur

ne raisonne pas! Senki sem bírja a fejedelem bizalmát. . . . Egész Franciaország a békét kívánja, de csak hallgatag ellenállást szegez az uralkodó némaságával szemben. Sohasem volt még a beszéd szabadabb és a sajtó mégis szolgáltaibb.»

Fölötte jellemző a védelem, a melyben a csacska Persigny urát részesítette s az irányzatos vallomás, melyet a francia hadseregről ez időben — a háború folyamában — tett.

«Esküszöm — mondá az állomására visszahelyezett francia nagykövet — hogy az én szegény császárom beismerte tévedéseit, s hogy semmi egyebet nem kívánt, mint valami módot arra, hogy nagyon is előhaladott álláspontjáról becsületesen visszavonúlhasson. És vajon föltehető-e, hogy oly ostoba volna ötven éves korában hódítói pályát kezdeni? Nem szemmel látható-e, hogy e szerencsétlen háborúnak minden esélyei ellenünk irányúlnak? Ha Ausztria császára vereséget szenved, még mindig császár marad és népei hódoló újjongása közt tér vissza fővárosába. Ez a régi, történeti dynastiák nagy előnye! A mi fiatal dynastiánk, mely ellenséges pártokkal áll szemben, nem viselhetne el ily csapást. Ha megveretnék, szegény császárom el volna veszve. BecsüLETEMRE esküszöm, császárom békét akart, a minek bizonyítéka, hogy az osztrák ultimatum borzasztó módon meglepett bennünket. Előkészületeink még csak a papíron voltak befejezve és ha az osztrákoknak merész hadvezérok lett volna, összetörhetnek vala, mielőtt átlépjük a havasokat. Én nyolcz vagy tíz napig remegtem félelmemben, s még most sem értem, miért kíméltek bennünket?»

Vitzthum hajlandó ezt a vallomást nem tekinteni merő komédiának, s hitelt ad Persigny amaz állításának is, mely szerint III. Napoleon csak azért juttatta háborúra a dolgot, mert Victor Emanuel azzal fenyegette, hogy leköszön s Párisba jön, személyesen felelősségre vonandó a császárt. Szerinte okiratokkal van megczáfolva az is, mintha Napoleon az olaszországi ügyek fejlődésében egy előre meghatározott programot valószínűsített volna meg. A francia császár sokat csodált ravaszsága, melylyel hasznát leste, tényleg csak az események fölhasználásában, nem azok irányozásában állott. Az olasz ügyekben világosan láthatók az ellentétes áramlatok, melyek Napoleon hatalmának vegyületes forrásából erednek. Két évvel az olasz háború után a szász diplomata már az aggkor jeleit véli a francziák császáranak működésén fölismerni. «L'empereur

baisse», «Sa Majesté faiblit», e nyilatkozatokat állítólag sűrűn lehetett már ez időben a császár közvetlen környezetében hallani.

* *

A legrokonszenvesebb alak, mely Vitzthum gróf emlékirataiból kidomborodik, Albert herceg, Victoria angol királynő férje; legrokonszenvesebbnek tűnik föl, nemcsak a jellemében rejlő nemes vonások miatt, de azért is, mert szerző a legtöbb előszeretettel s őszinte tisztelettel, sőt csodálattal foglalkozik vele.

Az kétségtelenül kitűnik ez emlékiratokból, hogy a fiatal német diplomata nagy mértékben bírta az angol prince consort bizalmát s ez úton lehetővé vált életéből és működéséből oly mozzanatokat jegyeznie föl, sőt néhány oly levelet is gyűjtenie, melyek azzal a nagy életrajzi anyaggal szemben is, a melyet Albert hercegre vonatkozólag kortársai már földolgoztak, az újnak és becsesnek érdekével bír. Másrészt ez adatokból is kivehető, hogy mily éles politikai belátással ítélte meg a herceg Anglia s egész Európa akkori politikai helyzetét, s hogy szerfölött nehéz és kényes állásában az angolok nemzeti érzékenységének leggondosabb kímélése mellett mégis mily nagy és fontos befolyást gyakorolt az állam politikájának vezetésére.

Ez ismertetés kerete nem engedi, hogy mindezen most érintett adatokra kiterjeszkedjünk, csak a legjellemzőbbekre akarunk szorítkozni.

Álljon első helyen két nyilatkozata, melyeket Napoleon felől tett.

«Higye el — mondá Vitzthumnak a fejedelmek 1857-iki osborne-i találkozására vonatkozólag, — kívülem senkit sem gyűlöl III. Napoleon annyira, mint a porosz kormányzó herceget. Engem pedig azóta tisztel meg gyűlöletével, a mióta Osborne-ban megzavartam terveit. 1857-ben nem annyira a dunai fejedelemségek ügyében jött ő át hozzánk, mint inkább azért, hogy hangulatunkat Ausztria elleni terveire nézve kipuhatolja s e terveinek megnyerjen bennünket. Rögeszméjét, Európa földabroszának revisióját, leplezetlenül mondta el akkor nekem s azt az ajánlatot tette, hogy vele véd- és dacszövetséget kössünk. Nagyon könnyen lehet, — tévé hozzá mosolyogva, —

hogy Palmerstont és Clarendont már megnyerte ennek az eszméjének; mert a mi minisztereinkre megfoghatatlan varázshatást gyakorol ez az ember. Csakhamar meggyőződött azonban, hogy velem nem ér czélt. Nagyon nyugodtan, de határozottan kimondtam neki, hogy az ország minden hagyományaival ellenkező eljárás volna kezünket megkötni bizonyos jövőbeli eshetőségekre nézve, egy oly szomszédal szemben, a ki eléggé hatalmas arra, hogy ezeket az eshetőségeket bármikor előidézze. Ezzel aztán beérte s Oroszországgal próbált szerencsét. Látszólag mint a legjobb barátok váltunk el, de visszautasító válaszmomulánkja ott maradt: *hinc illæ iræ!*»

Egy más alkalommal, — már a villafrancai béke után, — ezeket mondá szerzőnkkel folytatott párbeszédében:

«Nem akarom Napoleon császárt kiszámíthatatlannak nevezni; én megjelenésében semmi rejtélyest sem látok. Az események, a melyek bekövetkezhetnek, engem nagyban és egészben nem fognak meglepni. Ő, — tudniillik Napoleon, — a mint talán néha maga is sejti, — a végzet hatalmába esett. Tettei csupán logikai következései az adott előzményeknek. Sokkal ritkábban akar, mintsem kénytelen valamit tenni; inkább lehet őt sajnálni, mint elítélni. Egész hatalma hazugságra van alapítva. Rendszere megfejtetlen és megfejtethetlen ellenmondásokon nyugszik, a melyek egymást kölcsönösen megsemmisítik, s ha egyénisége nem is, de rendszere eme végzete folytán bizonynyal tragikus módon fog tönkre menni. Napoleon egyidejűleg «Isten kegyelméből» és «par la volonté nationale» kívánna császár lenni; már pedig lehetne egyik vagy másik, de mindkettő egyszerre nem. Franciaországban hatalmát, ha nem is a katolikus papságtól kapta, de mindenesetre arra támasztotta; Olaszországban — hogy Orsini társainak töreitől meneküljön s a carbonariknak adott ígéreteit beváltsa, — kénytelen a római egyházat fenyegetni, sőt megtámadni. És ép így ellentétben áll a «l'empire c'est la paix» annak szükségességével, hogy hadseregét foglalkoztassa. Hosszú ideig képtelen lesz egy győzelmes rajnai háború dicsfénye nélkül megélni. . . . Legföltűnőbb e mellett az, hogy a császár alapjában véve mindkét irányban becsületes. Őszintén hisz abban, a mit ma mond s fog hinni annak ellenkezőjében, ha majd holnap azt fogja hirdetni. Ha eddig türethően folyt a dolga, tagadhatatlan ügyességének s bizonyos okosságának köszönheti; de minden tehetségei mellett

sem képes magának számot adni a megfajthatetlen ellentét felől, a melynek bizonyos idő alatt áldozatúl kell esnie.»

Mindez most nagyon természetesként hangzik s régi igazságnak látszik; de ha elgondoljuk, hogy e szavak 1860-ban mondtak, s hogy akkor mily kevesen voltak képesek előre látni a napoleoni uralom tragikai végét, az angol királyi herczeg politikai ítéletét e részben ép úgy helyeselnünk kell mint a hogy elismerésünket érdemli, sőt valósággal meglep a biztos tekintet, a melylyel a német kérdés jövő fejlődésébe bepillantott.

Ő ugyanis, bár jó angol hazafi volt, teljesen megtartotta érdeklődését a német ügyek iránt s nemcsak fogékony volt Németország érdekei iránt, de a legnagyobb mértékben érzékeny is mindazzal szemben, a mi a német nemzeti önérzetet sértette. Ezt tanúsítja egy 1859-iki június 24-ikéről Vitzthumhoz írt sajátkezű levele, melynek minden tartózkodás nélküli hangja hitelesnek tünteti föl egyéb, a gróf előtt tett s föltűnően bizalmas nyilatkozatait is. E levél így hangzik:

«Kedves gróf! Őszinte köszönettel küldöm vissza a Beust*) válaszát GoreszkoFF ripókságára (Flegelei). E válasz kitűnő és ha csak lehet, nyilvánosságra volna hozandó. Csak azt sajnálom, hogy a midőn azt az orezátlanságot (Insolenz), a melylyel a német szövetséget (Bund) «une combinaison purement et exclusivement défensive»-nek nevezik, méltó visszautasításban részesíti, nem tartalmaz egyúttal fölháborodott tiltakozást az ellen, hogy Németország egyáltalán «une combinaison»-nak mondassék. A szövetség utóvégre is csak külső formája Németországnak. Mindig híve — Albert.»

A német kérdésre nézve egyébiránt szerzőnk nem mindenben tudott a herczeggel egyetérteni; de az események ez utóbbinak adtak igazat. 1860. évi januárban azt írja Vitzthum a királynő férjéről, hogy változatlanúl abban a szabadelvű eszmekörben él, a mely a német tudós világban a harminczas években uralkodott. Mély bizalmatlansággal viseltetett Ausztria iránt s Poroszországtól várta a német kérdés végleges megoldását. Már a német középállamok würzburgi és müncheni konferenciái után megjegyzé, hogy szerencséjük, hogy a porosz kormányzó herczeg nem Victor Emanuel, és miniszterei között

*) Akkoriban szász államminiszter.

nincs egy Cavour; úgy mint Olaszországban azok a fejedelmek, a kik Ausztriára támaszkodtak, elvesztették népöket és országukat, ugyanúgy járhatnak a német középállamok uralkodói; és Németországban is előbb-utóbb hasonló dolgokat fogunk megélni, mint Olaszországban, a hol a nemzet végre is csatlakozott a gyűlölt Sardiniahoz, csakhogy Ausztriának minden életet elfojtó nyomásától meneküljön. A herczeg kiemelte, hogy a gög, melylyel Bécsben azt követelték, miszerint Poroszország seregeit egyszerűen rendelkezésére bocsássa a császárnak, mutatja, hogy a császári kormány semmit sem tanult és semmit sem felejtett. A Schwarzenberg-féle rendszerre nézve megjegyzé, hogy ha e rendszerrel tizenegy évig kormányoztak s nem találtak más szert a beteg meggyógyítására, mint orosz szuronyokat és a sajnálatos concordatumot, az osztrák állam-orvosok valóban komoly szegénységi bizonyítványt állítottak ki önmagok számára.

Még tüzetesebben nyilatkozott Albert herczeg Németország helyzetéről és jövőjéről egy más párbeszédjök alkalmával, midőn a következőket mondá: «A német particularismust áldásnak tartom, valódi német intézménynek, a melyet meg kell őrizni és ápolni. Egy összpontosított, egységes állam alakítása lehetetlennek látszik, de nem is kívánatos. Azonban a kard és a toll nem hagyhatók Európával szemben a közép és kis államok kezében; ebben rejlik föladatuk határa. Ha én Szászország királya volnék, nem haboznám bizonyos határozottan körülírt föltételek mellett, hadseregemet es diplomatiámat Poroszország vezetésére bízni, nem porosz, de német szövetségi czélokra. Ebben, nyiltan kimondom, az egyedüli módot látnám az áldásos önállóság biztosítására. . . . Németország számára üdv csak úgy várható, ha úgy a katonai mint a külügyi vezetés Poroszországra bízatik. Ausztria mindig osztrák, nem német, és ez mindig sebhely marad a szövetségben, a míg meg nem győződnek a felől, hogy Németország Poroszország vezetése mellett elég erős arra, hogy európai szerepet játszszen. . . . Ha pedig egyszer módot találtunk arra, hogy Németországnak megszerezzük az öt megillető tekintélyt a külföld előtt és megóvjuk attól, hogy mindig lábbal tapodják, akkor én mint német nem cserélek hazát senkivel a világon; mert kivéve európai állásunkat, minden tekintetben jobb helyzetben vagyunk, mint mások.»

Említettük, mily népszerűtlen volt a prince consort Angliában, a krími háború kitörése előtt s a hadjárat alatt; Vitzthum Palmerston izgatásainak tulajdonítja ezt nagyrészt, mert a miniszterelnök állítólag féltette hatalmát a hercegtől. Annyira mentek, miszerint a királynővel megértették, hogy jó volna a parlamentet egyedül nyitnia meg, mert férje jelenléte bántalmaknak tehetné ki a nép részéről. A herceg kitűnően viselte magát e kényes helyzetben; meg nem félemlítve a híresztelések által, a parlament megnyitását megelőző reggelen egészen egyedül, csak egy lovásztól kísérve, kilovagolt s bejárta London legnépesebb városrészeit, mintha mondani akarná a tömegnek: «nem félek töledek, itt vagyok, ha valami kifogások van ellenem, beszéljetek!» Ez a reggeli lovaglás fölötté jó hatást tett s a mint Albert herceg délután a királynő oldalán a nyolcz szürke által vont történeti emlékü díszkocsin a Westminster palotába vonult, a közönség a fejedelmi párt szokásos lelkesedésével üdvözölte. Albert herceg személyes bátorságot mutatott s józan határozottsága által megnyerte a közvéleményt. Az ezután a radicalis sajtó ferdítései ellenében a parlamentben adott magyarázatok pedig oda vezettek, hogy az ellenzék is hozzájárult a herceg dicsőítéséhez s úgyszólván parlamenti szentesítést nyert a királynő ama joga, mely szerint férjét első tanácsadójául tekinthesse.

Albert herceg szerepléséről e fontos hatáskörében szintén rajongó elismeréssel szól az emlékiratok szerzője; szerinte ő volt valódi központja annak a világbirodalomnak, a melynek hatalma földünk minden részeire kiterjed. «Minden szál az ő kezében futott össze. Huszonegy év óta a külügyi hivatalból nem ment ki sürgöny, melyet a herceg nem látott, tanulmányozott, belátása szerint ne javított volna. Fontosabb követési jelentést nem volt szabad előle elvonni. A gyarmatok, a hadügyek és belügyek államtitkárai s az admirális első lordja, naponként ép oly vaskos iratesomagokat szolgáltatnak, mint a külügyi hivatal; ő mindent elolvasott, megbeszért és megjegyzéseivel kísért; e mellett magánlevelezést folytatott más államok fejedelmeivel, követekkel és kormányzókkal. Kinevezés nem történhetett az ő jóváhagyása nélkül; az udvarnál minden legkisebb dologban ő parancsolt. Az angol miniszterek nem dolgoztak a parlament ülésezése alatt annyit, — pedig ezzel sok van mondva — mint a herceg huszonegy éven át;

és a miniszterek váltakoznak, vagy legalább, ha hosszabb ideig vannak szolgálatban, szabadságidejét élveznek; Albert herczegnek azonban nem volt szabadságideje, mindig résen állott, «always in harness. . . .» És e mellett öntevékenységgel vezette kilencz gyermeke nevelését, az emberi tudás minden ágai-ban oly tanulmányokat tett, melyeknek eredményei szakembereket csodálatba ejtettek, s még mindezen kívül a művészetnek is élt, a zenét, festészetet és költészetet maga is művelte és mindenütt előmozdította.»

A gyász, mely a herczeg halálakor Angliát elborította, legerősebb bizonyossága annak, hogy szerzőnk hódolatában sokan osztoztak. Vitzthum fölemlíti, hogy a vén Palmerston, a ki a megboldogúlt iránt gyakran volt igazságtalan és életét sokszor keserítette meg, a halálhír hallatára úgy sírt és zokogott, mint egy gyermek. De legemlékezetesebbek Disraelinek szerzőnk által idézett szavai a halott fölött.

«Albert herczegben — mondá ő — fejedelmünket temetjük el. Ez a német herczeg huszonegy évig kormányozta Angliát, oly bölcseséggel és erélyvel, mint királyaink közül egy sem. Ő állandó magántitkára, állandó miniszterelnöke volt a királynőnek. Ha politikai színpadunk néhány régi hőst túlélte volna, az összes alkotmányos garantiák megtartása mellett, megadta volna nekünk az abszolút kormányzat áldásait is. Mi ifjabbak, kik abban a helyzetben vagyunk, hogy a cabinetbe beléphetünk, mindnyájan szívesen hajoltunk volna meg a herczeg tapasztalata előtt. Halála következtében valóságos kormányválságba jutottunk; senki sem tudja, mit hoz a holnap; sűrű ködben vitorlázunk, sötét éjtől környezve.»

*

*

*

Angolország azonkori államférfiai közül Palmerston, John Russel, Bright, Derby, Cobden, Malmesbury alakjaival sűrűn találkozunk az emlékiratokban; különösen «Old Pam» (Palmerston) jelleme válik ki a többi közül, szívós erélyével, makacsságával, hiúságával, ügyes cselszövényeivel és legkésőbb megőrzött bátor, majdnem vakmerő tervező s vállalkozó szellemével. Vitzthum az agg államférfiú életmódjáról s magánviszonyairól is följegyzett egyet-mást s érdekesen emlékszik meg nejeéről, ki úgy, mint több más angol miniszter élet-

társa, valódi magántitkára volt férjének, s egész lelkével a politikai világban élt.

Az újabban is szerepelt vagy szereplő államférfiak közül Disraeli és Gladstone már akkor is fontos állást foglaltak el; az egyik a cabinetben, a másik Derby mellett, mint az ellenzék fiatal vezére. Ez utóbbi, tudniillik Disraeli, úgy nyilatkozott egy ízben, hogy véleménye szerint ő, Gladstone és Bright az angol parlament három legerélyesebb embere, s különösen Gladstone-ról mondá, hogy akaratereje hajthatatlan; Vitzthum azonban azt a kevésbé hízelgő megjegyzést teszi a kincstárnokra, hogy ékesszólása különösen olyankor ragyogó, mikor rossz ügyet kell védelmeznie.

Sajátságos fölfogást táplált az emlékiratok szerzője Angolországról londoni követségének egész hosszú ideje alatt. 1855-ben az ottani állapotok s különösen a nagy jellemek hiánya azt a benyomást teszi rá, hogy Angolország nagyságának tetőpontját túllépte, s most már csak régi dicsősége emlékéből, az erősebb nemzedékek drága hagyományának nem is kamataiból, hanem tőkéjéből él. 1864-ben pedig azt írja, hogy akár háborúra, akár békére határozza el magát a kormány, Anglia beláthatatlan belső válságok előestéjét éli. Politikai hitvallásához képest teljesen félreismerve azt az erőforrást, a melyet a kormány vállaltainak a népakarat nyújt, mindent rosszal a kormány politikájában, a mi a közvéleményhez közeledni látszik s mindennek tapsol, a mi ezzel ellentétben áll. A krimi hadjárat népszerűségét annak kezdetekor annak tulajdonítja, hogy azt keresztes háborúnak tekintették a szárazföld mindazon alkotmányai ellen, a melyek nem az «angol chablon» szerint készültek. Az olaszok ügye iránti élénk rokonszenvet a szicíliai uralom felől a kormánylapok által terjesztett hazug hírek által előidézettnek mondja, s képmutatásnak nevezi a megbotránkozást, mely amaz uralom fölött a mérvadó politikai tényezők részéről nyilvánult. Mikor a schleswig-holsteini kérdésben Anglia be nem avatkozása elhatároztatott, ezt mondja szerzőnk: «A békepárt győzelme a királynő diadala. Gyalázva, szidalmazva, német rokonszenvekkel vádolva, ő felsége sakkot mondott első minisztere dictaturájának, s őt saját cabinetjében a béke vagy háború kérdésében háromszor győzte le. A királynő fölismerte népének valódi érdekeit, meg nem zavartatta magát a salonok lármája és a napi sajtó declamációi által.»

Ama mozgalmas időben szerzőnk magát saját szavai szerint az árboczkosárban örködő matrónának tekintette, a ki jelenti a zátonyokat és szirteket, melyeket lát, a tapasztalt kormányosra bízván, hogy a hajót vezesse s a mikor kell, bevonja vitorláit. Valami különös éleslátással azonban szerzőnk e szerepében nem dicsekedhetik; meglehetősen tévedett úgy az olasz, mint a német kérdések s az ezeket mozgató egyének megítélésében. Említettük már, hogy az egész olasz kérdést mesterségesen földézettnak tekintette, s mindvégig kicsinyelte; azt állítja, hogy az olaszok Metternich elkényeztetett gyermekei voltak; azt hiszi, hogy a villafrancai békekötés idejében a porosz kormányzó herczeg harcckészen állott, hogy Ausztriának segítségére siessen. Legnevezetesebb két jóslata 1859-diki évi július hóban, melyeket valódi önmegtagadással örökített meg emlékirataiban. Lord Wodehouse oda nyilatkozott előtte, hogy négy hónap múlva nem lesz többé osztrák olasz földön. «Az én számításom szerint pedig — viszonzá Vitzthum — az osztrák hadsereg három hónap múlva ismét bevonul Milanóba.» S ugyanakkor megjegyzé, hogy az olaszok és a francziákra nézve a valódi nehézségek csak most kezdődnek s ugyan oly mértékben javulnak az esélyek arra nézve, hogy Ausztria visszanyerje elvesztett tartományait. Míg ily reményekkel kecsegtette magát, másrészt az az aggodalom bántotta, hogy Savoya és Nizza bekebelezése az Italia fölötti uralmat a francia császár kezébe fogja játszani. Sajátságos, hogy ez időben Disraeli is abban a nézetben volt, hogy «az olasz kártyaház» soká nem fog tartani, mert Róma nélkül Olaszország nem képzelhető s Rómát a francziák nem fogják kiüríteni.

E tévedések nagyrészt a szereplő személyek félreismerésére is vezethetők vissza. Cavourban szerzőnk nem lát mást, mint egy elvetemedett cselszövőt s képtelen elméletekkel eltelt sophistát; úgy ő, mint Ratazzi, Ricasoli, La Marmora szerinte csak sodronyon húzott bábjai a királynak, Victor Emanuelnek, az olasz mozgalom ez egyedüli alakjának, kinek személyes tulajdonai iránt szerző elismeréssel viseltetik. Róla azt mondja, hogy még III. Napoleon is csak báb volt az ő kezében.

Garibaldi számára Vitzthumnak alig van más szava, mint gúny és szidalom. Úgy véli, hogy csodákat nem művelt, de szemfényvesztő fogásai Európa tetlensége s a két Szicília vígasztalan állapota következtében váratlan sikert arattak.

E szemfényvesztés példájául azt az állítólagos tényt hozza föl, hogy néhány héttel Garibaldi nápolyi bevonulása után egy előbb nápolyi szolgálatban állott tábornokot tartóztattak le Párisban; a nélkül, hogy sejtette volna, hamis bankjegyeket adott ki, s a vizsgálat kiderítette, hogy őt Garibaldi e bankjegyekkel megvesztegette. Garibaldi hadjáratát egyébiránt szerző egyszerűen kalózállalatnak mondja s megbotránkozással vegyes gúnnyal beszéli el a «kalandor», a «vén vakond» fogadtatását s ünnepeltetését Angliában. Följegyzései közül mint mulattatót említhetem meg azt, hogy az olasz hőst az ünnepélyek és lakomák mélyen untatták. Sutherland herczeg fényes lakomája után kijelentette, hogy nincs szokva ily későn s ily hosszasan ebédelni; pipáját kérte. Az öreg herczegnő leküzdte a dohányfüst iránti ellenszenvét, boudoirjába vezette Garibaldit s maga gyújtotta meg pipáját.

Csak természetes, hogy ilyen fölfogás mellett a magyar politikai menekültek sem részesülnek kedvező elbánásban Vitzthumnál. Ezeket különben ritkán említi. 1859 június 20-dikáról írja, hogy Kossuth, az agitator, Genuába utazott, hogy onnan Klapkával együtt előkészítse Magyarországon a forradalmat. Londonban némi fontosságot tulajdonítanak ez utazásnak; szerző reméli azonban, hogy Ausztria egyetértése a porosz kormánnyal s ez utóbbinak correct magatartása meg fogják hiúsítani a forradalmi terveket. 1861 márczius 26-dikáról keltezett leveléhez szerző «furcsaság»-képen egy az angol képviselőház huszonnégyszáz tagja által aláírt fölhívást mellékel, melynek czélja Kossuth számára pénzt gyűjteni; sajnálattal teszi hozzá, hogy bizony ez a «nemes menekült» Londonban még mindig tevékeny rokonszenvre talál. A magyar mozgalmakat teljesen azonosítja az ausztriai nemzetiségek törekvéseivel s fölsóhajt, hogy mi lesz Ausztriából, ha egyik tartományát a másik után föl fogja áldozni a nemzetiségi szédelgés (Nationalitätsschwindel) mólóhjának! Később azt írja, hogy a magyarok elbizakodottabbak, mint valaha, állanak ellen a monarchia egységes alakításának, melyet Schmerling új formában tervez; az 1861-iki magyar országgyűlésben pedig a centrifugális elemek féktelen üzeleit véli látni. Nem érdektelen tudni, hogy ugyanez időben Disraeli a magyar kérdést jelölte meg mint Európa égető kérdését, s hogy Teleky László halálát maga Vitzthum oly eseménynek mondja, mely derült égből lecsapó villám gyanánt

hatott a Palais royalra s melyet Ausztria magára nézve véletlen nagy szerencsének tekinthetett.

Még csak a német kérdésre vonatkozó némely följegyzésről kell megemlékeznünk.

Szerző az utolsó perczig ragaszkodni látszik ahhoz az eszméhez, hogy a német kérdés megoldásának missiója Ausztriát illeti meg; a benyomások, melyeket e részben Bécsben, Schwarzenberg környezetében vett föl, s melyeket első műve nyomán ismertettünk, mélyek és maradandók voltak. Mégis az olaszországi háború befejezése után kénytelen bevallani, hogy a császárság nimbusa megcsökkent, s hogy a német hazafiak tekintete mindinkább Poroszország felé irányúl. Reméli azonban, hogy sikerülni fog, időszerű reformok által a német szövetséget s benne Ausztria helyzetét megerősíteni. 1861-ben emlékiratot is dolgozott ki, melyet röpirat gyanánt bocsátott közre, s a melyben megkísérti azon kérdés megoldását: miképen lehetne a német birodalmat egy a Habsburg-házból származó öröklő császár alatt parlamenti alapon szervezni? Szerző állítása szerint e röpirat nem csekély föltűnést keltett s különösen Ausztriában tett jó benyomást; sőt némelyek szerint egyik indokául szolgált volna az 1863-ki fejedelemgyűlés egybehívatásának. «Ha most — jegyzi meg szerző — huszonöt év múlva visszagondolok arra a rég elfeledett röpiratra, nem tehetem ezt önmegtartózkodás nélkül. Világtörténeti események, mint a sadowai csata, Napoleon leveretése, a német császár-választás Versaillesban s Éjszak-Amerika Egyesült-Államainak a köztársasági eszmékre nézve nagy horderejű győzelme a déliek fölött, oly alaposan megváltoztatták a világ állását, hogy 1886-ban vajmi nehéz visszahelyezni magunkat azokba a hangulatokba és áramlatokba, a melyek Németországban 1861-ben elterjedtek és uralkodtak.»

Németország viszonyai szokatlan élénkséggel foglalkoztatták az európai diplomatiát a schleswig-holsteini kérdés fölmerülte idejében; e kérdés körül szerzőnknek is, mint látszik jelentékenyebb szerep jutott, a mennyiben információival az angol cabinet beavatkozási terveit kellett megdönteni igyekeznie. Nagy buzgalommal s dícséretes alaposággal tette ezt nem csak hivatalos jegyzékekben és párbeszédekben, de névtelen hírlapi polemikák útján is. Kissé naivnak hangzik egyik cikkében az a túlbuzgó bizonygatás, mely szerint a németek nem is

gondolnak hódításra, ilyesmit föltenni merő butaság, Schleswig-Holsteinban nem hatalmi kérdés, hanem tisztán jogkérdés forog szóban. Erre a kijelentésre is — melynek jóhiszeműségét nem akarjuk kétségbe vonni — furcsa fényt derítettek azóta az események.

A német kérdés végmegoldása csak egy helyen villan meg mint egy visió az emlékiratok lapjain, és pedig mint annak a férfiúnak idézett nyilatkozata, a ki e megoldásban mindvégig a vezérszerepet vitte.

Az 1862-dik évi londoni világtárlat idejében az akkori párisi porosz követ, Bismarck-Schönhausen is megfordult Londonban s Brunnów báró ebédjénél ezeket mondá Disraelinek: «Rövid idő múlva kénytelen leszek átvenni a porosz kormány vezetését. Első gondom lesz az országgyűlés segélyével vagy a nélkül is újra szervezni a hadsereget. A király helyesen ezt a föladatot tűzte maga elé, de jelenlegi tanácsosaival azt keresztül nem viheti. Ha egyszer a sereg ereje olyan lesz, mely tiszteletet parancsol, megragadom az első kínálkozó ürügyet, hogy Ausztriának hadat üzenjek, a német szövetséget szétrobbantsam, a közép és kis államokat alávessem és Németországnak Poroszország vezetése mellett nemzeti egységet adjak. Azért jöttem ide, hogy ezt a királynő minisztereinek megmondjam».

Igaza volt Disraelinek, a ki e beszélgetés után Vitzthumnak azt mondá: «Vigyázzanak erre az emberre, mert ez komolyan veszi azt a mit mondott.»

BERZEVICZY ALBERT.

RANKE UTOLSÓ MŰVE.*)

Nem csak tudományos és irodalmi, hanem tisztán személyes érdek is fűződik azon kötetekhez, melyek századunk legnagyobb német történetírójának mintegy szellemi végrendeletét alkotják. Ez a hatalmas elme, mely két emberöltőn át mind újabb meg újabb igazságokat bírt napfényre hozni az emberiség történetének bűvárlatában, a *Világtörténet* utolsó, most megjelent kötetével foglalkozott utoljára, még a halálos betegség kínjai közt is. Miután az ókori történetek összefoglalását befejezte, miután a népvándorlás bonyodalmaiból kivonta a valóban fontos tényezőket, miután szembe állította egymással az iszlámot és a keresztyénséget és ismét a frank és görög birodalmakat Nagy Károly korában, oly korszakok és események tárgyalásához érkezett el, melyek bár lefolyásuk óta körülbelől egy ezredév telt el, mégis részét képezik következéseiknél fogva politikai és nemzeti állandó érdeklődésünknek. A nemzeti államok keletkezése — Nagy Károly birodalmának romjaiból, a feudalismus fejlődése, az egyház és császárság szemben állása, mind oly kérdések, melyeknek fejtegetése és előadása actualis marad, a míg csak szét nem bomlik a modern európai civilizatio egész alkotása. Maga Ranke is, ha előbbi műveit nézzük, ez időpontig vezette vissza a modern nemzetek és államok gyökereit. A pápák történetének, valamint a reformatio történeté-

*) *Weltgeschichte von Leopold v. Ranke. VI. Theil. Zersetzung des karolingischen, Begründung des deutschen Reiches. VII. Theil. Höhe und Niedergang des deutschen Kaiserthums. Die Hierarchie unter Gregor VII. Leipzig, 1885. 6.*

nek bevezetésében, már ki vannak tűzve a hierarchikus kérdés főszempontjai, a francia és angol nemzetek történetének első fejezetei ugyanazon korig nyúlnak vissza, mely Európa nemzetiségi egyéniségeit megalkotta. Minő szemmel nézi már Ranke, pályája végén, egy hosszú, egészen a munkának szánt, páratlan eredményű élet befejezésénél azon feladatokat, melyek megoldásához már ifjúságában olyan sokkal járult?

Műve hatodik kötetét, melynek a karoling birodalom felbomlása, a németnek megalapítása volt a czíme, a következő reflexióval zárta be az ősz szerző: «Ha a császárság (Nagy Ottó alatt) egyetemes tekintélyre tört, e kísérletet — mint látni fogjuk — mégis abban kellett hagynia. Magára a német birodalomra nézve is elviselhetetlenné vált volna a pápai hatalomnak teljes megsemmisítése, a szomszéd nemzetek pedig igen távol állottak egy ily módon alakuló központi felsőség elismerésétől. Épen az ily magas igényt támasztó német birodalom megalapításához fűződik a nemzeti érzelemnek ébredése, mely azért nem idegenkedik az egyházi eszmétől. Sőt épen a következő században jutott el ez ismét belső erőre és hatalomra. Mindebből összevéve alakult az a népösszeség, melyet nyugoti kereszténységnek nevezünk, melyen belül a legsajátságosabb erők és irányok alakultak meg és fejlődtek tovább. Ez a világ vált a mostani népelet létalapjává. Szerencsés lennék, ha meg volna engedve nekem, a világeseemények tovább folyásának feltüntetése e szempont szerint.» A sors megtagadta e kívánságot attól, ki oly hatalmasan tudta rajzolni az emberi akaratnak küzdelmét a kegyelmet nem ismerő viszonyok és körülmények, azaz a végzet ellen. Az a kötet, melyet 1886 karácsonykor kaptunk, csak felényi, mint az előzők és még így is csak első felében alapúl magának a szerzőnek szavain, ki a nagy szaliai dynastia jellemzését, midőn erőt vett rajta a fájdalom, e szavakkal szakította félbe: inter tormenta scripsi. Pedig épen a második rész, melyből már csak az anyag rendezése és feldolgozása az övé, de nem az életet adó kifejezés, foglalja magában IV. Henriknek és VII. Gergelynek világtörténeti tragédiáját.

A *Világtörténet* VI. és VII. kötetei épen azon szakaszt tárgyalják, melyet Ranke tanítványainak beható bűvárlatai legjobban világosítottak fel. Ranke történeti gyakorlataiból fakadtak Waitznak, Giesebrecht-nek és Wattenbachnak és annyi más jeles tudósnek a német középkor kezdeteit minden részle-

tében felölelő tanulmányai. Maga a mester vonta most le azokból mindazt, a mi szerinte nem csak a német nemzeté, hanem részét képezi a világtörténeti fejlődésnek. Mert épen ez a korszak az, melyben a német nemzet, mint a frank birodalom és hagyomány megújítója, vezetője lesz világrészünknek. Így első sorban nemzeti történettel foglalkozik Ranke, az a történetíró, ki megírta a francia és angol nemzeteknek, sőt a porosz államnak és dynastiának történetét, de a német nemzetét nem. Tartozott ezzel honának, mert a történet nem az a tudomány, mely élhetne és gyarapodnék a nemzeti szellem éltetése nélkül. Természetes, hogy a német történetet általános szempontból tárgyalja, kapcsolatban az egyházzal és császársággal, és mint a római eszmék előharczosát, a normannok, a szlávok és magyarok ellen. És lehet-e magasabb feladat történetíró szemében, mint beilleszteni hazájának, nemzetének szívéhez oly közel álló viszontagságait az egész emberiséget magában foglaló keretbe? és magasabb eredmény, mint általános érvényt szerezni felfogásának?

Nagy Károly birodalmának felbomlásakor a normannok tűnnek elő; «a régi pogány törzsek romjai, kik annyi kudarcz után ismét germán sajátságos államot alkottak és a keresztyén alapon szervezett világra századokon át ható és a nyugot alakulására döntő befolyást gyakoroltak. Ez a germán népkör utolsó ága, teljesen harczias, magával egyenetlen, meg nem fékezett nép, a tengeri túlsúly birtokában, sajátságos heroikus vallású». Győzelmöket a frank világ fölött különösen a Kegyes Lajos családjában kitörő viszályok segítették elő. A nagyra törő fiak harcza a gyöngye uralkodó ellen nyit út a pápaságnak a császári túlsúly megdöntésére és a dynastikus viszálynak a császárság felbomlása és romjain az egyháznak és nyugoti nemzeteknek újjá szervezése a verduni szerződés alapján a következtetése. A megoszlott frank birodalom nem verheti ki a normannokat a Szajna mellékéről, sem az arabokat alsó Itáliából és a meggyengült dynastia kénytelen térket hajtani Miklós pápa előtt. E nagy egyházi államférfiúnak tettei és tervei megérdemelt terjedelemben tárgyalvák. Az egyházi elem e hatalmas képviselője mellett háttérbe szorúlnak a világi hatalmak, a nemzetek. Hanem a saraczenok és normannok betörései ismét mutatják, hogy az egyház világi karra is szorúl.

Még nagyobbá válik az egyház köré sorakozó nyugati

világ veszélye a magyarok miatt. Ők lettek a karoling birodalom folytatásának Németországban és egyáltalában az ó világhoz fűződő európai életnek legveszélyesebb ellenségei. (VI. k. 2. rész 65. l.)

Nem vélünk fölösleges munkát teljesíteni, ha bővebben ismertetjük a Ranke által a minket oly közéről érdeklő kérdésekben elfoglalt álláspontot. Nem csak mint egy elsőrangú és elfogulatlan tudósnak ítélete érdekel az, ki a történeti kútfők bírálatát tette előadásának alapkövévé, hanem mint a nagyhirű íróé is, kinek műve bizonyára hosszú időn át fog irányt adni nemcsak a német közvéleménynek, hanem azon népeknek is, melyek ismereteiket felőlünk német forrásokból szokták meríteni. És valóban, szinte bámulatos intuitióval és tapintattal ki bírja emelni rövid megjegyzésekben azon, reánk nézve kiváló fontosságú vitás kérdéseket, melyek megoldásával még eddig nem boldogult a hazai tudomány.

A magyarokat, mint ismeretes, szövetségek a macedóniai dynastiával Byranczban vezeti be az európai politika bonyodalmaiba; az készíti elő a honfoglalást is.

«A korákok népszövetségéhez tartoznak a magyarok. Azon törzsnek, mely a történetben a magyarnak neve alatt lép föl, állítólagos vándorlásai kikutatása nem a történethez, hanem az ázsiai és európai éjszak régiségeihez tartozik. Némi fényt vet az éjszak történeteire az a megjegyzés, hogy a finnek, kik a germánok elől visszahúzódtak, más felé nagyon elterjedtek. A törökök rokonságban állanak velök, a magyarok lényegben hozzájuk tartoznak.» Következik Hunfalvy és Vámbéry ismeretes elméleteinek idézése: «Nyelv dolgában mint népvegyület lépnek föl a magyarok már Konstantinos Porphyrogenetosnál, ki őket turkoknak nevezi». Ime a kivezető út a nyelvészek küzdelméből egy biztos történeti adat kalauzolója által. Ugyanazon álláspontot foglalta el a *Budapesti Szemlé*ben Vámbéry művének ismertetője is. (1883 márczius.)

Leo császár Isten eszközeinek tekinti a magyarokat a bolgárok megrontására. A magyarok csakugyan nagy segítségére is voltak a császárnak. Csakhogy céljok nem Bulgária, hanem Pannonia volt. Ez a görög-bolgár háború előzi meg Árpád honfoglalását. Idejének meghatározása biztos alapot ad tehát a millenniumra nézve. Nálunk különösen Salamon Ferencz helyezett e kérdésre súlyt. Ranke vele egyértelemben van, midőn a

bolgár háborút Konstantinos és a legtöbb görög szerző után, kiknek csak Symeon mester mond ellen, 894—895-re teszi (335. l. 1. jegyzet). A honfoglalás közvetlen okául elfogadja a besenyők támadását a magyar földre a magyar sereg távollétében. Ő is befejezettnek tartja a honfoglalást a magyarok olasz hadjárata, tehát 899 előtt. Valóban szembetűnő, mennyire egyező eredményre jut a tudományos kutatás, ha a legkülönbözőbb helyekből s személyekből indul is ki. Örvendetes bizonyosság ez azok ellen, kik folyton nézeteket emlegetnek, a hol csak tudásról lehet szó, mi azonban csak fáradtságos utánajárásnak és kritikának lehet gyümölcse.

A kelet császára, Ranke fölfogása szerint, mintegy a nyugot felé lódítja a magyarokat. Szétzúzzák a morvákat, így szolgálva Arnulf politikáját, de aztán Németországot sem kimélik. Attila hagyományai újultak meg általok. Még sem tartja őket a szerző elejétől fogva a németek ellenségeinek, csakhogy féken kellett őket tartani és a latin keresztyénség részére megnyerni.

E nagy munka képezi a szász császároknak, Henriknek és Ottónak világtörténeti föladatát. «A Lech mezei csata annál inkább világra szóló esemény, mert a magyarok csak az imént száguldottak át Franciaországon és Itálián és fenyegették Konstantinápolyt. Az a fejedelem, ki őket egy nagy csatában legyőzte, megmentője volt Európának; de őket magokat is kiemelte eredeti barbárságukból, mert ekkor kezdődik megtérítésök, ettől fogva lépnek be a rendezett világba.»

A magyarok megtérítését Ranke nem a viszálykodó püspököknek tulajdonítja érdemül, hanem magának a fejedelemnek, Geizának, ki szövetséget keres a bajor uralkodóházzal és a császárral. Ez állítás sokkal inkább igazolható, mint az, miszerint a Gizela hercegnének eljegyzését Vajkkal az a föltétel előzte meg, hogy a magyar vezér egész népével elfogadja a keresztyén hitet. A kelletténél többet nyomott itt szerző előtt az analogia Oroszországgal, melynek fejedelme Vladimir megtérése díjául kapta nőül a görög császárléányt. Mivel pedig Gizela rokona Ottó császárnak, ez koronát engedélyez az új párnak. Sylvester pápa ebbe beleegyezett; a formula úgy látszik, az volt, hogy Vajk, kit keresztsége óta Istvánnak neveztek, magát és népét Szent Péternek ajánlotta fel, mit Sylvester készségesen elfogadott, ki Isten nevében visszaadja a királyságot. Leg-

alább a híres pápai bulla, melyet Ranke hajlandó valódinak ismerni el, mert kifejezései igen közel járnak az akkor dívó eszmékhez, egy szóval sem említi a császári befolyást. Úgy látszik e helyütt nem annyira a német császár iránti elfogultság ragadta el a történetíró, mint inkább a hajlam és az alkalom, párhuzamba állítani az épen megtérő magyar nemzetet az oroszszal.

„Általános történelmi észrevétel ötlük szemünkbe. Ottó ugyanazt teszi a magyarokkal, mit sógora röviddel azelőtt az oroszokkal tett. Látjuk, hogy a Porphyrogenitusok családja, melyhez anyai ágon Ottó is tartozott, szorosan összetart a keresztyénség terjesztésében nyugaton és keleten. Azon alapúl a világ sorsa, hogy az egyik birodalom a nyugoti keresztyénséghez csatlakozott, a másik a keletihez. A bíborban született család kezében tartotta mind a kettőt; némileg új megosztása volt nyugotnak és keletnek a régi alapon, hogy a byzantiak nem vonták befolyásuk alá Magyarországot és Lengyelországot, hanem ezeket a nyugoti császárságnak engedték át.»

„Sajátságos alakot nyert még minden, a pápaság és császárság közti szoros kapcsolattal, melynek következtében Rómában csak úgy mögötte állott akkor az egyházi hatalom a világinak, mint Konstantinápolyban. Császár és pápa együtt egyházi önállóságot engedtek a magyaroknak, saját érsekséget a magyar király fővárosában, ki nem függött a német hierarchiától. De bár nem függtek német érsekségtől, a magyarok mégis a legszorosabb összeköttetésbe léptek a németekkel; azoknak intézményeit vették országos berendezések mintájául.»

Ime ily röviden, ily pontosan és behatóan foglalkozik a nagy történetíró hazai történelmünk kezdeteinek legfőbb kérdéseivel. Akár a magyarok eredetét nézzük, akár a millenniumot, a honfoglalást vagy a megtérés történetét, megjegyzései mindig értékesek. A hol ismeri is kutatásainkat és azok eredményét, mindig föntartja saját ítéletét. Ezt pedig nem azért teszi, mintha elfogult volna a más nemzetből jövő igazság iránt, hanem mert az őt tudományosan nem győzte meg. Nagy tanúláságot meríthetünk ebből. Ha munkálkodásunk eredményeit el akarjuk fogadtatni az idegen tudományossággal, ha nem akarjuk, hogy idegen fáradozás többet világosítson föl hazánk történetéből, mint magunk, annak csak egy a módja. Nemzeti érze-

tünk, lelkesedésünk teljes föntartásával a tisztán tudományos téren ugyanazon alaphól kell kiindulnunk és ugyanazon eszközöket használunk, mint ők. Ha ezt nem tesszük, mindig méltó gyanakodással fogadják munkánkat és hazánkat tovább is gyarmatnak nézik tudományos téren, melynek kiaknázása idegen szellemi tőkét igényel.

A szíves olvasó bizonyára megbocsátja a hazai történetekre vonatkozó részletek kedvéért való kitérést. Olyan jól esett nekünk egy ily magas rangú történeti műben méltányolva látni nemzetünket, hogy azt külön is tárgyaltuk. Most visszatérünk az általános kapcsolathoz. A X. század valódi világtörténeti világításba lép. A saraczenok államalkotásai Afrikában és Spanyolországban, a normannoké Angliában és Franciaországban ép úgy a további fejlődés jelentős elemei gyanánt állíttatnak eléink, mint az Ottók birodalma Németországon. Nagy Ottó megújítja a császárságot, maga alá hajtja némileg az egyházat, rokon viszonyba lép a byzanci dynastiával. Birodalma hasonló a Nagy Károlyéhoz, csakhogy túlnyomó benne a germán ér; visszaadja a világi hatalomnak teljes tekintélyét. Nem az egyházi eszmét támadja meg, hanem az egyházpolitikait változtatja át. Czelja a két hatalomnak egymás mellett állása, a világinak túlsúlyával. A német állam a legbelső viszonyba lép a római császárság universalis törekvéseivel. Byzanczczal szövetségben útját állja az iszlámnak.

Egy esemény elég véget vetni a germán hegemoniának. II. Ottó kudarcza Rossanónál a szövetséges fatimida-arabok és görögök ellenében. «Oly esemény ez, mely Hannibal háborújára emlékeztet ugyanazon tájékon. A régi punok mint fatimida afrikaiak jelennek meg. A rómaiakból pánczélos németek lettek.» Hanem az érdekek azonosak és II. Ottó veresége Calabriában Cannae-je a német birodalom terjeszkedésének ez irányban (VII. 25). A császárság e kudarczát szervezkedésre használják föl a nemzetiségek. Ekkor válik teljesen önállóvá a cape-ting Franciaország, ekkor nyer koronát Magyarország és válik függetlenné Lengyelország. Az egyház terén is megindul az egyenesen a világi befolyás megsemmisítésére törő mozgalom. Cluny burgundiai klostromban teljes képviseletre jut az egyházi hatalom függetlensége a világitól: «oly klostrom ez, mely szigorú fegyelem alatt maga kormányozza magát és csak a római pápának áll védelme alatt». Ez az irány hódítja meg

magának a világot. Nem állhatja útját sem III. Ottó, ki a régi Rómához fűzi uralmát és inkább él az általános, mint a német érdekeknek, sem a szent II. Henrik, ki a püspökökre támasztja trónját, sem a hatalmas II. Konrád, ki igen magas, tán legmagasabb helyen áll a német császárok közt. «Uralmának legfőbb ereje azon föltétlen tekintélyben állott, melyet a püspökség fölött gyakorolt. Annak teljes élvezetében halt meg. Az, a nagy egyesület, melyet német birodalomnak kezdtek nevezni, nem is lehetett el nélküle. Ezzel azonban nem volt eldöntve fönmaradása. Még nem volt biztosítva általa az európai emberiség érdeke». — Maga III. Henrik, Konrád utódja, a legszorosabb viszonyba lép a cluny-i eszmékkel és emberekkel.

A mit itt e nagy császár uralmáról, továbbá a pápaság tovább fejlődéséről, VII. Gergelyről és IV. Henrikről olvasunk, már nem tekinthető egészen az ősz mester munkájának. Alig más az, mint szellemes kivonat Giesebrecht nagy művéből. Nem vétünk a nagy író iránti kegyelet ellen, ha kimondjuk, hogy történeti irányának azon hiányai, melyek minden későbbi munkájában mind erősebben nyilatkoztak, ez utolsóban már végletre jutottak. Annyira universalis historiát ír, hogy reá nézve már csak a legmagasabb érdekek léteznek. De ez alatt nem csak az egyes hatalmak viszonyának tárgyalását, nem csak az eszmék küzdelmét kell érteni, hanem genealogiai tekintetben is a legmagasabbakat, a királyokat és uralkodókat. Ranke első nagy műve, az, mely véleményünk szerint valamennyi közt a legremekebb, fejedelmekről és népekről szól és egyenlő művészetrel van ott jellemezve egyén és közösség. Minden későbbi munkájában mindinkább elhomályosul a nép és jobban előtérbelép a fejedelem. Csak vázát kapjuk a történetnek, hiányzik belőle az éltető lélek. Császár és pápa, bármily hatalmas képviselője is korának, nem fejezheti ki az emberiség egész életét. Maga Ranke is egészen más eljárást követett, még a *Világtörténet* első köteteiben is, midőn nemcsak politikai és diplomatiiai történetet írt, hanem valóban a nemzetek belső fejlődését visszatükröztető, némileg összehasonlító történelmet. Ez utolsó kötetekben alig találjuk nyomát Waitz korszakalkotó tanulmányainak a hűbéres jog terén, sem Nitzsch gyönyörű fejtegetéseinek a nemzetgazdaság és socialis élet terén, pedig ezek tanítványai és hű tanítványai voltak a mesternek. Világos

útnutató, hogy az a történelmi irány, melynek előbb maga Ranke volt legkiválóbb képviselője és mely lehetőleg teljes, minden szellemi és anyagi érdeket felölelő képét akarta adni az emberiség, a nemzetek vagy az egyesek fejlődésének, ő vele nem halt ki, hanem saját hatalmas befolyása ellenére élni és virágozni fog.

MARZALI HENRIE.

AZ ORVOSI TUDOMÁNYOK TANÍTÁSA ÉS TANULÁSA.

Alig hangzott el azon elég zajos eszmecsere, a mely Frary Raoul *La question du latin* című szellemes munkája megjelenése alkalmakor a gymnásiumi oktatás iránya és főleg a tantervek berendezése ügyében Európaszerte megindult és nálunk is élénk visszhangra talált: máris egy újabb, nem kevésbé szellemes és szintén támadó röpirat jelen meg, a mely a felső oktatás egyik ága, az orvosi tudományok tanítása és tanulása fölött tör pálczát és keres orvoslást.

A röpirat, mely *Aphorismen zum Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften* címet visel, még akkor is feltűnést keltett volna mindenütt, ha szerzője nem a híres bécsi sebész-orvos, dr. Billroth tanár lenne: oly teljes nyíltsággal és meggyőző érveléssel tárgyalja az elsőrendű és világhírű bécsi egyetem orvosi karának jelenlegi tarthatatlan állapotát. A röpirat jelentőségét és érdekességét még emeli továbbá azon körülmény is, hogy szerző, ki már 1875-ben az akkor megjelent alapvető munkájában: *Ueber das Lehren und Lernen der medizinischen Wissenschaften etc.* ugyanazon bajokat ostorozta, az újabb fejlemények és tizenegy évi újabb tanári tapasztalatok után sem változtatta meg nézeteit, sőt azokat még élesebben fejtegeti.

A munka megérdemli, hogy Magyarországon is foglalkozunk vele, nem csak azért, mivel az ecsetelt bajok nálunk is meg vannak, hanem főleg azért is, mivel a bécsi orvosi kar túltömöttség következtében tarthatatlan állapotok megszün-

tetésére ajánlott eszköz: a magyarok kiutasítása gyakorlati foganatosítása miatt az orvosi tanítás és tanulás terén mi igen nagy kárt szenvednénk.

Észrevételei és ajánlott javaslata teljes megértése céljából meg akarjuk ismertetni némely részét a jelenlegi tanulókról, a taurendszeréről és csak ezután fogunk a baj orvoslására ajánlott módról hazai viszonyainkra való különös tekintettel szólni.

Az egyetemi hallgatók túlnyomó többsége képtelen az előadásokat helyesen visszaadni, gondolatait szabatosan kifejezni, mi pedig az orvosnövendékeknél annál nagyobb baj, mivel az orvosi egyetemi tanítás egész módszere azon alapszik, hogy azt, a mit látnak és hallanak, szabatosan felfogják, helyesen összefoglalják és a vizsgálatoknál a megtanult dolgokat világosan előadják. A tanítás jelenlegi demonstratív módszere mellett a tanulás súlypontja az orvosnövendékeknél az otthoni munkában fekszik, melylyel azonban ki kell egészíteni és összekapcsolni azt, a mit az egyetemen és klinikán tanultak. A klinikák látogatásáról azonban szó sincs a növendékek legnagyobb részénél. Csak néhányan keresik föl az egyetemet, míg a legnagyobb rész a kávéházakban pazarolja drága idejét és pénzét. Ezek egy része azért marad el az egyetemről, mivel a terem túltömöttségénél fogva úgy sem látna sokat, a legnagyobb részénél azonban hiányzik nevelésénél fogva is a föltett kötelességérzet. A növendékek nem tudják fölfogni azon nehéz és magas sztos hivatást, a melyet magoknak választottak. Ezekre való tekintettel tehát Billroth szükségesnek tartja, a főtanodai tanulás czélszerű szabályozása által a könnyű házi nevelést pótolni és kiegészíteni az által, hogy a jelenlegi tanítási és tanulási szabadság elvére fektetett szigorlati rendtartás helyébe, mely a tanulókat csakis a bizonyos időközben letehető vizsgák tantárgyai által korlátozza, a tanulási kényszer egy erősebb neme léptettség életbe.

Az orvosi tanítás eredménytelenségét azonban első sorban a bécsi orvosi kar túltömöttsége okozza, mely különben nem függ a tanárok hírnevétől és az intézetek berendezésétől, ez mind csak az orvostan-hallgatók minőségére van befolyással, hanem a népesség szaporodására és vagyonosság gyarapodására és a politikai és nemzetiségi viszonyok alakulására vezethető vissza. Mihelyt egy város a szellemi, politikai és gazdasági élet fő helye lesz, az egyetem is népesedik.

A túltömöttséget a külföldi hallgatók nagy száma okozza és első sorban a magyarok, kik a bécsi orvosi kar osztrák hallgatóinak felét teszik.

Az orvosi karnak az 1885/6-iki téli félévben 2673 hallgatója volt, melyek között 1633 osztrák, 881 magyar, (kik egy évvel korábban 941-en voltak) és csak 162 más külföldi.

Csak természetes, hogy ily nagy látogatottságnál minden tanulás és tanítás az egyetemen lehetetlen oly szakoknál, melyek, mint az orvosi, demonstratív módszer szerint tanítatnak és éppen ezért Billroth az orvosi tanítás sikere érdekében csak 125 tanulót szeretne látni az egyetemen.

A föntérintett abnormis állapoton tehát okvetlenül segíteni kell. A hallgatók számának csökkentésére a numerus clausus behozatala kínálkozik, mely Billroth szerint 125 hallgatóból állana, mint a mennyit Németország legtöbb és Schweiz és Olaszország majdnem mindegyik egyeteme felmutat. Ezt a számot még legföljebb 500-ig lehetne emelni és akkor, tekintettel az öt évi orvosi cursusra és két évi klinikai működésre, egy klinikára 200 hallgató esnék, melyet legalább ötre kellene szaporítani, ha a numerus clausus alapjául az egyetemi hallgatók fönti száma: 2673 vétetnék. A klinikák szaporítása esetében elesnék azonban egyuttal a tanár szabad választása, és a quæstori hivatal osztaná be az egyes hallgatókat a különböző klinikákra.

Miután azonban a klinikák és azokkal járó gyűjtemény és szertárak határtalan szaporítása physikai és az orvosi tananyag beszerzése tekintetében is nagy nehézségekbe ütköznék, sőt lehetetlen volna, másrészt pedig az osztrák adózó polgárok részéről nagy áldozatokat kívánna, Billroth a túltömöttség meggátlására azt ajánlja, hogy csak osztrák középiskolától ny érettségi bizonyítvány alapján bocsáttassanak a hallgatók az orvosi szigorlatokra és miután a magyar hallgatók a középiskolát kivétel nélkül Magyarországon végezték, azok a bécsi orvosi egyetemről kizárassanak.

Ha elfogulatlanul vizsgáljuk a valóban tarthatatlan helyzetet, úgy belátjuk, hogy ez az egyetlen helyes és célravezető eszköz lenne a hallgatóságot Bécsből elterelni, mert végre is az osztrák egyetemek első sorban az ottani fiatalság kiképzésére vannak föllállítva és ezért nem lehet jogosan kívánni, hogy idegenekre költsenek.

Hogy az osztrák kormány melyik eszközhöz fog nyúlni, nem tudjuk, de hogy szándékában van a bajokat orvosolni, az bizonyos, mert az ottani cultusminister behatóan foglalkozik ez ügyvel, mi bizonyossá teszi, hogy rövid idő alatt magyar ifjaink legnagyobb része kiszorúl az osztrák egyetemekről.

Ausztriában a magyarokat tehernek tekintik, a melytől szabadulni akarnak. Erre mutat az osztrák belügyminiszternek már korábban kiadott az a rendelete, hogy az osztrák kórházakban első sorban osztrák honosokat kell alkalmazni, és csak másodsorban magyarokat.

Az osztrák kormány a tények hatalma alatt áll és az önvédelemnek egy jogosult nemét gyakorolja, ha polgárai érdekében a magyarok tanulását és megélhetését Bécsben megnehezíti. Nekünk viszont kötelességünk gondoskodni arról, hogy fiaink bent a hazában tanulhassanak, saját kenyerünkön élhessenek. Jelenleg azonban képtelenek lennénk a bécsi egyetemről haza kerülő tanulóinkat befogadni, tanulásukat biztosítani. Kiutasításuk minket nagy zavarba hozna.

Könnyen meggyőződhetünk erről, ha a két hazai egyetem orvoskari hallgatóinak számát a legutolsó tíz év alatt vizsgáljuk.

Év	B u d a - P e s t		K o l o z s v á r	
	téli félév	nyári félév	téli félév	nyári félév
1885/86	1146	1095	120	114
1884/85	1117	1069	104	110
1883/84	1156	1073	108	104
1882/83	1041	1017	93	93
1881/82	953	880	100	93
1880/81	877	867	111	148
1879/80	735	695	86	85
1878/79	690	662	81	79
1877/78	640	590	79	123
1876/77	600	565	20	23

Fájdalom, de e kimutatásban nem sok vigasztalást találunk, a jelenlegi viszonyokat és a számokat tekintve.

Csakis a kolozsvári orvosi egyetem hallgatóságának száma felel meg a Billroth által eszményképen követelt számnak, míg a budapesti hallgatók már tízszeresen haladják meg. És csaknem bizonyos, hogy a közel jövőben mindig jobban fog e túltömöttség fokozódni, az eddigi, évről-évre fokozódó gyors számból ítélve.

Buda-Pesten már is ijesztőleg mutatkozik a baj, hogy tanár és tanítvány nem képes kellőleg egymással érintkezni.

Ha már most aztán rövid idő alatt az osztrák fővárosból ki lesznek utasítva a magyar születésű orvostanulók, kiknek száma magában Bécsben kereken kilencz százra megy és a többi osztrák egyetembeli magyar hallgatókkal együtt legkevesebb ezerre tehető, akkor mi éppen ott leszünk, hol jelenleg az osztrákok állanak, pedig a bécsi orvosi egyetemnek teljes és bő felszerelése és berendezése sokkal gazdagabb és tágabb a mienknél.

Természetesen, hogy némely hazaszorúlt tanuló a kolozsvári orvosi egyetemen is végezhetné tanulmányait; bár valószínűleg oda igen kevés rész menne, mivel eddig is már tizen-négy évi főnnállásának daczára nagyon kevés a hallgatósága és évenként alig mutat föl szaporodást. A Királyhágón túli rész oly messze esik a valódi magyar központtól, hogy egyáltalában nem csoda, ha az ország felső részéből nem vonz tanulókat magához; csakis az erdélyi részből kerül ki az egyetem hallgatósága és onnét is a kedvezőtlenebb anyagi viszonyokkal küzdőből legfőképen. Daczára a kormány igen nagy áldozatkészségének, nem képes oda hatni, hogy a szorosan vett magyarországi családok és ifjak átlássák czélszerűségét ez orvosi egyetem pártolásának. Politikai és nemzetiségi szükségnek felelt meg a kolozsvári egyetem alapítása és megmarad mindig az erdélyi tanuló ifjuság étappe-ja.

Így aztán a budapesti egyetemen mutatkozó túltömöttség által hirtelen nyakunkra szakadható komoly bajokon csak úgy segíthetünk, ha orvosi karokat állítunk fel.

Erre nemcsak nekünk, de Billroth szerint Ausztriának is szüksége van, még akkor is, ha a magyar ifjakat kiutasítja és daczára annak, hogy Ausztria nyolcz egyetemmel rendelkezik, holott Ausztria területe alig 400 mérfölddel, népessége pedig csak öt millióval több, mint Magyarországé.

Mi nem volnánk kénytelenek azonban ily orvosi karok felállítása által az egyetem modern fogalmát az orvosi tanítás érdekében feláldozni, mint Billroth tervezi.

Az orvosi új karnak nálunk mindenesetre olyan városba kell jönie, melynek általános műveltsége, fekvése és népességi viszonyánál fogva már eddig is van egy főiskolája. Csak idő- és pénz kérdése lehetne, hogy a két intézetet mi-

kor lehetne teljes egyetemmé fejleszteni, komoly szükségünk szerint.

Ez különben inkább akadémiai értekezés.

Egyelőre a fő szükség egy orvosi kar felállítása, mert ez részint becsületbeli dolog is, hogy saját ifjainkat ne hagyjuk a külföld által megszégyenítve, rútol haza tolonczoltatni.

De azért szükséges lenne államunk érdekében is egyuttal intézkedni, hogy a magyar nemzetiség elleni áramlat, mely a külföldre való tódulásban is nyilvánul, meggátoltassék, mint Billroth is megjegyzi. Tudnunk kell, hogy az osztrák egyetemek magyarországi hallgatói jórészt nem-magyar ajkúak és idegen érzéseiket a külföldön való tanulás és tartózkodás alatt még jobban táplálják. Azon magyar honosainknak, kik nem bírják a magyar nyelvet, a szégyenpírt kergetheti arczukba Billroth azon megjegyzése: Mondják, hogy még olyanok is vannak, kik nem tudnak magyarul és azért kénytelenek Ausztriában tanulni.

Az orvosi tudományoknak nemzetközi jellege lévén, azok fejlődése és orvosaink magasabb képzettségére való tekintetből nem javasolhatunk oly kormányintézkedést, a mely külföldi egyetemek látogatását tiltaná, de igen szívesen vennők, ha Billroth javaslata szerint a hazánkban letelepülni óhajtó orvosoktól megkövetelnék, hogy legalább három évig hazai egyetemen tanuljanak, illetőleg a szigorlatok egy részét itthon tegyék le. Ez annál is inkább szükséges volna, mert hazánk különleges viszonyaira való tekintettel némely orvosi tárgyak nagyobb figyelemmel taníttatnak, mint külföldön.

MOLNÁK VICTOR.

BOSKOVICH ROGER.*)

A délszláv akadémia folyó év febr. 14-én Boskovich Roger József emlékét ünnepelte meg, a ki 1787 február 13-dikán sirba szállt. Ez ünnepre a mi akadémiánkat is meghívta, s a nagymeltóságú elnök úr engemet küldött Zágrábba. A következőkben szerencsém van rövid jelentést tenni.

Boskovich 1711 május 18-dikán Raguzában született. E város a régi Epidaurus romladékai közelében 636 táján keletkezik; lakosai halászáttal, hajózással és kereskedelemmel foglalkozván, lassankint szaporodtak s Velenczéhez hasonló arisztokratiai köztársaságot alapítanak, melynek területe egyfelől a Narenta torkolatáig, másfelől a «Bocche di Cattaro»-ig terjedt ki. A kis köztársaság a kelettel való kereskedelem következtében gyorsan fölvirágzott, s kormánya nagy ügyességgel tudta önállóságát biztosítani. Legveszedelmesebb versenytársa és ellensége Velence volt, hogy ez ellen megvéddesse magát, majd Genuával, majd a byzancei császárokkal szövetezék, majd a magyar királyok védelme alá adá magát. Mikor Velence majdnem egész Dalmátországot meghódoltatá (1420—1424), a törökök pedig Szerbiát és Boszniát elfoglalák (1459 és 1463), Ragusa a török szultán oltalmába veté magát, mivel a magyaroktól gyámolítást többé nem remélhetett. A török szultánnak Ragusa csak némi adót fizetett, ezért pedig sokféle kereskedelmi kiváltságokat élvezett a török tartományokban; ipara, különösen posztógyártása és kereskedelme tehát folyvást gyarapodik vala, mikor Velence már hanyatlani kezdett. Mivel a szultán a

*) Fölolvastatott a magyar tudományos akadémia folyó év február 28-dikán tartott összes ülésében.

köztársaságot nem bántotta, azért ez mindig azon volt, hogy területe török birtokokkal legyen határos; követei még a karlóczy congressuson is (1699) mindent elkövetének, hogy Klek és Szutorina a török birtokában maradjon; ezt a két földszalagot azután a bécsi congressus (1815) is meghagyá a töröknek, noha akkor Ragusa s egész Dalmátország Ausztriának jutott osztályrészül.*)

Ragusa első lakosai kétségkívül római olasz eredetűek voltak s olaszul beszéltek, de a XI. századtól fogva a szerb szláv népelem lett túlnyomóvá. Az előkelő családok alkalmasint az egész középkoron át s utóbb is olasz eredetűek voltak, de azok nagybárára kihaltak vagy elszlávosodtak, s annyi bizonyos, hogy Raguzában (szlávul Dubravnik) a déli szláv irodalom korán fejlődött ki. A tanács rendeletéből már 1400 óta köziskolák támadtak, melyekben eleintén jeles külföldi tudósok tanítottak, utóbb pedig a műveltség és a tudományok ápolása általánosan elterjedt a köztársaság polgárai között s minden előkelő családnak voltak oly tagjai, kik az irodalom mezején kitűntek. A XV. században Darsich Balázs és Menze Zsigmond, a XVI. században Vetremi Balázs, Gozze István, Nale Miklós, Gondola Ferencz, Caboga Özséb, Razzi Szerafim, Benezza Simon, Medo Antal, Gozza Miklós, Ragnino Domonkos, Slatarich Domonkos, Csubranovich Endre, a XVII. században Darsich Marinus, Palmotta és Bona említetnek mint jeles szláv tudósok és költők. Ragninót (meghalt 1607-ben) szláv Petrarcának nevezik. Gondola Ferencz (meghalt 1638-ban) Tasso *Jeruzsálemét* fordította szláv nyelvre, ugyanő egy híres nagy költeményt szerzett, az *Oszmanidét*, mely III. Zsigmond lengyel király László nevű fiának hőstetteit s Oszmán szultán halálát tárgyalja. Ezt a költeményt 1827-ben olasz fordításban is kiadták. A múlt század elejétől fogva a szláv múzsa Raguzában el kezdett némúlni, nemcsak a tudósok, hanem a költők is a latin nyelvet használták.

Boskovich tehát Raguzában született, atyja Miklós a török birodalomból költözött vala oda; nagyon fiatal korában a jezsuita szerzetbe lépven, 1725-ben Rómába került, hol leginkább a matematikával és philosophiával foglalkozék. Éles

*) Lásd Hunfalvy János: *Fegyvetemes földrajz*. I. kötet 92. s következő lap.

elméjével és gyors fölfogásával bámulatba ejtette tanárait, csakhamar Newton nagy munkáját kezdé forgatni. A mellett költeményeket is írt, még pedig úgy, mint őt testvére, latin nyelven. Tankölteményeiben természettani kérdéseket is tárgyalt, így egy költeményt a nap- és holdfogyatkozásról szerzett s azt a londoni tudós társaságnak ajánlotta. Elvégezvén tanulmányait, Rómában és más olasz városokban tanároskodott, a mellett minden szabad idejét matematikai és physikai kérdések fejtegetésére fordította. Már 1736-ban értekezett a nap foltjairól, Mercurius elvonulásáról a nap előtt s az éjszaki fényről. Általában Boskovich egészen Leibnitz, Newton, Huggdens nyomaiba lépett s különösen a csillagászzattal foglalkozott. A messzelátó javításán is fáradozott. 1743-ban a föld alakjáról jelent meg két dolgozata, s ennek következtében Rómában a mathesis és geometria tanárává lett; 1752-ben *Elementa Matheseos* című híres munkája jelent meg három kötetben, különösen a harmadik kötetet dícsérték, mely a kúpszeleteket tárgyalja. Ezenkívül számos természettani értekezést is írt, például *De motu corporum projectorum in spatio non resistente*; *De lege virium in natura existentium*; *De electricitate atmosphaerica* stb. Legnagyobb és leghíresebb munkája, mely öt kötetben jelent meg, ezt a címet viseli: *Theoria philosophiae naturalis redacta ad unicam legem virium in natura existentium*. Ebben Boskovich mintegy közép helyet foglal el Leibnitz és Newton között, elmélete sok tekintetben megegyez Leibnitzével és Newtonéval, de sok tekintetben mind a kettőtől különbözik is. Newton három alaperőt vesz föl; a gravitatiót, cohæsiót és fermentatiót, Boskovich pedig csak egyetlenegy erőt vesz föl; ő az atomisticus philosophiának vetette meg alapját. Philosophiai, physikai és matematikai ismeretei által annyira kitűnt, hogy híre Európaszerte elterjedt. XIV. Benedek pápa nagyra becsülte s gyakran kérte ki tanácsát. V. János Portugallia királya Brazília fölvételét s határainak megállapítását akarta végrehajtatni s arra a Jézusrend generalisától kért alkalmas embert. Boskovichot ajánlotta a generalis, de Valenti bibornok a pápa meghagyásából rábírta, hogy maradjon Olaszországban s az egyházi államban hajtsa végre azt, a mit Braziliában akart tenni. Boskovich ekkor Maire Kristóffal együtt Remo és Rimini között fokmérést tett; két delkörü fokot mért meg két év alatt, munkálatát két értekezésben ismertette meg: *De expeditione literaria per*

Pontificium ditionem ad dimetiendos duos meridiani gradus et mappam geographicam corrigendam és De instrumentorum apparatu et usu ad dimetiendos meridiani gradus. — Boskovich buzditására azután Szardiniában, Ausztriában és Németországban is tettek fokméréseket; Ausztriában Liesganig, a bécsi jezsuita kollegium csillagvizsgáló intézetének igazgatója, bízott meg a munkálat végrehajtásával. Liesganig 1760-ban fogott hozzá, a délkört Béctől Varasdig, s azután Magyarorszában Péterváradtól Kistelekig mérte meg.

Boskovich néhány diplomatiái küldetésben is eljár; a luccai tanács Bécsbe küldé, hogy a Lucca és Toscana között főnforgó viszály kiegyenlítését eszközölje, s miután megbízatásában sikerrel eljár vala, a luccai nemesek közé véteték föl. Utóbb szintén diplomatiái megbízással Párisba ment, s ott hosszasabban mulatván, alkalma volt a legjelesebb emberekkel megismerkedni. 1759-ben Londonba utazék, a hol szintén nagy kitüntetésben részesült, a királyi tudós társaság tagjai közé is fölvette. 1760-ban a Venus elvonult a nap előtt, Boskovich ideje korán figyelmezteté a tudós világot a ritkán előforduló tümenyre és sürgeté annak különböző helyeken való megfigyelésére. Az angol kormány őt Kaliforniába akarta küldeni, de Boskovich Konstantinápolyban óhajtotta a Venus elvonulását megfigyelni; el is indult oda, de útjában elkésett, s azután meg is betegedett. 1764-ben Rómába visszatervén, nem sokára azután Milanóban lett tanárrá s egyszersmind az ottani új csillagászati intézet igazgatójává. Ott nem sokáig működött, tisztársaival nem tudván megférti, Párisba ment; itt az újonnan föllállított optikai intézet igazgatójává lett s néhány éven át egészen a csillagászatnak szentelte magát. Számos csillagászati értekezést bocsátott közre latin, néhányat francia nyelven is. Talán legnevezetesebbek a következők: *De mensura Solis parallaxi Senis observata*; *De determinanda ope catoptricae orbita planetarum*; *De inaequalitatibus, quas Jupiter et Saturnus sibi mutuo videntur inducere, praesertim circa tempus conjunctionis*; *De la détermination de l'orbite d'une comète par trois observations peu éloignées entr' elles*; *Construction plane de la trigonométrie sphérique*; *Sur l'orbite d'une comète dont on a les observations dans les deux nœuds*. Ugyanabban az időben az achromaticus telescop javításán is fáradozott; némelyek a prismaticus micro-meter föltalálását is neki tulajdonítják.

Részint az idegenkedés miatt, melyet a francia tudósok részéről tapasztalt, részint a sok munka által megtört egészsége helyreállítása végett Boskovich 1785-ben elhagyá Párist s Olaszországba tért vissza; Bassanóban két évig mulatván, kiadá öt kötetes munkáját, melynek első és második kötete az optikát, harmadik kötete a legújabbban fölfedezett üstököst és bolygót, negyedik kötete a csillagászati műszereket s végre ötödik kötete a napnak tengelyén való forgását tárgyalja. Miután e munkája megjelent vala, Boskovich Bassanóból Firenzébe, majd Milánóba ment, s itt 1787 február 13-dikán meghalt. Egyik tisztelője, Renati Gilbert, Milánóban a tudományok és művészetek akadémiája előtt állíttatott tiszteletére egy emléket, szülővárosa pedig a székesegyházban állíttatta föl sírkövét. Háromszögellési munkálataira a Dalmátország déli határszélén álló roskatag kőépítmény is emlékeztet, melyet «torre di Boskovich»-nak neveznek.

Boskovich tehát a múlt század egyik legjelesebb és legbuzgóbb tudósa volt, a ki vagy 200 kisebb-nagyobb dolgozatot írt s korának leghíresebb tudósaival levelezett és társalkodott. Mindenesetre megérdemelte, hogy emléke fölélesztessék; s jól-lehet horvát nyelven talán csak egy-két költeményt írt, mégis a délszláv akadémia helyesen tette, hogy őt különösen mint horvát tudóst ünnepelte. Vajon ne tartsuk mi tiszteletben Katona, Pray, Bél Mátyás, stb emlékét, ne számítsuk-e őket a magyar nemzet tudósai, díszai közé csupán csak azért, mivel munkáikat latin nyelven írták? Csak az éretlen elfogultság teheti azt, mely nagyon szeretné a latin tudományt kitörölni, a jelent a múlttól elszakítani, s nem is gyanítja, hogy ha e törekvése sikerülne, azonnal barbár tudatlanságba süllyesztené a nemzetet s a magyar tudományosság pislogó mécsét is eloltaná.

Az ünnepnek Zágrábban egészen tudományos színezete volt; a délszláv akadémia gyűlésterme, melyet korántsem mondhatunk nagynak, egészen megtelt az akadémia tagjaival, kik leginkább a zágrábi egyetem tanárai, s a hallgató közönséggel, leginkább az egyetem tanulóival. Hölgyet a hallgató közönség között csak kettőt láttam; külföldi vendég kettő volt jelen, tudniillik a magyar akadémia képviselőjén kívül még a milánói csillagvizsgáló intézet igazgatója és az Accademia dei Lincei tagja jelent meg. Több olasz tudós testület üdvözlő iratot küldött. Zágráb városának polgármestere is megjelent.

Dr. Racski kanonok nyitá meg a gyűlést s tartotta az emlékbeszédet, melyben Boskovich életének viszontagságait és tudományos működését adta elő, természetesen horvát nyelven, de sok latin és olasz idézetekkel, melyek az ünnepeltnek érdemeit magasztalják. Beszédjét az olasz tudós testületektől beküldött üdvözlések fölolvásával s a magyar és olasz akadémia képviselőinek bemutatásával és üdvözlétével fejezte be; ezt ékes latin nyelven tette. A közönség feszült figyelemmel hallgatta végig a beszédet, de egyszer sem szakította félbe, tetszését csak a végén fejezte ki éljennel és tapssal. Dr. Racski azután az elnöki széket foglalta el, s dr. Markovich a philosophia tanára a zágrábi egyetemen, Boskovich philosophiai elveit és nézeteit fejtegette, összehasonlítván azokat Leibnitz, Spinoza, Descartes, Kant s az újabb philosophok elméleteivel. Markovichnak igen kellemes hangja, élénk, mondhatni művészies előadása van, úgy hogy gyönyörködve hallgattam, jóllehet nem sokat értettem belőle. Az előadás másfél óráig tartott s a közönség szintén feszült figyelemmel végig hallgatta, és zajos tetszésre tört ki, midőn Markovich előadását e szavakkal befejezé; «Ha a horvát nemzetet Boskovich szelleme lelkesíti, remélhetjük, hogy emlékét a második évszázad végén nagyobb fényben fogja ünnepelhetni».

Más alkalommal külön akadémiái előadásokban Boskovich természettani, csillagászati és matematikai dolgozatairól fognak értekezni. Mindezeket az előadásokat, valamint Boskovichnak nyomtatásban meg nem jelent dolgozatait és leveleit, melyeket most gyűjtöttek össze, külön kötetekben fogják kiadni. Zágráb városa egyszersmind elhatározá, hogy Boskovich mellszobrát valamely köztéren föl fogja állítani.

A gyűlés után dr. Racski saját házában megvendégelte a két külföldi vendéget s az egyetem philosophkari tanárait.

HUNFALVY JÁNOS.

GLOSSÁK PAULER GYULA NYILT LEVELÉRE. *)

Pauler ismétli, csakhogy bővebben, a *Budapesti Szemle* márcziusi számában azokat, a miket a deczemberi füzethen föltálat. Azokra már feleltem utólag és előre, a *Budapesti Szemle* januári és februári számában. Vannak azonban új leleplezései. Némely titkával előáll, vannak új fogásai, melyek alkalmasak valamivel világosabbán keresztül látnunk a szitán. Csak ez újabb elmeszülemények némelyikéről szólok, s nem mindenikről. Ha czélom az volna, hogy Pauler tévedését bizonyítgassam, mentül többet böngésznék ki az e részben gazdag flórát föltáró czikkéből. De én másnemű irodalmi és történettudósi drágalátos tulajdonságait mutatom be, melyek minthogy szándékosság szüleményei, sokkal rosszabbak a tájékoztatlanságnál. Pauler nem szokott tiszta vízzel szolgálni az irodalom- és tudománynak. Valamint a vegyésznek nem szükséges egy kút egész vizét poharunkint külön vizsgálni, elég abból kisebb mennyiség is: úgy nekem elég néhány tétel Pauler czikkéből, az olvasó meggyőzésére, hogy a többi rész is tele van épen ilyen szellemi bacillusokkal. — Lássuk először a még legszelidebbnek mondható fajtát.

* *

Van férfi, de különösen asszony elég, ki a legártatlanabb arczczal mond el egyik másik gyűlölt felebarátjára elég gonosz dolgokat; de a világért sem, mint a maga tapasztalását. Ő nem tud, ő nem lát semmit; de olyantól hallotta, — meg is nevezi, — a ki jobban tudhatja, mint ő! — Pauler, mint kritikus, vagy mint ő

*) *Budapesti Szemle* 1887. márcziusi füzet.

képzeli, tekintélyes országbíró, semmivel sem különb. Ő mossa a kezét, ő nem tudja, miben áll ez s ez a kérdés, de mert ezek s ezek mondják, igaznak kell lenni, a mit mondanak.

Pauler bevallotta, hogy nem ért a hadtörténeti kérdésekhez. Honnan a patvarból volna hát ítélete azokban? Mégis elég bátor bíróként szerepelni, s azt mondani, hogy egyik félnek határozottan igaza van, a másiknak egy szó igaza sincs. Továbbá nem érthette meg pusztá élőszóbeli előadásból Ortway archaéologiai fölolvasását az akadémiában. Nem érthette sem ő, sem más, mert ehhez pontos térképeken való pontos mérés kell. Egy szakértő sem mert volna ítélni gondos áttanulás nélkül. Pauler szokása ellenére föllekesedve éljenezte meg rögtön, a miből nem értett semmit. Teljesen bizonyos, hogy ha Ortway épen az ellenkezőt beszéli s én azt, a mit Ortway, ennek ad igazat. Beszélni szabad; de megvárhatnók, hogy mindenki tudja mit beszél. Végre Pauler most sem szerzett meggyőződést a *Buda-Pest történetében* tárgyalt oklevelekről.

Neki ebben csak ingó-bingó hite van, természetes az én világos bizonyításom ellen; de még nem vizsgálta meg a dolgot, úgy mond. S mégis azt következteti, hogy én, ki harminczhárom év óta a legkülönbfélebb irodalmi tárgyakon, s köztük a nem legkönnyebb politikain és történelmin is gyakoroltam a kritikát, — s semmi sem voltam, ha kritikus nem — én ellenemben egy kezdő fiatal embernek kell hogy igaza legyen. Pauler azt mondja, ő nem tudja, hogy áll a kérdés, de itt ez a fiatal kezdő, ez jobban tudja, mint ő.

Tagányit tartja Pauler ez illetékes szakértőnek. Olyan, mintha a régi megyei törvényszéken egy fogas prókátor saját újdonsült patvaristájára úgy hivatkoznék, mint Werbőczy Istvánra. Ennyire alászállott a tekintélyek skáláján. Most már ki itt a hibás: én-e vagy Kápolnay, vagy Ortway és Tagányi? — Egyik sem oly mértékben, mint maga az, a ki bírónak képzei magát, és ítéel olyanokban, a miket meg nem vizsgált. Nem elmozdíthatóvá kellene-e tenni, teljességgel nem a tettetőn vallott tudatlanság, hanem a bebizonyult részrehajlás miatt az ilyen bírót, ha ez nem irodalmi, hanem törvényszéki eset volna?

*

*

*

A ki folytonosan mankóra szorult, ne igen hetvenkedjék; mert magáról megfélekedve mentől dühösebben emeli föl azt, annál sajnálatra méltóbban orra bukik magától is.

Így jár Pauler az ő bajor mankójával, Oefelevel is. Jobb lett volna neki ezzel elő sem állani. Az eset igen épületes irodalmi erkölcsi tanulságot foglal magában.

A tényállás, melyet alapjában már a *Budapesti Szemle* múlt februári számában előadtam, a következő :

Oefele András volt, ki 1763-ban először tette közzé a *Diesseni jegyzetek* azon érdekes részét, melyben az Ofen név először fordul elő, s egyszersmind Gertrud magyar királyné tragikai esete beszéltetvén el, a királyné is bűnösnek van föltüntetve. A *Diesseni jegyzetek* egy korábbi kiadója, Duellius 1724-ben a jegyzetek e részét nem ismerte. E szerint, ha *Diesseni jegyzetekről* van szó, az Oefele Andrásé az eredeti. — Pertz *Monumentáiban* (17. kötet), az csak utánnymás.

Csoda lett volna, hogy Pauler az eredeti kútfőre, s ne másoknak, kivált németeknek, erről való véleményére hivatkozzék. Csakugyan, egy másik Oefelének tekintélyére támaszkodik lelke egész súlyával. Ez Oefele Edmund báró, ki maig is él, ha meg nem halt. Ez írt egy könyvet nagyapjához hasonló egyik tárgyban, tudniillik épen az andechsi birtokos grófi családról. De az is csoda lett volna, hogy maga ítéljen e könyvről. Pauler csakugyan másra, egy másik német véleményére támaszkodik, Riezlerére, ki földcsérte Oefele Edmund bárót és levéltárnokot. Miért nem idéz már Pauler egy negyedik tekintélyt, a ki tanúskodnék Riezler alapossága mellett ? Hiszen riakadhat vala könnyen e negyedik tanúra is. Az maga báró Oefele Edmund levéltárnok, ki viszont gyakran idézi Rieztert !

Álljon hát elő a báró tanúnak, kivel Paulert holmi kávéházban polgáriasan mertük együtt reggeliztetni. Ezt ünnepélyesen visszavonjuk, s oda javítjuk ki, hogy előkelő méltósággal együtt velocipédezett vele az «angol park»-ban, folytonos archiváriusi nyomasztó gondok közt. Bármint legyen ez, halljuk először Pauler vallomását, s aztán a tanúét. — Szembesítsük az egy követ fujó feleket.

Pauler oly positiv hangon, mint a perrendtartás valamely paragraphusát, írta a *Budapesti Szemle* múlt deczemberi száma 451. lapján : «Oefelének, az Andechsi grófok monographusának alapos véleménye szerint csak a XV. században íratott» (az tudniillik a mi Ofenről és a Gertrud elleni merényletről szól).

Báró Oefele Edmund, a tanú a *Diesseni jegyzetek* 5-dik számáról, (mely Oefele Andrásnál 6-dik) azt mondja : «Ez a följegyzés,

melyet gyaníthatólag (vermuthlich) a XV-dik században csináltak» stb.)*)

Íme tehát Pauler már alapos vélemény számban, szentirásként fogadja el, a mi nem is vélemény, csak gyanítás vagy sejdítés! Én részemről inkább eltűrom a tudatlan czímet, mint azt, hogy számdékos ferdítés bizonyuljon rám.

* * *

Én azt tartom, tanuljunk a németektől mentül többet, de se ezeket, se másokat ne kövessük vakon. Legyen szemünk és eszünk magunknak is, — különben tévedésnek vagyunk kitéve s épen a németek nem fognak semmire becsülni.

A fenforgó kérdésben a legérdekesebb az, hogy míg Pauler az Oefeled Edmund szeméből akarja ellesni véleményét, azalatt Oefeled meg Pauler Gyulától vagy legalább egy magyartól vár fölvilágosítást ugyanazon Gertrud királynéra nézve.

Oefeled Edmund Gertrud királynéről a családi genealogiában külön szól. De kitünik, hogy mily kevésbé érdekli ennek sorsa, sőt a rávonatkozó kútfők is. A jegyzetben ezt írja a mi szeretetreméltó bajorunk:

«Gertrud magyar összeesküvők által történt meggyilkoltatásának okai és körülményei, — minek főrugója alkalmasint a németgyűlölet volt, — a magyar történetbúvárlattól várják a kritikai vizsgálatot.» (36. l.) Hozzáteszi, hogy a Gertrudot megbélyegző okot már a XIII. században említik, s azt a *Diesseni jegyzetek* V-dike chronologiai tévedésekkel mondja el.

Eddig Oefeled Edmund. Chronologiai tévedésről, melyet fölhoz, csak a Duellius által is közlött részben lehet szó. A mi az Oefeled András közlöttele toldalékokat illeti, annak vizsgálatát az a német tudós a magyar történetíróknak kegyes átengedni.

Hogy utóbbi mily mellékesnek tartja Gertrud történetét s tán általán a magyar történetet, bizonyítja ugyanazon lapon a szöveg. Azt mondja, hogy II. Endre magyar király a fia volt Imre királynak, pedig az iskolás gyermek is tudja nálunk, hogy Endre III. Bélának fia, és Imre királynak öcsese volt.***) Oefeled Edmund ismeri

*) *Gesch. d. Grafen v. Andechs.* 6. l.

**) «Als König Emerich von Ungarn 1203. seinen Sohn Andreas gefangen setzte.» (36. l.)

Fesslerert. Hogy olvashatott olyat belőle, a milyet olvasott? Aztán a latinul tudó ember, kinek magyar történelmi kútfők is vannak kezében s par excellence genealogus, hogy nem járt végére annak, hogy az Andechsi Gertrud férje, kinek a fia volt? Pauler pedig márcziusi cikkében ismételve is alapos írónak mondja az ő bajorját.

Részemről Oefelet E.-ra nézve csak annyit következtetek ebből, hogy a tárgyára nézve mellékeseknek tartott kútfőrészekben lehet még több ilyen hiba is, Paulerre nézve pedig nem mondom, hogy ő ne tudná, kinek a fia volt Endre király. De azt se mondom, hogy ne tudta volna a németnek e hibás állítását; mert a könyv Paulernek kezénél van, — s a mit fontos megjegyeznünk — az egész kötetből csak néhány sornyi az, a mi Gertrudra, s az illető kútfőre tartozik. Azt tudja Pauler könyv nélkül is. De ő ki ily tévedésekből tudatlanságra következtet, megbocsátja a németnek.

Más, nagyobb hibát látok én itt, Oefelet E.-ban, a mi rosszabb az ily mellékes tévedéseknél. S ez a német nemzeti részrehajlás, mely kivált 1870 óta a német történelemre is zavaró hatású. — A nemzeti önérzet e mindig káros elfajulása beszivárogozik mindenüvé, még a gyakorlati élettel semmi kapcsolatban nem álló tárgyban is. Nemcsak magok azon szavak mutatnak erre, mely szerint a szerző bár csak valószínűségkép, úgy tünteti föl Gertrud halálát, mint német-gyűlölet művét a magyarok részéről, — hanem történelmi kútfőket mellőznek abban az érdeklődésben, hogy Gertrud jellemét büntetlennek mutassák, sőt még szép erkölcsökkel is díszítsék föl. Egyszersmind ez által ki van mentve egy másik német, akár Berthold, a királyné testvére s magas rangú egyházi férfiú, akár egy másik testvér. — Akkor aztán annál rútabbak lesznek a magyar erkölcsök — mert csupa német-gyűlöletből követnek el a hálátlansággal is undokított égrekiáltó büntettet. — Ha nem volna Gertrud személyes vétkére elég közeli — XIII. századbeli adat, melyet az Oefelet András közlése is támogat, igazuk lehet Gertrud jelleme szépítőinek, — s a mi igaz, az igaz, akár hizeleg ama régi magyar nemzedék jellemének, akár nem; de mikor mint mondtam, van adat, hogy mi vakon kövessük azon német tendenciát, mely azt el akarja simítani, vagy mint Oefelet E. is elnyögi, hogy a német szépítve, a magyar befekettítve legyen, azt rendén valónak nem tartom, kivált a részrehajlatlan igazság, a tudomány érdekében.

Annál meglepőbb, hogy Pauler még túl is tesz mesterein, messzebb megy mint ők, s engem dühösen megtámad, tudatlannak

mond, hogy nem tartok vele. Ha német volnék, nem beszélne így rólam a német, s Pauler sem. A német nem lehet tudatlan. E czín csak a magyart, s újabban a francziát illeti meg. Mindenki tudhatja, ki nyilvános működésemet ismeri, hogy a német tudomány és irodalom ellensége nem vagyok. Macskazenében is részesültem e miatt. (nem a *Budapesti Szemle*belit értem, melyvel éppen ellenkező indokból szerencsétlet P.). Még azt is megadom, hogy mértékkal módjával megbocsátható a németnek a német chauvinismus, s ízléssel alkalmazva, még jól is áll neki. De bezzeg rosszul áll minden más nemzet fiának! Németül: „Doch der schrecklichste der Schrecken, das ist ein Ungar im deutschen Wahn.»

Szerencsére, de mégis elég sajnos, hogy csak magyar tudósok és tanárok közt találjuk az ilyen nem annyira kegyetlen tigriseket, mint hol jámbor, hol mérges csudabogarakat. Hogy nincs egy Dickense Magyarországnak egy magyar *Pickwick-club*hoz!

*

*

*

Íme gróf Teleki József nagy művében, mely harmincz évi munka gyümölcse, maga munkám mutatja ki, hogy némely eredeti kútfőt nem ismert, mely pedig meg volt az egyetemi könyvtárban. Lehet s van is a *Hunyadiak* korában több ily hiba, a nélkül, hogy valaki tudatlansággal teljesnek mondta volna. De bármit tartson Teleki Józsefről Pauler, ez az eminens, ki oly büszke a szerepére, maga sem ismert tárgyaira nézve elég fontos munkákat, melyek pedig hozzáférhetők voltak. Mikor Zrínyiéről tüzetesen írt, nem tudta, pedig Kazinczy Ferencz is hivatkozott rá, de e nélkül is, az ő fölfogása szerint tudni kellett volna, hogy létezik a mi egyetemi könyvtárunkban egy német prædicatió, mely megmondja, hogy mikor született Zrínyi Miklós a költő. Pauler nem tudta, s tévedett az évszámban. Aztán mikor Pauler a millennium kérdésében a byzanti írók chronológiájáról írt, még pedig oly arrogantiával, mintha az Árpád-korra kizárólagos szabadalma volna, ignorálta, hogy megjelent Berlinben egy igen jó könyv, melyben e chronologia kérdése föl van derítve. Nemcsak, hanem a könyv az illető korbéli byzanti írók szempontjából kútfő-értékű. S ezt a tárgyra nézve fontos könyvet, százszorta fontosabbat, mint Oefele E. Buda történetére nézve — nem ismerte. Talán mert nem déli, hanem éjszaki német. — Ezekhez hasonló minden történetírón megeshetik. De a mit Pauler most e nemben elkövet, az más kategóriába tartozik. Keményen kikél

ellenem, most újabban is, hogy én az óbudai társas káptalant flandriai eredetűnek merem tartani, hivatkozván arra, hogy Flandriában, az igen gazdag és nagy városokkal díszlett régi Flandriában, társas káptalanok szoktak lenni, a hová más ország tekintélyes püspökségeket, sőt érsekséget alapított volna. E specificus flandriai egyházi szervezetre nézve hivatkoztam egy igen becses német munkának nem holmi nézeteire, hanem eredeti kútfőkből való idézeteire. Írója Warnkönig. Pauler az ő deczemberi cikkében megró, hogy ez írónak az ő elavúlt franczia jogtörténetére hivatkozom. Kétszeres valótlanság. Először is a nevezett írónak e munkája egyben másban elavúlhat, de még sokáig kitűnően használható. A másik az, hogy Warnkönignek nem franczia, hanem flandriai jogtörténetére hivatkoztam, s idéztem is pontosan. Meg is van nyilvános könyvtárainkban. És Pauler sem deczemberben, sem márcziusban nem tud róla semmit, sőt az onnan merített megdönthetetlen igazságot is tagadja. Pauler hát akkor is téved egy könyvre nézve, mikor világosan idéztem a címét az én munkámban. S most még ő vádol, hogy nem ismerem egy cseh történetíró, Palaczky minden munkájának minden részét, mely nyomtatásban jelent meg. Ebből azt következteti, hogy én egyáltalán nem ismerem Palaczkyt, holott a *Budapesti Szemle* januári füzetében is hivatkozom fő művére. Pauler pedig maga is még deczemberben semmit sem tud ez író egy másik munkájáról, legalább illető részéről, különben teljes lehetetlen, hogy föl ne hányta volna nekem.*)

Átalán véve az ilyesekben sincs mit röstelljek a magyar történetirodalomban senkitől. Kortársaim jobbait kiveszem, nehogy az általam gyűlölt vetélkedés színében tűnjek föl. De Paulert, mint

*) Tagányi Károly ismertette a *Századok* januári füzetében a becses statistikai adatokat szolgáltató iratot, mely Zsigmond korában kelt, s melyet Palaczkynak a husszitákra vonatkozó okiratai közt talált. Közlő tehette volna ezt a nélkül, hogy merő valótlanságot ne fogjon rám. Ő azt mondja, hogy én Buda lakosságát, beleértve külvárosait is, 8000 emberre becsültem. Pedig én ezt világosan csak Buda várára értettem, — s azt sem mint valami positívumot mondtam, sőt még nem is mint nagy valószínűséget, hanem mint lehetséges maximumot. Tisztelheti, sőt imádhhatja Tagányi az ő principálisát; de azért hogy az sántit, nem szükséges a patvaristának is épen azon módon sántikálnia. Különben az eddig még Pauler előtt is eltitkolt fölfedezés időelétti volt. Igen jól fölhasználhatom a következő kötetben.

az itt fölhordott tények mutatják, a legjobb felebaráti indulattal sem vehetem ki. Ha még csak ilyféle hibák volnának Szalay, Horváth, sőt Teleki könyveiben is, melyek Pauler szerint tudatlanság jelei, de szerintem egyszerű feledékenységből, vagy jobban mondva az ezer számra menő jegyzetekkel történhető zavarból eredhetnek. Paulernél a tudomány főképp az emlékező tehetség, vagyis a jegyzetek mentül nagyobb számának s szigorú rendben tartásának a dolga. Híven kell aztán ragaszkodni bármi képtelenséghez, a mit a kútfő mond, s híven kell követni nem a magunk, hanem a mások fölfogását. Ez nála a historiai inductiv módszer. Minden egyéb csak deductio! Ilyen elvű az ő munkája, melyben bebizonyította, hogy Zrínyi, Nádasdy, Frangepán s híveik igen gyenge emberek voltak, mi nem volt igen szükséges, mert Szalay László kézikönyvéből is kitűnt eléggé. Pauler könyve se nem inductiv, se nem deductiv, hanem valóságos detectiv munka.

* * *

Ha Pauler csak annyit mond vala, hogy Ó-Budúra nézve a flandriai telepítés nem valószínűtlen, de általános hypothesis föllállítására nincs oly sok adat, mint óhajtanók, s megadja, hogy inductiv úton indult és haladt a vizsgálat, de nem minden kétséget eloszlató inductio, akkor meg lett volna könnyen a kiegyezés köztünk. Elismertem volna, hogy nem oly kivételt nem tűrő törvény az, mint Newton binomi tana, melynek fölfedezése az inductio legkötelesebb példája. De azt mondani, hogy én nem tényekre építettem, hanem teljesen el nem képzelhető okból a levegőből halásztam, az diametralis ellentéte minden józan észnek és igazságnak.

Múlt februári cikkemben egészen híven adtam elő, mikép kezdődött nálam ennek tanulmánya s mikép vittem végig. Nincs az a tekintély a világon, a ki e részben authenticusabb volna, mint én magam, s ha ellene szólana, azt ne feleljem: tisztelet becsület, de már ezt az egyet jobban s egészen bizonyosan én tudom. Az úrnak csak hite lehet, s maradjon vele. Ha valaha vita tárgyává lenne, józan eszű ember nem is fogja nézni, mi egyebekben beszélt P. valótlanságot. Eléggé megítélhetik ebből is. De még azt is jobban akarja tudni mint én, hogy támadt bennem a gondolat, hogy a mit Mátyás egyetemének vélték eddig, az legjobban hasonlító, sőt a kútfő kevés tévedései mellett azonos alaprajza egy római castrumnak. Egyszerűen úgy jöttem rá, hogy Heltai részletes leírása után, mely egy régi

rajz után készült, egy plajbászszal húzogattam ki a vonalakat, s csakhamar ráismertem egy castrum alaprajzára, a mit lehetetlen volt másképp tudnom, s lehetetlen lesz vala, ha már azelőtt nem ismerem a római castrumok képét.

Magából erre vonatkozó czikkemből, mely a *Budapesti Szemle* egy régebbi számában is megjelent, az elfogulatlan olvasó meggyőződhetett, hogy egész combinatióm kiindulása és alapja az a szemmel látható s el nem tagadható alaprajz. Nagyon megbecsülném Paulernek e tárgyban a Mátyás király észbeli tehetségeiről mondott léhaságait, ha csáfoltgatnám. A nagy király észbeli tehetségeit még mostanig úgy csúfíá nem tette magyar történetíró, mint Pauler. Ilyek fölött nem vitázom vele. Az ő saját terrenumára térek, mely az emlékező tehetségben látja a tudományt.

* * *

Pauler Gyula azt akarja ellhitetni másokkal, mintha én nem ismertem volna Bertrandon de la Brocquiére útirajz-töredékét azon szövegben is, mely az akadémia *Monumentáiban* található. Keresse föl bárki is *Buda-Pest története* II. kötetének 476. lapját. Ott a 2. számú jegyzetben talál sorokat is idézve abból, a mit állítólag nem ismerek. A sorok után pedig oda van téve: *Magyar történelmi okmánytár*. Hatvani Mih. IV. kötet 311. l. Pauler Gyula a *Budapesti Szemle* 456. lapján azt fogja rám, hogy én azt a kiadást nem ismerem. Hát ez szabad?

* * *

Azt is mondja, hogy én nem tudok latinúl. Olyanforma tréfa, mintha én fölszólítnám a statisticusokat, igtassák Paulert az írni és olvasni nem tudók lajstromába. Mert ki hinné el, a ki csak kétszer beszélt is vele, hogy ő írhatta azokat, a miket a *Budapesti Szemlében* olvastunk. Dehogyz írta! Ügyvédével íratva, kit rosszul választott; mert ez éppen a túlságos furfang miatt szokta megveszteni a pört. Hogy pedig olvasni nem tud, éppen latin fordítása bizonyítja. Mert mentül inkább szószerinti ez, annál nagyobb képzelenség, hogy egy akármi egyszerű krónikáíró, miután kétszer is világosan állít egy világszerte, s éppen a kath. egyházban notorius tényt, néhány sorral alább azzal teljesen ellenkezőt mondjon.

Miután Pauler a tudományban a legnagyobb botránynak azt

tartja, hogy annak művelője valamit meg nem látott, kifelejtett, vagy jegyzete eltévedett, nem merem föntebbi hircusait feledékenységnak tulajdonítani, mert úgy találná venni, mintha én vérig akarnám sérteni tudományos önérzetét. Azért szabad legyen kijelentenem azon különben is följogosított meggyőződésemet, hogy a megjelölt néhány szarvashiba nem tudatlanságból, hanem szánt szándékkal esett meg.

Ezzel, úgy hiszem, be is fejezhetem glossáimat annyival inkább, mivel, a mint említém, Pauler vádjaira általában meg volt már a válasz előbbi cikkeimben.

Sőt meg van a válasz különösen könyvemben. Nem ezt akartam én védelmezni. Ellenkezőleg, eddigi munkáim, s úgy hiszem ez a munkám is, védelmemül szolgálnak a személyes patvarkodások ellen. De nem mulaszthattam el legalább nagyjából jellemezni a kritika szabadságával és a történettudománynyal egy pusztá névaláírás hitelében elbizakodott szánandó játékot, melyet Pauler újabban is űzött, kinek a lefolyt tollharcz emlékéül Vörösmarty e jó tanácsát ajánlom :

«Légy buzgó, de szerény, bírónak még te kicsiny vagy,
Élj, küzdj és munkálj, s várd el ítéletedet.»

SALAMON FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

A m. t. akadémia könyvtárában levő ősnymtatványoknak jegyzéke. összeállította Hellebrant Árpád. Kiadta a m. t. akadémia irodalom-történeti bizottsága. Buda-Pest, 1886, XVI, 379 l. Ára 2 frt. (Latin címlappal is ; a szöveg egészen latin.)

E szépen kiállított nagy kötet az akadémiánk könyvtárában levő XV. századi nyomtatványoknak kitünő könyvészeti szakismerettel és a legnagyobb pontossággal készített jegyzékét tartalmazza. E munkák száma 466, melyeket Hellebrant két főrészben tárgyal : az elsőben (1—262. l.) időrendi sorban találjuk azon ősnymtatványok leírását, melyeknek nyomtatási éve ismeretes ; ilyen van 354 ; — a második rész a nyomtatási év nélkül megjelent műveket sorolja föl a szerzők neveinek sorrendjében ; ilyen van 111. E fölosztás nem mondható valami szerencsésnek, mert most Hellebrant könyvében egyazon műnek különböző kiadásait, sőt egyazon kiadásnak különböző köteteit jó messze egymástól kell összekeresnünk, — bár szívesen elismerjük, hogy a szerző ez összekeresést kitünő indexeivel tetemesen megkönnyítette. Sokkal czélszerűbb lett volna, az összes munkákat a szerzők névsora szerint leírni, — hiszen a 360. lapon közlött «Index annorum» minden fáradság nélkül mutatja, mely évekből hány ősnymtatvány található a m. t. akadémia könyvtárában. — A kötetet hét a legnagyobb pontossággal készített index zárja be, még pedig 1. a munkák felsorolása a szerzők névsora szerint ; 2. egy tárgyi index (a következő szakok szerint : encyclopædia, theologia, philosophia, geographia et historia, jurisprudentia, litteræ, scientia naturalis, varia) ; 3. index annorum ; 4. a nyomtatási helyek sora ; 5. az egyes könyvek kimutatható birtokosainak névsora és végül 6. a szerző által felhasznált és idézett könyvészeti szakmunkák jegyzéke.

Legérdekesebbek a felsorolt és könyvészeti leírt munkák közt a magyarországi vonatkozásúak, melyeket Hellebrant már a *Magyar Könyvszemle* 1880-dik évi folyamában ismertetett.*) Ilyen van huszonöt. Ezek közül a legfontosabbak vagy legérdekesebbek Aeneas Sylvius levelei (Nürnberg, 1481), Michael de Hungaria mester predikációi (Strassburg, 1487 és 1494); Thuróczi János krónikája (Augsburg, 1488, két eltérő kiadásban, és Brünn, 1488); Marsilius Ficinus műve *De triplici vita* (Florenz, 1489), melynek harmadik könyve Mátyás királynak van ajánlva; Juvenalis satirái Calderinus és Valla magyarízataival (Velence, 1492), melyet Valla Thúz Jánosnak, Mátyás király keresztatyjának ajánlott; Schedel Hartmann krónikája eredetiben (Nürnberg, 1493 és 1497) és német fordításban (u. o. 1493); Balbus Jeromos epigrammái (Bécs, 1494), melyek közt vannak Miksa magyar királyhoz, Vitéz János veszprémi püspökhöz és Vitéz Mihályhoz intézettek; Sermones de Sanctis, valószínűen Laskó Osvát pesti ferenczrendi zárdafőnök műve (Hagenau, 1497), melyet azonban a külföldön rendesen még Michael de Hungariának tulajdonítanak; Temesvári Pelbart, Sermones de Sanctis (u. o. 1499), Sermones Quadragesimales (u. o. 1500) és Sermones de Tempore (h. é. é. n.); Aeneas Sylvius könyve a gyermekek neveléséről (h. é. é. n.), melyet Lászlónak, «Csehország királyának», ajánlott; Legendae Sanctorum regni Hungariae (h. é. é. n.). Látni való, hogy akadémiánk könyvtára értékes magyarországi vonatkozású ősnymtatványokban nagyon szegény.

Unikumokban sem gazdag e könyvtár. Hellebrant mindössze nyolczat ismertet ilyen. Ezek: Aesopusnak Rimicius által fordított meséi (Mailand, 1480), egy 1483-diki kalendárium (h. n.), Albertus Causidicus könyve a beszélés és hallgatás művészetéről (Köln, 1486), Albertus Magnus műve *De mirabilibus mundi* (h. é. é. n., de 1476 előtt), Aristotelis *Oeconomica* (h. é. é. n.), Sallustius könyve a *Catilina-féle összeesküvésről* (Lipsee? h. n.), végre a *Gesta Romanorumnak* és a *Mirabilia urbis Romaenak* szintén h. é. é. n. megjelent kiadásai.

Hellebrant, mint már hangsúlyoztam, a legnagyobb pontossággal és teljes szakismerettel oldotta meg föladatát, sok esetben helyreigazítva a külföld legtekintélyesebb könyvészeinek adatait és

*) Magyarországi vonatkozású ősnymtatványok a m. t. akadémia könyvtárában. *Magyar Könyvszemle* 1880, 27—36, 164—169, 255—262 és 305—328. ll.

több egészen új adattal gazdagítva az irodalom történetét, úgy hogy őt minden tekintetben teljes elismerés illeti meg. Sőt ő voltaképen többet tett, mint a mennyire kötelezve volt, mert figyelembe vette az egyes művekbe vagy azoknak lapszéleire beírt megjegyzéseket is, melyek néha értékes eredményekre vezették. Mert a kiadó e följegyzések alapján nemcsak a könyvek egy jó részének legrégibb vagy általában igen régi birtokosait állapíthatta meg; — hanem sok esetben ugyane följegyzések lehetővé tették, hogy az év nélkül megjelent nyomtatványok korát (tudniillik a terminus-t ante quem) megállapíthassa. Így például Albertus Magnus műve *De mirabilibus mundi* hely és év nélkül jelent meg, de a 34-dik levelen olvasható, hogy Schrauff János mester e könyvet Paduában, 1476-ban vásárolta, — a mi bizonyítja, hogy e könyv okvetetlenül 1476 előtt jelent meg; hasonlóképp jegyzi meg Henricus van der Gaden Aeneas Sylviusnak *Euryalus és Lucretia szerelméről* írott s Kölnben, de év nélkül megjelent könyvében, hogy ő ezt 1471-ben vásárolta, a mi kétségtelenné teszi, hogy e kiadás 1471-nél nem lehet fiatalabb stb.

De mind ez elismerés csak Hellebrant tevékenységét illeti meg, — nem voltaképen a kötetet, mint illet. Mert ha van könyv, melyről minden túlzás nélkül kérdezhetni, hogy vajon miért készült, mi a célja vagy haszna? akkor bizonyára az előttünk fekvő kötetről fölvetetni ezeket a kérdéseket. A kötetben, mint említettük, nyolcz unicum van, a többi 458, azaz: négyszázötvennyolcz könyvet rég ismeri a világ, és pl. Hain minden igényt kielégítő módon leírta azokat. Mire való volt ezt a könyvészeti leírást ismételni? Olyan sok az irodalomtörténeti bizottságnak a pénze vagy olyan kevés a teendője, hogy már nem tudja az elsőt mire fordítani vagy nem ismer földadatot, melynek megoldását a nemzet tőle várhatja? Hellebrant igen jól írta le a magyarországi vonatkozású ősnomtatványokat a *Magyar Könyvszemlében*; ép úgy leírhatta volna azt a nyolcz unicumot is, melyek itt mint rari nantes in gurgite vasto szerepelnek, s összeállíthatta, talán *Adalékok Hain művéhez* címmel, azokat az értékes és érdekes adatokat, melyeket a többi könyvekre vonatkozólag föl kutatott, — ez tett volna a legkedvezőbb esetben mindössze 3—4 ívet, de az előttünk fekvő kötet 25 nyomtatott ívből áll, tehát húsz ív belőle teljesen szükségtelen! Szóval, e könyvnél fontosabbat is adhatott volna ki az irodalomtörténeti bizottság; — még szerencse, hogy oly ember írta, ki teljesen földadata színvonalán áll és ritka lelkiismeretességgel dolgozik.

H. G.

A borászat könyve, tekintettel hazánk bortermelésére. A királyi magyar Természettudományi társulat megbízásából írták dr. Csanádi Gusztáv és dr. Plósz Pál tanárok, 47 rajzzal. Buda-Pest, 1885. 8-r. Ára 4 frt. Társulati tagoknak 3 forint.

A szerzőket a Természettudományi társulat választmánya tulajdonképen a balatonmelléki borok elemzésével és a hazai borainknál előforduló megtörés tanulmányozásával bízta meg.

A vizsgálatok folyamában mind világosabbá lett, hogy a megtörés okainak fölismerésére, valamint az ellene alkalmazandó eljárások megállapítására nem elég csupán magát a már beállott megtörést vizsgálni, hanem elkerülhetetlenül szükséges a megtörést a bor származásával, készítés-módjával és kezelésével kapcsolatban tanulmányozni.

Ez volt indító oka annak, hogy a társulat a megbízást időközben kiterjesztette az egész borászatot felölelő munka megírására. Ez a könyv története.

A munka igen érezhető hiányt pótol gazdasági irodalmunk terén s különösen a megtörésre vonatkozó önálló vizsgálatok eredményei rendkívül becsesek.

Hazánk bortermelése jobb években 10—17 millió hektoliterre rúg, s bizonyára sok borászunk óhajítása teljesült, egy oly munka megjelenésével, a mely a borászatot érdeme szerint behatóan tárgyalja.

A megtörés borunk kelendőségének és szállíthatóságának állandó réme. Ideje volt, hogy beható tanulmány tárgyává tétessék, hiszen a legjobb bortermő vidékeink borai nagy fokban alá vannak vetve a megtörés bajának: a hegyaljai, budai, balatonmelléki, ménesi bortermelők mindannyian küzdenek vele, és még hozzá gyakran a hegység termésének java, a délnek fekvő szőlők erős, édes, csekély savtartalmú zamatos bora az, mely kiváltképen megtörik, úgy hogy a baj épen a legjobban értékesíthető termést sújtja.

A munka négy fejezetre oszlik.

Az első fejezet a borkészítéssel foglalkozik, tárgyai: a szőlőérése, szüretelés, erjedés, a bor forrása, a must alkotó részei, különféle borok készítése: száraz fehér, vörös, félig vörös, félasszú, nehéz-asszú, pezsgő borok készítése stb.

A második fejezet, a bor kezelése, tárgyalja a pincze, a hordó helyes kezelését; a kénezés, a bor érése a hordóban, fejtés, derítés, a bor javítása, szaporítása, a bor betegségei, conserválása, mind behatóan vannak előadva.

A szerzők részletes vizsgálatai és kísérletei kiderítették, hogy a bor megtörését nem a szénsav eltávolítása, se nem a hőmérsék emelkedése, se a mozgás, sem pedig organismusok nem okozzák, hanem csakis az oxigen hozzájárulása idézi elő; és hogy e szerint a megtörés tisztán chemiai folyamat: oxidatió, melynél szervezetek egyáltalán nem működnek közre.

A megtörés ellen alkalmazandó eljárásoknál megtanít e könyv: miképen kell a bort készíteni, hogy megtörésre hajlandó ne legyen; miképen kell a megtörésre hajlandó, de még meg nem tört bort kezelni; hogyan kell a már megtört bort átlátszóvá és töréstől mentessé tenni.

Ugyancsak a második fejezetben találunk utasításokat a palackra fejtésre, tájékozást a borhamisításokra és a borkészítésnél képződő melléktermények és a bor egyes alkatrészeinek fölhasználására.

A harmadik fejezet a világ nevezetesebb borainak ismertetését, készítmódját és kezelését foglalja magában, s Francia, Németország, Svájc és Belgium, Olasz, Görög, Orosz, Spanyolság, Portugallia, Madeira és az Atlanti szigetek, Jóreménység fokának borai, az ázsiai, amerikai és ausztráliai borok vannak bemutatva.

A negyedik fejezet Ausztria és Magyarország borászatának van szentelve. Részletesen ismerteti a borkészítésnek hazánk nevezetesebb vidékein dívó szokásait, a pinczekezelést; tájékoztat az egész ország borászatáról. Itt találjuk meg hazánk borainak eddigi összes chemiai elemzését összefoglalva. A 416 borelemzés között van a legújabban e munka részére dr. Csanádi Gusztávtól végzett 101 és dr. Plósz Páltól végzett harminczhat borelemzés, a melyek különösen a balatonvidéki borok alkatrészeit tárják elénk.

A vaskos kötet, mint látjuk, fölkarolja a borászat minden kérdését, s hazánk viszonyait mindenütt kellően világosítja meg. És e tekintetben szomorú adatokra jutunk; nálunk a bor erjedése, kevés kivétellel, sorsára bízva megy végbe, a termelők legnagyobb része nem ismeri a szabályos erjedést, nem a módokat, melyek ennek elérésére vezetnek: termelőink nagy része a fejtésektől és derítésektől idegenkedik, s lemond azon áremelkedés hasznáról, melyben bora a rendszeres kezelés útján részesülne.

Biztat a remény, hogy a munkának szélesebb körű elterjedése borászatunk fejlődésére és emelkedésére jótékonyan fog közreműkölni.

LENGYEL ISTVÁN.

Dr. Theodor Thiemann: Deutsche Kultur und Litteratur des XVIII. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössischen italienischen Kritik. Oppeln, 1886.

Az ember többé-kevésbé elfogúlt önmaga iránt; ritkán tudja megbecsülni azt, a mit tett, mondja Goethe, s a mit tesz, azt úgy szólva soha sem képes megbecsülni. Ezt a nemzetekről is el lehet mondani. Azok is a valóságnál szebb színben látják önmagukat. Az önszeretet, a nemzeti büszkeség meghomályosítja ítéleteket. Ugyan azért igen jó idegen nemzeteket meghallgatnunk, vajon azok mint nyilatkoznak felőlünk, mint ítélik meg műveltségünket, művészetünket, költészetünket, egész mivoltunkat. Idegen ítéletek a kellő mértékre szállíthatják alá önbecsülésünket. De azért nem föltétlenül mérvadók; mert kérdéses marad, vajon az idegen ember átértette-e valónkat, tudja-e, mi szellemi életünk sarkpontja, követte-e Goethe tanácsát: Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen?

Ilyen eszmék vezethették dr. Thiemannt, midőn fönt jelzett művét megírta. Nagyon hálás tárgyat választott. Olaszország Európa államai között talán a legilletékesebb Németország múlt századi műveltségének és költészetének megítélésére. Sok olasz ismerője akadt; s az olaszok hazája épen olyan tehetetlen, és szakgatott volt politikai tekintetben, mint Németország; a két ország története hasonlít egymáshoz, sokat ölelkezik és halad párhuzamosan. A «socius malorum» iránt Olaszországnak ha nem is rokonszenvet, de mélyebb érdeklődést kellett éreznie. És csakugyan azt tapasztaljuk, hogy Olaszország — általában szólva — sokkal enyhébben és sokkal igazságosabban ítél Németországról, mint Franciaország. Később az osztrák kényuralom konkolyt hintett ama jó egvetértés földjébe; de ma újból éled a régi érdeklődés egymás iránt a két országban. Mily szép az, mit d'Ancona tanár mondott 1875-ben: Két nemes nemzet évszázakig volt ugyanazon súlyos illúziók jármába verve, és illúzióiktól elvakítatva, szívök vérével küzdöttek egymás ellen. Majdnem egy időben hullván a porba, csaknem egyidejűleg is emelkedtek föl újra, és végre valódi állami egységre tettek szert. Bizonyára a gondviselés akarata volt, hogy épen ez a két régi vetélytárs — vetélytársak úgy a csata mezőin mint politikai alakulásaikban — végre barátságosan kezet nyújtszon egymásnak közös nemzeti megújulás végett.

Thiemann műve rendkívüli szorgalom eredménye; a szerző maga is eldicsekszik vele, hogy évek hosszú során át gyűjtötte adatait. Denina, Bettinelli, Maffei, Algarotti, Andres, Bianconi, Alfieri és sok más író ítéleteit sorolja elő. Ez ítéletek rendkívül tarkállók: megvetés és dicsőítés, szánakozás és meleg érdeklődés, fölületes csevegés alapos ismeret váltakozik bennök. Különös tapasztalatra jutunk belőlök: a múlt század közepén még egész csapat külföldi irodalom orvos és kuruzsló állotta körül a német költészet beteggyágyát, s aggódva és részvevőn pazarolta mindegyik olcsó tanácsait; s mikor a beteg lábbadozik s erőre kap, saját erős természeténél, nem pedig a doctorok porai és mixturái gyógyító erejénél fogva: akkor a részvevő tanácsadók megsértődve és azon szégyenkező tudattal húzódnak vissza, hogy szeretetüket rosszul helyezték el, hálátlanra (?) pazarolták. S ha eszökbe jut egykori betegjök, sokáig fagyos tartózkodással beszélnek fölöle és perhorrescálják azt a mind gyakrabban hallható véleményt, hogy ez az egykori beteg már mankó nélkül is egész fürgeséggel jár.

Thiemann feledi megjegyezni, hogy az olaszok későbbi részvéttelensége a német költészet iránt, más okokra is visszavezethető, nemcsak a fönt vázolttra. A mindinkább erősödő olasz nemzeti érület és az avval karöltve járó osztrákok elleni gyűlölet természetesen maga után vonta a német költészet tüntető ignorálását. S a mit Thiemann teljesen feled: Denina és társai érdeklődése a német költészet iránt jórészt csak onnan magyarázódik, hogy II. Frigyes által meghivatva, sokáig Németországban időztek, és így szemeiknek okvetlenül azon nemzetre kellett fordulniok, melynek körében éltek. Később ez olasz invasio megszűnik s vele az olaszok ismeretei is a német kulturáról és költészetről hézagosabbak lesznek, mert az irodalmi közlekedés bajosabb lett.

Thiemann könyve három részre oszlik. Az elsőben a német kulturára és költészetre vonatkozó általános nézeteket adja elő; a másodikban az 1750 előtti, a harmadikban az 1750 utáni költőkre vonatkozókat. Mindenik résznek az a hibája, hogy tömérdek anyagot nyújt — igen csekély részben földolgozva.

Thiemann könyvének részleteire nem terjeszkedhetünk ki, mert az messze vezetne. Legyen itt elég a következő rövid jellemzés.

Az 1750 előtti német kulturáról és költészetről, s általában a német nyelvről Thiemann forrásai nagyon elvetően nyilatkoznak, s csak egyes költőknél tűnik föl némi helyeslés. 1750-et forduló pontnak ismerik el az olaszok is a német irodalomban. Ez év után min-

dig elismerőbbek lesznek a nyilatkozatok. De gyakran szólal meg a nemzeti előítélet is az olaszoknál; például midőn *Galotti Emiliáról* beszélnek, mely az abban föltüntetett «olasz» aljasságok miatt nem tetszik nekik. A későbbi tulajdonképeni nagy írókról, Herder, Goethe, Schiller, Wielandról keveset tudnak, félénken és féltékenyen nyilatkoznak az olaszok. Különösen Schillernek Alfierivel való összehasonlításai alkalmával megesik az olaszokon, hogy Schillert megteszik Kotzebue congeniális társának, míg Alfierit égbe emelik. Későbbben is megesett, a XIX. században, hogy Manzont nagyon is Goethe rovására dicsőítik.

Több dologra nézve nem érthetni egyet Thiemannal; de különösen Foscolóról és Goetheről beszélve, áldozza föl az igazságot egy szép phrázis kedvéért. Ez a phrázis a Hettneré (sokszor igaz) «A korszellem hasonló típusok teremtésére unszolja a költőket». Tehát Thiemann szerint Foscolo *Ortisa* és a Goethe *Wertherje* a korszellem tipikus alakításai, és mit Thiemann különösen hangsúlyoz, az olasz költő típusa független a németétől. Csodáljuk, hogy Thiemann jobban utána nem nézett a dolognak. Hogy Foscolo műve egészen Goethe-utánezat, a mellett szólnak: Cereseto, Sauer, Suster, Zumbini és Chiarini; és ezek között Zumbini döntő érveket hozott föl állítása mellett. Nemcsak alakra és jellemre nézve egyenlő a két regény; egyenlő ott a két protagonista, az egész inventio és compositio; hogy aztán kisebb eltérések is találhatnának a két műben, az nem sokat változtat a dolgon. Chiarini meg épen új hypothesisal lép föl az olasz regény keletkezését illetőleg. Azt állítja, hogy Foscolo Teresája nem más, mint Pichler Teresa, Montinak, a költőnek neje. Foscolo szerelemre gerjed a szép nő iránt; dőre szerelme öngyilkosságra készíti; neki is erőszakkal kell magát elszakítania szerelme tárgyától. Ekkor történik Jacopo Ortis, friauli diák öngyilkossága. Foscolo, ki már 1796-ban olvasta Goethe regényét (nem, mint maga állítja, 1802-ben,) hasonló regényen elmélkedik. Ugyanazok a helyzetek, egy kivételével: Teresa már férjnél van. Foscolo, Goethe nyomán, megteszi jegyesnek. Magok az elbeszélte események is egy szép völgyben indulnak meg, épen mint Goethénél.

E. K.

AZ AGRÁRIUS KÉRDÉSRŐL.*)

I.

Az úgynevezett agrárius kérdés nagy mértékben foglalkoztatta közvéleményünket néhány évvel ezelőtt. Az e tárgy körül folyt heves viták átesaptak politikai pártéletünkbe s keltettek némi viszhangot a parlamentben is.

A mily gyorsan vált divattá e kérdés fejtegetése, a fölötté megindult viták ép oly gyorsan hallgattak el, s kinek nincs jó emlékező tehetsége, talán el is feledte már, hogy nekünk agráriusaink is voltak. A közönség figyelme, érdeklődése újabb kérdések felé fordult, s ez általa gyorsan megúnt tárgy letűnt a napirendről.

De a kérdések, melyek vita tárgyát képezték, a bajok, melyeknek mértékét s orvosságait kellett volna e vitának földerítenie, nem szűntek meg annak elhallgatásával. Léteznek azok ma is, s megérdemlik, hogy foglalkozzunk velök, és bizonyára sokkal alkalmasabb időszak a mostani arra, hogy e tárgyat teljes elfogulatlansággal, minden párt szemponttól függetlenül, minden mellékezel nélkül vegyük bonczkés alá.

Élénk érdeklődéssel vettem azért Pólya művét kezembe, nem kis várakozással fogtam olvasásához, s nem csalatkoztam várakozásomban.

E mű minden lapja szorgalmas, lelkiismeretes tanulmányokról tesz tanúságot. Szerzője az általa érintett kérdésekre

*) *Agrár politikai tanulmányok. Minimum. Homestead. Örökösödési jog.* Írta Pólya Jakab. Kiadva a magyar tudományos akadémia segélyével. Buda-Pest, 1886. Athenæum.

vonatköző irodalom, statisztika és törvényhozás alapos ismerője. Sokat olvasott, s mit olvasott tiszta, világos képbén tárja az olvasó elé.

De, a mennyire otthon van szerző a könyvek és adatok között, mezőgazdasági viszonyainkat az életben épen oly kevéssé ismeri. Baj volna ez mindenütt, kétszeres baj minálunk, hol a mezőgazdasági statisztika még oly kezdetleges, s a helyzet fölismerésénél annyira saját tapasztalatainkra vagyunk utalva.

Néhány példa eléggé igazolni fogja e vádat:

Fölhossa szerző mint sajátságos alakját a törpe gazdaságnak, hogy az előszállási uradalomban minden arató kap egy hold tengeriföldet. Valóban furcsán esik falun lakó embernek elképzelni, hogy van Magyarországon ember, ki nem tudja, mily óriás terület adatik ki évenként részes tengeri alá, mily lényeges kiegészítő része ez kisbirtokosaink gazdaságának, az ország legnagyobb részében.

Kisbirtokosaink termelési költségeihez számítja a mesterséges trágya vételárát. Hol látott szerző magyar parasztot, ki a mesterséges trágyát csak hírből is ismerje?

200 hold földet latifundiumnak tart szerző. Hiszen ez az ország nagy részében még csak nem is középbirtok.

Ki népünk viszonyait, gazdasági életét ily kevéssé ismeri, hogy alkosson az jelleméről, szükségéről helyes képet magának?

Szerző komolyan, behatóan foglalkozik tárgyával; egész művén a magyar nép sorsa, jövője iránti meleg érdeklődés vonúl át. Keresse föl ezt a népet tűzhelyénél, munkája közben, ismerje meg azt az életből, akkor nem fog sarkantyús csizmába bújtatott német parasztot maga elé képzelni, midőn a mi népünkről beszél.

A német irodalom az, miből szerző leginkább merített, tanulmányozása leginkább arra terjedt ki, de két irányban emancipálta magát annak befolyása alól:

Stilusát, valódi tősgrökeres magyarság nem jellemzi, de előnyösen üt az el úgy a német, mint az annak befolyása alatt álló magyar tudományos irodalomtól egyszerűsége, világossága és tömörsége által. A tudományos írónk nagy része által agyonkínzott szegény magyar nyelv érdekében jól esik ennyit is constatálhatnunk.

Egész munkáját az egyéni szabadság iránti tisztelet s azon meggyőződés hatja át, hogy valamely ország sorsa utóvégre is nem törvényein, nem állami gépezetén fordul meg, hanem a társadalom tagjainak egyéni ereje, egyéni tulajdonosságai bírnak arra döntő befolyással. Erős, szorgalmas és takarékos népesség az anyagi és szellemi fejlődés nélkülözhetetlen föltétele, miért is az egyéni felelősség érzetének, az egyéni erőnek és képességeknek fejlesztésére s nem gyöngítésére irányul minden bölcs politika.

Az állami mindenhatóság tana újult erővel lép föl napjainkban. Az állami beavatkozást — kivált a német publicistika — minden téren mind hangosabban követeli s határozottan tért foglal azon fölfogás, mely szerint a társadalmi osztályok sorsa nem saját erélyöktől, hanem az intézményektől függ, s a közjólétet csak a társadalmi élet rendszabályozása, hogy úgy mondjam, annak rendőri fölügyelet alá helyezése biztosíthatja.

Szerző határozott állást foglal ez iránynyal szemben, meggyőződése egész hevével küzd az egyéniség szabad kifejtése mellett. Őszinte örömmel tölt el műve e részeinek olvasása, s teljes szívből üdvözlöm érte a szerzőt.

Általában alapos készültség s világos fő nyilvánul e munkában, megjelenése határozott nyereség irodalmunkra nézve, s ha sokban nem csatlakozhatom is szerző fölfogásához, őszintén méltánylom e tanulmányokat.

II.

Már az alapfogalmakat, a földbirtok céljának s a földbirtokos kötelességeinek meghatározását illetőleg, eltérés van közöttünk.

Szerző szerint az állam és az emberiség érdeke az, hogy minden darabka földnek oly gazdája legyen, ki azt a művelés lehető legmagasb fokára emeli. A föld van hivatva az emberek eltartására, s miután a terület nem szaporodik a népességgel együtt, ugyanazon terület hozadékának szaporítása által köteles a földművelő a szaporodó népesség szükségleteit kielégíteni. Épen ezért visszaélés, ha gabonatermelésre alkalmas talaj legelőnek hagyatik, vagy épen parkká, mulatóhelylyé alakíttatik át.

Én azt hiszem, hogy a földműves osztálynak épen úgy, mint minden más társadalmi osztálynak csak egy gazdasági kötelessége lehet maga és a társadalom iránt. Ez a lehető legnagyobb tiszta jövedelem elérése. E célzt sokszor épen a nyers hozadék csökkentése, a termelés megszorítása által fogja elérni, s ha fölhágy egy oly termelési ággal, mely közbejött körülmények, például az árak csökkenése következtében, többé nem jövedelmező, ez által nemcsak maga iránt teljesíti kötelességét, hanem a társadalom iránt is.

Nagyon gyakran hangsúlyozzák nálunk intensiv gazdaságnak, beruházásoknak, a termelés fokozásának szükségét, a nélkül, hogy mindig elég nyomatékosan hozzá tennék azt is, miszerint ennek csak ott, és annyiban van jogosultsága, a hol és a mennyiben a bevételi többlet annak költségeit fölülmúlja s nemcsak a nyers hozadék, hanem a tiszta jövedelem is emelkedett. Sok úgynevezett mintagazdaság dolgozott már deficittel s károsította gazdáját, és vannak sokan, kik hazafiúi érdemnek tekintik még a nem jövedelmező beruházásokat is. Pedig ilyenek által nemcsak magunknak okozunk kárt, hanem a közügynek is, midőn veszteséggel járó vállalatba fektetünk oly tőkét, mely más téren haszonnal lett volna fölhasználható.

A nemzeti vagyon és jövedelem az egyes polgárok vagyonának s jövedelmének összegéből áll; fokozza mindenki saját jövedelmét, a nemzeti vagyonosodást ezzel mozdítja elő.

Valamely ország mezőgazdaságának ép oly kevésbé kötelessége annyi marhát, húst, gyapjút, állítani elő, mennyit annak fogyasztó közönsége szükségel, mint a hogy nem kötelessége az iparnak annyi ruhát, bútort, gépet stb., készíteni. A nemzetek közötti munkafelosztás, a mai védvamos áramlat minden erőlködése daczára föltartóztathatlanul halad előre; mindenik nemzet azt termeli a lehető legnagyobb mennyiségben, mit legolcsóbban állíthat elő, s ily árúkbán mutatkozó fölöslegével veszi meg azon czikkeket, melyek otthoni előállítására haszonnal nem jár.

Semmi kapcsolat nincs valamely ország nyerstechny-szükséglete s azon mennyiség közt, melynek előállítása mezőgazdaságától megvárható. Nálunk bizonyára gyarlón teljesítené a földművelés kötelességét, ha csak a belfogyasztást elégítené ki, Angliában örültség volna annyi élelmiczikk termelését kívánni tőle, mennyire Anglia népességének szüksége van. És épen

Angliában a gabonavámok eltörlésekor állott be azon eset, hogy a gabonatermelés azon mérvben, azon költséggel, melylyel addig üzetett, nem volt haszonnal tovább folytatható. Ily viszonyok közt, daczára a népesség szaporodásának meg kellett a gabonatermelést szorítani, s az angol gazdaközönség midőn ezt tette, midőn szántóföldjei jó részét legelővé, rétté alakította át, nem visszaélést követett el, hanem kötelességét teljesítette.

Tisztán gazdasági szempontból sem a hozadék, hanem a tiszta jövedelem fokozása képezi tehát a mezőgazdaság föladatát, de e gazdasági föladat, e gazdasági érdek sem lehet mindig kizárólag irányadó.

Nem zárhatja az ki a földnek közvetlen élvezeti célokra való fölhasználását. Mindenkinek joga van vagyona egy részét közvetlenül használati célokra, életének kellemesebbé, szebbé, tételére fordítani; senkinek nem jut eszébe megütközni azon, ha gazdag emberek szép, kényelmes palotát építenek s értékes tárgyakkal, képekkel stb., díszitik föl. A vagyonszerzésnek semmi értelme nem volna, ha az nem vezetne életünk szebbé tételére, fokozott igények kielégítésére s józan határok közt mozgó luxus jogosultsága kérdés tárgyát nem képezheti. Már pedig a luxusnak egyik legegészségesebb, legszebb formája az, mely az otthonnak, a falusi lakásnak szépítésére, s a természet szépségeinek a legmagasb cultura közepett való elővarázslására irányúl. A szegény ember udvarát díszítő rózsatő, mint a gazdag ember parkja az emberi lélek legszebb hajlamait elégíti ki, s a legtisztább örömök forrása.

De még sokkal nyomatékosabban kell az egyoldalúan gazdasági fölfogás ellen tiltakoznunk egy más szempontból:

A földbirtok természeténél fogva valamely helyhez, országhoz lévén kötve, birtokosa s ez ország viszonyai, jogai s terhei, jó vagy balsorsa közt elszakíthatatlan kapcsolatot létesít, s ez által az állampolgári kötelék s a kötelességérző hazaszeretet legbiztosabb, legállandóbb alapját képezi. Már pedig valamely ország területe adott mennyiség, mely birtokosainak igyekezete által nem szaporítható. E területnek hány birtokos között s minő arányban való megosztása tehát az ország gazdasági és politikai erejére, társadalmi és állami szervezetére mérvadó befolyást gyakorol. Ennélfogva minden, mi a földbirtokos helyzetét általában s a kis és nagybirtok közötti viszonyt különösen

érinti, mélyen belenyúl az ország társadalmi s politikai viszonyaiba.

Az agrárius kérdések e socialis és politikai oldala első sorban veendő azok megítélésénél figyelembe, s a jelen munka által felölelt kérdések taglalásánál e socialis s politikai szempont lesz ránk nézve első sorban irányadó.

III.

Kisbirtokosaink állítólagos elszegényedése, pusztulása két oknak tulajdoníttatik rendszerint: a birtok-elaprózásnak s eladósodásnak. E bajok közül az előbbit birtokminimum s megfelelő örökösödési jog, az utóbbit a földbirtok fölötti szabad rendelkezés s a hitel megszorítása által vélik agráriusaink orvosolhatni.

Statisztikai adataink hézagossága nem engedi birtokviszonyaink fejlődésének pontos constataálását. Galgóczy mezőgazdasági statisztikájának összevetése Keleti adataival vezette Földest s az ő nyomán gróf Széchenyi Imrét azon meggyőződésre, hogy erősen haladunk a birtok-elaprózás felé.

Számításaik alapos kritikáját nyújtja szerző műve 67—70. lapjain.

Tévedtek Földesek, midőn 40 kat. holdban vették föl egy jobbágytelek átlagos térfogatát, miután az alólalapúl fölvelt 8.437,825 cat. hold termőföld 222,225 telekre oszlott föl, s így egy telek átlagos területe nem egészen 38 hold.

Tévedtek, midőn nem vették figyelembe a Galgóczy által külön kimutatott nemesi és polgári kisbirtokot. Végül és leg-erősebben tévedtek, midőn Keletinek a földbirtokok számára vonatkozó adataiból a földbirtokosok számára vontak le következtetést.

Hogy e számítás mennyire hibás, arra nézve szolgálhatunk egy példával. Sok oly községet ismerek Biharmegyében, melynek lakossága nagy mennyiségű földet vett már meg, kevésbbe jól gazdálkodó szomszédjaitól. Ilyen Geszt, melynek hatvanhét lakosa összesen 250 hold földet bír a szomszédos szalontai határban. Ezek legnagyobb része fertálytelkes gazda, ki itteni 8—9 hold földjét 3—4 hold szalontai földdel egészítette ki. Ezek birtoka mint két törpe birtok szerepel a Keleti-

féle kimutatásban, holott e két parcella ugyanazon birtokos kezében egy tisztességes kiterjedésű parasztbirtokká egyesül. Ilyen Tárkány községe Belényes mellett, melynek szorgalmas magyar lakossága 3—4 határos oláh község földjének tetemes részét megvette. Tárkánynak 2169 lakosa van, s az ezen lakosság kezén levő tárkányi határ mindössze 1525 hold, ha tehát a kataszteri birtokívek alapján teszünk számítást, úgy a tárkányi határ, mint a szomszédos határok csupa törpebirtokost fognak föltüntetni, míg tényleg e sok apró birtok Tárkány jó módú lakosságának kezében egyesül. S hogy az ilyen esetek nem képeznek kivételt az országban, legjobban mutatja az, hogy Keleti 2.486,256 birtokával szemben a népszámlálás csak 1.631,000 földbirtokost tüntet föl.

Föltéve, de meg nem engedve, hogy kisbirtokosaink száma — miként gróf Széchenyi Imre állítja — 1.174,000-ről 1.615,000-re emelkedett s föltéve még azt is — mit pedig ő maga sem állít — hogy a kisbirtokosok kezén levő összes terület nem szaporodott, s hogy ennél fogva egy kis birtok átlagos területe mintegy huszonnyolcz százalékkal apadt, vajon nem ér-e ma $7\frac{1}{4}$ hold jóval többet, mint ért tíz hold a jobbágyság idejében? Hiszen akkor a jobbágy földje használatában a legnagyobb mértékben korlátozva volt, termésének huszonegy százalékat kilenczed és dézma fejében szolgáltatatta be, fölöslegét csak potom áron értékesítette, s zöldség, gyümölcs, tej, tojás stb. mi ma ezerek és ezerek keresetforrását képezi, említésre méltó jövedelmet nem szolgáltatott.

A cultura haladása, jobb gazdálkodás meghonosulta, forgalmi és fogyasztási viszonyok fejlődése s a jobbágyi termék és munkatartozások eltörlése alapján átalakította a parasztság anyagi helyzetét, s joggal mondhatjuk, hogy többet kereshetni ma öt hold földön, mint ezelőtt negyven évvel kétannyin.

De bár általában véve nem haladunk is a túlságos birtok-elaprózás felé, ez átlagos eredmény korántsem zárja ki azt, hogy egyes helyeken erős birtok-elaprózással találkozunk. Valóban megfoghatatlan szerző azon állítása előttem, hogy nálunk, hol 30—40,000 holdas birtokok vannak, a birtokok eltörpüléséről beszélni egyszerűen nevetséges. Hisz maga szerző, ugyanezen munkában több helyt említi föl, hogy latifundium és törpebirtok sokszor karöltve jár.

És — bármily bizonytalanok is adataink — kétségtelen

dolog, hogy igen sok oly birtokosunk van, ki magát s családját kizárólag birtokából fönn nem tarthatja. Sok tehát nálunk a törpebirtokos, s a kérdés csak az, káros-e, megakadályozandó-e ez a mi viszonyaink között?

Minden önálló egységet képező gazdaságnak bizonyos kiterjedésre van szüksége, hogy kellőleg fölszerelhető és kezelhető legyen. Túlságos kicsiny birtok magához köti ugyan gazdaságát, de neki elég foglalkozást és keresetet nem nyújt, igásjóság tartását s a kellő trágya előállítását rendkívül nehezé teszi. Ily birtokok elterjedése oly vidéken, hol mellékkeresetre a népnek alkalmja nincs, okvetetlenül a mezőgazdaság hanyatlására, a nép elszegényedésére vezet.

Behatóan foglalkozik szerző a kérdés megoldásának technikai nehézségeivel. Előadja a munka s létminimum közti különbséget, s bizonyítja, hogy a határ mindkét alapelv elfogadása esetében minden egyes egyénnél különböző s általános törvényben meg nem vonható.

Hát én alig hiszem, hogy e nehézségek lényegesek legyenek a kérdés elbírálásánál. Ha tényleg oly viszonyok állnak be valahol, melyek a földbirtok további elaprózását károsná, s ennek megakadályozását szükségessé teszik, a fönt említett nehézségek bizonyára nem tarthatják az államot vissza attól, hogy egy oly korlátot vonjon a birtok-elaprózás elé, mely igen sok egyes esetben alatta vagy fölötte lesz a kellő mértéknek, de a kívánt cél elérését nagyban és egészben biztosítani fogja. Ha tehát a birtok-elaprózás káros volta valahol bebizonyíttatik, mi sem áll útunkban, hogy e baj tovább terjedését megakadályozzuk.

«A létminimumnál végre is tekintetbe volna veendő a mellékkereset» és «szükséges a parcellirozás gyárak és nagybirtokok környékén» úgymond szerző műve 43 és 29. lapjain s ezzel mondta ki a döntő szót e kérdésben.

Alig van vidéke ez országnak, hol a kisbirtokos munkát ne kaphatna a közeli nagybirtokon, s úgy napszámban mint főleg szakmányos munkák, takarás, részes tengeriföldek és fuvarzások teljesítésénél népünk maga s igája számára jelentékeny keresetet talál. Az ország területének 56 százalékát tevő nagybirtok óriás munkásszükségletét mai népességünk csak vajmi gyalrón képes kielégíteni. Földműves népességünk szaporodása mezőgazdaságunk haladásának s fogyasztó közönség hiányában pangó iparunk fölvirágzásának létfeltétele. És nem

lesz nehéz elhatározni, mi jobb, az-e, ha egy változatlan vagy apadó számú parasztaristokratia mellett falusi proletariatus támad e munkaszükséglet kielégítésére, vagy ha falusi lakosságunk legnagyobb része egyúttal földbirtokos is.

Vagy gátat vet a birtokminimum a népesség szaporodásának, vagy a mivel sem bíró proletariatus számát gyarapítja; azok elől pedig, kik egyszer ez osztályba jutottak emberi számítás szerint örökre elveszi a reményt, hogy földbirtokosokká lehessenek.

911,000 zsellércsalád volt 48 előtt hazánkban; hány van ezek között, ki ma legalább 2—3 hold urának mondhatja magát, s ez csakis annak köszönhető, hogy bármily csekély megtakarított pénzével megfelelő darabocska földet vehetett. Népünknek nem erős oldala a takarékoság, de hatalmasan él benne a birtokszerzési vágy: a megfeszített munkának s takarékoságnak ez leghatalmasabb rugója. Munkaviszonyaink között pár hónapi szorgalmas munka könnyen azon helyzetbe juttathat valakit, hogy kifizethesse egy csekély darabka föld árának legalább első részletét, s ez első lépés önkényt vonja a további munkát, a további takarékoságot maga után, míg csak az egész vételár lefizetve nincs.

De hozzuk be a birtokminimumot, tegyük a birtokszerzést lehetetlenné mindenkire nézve, ki aránylag tekintélyes pénzüsszegekről nem rendelkezik, vajon föltehetünk-e annyi előrelátást, annyi önmegtagadást munkásosztályunkról, hogy ládában, vagy takarékpénztárban gyűjtse filléreit éveken és éveken át, míg azok egy egész birtoktest megvételére szükséges összegre föl nem nőttek? Ha megkezdí is ily távoli reményért a megtakarítást, beállnak a nehéz idők, a kísértés pillanatai, s évek keresménye egy pár meggondolatlan óra áldozatául eshetik.

Ha pedig másik oldaláról tekintjük a dolgot, nem jobb-e a bajba került kisbirtokosnak, ha terheitől földje egy részének eladása által menekszik, mint ha adósságait feje fölé gyűlni hagyni kénytelen?

Picziny birtok elárúsítása teszi lehetővé a birtokszerzést a zsellérnek s birtoka részben való megtartását az eladósodott birtokosnak, s a birtokminimum mindkét irányban káros hatást gyakorol.

A birtok-elaprózás káros túlságai megakadályozhatók, a

főnt említett hátrányok előidézése nélkül, oly örökösödési jogi rendszabályok által, melyek a teljes tulajdon és végrendekezési szabadság korlátozása nélkül a földbirtok együtttartására irányulnak. Ilyenek azon német állagörökösödési törvények, melyek szerint a Hufenbuchba bevezetett birtok osztatlanul megy át valamelyik örökösre, de e bevezetésnek kizárólag örökösödési jogi hatálya van, az a teljes tulajdont nem csorbítja, s bármikor visszavonható, s tulajdonképen csak a végrendeletet pótolja.

Mindenütt, hol a kisbirtokosnak mellékkeresete nincs s hol parcellamívelés (szőlő, zöldség stb.) nem folytatható, a birtokok káros szétforgácsolása ellen szükséges lesz ez intézkedés. Be fog-e e helyzet valaha nálunk is állani, az a jövő titka, de kétségtelen dolog, hogy ma épen ellenkezőleg áll a dolog. Mezőgazdaságunknak deficitje van munkáskéz dolgában, ennek megszüntetése, népességünk szaporítása a mai föladat, hogy pedig e népesség mentől nagyobb hányada maga is birtokos legyen, minden szempontból egyaránt kívánatos. Törvényhozásunknak a mai helyzet igényeivel s nem egy netaláni távol jövő szükségével kell első sorban számolnia, s politikánknek a birtok-elaprózás könnyítésére s nem nehezítésére irányulnia.

Kivételes esetekre orvoslást nyújt a végrendekezési jog, mely a birtok zömének egy kézben tartását lehetővé teszi, szükséges volna azonban az életben adott értékek s tett költségek beszámítását széles alapon biztosítani s általában módot nyújtani a dolog oly megoldására, mely a birtokot átvevő birtokost mentől kevesebb adóssággal terheli meg.

A Teleszky-fele örökösödési javaslatban hiában keresünk ily irányú intézkedést, volt azonban abban a minimumot megállapító intézkedések egész sorozata. Legfontosabb ezek között, hogy osztály alkalmából külsőség négy kat. holdnál kisebb darabra nem osztható, s ha a hagyaték oly csekély, hogy kellő számú négy holdas darab abból ki nem telik, úgy az egész birtokot becsáron egyik örökös veszi át, s a többit öt év alatt pénzben elégíti ki.

Az igazságügyminiszteri értekezlet törölte a javaslatnak a természetben való osztály megszorítására vonatkozó intézkedéseit, nézetem szerint igen helyesen.

Mi állana be, ha a hagyaték a javaslat értelmében egy örökös kezére menne át? Az, ki a birtokot átveszi, nyomasztó adóssággal megterhelve kapná meg azt, s ha az átvett birtokot

már is terhelte adósság, úgy aligha fog ez óriás teherből kigázolhatni. A többi testvérek évek folytán, részletekben kapják meg örökségöket. Ez rendszerint nem lesz elég nagy összeg arra, hogy más pályát lehessen vele kezdeni, annyi takarékosagra s előrelátásra pedig rendszerint nem számíthatunk népünknel, hogy ez apránként befolyó csekély összegeket tőkésítse. Csinál velök néhány jó napot magának, vagy a legjobb esetben is elkölti az első betegség vagy drágaság alkalmával. Azután pedig proletár lesz belőle, azzal a keserű öntudattal, hogy ő is gazdának született, de kitúrta a törvény atyai örökségéből. Rohamosan elősegítené az eladósodást, növelné a falusi proleteriatust s támasztana oly elkeseredést az egyenlő osztályhoz szokott népünknel, minőt egy törvény sem, mely az alkotmányos æra alatt hozatott.

IV.

A gazdasági korszakot, melyben élünk, a hitel korszakának szokás nevezni. Óriás arányokban fejlődött az ki a gazdasági élet minden terén. Lendületet vett annak minden faja, a reálhitel csak úgy, mint az üzleti hitel, s a földbirtokot terhelő adósságot gyorsan növekedni látjuk Európa minden államában.

E jelenség nem maradt hatás nélkül a tudományra. Hatalmas áramlat lép föl a német tudományos irodalomban, mely a birtok szabad forgalmát és megterhelhetőségét a földbirtok természetével ellenkezőnek állítva oda concludál, hogy mai, a tőke természetének, igényeinek megfelelő jogi rendünk a földbirtok romlására vezet, azt a tőke szolgájjává teszi.

Mint sok más téren, úgy itt is Stein Lőrincz az, ki mások positiv alapon fölállított tételeit általánosítva, azokat csillogó formába önti s beilleszti jogi s társadalombölcseleti elméletének rendszerébe.

Ennek kulcsát társadalomtana adja meg s ez ismét abban tetőzik, hogy a társadalom életét az azt alkotó osztályok harcza tölti be; ezek mindenike uralomra vágyik a többi fölött, s az, mely az idő szerint legerősebb, saját érdekeinek megfelelőleg, a többi elnyomásával rendezi be az illető állam jogi s politikai intézményeit, ha csak ebben a társadalmi osztályok fölött álló fedelmi hatalom által meg nem gátoltatik.

Messze vezetne tárgyunktól, ha ez áldatlan elmélet taglálásába bocsátkoznánk, mely utoljára is avval egyértelmű, hogy szabad államformák csak osztályuralomra s a gyöngébb osztályok kizsákmányolására vezetnek, s hogy ez utóbbiak csak a fejedelem erős kezétől várhatnak igazságot és oltalmat.

De nem is hiszszük, hogy erősebb gyökeret verhessen az minálunk.

Szabad államformához hazafiság, kötelességérzet, s mire csak az angolnak van jó kifejezése: «public spirit» szükséges, oly fölfogás és oly erzület, melynel fogva mindenki a közérdek álláspontjára áll, midőn valamely politikai cselekményt teljesít, s a közélet terén nem anyagi érdekei által vezetteteti magát. Hol egyének és osztályok saját érdekeik kielégítését a többi osztályok rovására kívánják az államtól, hol a politikai pártok ez osztályérdekek alapján csoportosúlnak s küzdelmeik czélját nem az államélet egy vagy más irányban való fejlesztése, de ez érdekek egyoldalú érvényre emelése képezi, ott állani fog Stein elmélete, de ott «rothad valami Dániában» s meghúzták a politikai szabadság fölött a halálharangot.

A magyar politikai pártokat politikai elvek, a követett politikai irány helyeslése vagy helytelenítése, a kormányon levő egyének iránti bizalom vagy bizalmatlanság, s nem társadalmi osztályérdekek választják el egymástól. Kepviselve látjuk valamennyiben társadalmunk minden osztályát. Már maga e tény kizárja azt, hogy bármelyiknek kormányra jutása egy osztály uralmát s a többi elnyomását vonja maga után.

Igaz volt — s nem is olyan régen — egy idő, midőn egy osztály kezében volt minden politikai jog és hatalom. Ez osztály félszázados harcztot vívott saját előjogai ellen, a többi osztályok érdekében. A jobbagyság fölszabadítását, a polgárosztályt megkötő magán- s közjogi békák leoldását, szóval a modern magyar társadalom megteremtését nem az osztályok fölött álló államfő, hanem ennek ellenére a magyar nemesség vitte keresztül.

Társadalmi elméletén sarkallik Stein agrárius elmélete is. Szerinte ma az ingó tőke, a capitalismus, uralkodik; ez alkotta meg jogunkat s ennél fogva e jog a tőke uralmát s a földbirtok szolgáltatását alapítja meg.

Ha ez állításra concret alapot, positiv érveket keresünk, úgy Rodbertusra kell visszamennünk.

Rodbertus szerint mai jogrendszerünk mellett

1. a földbirtok szükségképen eladósodik, és

2. az eladósodott földbirtokost a kamatláb ingadozása s a tőke fölmondhatósága szükségképen tönkre juttatja.

A mi ez utóbbi tételt illeti, úgy ez fölmondható kölcsönökről teljes mértékben áll, melyek bármikor tőkében visszakövetelhetők, vagy kamatlábuk kedvezőtlen viszonyok közt fölmondás útján fölemelhető. De maga a szabad forgalom megtalálta az utat e bajok orvoslására. A záloglevélben s ezzel kapcsolatos törlesztési hitelben oly eszközzel bírunk, mely a hitelező igényeit teljes mértékben kielégíti s megfelel a földbirtok természetének is, s a földbirtokos érdekeire nézve legalább is oly kedvező, mint Rodbertus rentenbriefjei.

Visszatérve az első tételre, a földbirtok eladósodásának okaival behatóan foglalkozik Rodbertus.

Elenyésző csekélység szerinte azon teher, mely elemi csapások, rossz gazdálkodás vagy beruházások következtében állott elő, a földbirtokon fekvő teher legnagyobb része birtokváltozásokra vezethető vissza s örökrész- és vételár hátrálékokból áll. Ezek az eladósodás azon nemei, melyek Rodbertus s követői szerint szabad forgalom mellett multhatatlanul jelentkeznek s a földbirtokos osztály romlására vezetnek, s habár Stein és Schäffle fölemlítik is harmadikúl a beruházási hitelt, egyetértenek mégis abban, hogy ez utóbbi csak alárendelt fontosságú.

És valóban merész állítás is volna azt mondani, hogy a beruházás céljából fölvett fölmondhatatlan, törlesztéses kölcsönök intézménye veszélyes a földbirtokos osztályra nézve. Épen korunkban nélkülözhetetlen szüksége van mezőgazdaságunknak a tőkére, s kinek elegendő saját tőkéje nincs, életkérés, azt lehetőleg olcsón kölcsön megkapnia. Ha célszerűen használtatott föl e pénz, úgy a birtok fölemelt jövedelmében eo ipso előáll az alap, melyből az évi járulék kifizethető, ha pedig a beruházás kellő hasznot nem eredményezett s a járulékok fizetése súlyosan nehezedik a földbirtokosra, ezt csakis saját hibás számításának tulajdoníthatja s épen oly kevésbé támadhatja meg a jelzálog-hitel intézményét, mint a hogy a kereskedő nem fogja a váltóhitelt megtámadni azért, mert egyeseknek, kik a kölcsön vett pénzzel helytelenül vagy szerencsétlenül speculáltak, tönkre jutására vezet.

A mi pedig a két első eladósodási okot illeti, az örökrész-hátralékok kizárólag a földbirtokos osztály körében némely helyt dívó helytelen örökösödési szokás kifolyásai, mely a vagyonban való egyenlő örökösödést a birtok együttmaradásával akarja összekötni. A birtokot átvevő örökös helyzete persze veszélyes lesz igen sok esetben. Egy értéke három negyed vagy négy ötöd részéig megterhelt birtok tulajdonosának vagyoni helyzete hajszálon függ; egy rossz termés, egy pillanatnyi válság elég menthetetlen tönkretűntetésére. De kit vádolhat a földbirtokos osztály a helyzet előidézéseért mást, mint önmagát?

Helyezze magát az öröklagyó vagy az egyenlő örökösödés vagy a birtok együtt maradásának álláspontjára. Az első esetben osztsa föl birtokát természetben örökösei közt, a másodikban korlátozza többi örököseit legalább a köteles rész mértékére, hogy a birtokban maradó örökös helyzete elviselhető legyen, de ha e megoldások egyikét sem fogadja el, ha fonák intézkedései által tarthatatlan helyzetbe sodorja örökösét, akkor ne másokat tegyen saját bótorságáért felelőssé, ne az intézményekben keresse a hibát.

A vételár-hátralékok veszélyességét több példával igazolja Rodbertus. Ezek mindenike abból indul ki, hogy vagy épen semmi, vagy nagyon csekély készpénz-fizetés történik s a vételár egészen vagy túlnyomó nagy részben mint adósság a birtokon marad.

Én sokkal tovább megyek Rodbertusnál s föltétlenül azon meggyőződésben vagyok, hogy az ily birtokvétel — fedezetül szolgáló egyéb vagyon hiányában — a legritkább esetekben fog jól végződni, de hozzáteszem azt is, hogy az ily birtokvétel a speculációk legmerészebb s legkevésbébbé solid fajához tartozik. Vagyon nélkül nagy birtokra szert tenni, csak igen nagy szerencsével, igen nagy kockázatok közt lehet; ki ily merész üzletbe vágva, abban nyakát szegi, ismét ne másban, de saját magában keresse a hibát.

Foglaljuk össze a mondottakat.

A német agráriusok az eladósodás forrását főleg az örökrész- és vételár-hátralékokban találják. Amaz, a földbirtokos-osztály helytelen örökösödési szokásának, emez ugyanezen osztály könnyelmű birtokvásárlásának kifolyása. A lehetőséget e hibák elkövetésére — igaz — a birtokszabadság adja meg, de ez alapon azt állítani, hogy mai jogrendünk dönti a földbirtok-

kos osztályt veszélybe s hajtja a tőke szolgálatába, egy némely füleeknek kellemesen hangzó, de valóban üres phrasis csak, mely a modern intézmények s a tőkés-osztály elleni meddő elkeseredés szítására, a társadalmi osztályok egymással szembeállítására alkalmas jelszó lehet, de a földbirtokos osztály bajainak valódi forrását föl nem deríti, azok elhárítására segítséget nem ad.

És végül, ha áll is, hogy e két okból óriás teher háramlík a földbirtokos osztályra Németországon, úgy ez csakis specialis német viszonyokból ered, s csak ott és annyiban áll, a hol s a mennyiben azon viszonyok léteznek. Az e specialis viszonyok alapján tett észlelet alapján azon általános tételt állítani föl, hogy a szabad földbirtok mindig, mindenütt eladósodik, egyike ismét azon hamis általánosításoknak, a melyekkel Steinnál s követőinél annyiszor találkozunk.

A mi minket illet, örökösödési jogunk a természetbeli osztályt teszi szabálylává, s bár a főleg népünknel dívó örökösödési szokásokat, fájdalom, csak igen tökéletlenül ismerjük, a mennyire e sorok írója informálhatta magát, oly eljárásra, mely a hagyaték tárgyát képező birtokot tetemes követelésekkel terhelve, adná át egy örökösnek, nem akadunk népünknel sehol. Bátran állítható tehát, hogy örökrész-hátrálékok igen kis szerepet játszanak telekkönyveinkben. Vételár-hátrálékok gyakrabban fordulnak elő, de főleg azon vidékeken, hol népünk határozottan halad és gyarapodik. Ott, hol igazán nyomasztó az adósság, vételár-hátrálékok csak a legkritkább esetekben fordulnak elő. A német agrárius eszmék magyar apostolai teljesen elvesztik tehát a talajt lábuk alól, melyből azok Németországon kinőttek.

De lássuk, minő mentőeszközöket ajánlanak a német agráriusok a birtokszabadságban rejlő veszélyek ellen.

És itt már vegyünk búcsút a jó öreg Rodbertustól. Az ő — igen komoly, igen jelentékeny — terve a reálhitel reformja tárgyában, mely megmarad a birtokszabadság alapján, s az egyént se tulajdonában, se hitelében nem korlátozza, a mai kor embereinek már nem elég merész. Most a nagyszabású reformerek, a nagyszabású politikusok korában élünk; ki gondolna a korlátolt elmékkel, kik foltozgatva javítják a létezőt, midőn nagy szellemeknek vagyunk bővében, kik megreformálják társadalmunkat: *«in capite et membris»*.

A mi pedig a két első eladósodási okot illeti, az örökrész-hátrálékok kizárólag a földbirtokos osztály körében némely helyt dívó helytelen örökösödési szokás kifolyásai, mely a vagyonban való egyenlő örökösödést a birtok együttmaradásával akarja összekötni. A birtokot átvévő örökös helyzete persze veszélyes lesz igen sok esetben. Egy értéke három negyed vagy négy ötöd részéig megterhelt birtok tulajdonosának vagyoni helyzete hajszálon függ; egy rossz termés, egy pillanatnyi válság elég menthetetlen tönkreváltatására. De kit vádolhat a földbirtokos osztály a helyzet előidézéseért mást, mint önmagát?

Helyezze magát az örökhagyó vagy az egyenlő örökösödés vagy a birtok együtt maradásának álláspontjára. Az első esetben osztsa föl birtokát természetben örökösei közt, a másodikban korlátozza többi örököseit legalább a köteles rész mértékére, hogy a birtokban maradó örökös helyzete elviselhető legyen, de ha e megoldások egyikét sem fogadja el, ha fonák intézkedései által tarthatatlan helyzetbe sodorja örökösét, akkor ne másokat tegyen saját botorságáért felelőssé, ne az intézményekben keresse a hibát.

A vételár-hátrálékok veszélyességét több példával igazolja Rodbertus. Ezek mindenike abból indul ki, hogy vagy épen semmi, vagy nagyon csekély készpénz-fizetés történik s a vételár egészen vagy túlnyomó nagy részben mint adósság a birtokon marad.

Én sokkal tovább megyek Rodbertusnál s föltétlenül azon meggyőződésben vagyok, hogy az ily birtokvétel — fedezetül szolgáló egyéb vagyon hiányában — a legritkább esetekben fog jól végződni, de hozzáteszem azt is, hogy az ily birtokvétel a speculációk legmerészebb s legkevésbébbé solid fajához tartozik. Vagyon nélkül nagy birtokra szert tenni, csak igen nagy szerencsével, igen nagy kockázatok közt lehet; ki ily merész üzletbe vágva, abban nyakát szegi, ismét ne másban, de saját magában keresse a hibát.

Foglaljuk össze a mondottakat.

A német agráriusok az eladósodás forrását főleg az örökrész- és vételár-hátrálékokban találják. Amaz, a földbirtokos-osztály helytelen örökösödési szokásának, emez ugyanezen osztály könnyelmű birtokvásárlásának kifolyása. A lehetőséget e hibák elkövetésére — igaz — a birtokszabadság adja meg, de ez alapon azt állítani, hogy mai jogrendünk dönti a földbirto-

löm a község ó-germán jogait, de a XIX. század hitelszervezetét talán mégis bajos lesz azokra fektetni.

Mindkét javaslat a hitelszövetkezetek általánosítását czélozza, s monopoliumot ad azoknak a hitelszükséglet kielégítésére. Ki kölcsönre szorúl, tartozik a hitelszövetkezetbe belépni, annak tartozásaiért egyetemes felelősséget vállalni, s hitelszükségletének kielégítése akkor is az intézet vezetőinek jó indulatától függ.

Kik a hitelintézet vezetői? A község néhány tekintélyes gazdája, kellő számú hatósági közeggel párosulva. Minő szép tere nyílik a sógorság-komaságnak s a hatósági pressiónak. Vigyázzon, kinek kölcsönre van szüksége, hogy amazokkal jó cimboraságban, a hatóság előtt pedig „gut angeschrieben” legyen.

Szép eszme az is, hogy a melioratiók czélszerűsége fölött a hatóság határozzon, az állapítja meg, mit s hogyan változtasson a gazda birtokán.

De ez mind semmi azon gondolathoz képest, mely a hitelszövetkezetekben egyesít boldogot, boldogtalant s az egyetemleges felelősséget állapítja meg minden községben, minden hitelre szoruló egyénre.

Hatalmas fegyver az egyetemlegesség, kitűnő intézmény az ezen alapuló hitelszövetkezet, de csak akkor, ha szorgalmas, hitelképes egyének szabad egyesülése az, mely minden nem odavaló elemet távol tarthat magától. Ha azonban elszegényedett, indolens, könnyelmű népségből alakúl hitelszövetkezet, úgy az egyetemlegesség segélyével kapott hitel sokkal alaposabban, sokkal általánosabban tönkre fogja tenni, mint teszi az uzsora. Stein terve pedig azon néhány életrevaló embert is, ki esetleg egy ily községben található, belekényszeríti a szövetkezetbe — mert hiszen mástól nem kaphat hitelt — s beledönti az általános bukásba épen azon elemet is, mely addig helyt állott, s a pusztulók helyét legalább részben betölthetné.

Mit nyerne a földbirtokos e hitelszervezettel?

Hitele quantitative és qualitative meg lenne szorítva. Kinek más célra kell, vagy nagyobb mérvű hitel, ezt vagy épen nem, vagy csak a legexorbitánsabb (mert teljesen bizonytalan) uzsora útján fedezheti.

Belevonatik egy oly kényszerű egyetemlegességbe, mely öt fű-fa adósságaiért felelőssé teszi.

Ehhez járúl Schöfflénél a testületi szervezetnek oly apparátusa, mely a kezelést három forum kezelési költségeivel drágítja meg, ehhez járúl a hitel céljának hatósági megállapítása, fölhasználásának ellenőrzése, mi az egyénből minden iniciatívát, minden felelősségérzetet kiöl, s a magánéletet folytonos beavatkozásnak, tűrhetetlen secaturáknak teszi ki.

Schöffle azzal dicsekszik, hogy javaslata nemcsak nem ellenkezik a szabadsággal, de sőt pozitív irányban fejleszti azt tovább, s így mai szabadelvű intézményeinkkel szemben nem hátramenetelt, de haladást képez. Mindenesetre érdekes látni, mit ért Hohenwarth volt kollégája pozitív szabadság s előrehaladás alatt, de ebből a haladásból, ebből a pozitív szabadságból bizonyára nem kér a szabadság egy valódi barátja sem.

Magyarországon mintegy 8—10 éve annak, hogy nagyobb érdeklődés kezd e kérdések iránt nyilvánulni, s hogy hangosabban, általánosabban halljuk földbirtokosaink eladósodását, elszegényedését panaszolni.

Az 1873-diki krach s ebből kifolyólag a hitelnek mód nélküli megdrágulása rossz gazdasági évek egész sorozatával esik össze, s az ország tetemes részében árvizek s más elemi csapások teszik a bajt még súlyosabbá. Az alkotmányos ara kezdetén általánossá vált vérmes gazdasági reményeket keserű csalódás követi, s ki csak kissé későn ábrándul ki, a közelmúlt illusiót drágán fizeti meg.

Kétségtelen tény, hogy földbirtokos osztályunk gazdasági helyzete a hetvenes évek derekán országszerte rosszabbra fordult. Kritikus idők következtek kis- és nagybirtokosra, aggasztóan nőtt az adósság, s burjánzott föl az uzsora.

Busásan fölhasználtatott e helyzet a nagy adók, az átkos közösgy s még átkosabb kormány elleni agitációra mindjárt eleitől fogva, de agrárius jelleget csak jóval később öltött e mozgalom.

Mindnyáján emlekszünk az 1882—83-ban történtekre.

Három tanulni vágytól s nemes buzgalomtól áthatott fiatal főúr tanulmány-utat tesz Amerikában. Bal csillagzatuk Meyer Rudolf-fal hozza őket össze, e nagy olvasottsággal, s dialektikai ügyességgel rendelkező német pamphletistával, ki — tőkét faragva magának Bismarck üldözéséből — mint a conservatív ügy mártyrja élösködött az osztrák arisztokratia reactionarius árnyalatán s az ultramontán reactionarius lapokba írt több

szenvedélyességgel, mint igazságszeretettel. E kétes értékű tudós vezetése alatt ismerkednek meg a *Homestead and Exemption* törvényekkel, s azokkal a pusztuló magyar parasztsággal megmentésére sietnek.

A kiegyezési tárgyalások rég letűntek volt a napirendről; Bosznia kezdett kétélű fegyvernek bizonyulni, melylyel az vágta meg kezét, ki avval támadni akart; a corruptióról szóló láрма s ezzel kapcsolatos botrányhajhászat egy-két szerencsétlen ember vérébe s azon útalatos sártengerbe fuladt bele, melybe annak hősei politikai ellenfeleiket akarták volna belemártani, szóval elkopott minden hálás ellenzéki fegyver, s mint vízbehaló a szalmaszállhoz kaptak némelyek ez új agitacionalis eszközhöz.

Innen a mohóság, melylyel az új eszméket fölkarolják.

Röpiratok s hírlapi cikkek követik egymást, sötétnél sötétebb színbe festve a mezőgazdaság helyzetét, reménytelennek állítva a földbirtokos osztály jövőjét, ha csak — a mai szabadelvű jogrenddel szakítva — azon férfiak vezérlete alá nem áll, kik a vészthozó szabadságtól hivatvák őt megmenteni. Széltire ócsárolják a 48-diki vívmányok egyik legfontosabbikát, a birtok- és hitelszabadságot, dicsőítik az úrbériséget, s a legenyhébb vád, mivel ellenfeleiket illetik az, hogy nem a nép javát, de a tőkepenészek érdekeit tartják szem előtt.

Az úgynevezett reformtervek közül a *Homestead* törvények álltak ekkor előtérben. A gazdakör ülést tartott a kérdés megvitatására, s e vitában, melyben többen vettek részt közéletünk kiváló férfiai közül, alig egy-két hang emelkedett határozottan ez intézmény ellen. E sorok írójának az volt egyik első szereplése a nyilvánosság terén; alig fogja azon megdöbbenést valaha elfeledni, mit érzett, oly férfiakat látva ez eszme mellett állást foglalni, kiknek tehetségeiről igen nagy véleménye volt, tevékenységétől nagy és hasznos hazafiúi szolgálatokat várt a jövőben.

A helyzet azóta teljesen megváltozott; az egész agitáció magától elenyészett. Van 2—3 éve, hogy a *Homestead* szót kiejteni sem hallottuk, s kik oly lelkesedéssel karolták föl azt, magok siettek a feledés homályába temetni.

Pólya műve gondoskodik róla, hogy halottaiból föl ne támadjon.

Azokkal szemben, kiknek a javaslat reactionarius szaga

nem tetszett, mindig arra történt hivatkozás, hogy hiszen a szabad amerikai köztársaság talaján nőtt föl az intézmény, mi az amerikaiaknak elég szabadelvű, az nekünk is eléggé az lehet. És természetes, hogy ez utalás az amerikai példára a legtöbb emberre igen nagy hatást gyakorolt.

Csakhogy ezzel az amerikai példával igen furcsán vagyunk:

A mi agráriusaink bevallott célja a kisbirtokos osztályt védni a tőkével szemben, melynek szabad forgalom mellett menthetetlenül áldozatul esik. E cél elérésére ajánlottak oly intézkedést, mely a kisbirtokos földjét s szükséges felszerelését minden esetben elvonja a végrehajtás alól.

Amerikában csakis családjával egy háztartásban élő egyéneknek lehet homesteadje, s a nő bejegyezésével az ily homestead is elzálogosítható s végrehajtás alá vonható. Az amerikai homestead törvények célja e két pontból világosan kivehető:

A nőt, a családot védik azok a férj pazarlása, könnyelműsége, merész üzérkedése ellen — s ezt a házasságok közt főnálló vagyonszövetség ott igen szükségessé is teszi — de nem a földműves osztályt a tőkessel szemben. Az amerikai farmer bizonyára jól nevetne azon, hogy a törvénynek kell őt a tőke ellen védelmeznie.

Ha ez utóbbi célzt akarjuk elérni, úgy ki kell terjeszteni a mentességet minden kisbirtokra, s föntartani azt a nő bejegyezése daczára is, de akkor aztán megszűnik a hasonlóság e törvény s az amerikai intézmény között, s az amerikai példára hivatkozni nincs többé jogunk.

Gróf Andrássy Géza úgynevezett *Homestead* javaslatának lényege az, hogy «a negyed telektől négy telekig terjedő mezőgazdasági birtok jelzálogul való lekötése betiltassék, s az a végrehajtás alól megmentessék».

Mi volna ez intézkedés gyakorlati eredménye?

Gyakran hangoztatták annak indítványozói, hogy földműves osztályunk legnagyobb része teljesen el van adósodva. Már pedig az új törvénynek visszaható eredménye nem lehet, a régi adósságokkal szemben a mentesség nem érvényesülhet s így azokon, kik ma el vannak adósodva, nem segít. Ennélfogva azokra, kik valóban veszélyes helyzetben lehetnek, a törvény hatálya ki sem terjedhet.

Azoknak — kiknek semmi szükségök reá — biztosítaná

ugyan vagyonát egy esetleges végrehajtás veszélye ellen, de megfosztaná őket éppen ez által az olcsó hitel minden jótételményeitől.

Ez ellenvetésre azt válaszolják agráriusaink, hogy hiszen nyitva marad a személyes hitel kisbirtokosaink előtt, forduljanak ehhez, ha reálhitelöket elvesztették. Nem tehetek róla, önkénytelenül eszembe jut az adoma Marie-Antoinette királynőről, ki midőn egy párisi zavargás okát kérdezve azon választ nyerte, hogy kenyere nincs a népnek s az éhség miatt van elkeseredve, fölkiáltott: «szegények, hát miért nem esznek kalácsot».

Ki a vidéki hitelviszonyokat csak némileg ismeri, ki tudja minő föltételek mellett jut népünk még jelzálog-kölcsönökhöz is, és hány százalékot fizet váltókölcsöneiért, holott e váltók fedezetéül ott van végső esetben a három aláíró fekvő birtoka is, szépen meg fogja köszönni a személyes hitel ama kalácsát. Különbén is furcsán hangzik e tanács éppen azok szájából, kik a váltóképesség megszorítását követelik, s azon — alapjában helyes, bár általok tévesen általánosított — elvet hangsúlyozzák, hogy a földbirtok természetének hosszú törlesztésre szóló, fölmondhatatlan kölcsönök felelnek meg.

Mit érünk el népünk hitelének eme megrontása által?

A szorosan vett beruházási hitel, fájdalom nagyon kis szerepet játszik ugyan még, főleg kisbirtokosainknál, de annál fontosabb missiót hivatvák a jószágvétel céljából fölvett kölcsönök betölteni.

Kivált alföldi népünknek erős szenvedélye ez. A paraszt ember, a mint néhány forintot félretett, iparkodik egy-két köbös földet venni azon magának. A vételár nagy részét kölcsönből fedezi, s e terhet pár évi megfeszített munkája gyümölcseivel törleszti le. Végzetessé válhatik e birtokszerzési vágy olyanokra nézve sok esetben, kik — túlmenve a kellő határon — oly terhet vállalnak magokra, mely egy-két rossz esztendő bekövetkeztével elviselhetetlenné válik, de az ily esetek kivételt képeznek s az ily birtokvételi adósságok nagyban és egészben népünk haladásának, vagyonosodásának hatalmas eszközei. Azon sok nagybirtokot, mely az utolsó húsz év alatt kisbirtokosok kezébe ment át, nem vehették volna meg a hitel segítsége nélkül, s általában az, hogy szegény ember földet vehessen, hitel nélkül nem képzelhető, s ha a hitelbe vásárlást bármi módon

megnehezítjük, úgy eladó kisbirtokra nem marad más vevő, mint egy-egy terjeszkedő nagybirtokos, egy-egy meggazdagodott parasztgazda, s mindenekfölött a falu Rotschildja.

De ha szükséges népünknek a hitel helyzetének javítására, életkérdés az reá nézve, ha bajba jutott. Számos jó tulajdona van a magyar népnek, de az előrelátó gondosság nem tartozik ezek közé. Képes bámulatos munkaerőt kifejtetni, s óriás nélkülözést elviselni, de szoros szükségletét meghaladó keresményét félre nem teszi, s ha szükségletét fedezve véli, munkába nem áll.

Épen ezért minden baleset, drágaság vagy más oly körülmény, mely számításai körén kívül esett, könnyen idéz oly deficitet elő, melyet csak adóssággal lehet fedeznie. Könnyű dolog a fogyasztási hitelt kárhoztatni, helyes dolog az ellen föllépni s oda törekedni, hogy mentől ritkább esetben legyen szükség reá, de ha egyszer ez az elodázhatalan szükség beállott, úgy annak bárhogy, bárhonnan is be kell szereztetnie. Akkor már pénzre s nem erkölcsi leczkékre van szükség, s a kérdés nem az többé, vegyünk-e föl pénzt vagy sem, hanem az, minő föltételek mellett kaphatjuk meg a pénzt, melyre mulhatatlanul szükség van. Ha tisztességes kamatra kaptuk, úgy minden jóra való ember visszafizetheti azt a következő termésből, vagy drágább munkaidő alatti keresményéből, ha azonban bezárul a tisztességes kölcsön útja előttünk, s az uzsorára szorulunk, úgy teljes tönkrementünk a legtöbb esetben csak idő kérdése.

Már pedig a végrehajtás alól való mentesség nemcsak a tisztességes kölcsön útját zárja el, de az uzsorát is sokkal súlyosabbá teszi. Épen e mentesség tetemesen növeli a kölcsönadó risicóját, azt a risicót pedig a kölcsönvevőnek kell megfizetnie, ha tehát az ilyen mentesített otthonnal bíró boldog ember egyszer kölcsönre szorúl, úgy menthetetlenül az uzsorások kezei közé kerül, s rövid idő alatt mindent elveszít, mi a mentesített otthonhoz nem tartozik.

Az igaz, megmarad földjének s a nélkülözhetetlen fölszerelésnek birtokában. Eltengetheti ebből életét, de csakis tengetheti, mert hiszen Damocles kardjaként függnek a kifizetetlen adósságok feje fölött, s ha többje terem egy zsák búzával, többje nő fel egy bornyúval, mint a törvény által mentesített, hitelezője teszi reá kezét.

Hogyan kívánjunk szorgalmat, kitartást, takarékoságot ez embertől? Hiszen ha ereje megfeszítésével javítja földjét, fokozza termését, ha takarékosan meggyűjti munkája gyümölcseit, más veszi el e szorgalom és takarékoság jutalmát, másnak zsebébe jut az el nem pazarolt fölösleg. Azt, mije megvan, senki el nem veheti tőle, ennél többet pedig nem szerezhet magának, miért dolgozzék, miért takarékoskodjék tehát? A leg-erősebb akarat, a legszilárdabb jellem eltompúlna ily viszonyok között, ezek gyümölcse csak tunya, indolens fatalismus lehet.

Hogy aztán egy ilyen birtokos megfelel-e azon eszménynek, mely e javaslat indítványozói előtt lebegett, s hogy oly parasztosztályt fog-e a javaslat föntartani, mely kötelességeit maga s a társadalom iránt híven betöltheti, mely erőt merítve a földből, melyet bír és mível, erő forrása nemzetére nézve is, azt ítélje meg minden elfogulatlan olvasó.

Vessünk e törvény hatására még egy pillantást.

A már is eladósodott birtokra teljesen hatálytalan maradna az; azoknak pedig, kiknek birtoka tehermentes, megrostaná hitelét, s ez által nemcsak a vagyonosodást, az előrehaladást nehezítené meg reájok nézve, de ha bármi okból kölcsönre szorultak, az uzsora karjaiba hajtaná. Ki egyszer idáig jutott, elvesztené rövid idő alatt mindenét, mit a törvény nem mentesít, s kifizetetlen adósságokkal maradna terhelve. Mindinkább szaporodnék tehát az oly birtokosok száma, kik vegetálhatnak ugyan birtokukon, de sorsukon javítani nem tudnak, előre nem haladhatnak, s kikből ez állapot szorgalmat s takarékoságot egyaránt kiöl.

Hosszasabban foglalkoztunk e szerencsétlen eszmével, mint talán szükséges lett volna. Mélyen alszik most e kérdés, s reménylhető, hogy nem is fog újból fölébredni. De annak egész ferdeségét, egész veszélyességét kimutatni, még sem fölösleges. Bár tenné e példa bizalmatlanabbakká az embereket saját kedvenc eszméik s mások honboldogító tervei iránt!

Vegyünk búcsút ez elméletektől s térjünk vissza a tényekhez.

A földbirtok megterheltetéséről szóló adatok évről évre emelkedő számokat tüntetnek föl általában egész Európában s hazánkban is. Ez emelkedő számokat szokás földbirtokunk eladósodásának, népünk elszegényedésének bizonyítékai gya-

nánt fölhozni. Úgyde a jelzálogi terhekre vonatkozó adatok nem nyújtják hű képét a földbirtokos osztály helyzetének.

Először nem azért, mert a terhet túlságosnak tüntetik föl.

Több telekkönyvi testre bekeblezett adósság többszörösen számíttatik, s hogy ez mily messzire elvisz a valóságtól, mutatja ama Pólya által fölemlített példa egy tizenháromszor számított hét milliós tételről.

Törlesztési kölcsönök csak teljes kifizettetésök után töröltenek. Mindaddig, míg csak egy részlet nincs kifizetve, eredeti egész tőke-értékekkel szerepelnek a kimutatásokban.

E kimutatások a tartozások tőkáját, s nem az ennél sokkal lényegesebb évi járulékot veszik figyelembe. Innen van, hogy conversiókat, melyek a tőke fölemelése mellett az évi járulékot csökkentik, a birtokos osztály helyzetének súlyosbítása gyanánt tüntetik föl, holott tényleg annak könnyebbitését képezik.

Végül — s különös fontossággal bír ez minálunk — a kisbirtokos korántsem bír még a telekkönyv fontosságának tudatával, birtoka telekkönyvi állapotára kellő gondot nem fordít, az evvel járó költséget sajnálja. Telekkönyveink *C* lapjai telvék rég kifizetett oly tételekkel, melyek törlése tisztán gondatlanságból mulasztatott el.

Nem lehetnek ez adatok irányadók másodszor azért, mert figyelmen kívül hagyják a kölcsön hováfordítását, nem tüntetik föl a földbirtok jövedelmének és értékének azon emelkedését, mely részint épen a fölvett beruházási kölcsönök, részint más befolyások következtében idő múltával beállott.

Illusztrálja ezt Franciaország példája.

Az összes francia jelzálog-teher 1840-ben 9408, 1876-ban 14,369 millió frank volt, míg a földbirtok értéke 1851-ben 61,189, 1879-ben 91,584 millió frankra rúgott.

Míg tehát a jelzálogi teher 36 év alatt 52 százalékkal szaporodott, addig a föld értéke 28 év alatt 49 százalékkal növekedett. S így ez utóbbi sokkal gyorsabban nőtt, mint az adósság, s a föld értékében beállott 30,395 milliónyi emelkedés a jelzálog-teher többletét több, mint hatszorosan múlja felül.

A mi már most a mi viszonyainkat illeti, a jelzálog-hitel intézménye csak az 50-es években kezdetett kifejlődni, s az — és kivált a törlesztéses kölcsönök rendszere — csak még későbbi időkben öltött nagyobb arányokat. Csak most közele-

dünk tehát azon időhöz, midőn az eleinte fölvelt törlesztéses kölcsönök utolsó részletei is kifizettetvén, azok egész összegökben törlés alá kerülnek.

Az évről évre fölvelt újabb kölcsönök szaporítják a kimutatott megterheltetés összegét, míg az évenként rendszeres törlesztésre fordított jelentékeny összegeknek mindaddig nem lesz nyoma telekkönyveinkben, míg azon időszakot nem érjük el, midőn évről évre nagyobb mennyiségű régi kölcsönök utolsó részlete fogván befizettetni, azok egész tőkéje törlés alá kerül.

Mi sem természetesebb tehát, mint hogy az erre vonatkozó kimutatások évről évre nagyobb megterheltetést mutatnak föl.

Az évi megterheltetés többlete hivatalos adataink szerint:

1875-ben	88
1876-ban	73
1877-ben	71
1878-ban	51
1879-ben	61
1880-ban	41
1881-ben	54
1882-ben	167
1883-ban	17
1884-ben	96 millió forint.

Feltűnő ugrás mutatkozik 82 és 84-ben. A mi az előbenit illeti, levonandó abból ama Pólya által említett tizenháromszor számított hét milliós tétel 12-szerese, vagyis 84 millió, mi által a tehertöbblet 83 millió forintra száll alá, ez összegnél pedig tekintetbe veendő, hogy a már említett conversiók legnagyobb része éppen ez évben hajtatott végre, s azok — mint láttuk — a kamat-teher leszállítása mellett a névleges tőkét jelentékenyen emelték.

Az 1884-ik évi adatok pedig éppen most állítottak össze s azokat behatóbb kritika alá fogni nem volt még alkalom. De szembeötlök első tekintetre, hogy a hagyatéki átszolgáltatások következtében fölmerülő megterheltetés, mely évenként 4—5 millióra szokott rúgni, ezúttal 35 millió forint, s ebből magára a szatlmári törvényszék területére 29 millió forint esik. Ugyanezen törvényszéknél szerződés által 40 millió forint új teher áll elő, s az összes új teher 72.769,488 forintnyi óriás összegre rúg. Itt okvetetlenül valamely kivételes körülménynek kell főnforognia, s ez óriás tételek csakis sokszoros ismétlésben

vagy valamely más zavaró körülményben nyerhetik magyarázatukat.

De hagyjuk e tételt, kellő informatio hiányában, érintetlenül; ne vegyük a conversiókat se tekintetbe, s csak az 1882-ben előfordult s constatált 84 forintos tévedést igazítsuk ki, akkor is azon eredményre jutunk, hogy a fönti tíz éves időszak első felében 346, a másodikban 291 millió forint volt az összes tehernövekedés. Hogy pedig e kedvezőbb eredmény nem a hitel megszorításának tulajdonítható, kitűnik abból, ha a keletkezett új terheket s a foganatosított törléseket külön vesszük figyelembe.

Betábláztatott 1875—79-ig összesen 720,

„ 1880—84-ig „ 941 millió

vagyis az évi átlag amott 144, itt 188 millió.

Töröltetett 1875—79-ig 373,

„ 1880—84-ig 650 millió, az évi átlag 74 és 130 millió.

Míg tehát az új terhek évi átlaga 44 millióval nagyobb a második, mint az első időszakban, addig a törölt régibb terhek évi összege 56 millióval növekedett, és így nem fogyott a föld-birtokos osztály hitelképessége, sőt ellenkezően, nagyobb mérvben veszi az most hitelét igénybe, de egyúttal még gyorsabban növekvő arányban fizeti vissza régi tartozásait.

Legsötétebb lapja mezőgazdasági statisztikánknak az, mely az ingatlanokra vezetett végrehajtásokkal foglalkozik. Ezek száma s értéke rohamosan emelkedett 1875 óta, s míg 1875-ben 9606 ily birtokváltozás volt 10·7 millió frt értékben, 1881-ben a végrehajtások száma 19,204 s az illető birtokok értéke 19·2 millió forint volt. Azóta fokozatosan javul a helyzet. A végrehajtások száma 1882-ben 18,443,

1883-ban 17,071,

1884-ben 15,606 volt; azok értéke pedig mindhárom évben mintegy 13 millió forintot képviselt, s míg vételár elégtelensége czímén 1878-ban és 1879-ben mintegy nyolcz-nyolcz millió forint töröltetett, ez összeg azóta évről évre apad s 1884-ben 2·3 millió forintra rúgott.

Ha nem tekintjük is tehát a telekkönyvi adatokban rejlő hibákat, s ha összehasonlítás kedvéért elfogadjuk is azokat basisul, a kép, melyet azokból alkothatunk magunknak, komoly

ugyan, de korántsem vígasztalan; a haladás tünetei nyilvánulnak e számcsoportok mindenikében.

De, míg egyfelől túlsötét képét adják is ez adatok helyzetünknek, másfelől annak legsötétebb pontjai iránt nem adnak fölvilágosítást.

A betáblázott terhek csak egy részét képezik a földbirtokos s kivált a kisbirtokos adósságainak, s éppen azon adósságok a legveszélyesebbek, melyek a telekkönyveket legföljebb a végrehajtás pillanatában keresik föl.

Nem szabad tehát a telekkönyvi adatoknál megállapodnunk, hanem tekintetbe kell vennünk a be nem táblázott adósságot is.

Statisztikai adatok itt már alig állnak rendelkezésünkre, a jólét változásainak csak némely többé-kevésbé direct jelenségeire hivatkozhatunk, s át kell csapnunk az egyéni észleletek, az egyéni benyomások többé-kevésbé ingatag mezejére.

Úgy ama jelenségek, mint a kisbirtokosok viszonyait alaposan ismerő egyének nyilatkozatai népünk anyagi helyzetét az ország egyes vidékein rendkívül különbözőnek tüntetik föl.

Az országnak tetemes részében, főleg az alföldön s a nyugati megyékben népünk jóléte a 60-as évek végén hatalmasan emelkedett. Az ez időszakot követő rossz, mondhatni csapásos évek alatt határozott visszaesés volt constatálható; a fundus instructus, a lábas jószág láthatólag fogyott, az eladósodás jelei mutatkoztak, a hitelviszonyok határozottan megromlottak. Kedvezőbb viszonyok beálltával azonban elég volt egy-két év e súlyos idők következményeinek kiheverésére, s ma nemcsak a visszaesésnek nincs nyoma többé, de újabb, gyors haladásnak látszanak jelenségei. A kisbirtokosok ló- és marha-állománya gyorsan szaporodik, az általok vett vagy bérbevett területek, főleg a legelők értéke gyorsan emelkedik, az elszegényedés következtében, vagy más okból eladás alá kerülő föld emelkedő árakon megy át, rendszerint más parasztember birtokába, s jelentékeny területet képviselő nagybirtok lett az utolsó két évtizedben kisbirtokká átalakítva.

Illusztrálja ezt a herczeg Eszterházy-féle derecskei uradalom példája. Ez 56,000 holdat tevő uradalmat 68-ban egy consortium vette meg, s annak ma mintegy egyharmada 1—2—3,000 holdas darabokban egyes nagybirtokosoké, kétharmada

pedig kisbirtokosok tulajdonába ment át, kik 1883-ban is 6000 holdnál többet vettek meg csak e területekből.

Ha azonban az ország más vidékeit, kivált az éjszakkeleti részeket vesszük szemügyre, valóban aggasztó jeleít láthatjuk ott a szegénységnek és eladósodásnak. Rombadőléssel fenyegető, nyomorúlt lakházak, elsatnyúlt s kiéhezett lábas jószág, rosszúl művelt földek szomorítják ott a szemlélőt. A népnek jelentékeny része a falu uzsorásától nyert előlegekből tengődik, egyik terméstől a másikig, s ez immár krónikussá vált bajnak lassú, de folytonos terjedése észlelhető.

Ha e helyzet okait akarjuk tudni, az adósságok forrására kell visszamennünk.

Örökrész-hátralekokra népünknel legföljebb egyes kivételes esetekben találunk.

Vételárhátralekok fordulnak elő nagyobb mértékben, de kizárólag oly vidékeken, hol — egyes szomorú kivételeket nem tekintve — népünk vagyonosodását hirdeti minden jelenség.

Meliorationalis kölcsönök fehér hollók még minálunk, s az a csekély összeg, melyet ezek képviselnek, népünk legjavát fogja terhelni, azt mely gyarapodik, s nem azt, mely veszélyben van.

Marad tehát, mint a helyenként valóban aggasztó mérvben észlelhető agrárius bajok mondhatni egyetlen forrása, a fogyasztási hitel. Hol ez nagy mérveket ölt, múlhatatlanúl megdrágul a hitel, föllép az uzsora.

Okai pedig ez állapotnak csakis értelmetlen rossz gazdálkodásban, dologtalanságban, gondatlanságban és iszákosságban kereshetők.

Józan, takarékos, szorgalmas embernek sehol sem oly könnyű megélni, mint nálunk, hol a termelés általában véve könnyű és olcsó, a nép igényei csekélyek, hol annyi mindent mire szüksége van, önmaga állíthat elő, s hol, a ki dolgozni akar, munkát mindig talál. Mutatja ezt a székel, ki talpalatnyi rossz földjén tisztességesen megél, mutatja a német, ki bárhol települjön meg ez országban, a Bánságban vagy a Szepességben, Vasban, vagy az erdélyi szász földön, mindenütt föntartja magát.

Ne tápláljunk illúziókat, se magunkban, se másokban, ne vádoljunk bajainkért se adót, se jogrendet, se semmi egyebet, de legyen bátorságunk nyíltan bevallani, hogy ott a hol a

nép eladósodott, ezt csak saját tudatlanságának, indolentiájának, iszákosságának róhatja föl.

Mindazon javaslatok, melyek a szabad tulajdon, megterheles és forgalom korlátozása útján óhajtják e bajt orvosolni, az eladósodott embert könnyelműsége következményeitől legalább részben megóvják, s ez által a nép indolentiáját, tétlenségét fokozva, épen az elszegényedés forrását táplálják. S míg egyfelől permanenssé teszik az eladósodott ember nyomorúságos helyzetét, másfelől útját állják azon életrevalóbb, tevékenyebb elem terjeszkedésének, mely amannak helyét elfoglalni van hivatva. Ez elem létezik kisebb-nagyobb mértékben mindenütt. A kisbirtokoknak itt-amott észlelhető összevásárlásával legalább is lépést tart a nagybirtok parcellázott eladása, s a mai jogállapot mellett fölmerülő birtokforgalom eredménye nagyban és egészben az, hogy a kisbirtok jobb parasztgazda kezére kerül.

Ezt látjuk csaknem kivétel nélkül előfordulni azon vidékeken, hol általában megvan a népben a kellő értelem és szorgalom. Az egész alföldön kivételes esetnek nevezhető, hogy parasztember földjét ne másik parasztember vegye meg s a kisbirtokos osztály nem csak megtartja eddigi posztíóját, de a nagybirtok rovására terjeszkedik is.

Szembeötlik a jobb elem térfoglalása továbbá oly vidékeken, hol a műveltség és józan igyekezet különböző fokán álló népfajok keverten laknak egymás mellett, s hol a szorgalmasabb, erélyesebb faj mind nagyobb területet hódít el a másiktól.

És végül ott is, hol tevékenyebb elemre nagyobb mennyiségben nem számíthatunk, csak van néhány jóra való gazda minden községben, s ezek számának a cultura terjedésével emelkednie kell, s ezen elem gyors térfoglalására megvan az alkalom.

Már pedig ez átalakulás úgy nemzetgazdasági, mint politikai szempontból egyaránt kívánatos. Ki virágzó földművelést s életképes parasztosztályt akar, mely nemzetre s államra nézve anyagi s erkölcsi erők forrása legyen annak a tunya kezekben levő birtok átmenetelét jobb gazda birtokába minden megengedhető eszközzel elő kell mozdítania.

A jogrendünk ellen intézett támadások elhallgatásával körülbelül összeesik egy másik mozgalom nagyobbmértvű elterjedése, mely tetőpontját — reménylem — ma sem érte még el.

Közvéleményünk mind nagyobb érdeklődést tanúsít a kisbirtokosok hitelügye, s főleg a hitelszövetkezetek iránt, s vannak sokan, kik minden baj orvosságát ezekben keresik.

Távol áll tőlem e mozgalom kárhoztatása, vagy kicsinylése. A hitel drágasága igen sok baj forrását s a haladás igen nagy akadályát képezi. Lényeges szolgálatot tesz mindenki, ki azt olcsóbbá teszi, s kétszeres jótévjője népünknek, ki őt a hitelszövetkezetek terjesztése által rendre, pontos számításra, s szakadatlan tőkegyűjtésre szoktatja. Ez intézetek az egyéniségre, a jellemre gyakorolnak befolyást, s ez által a jólétnek, a haladásnak éltető gyökerét táplálják.

De azok, kik bajaink panaceáját ebben látják, egy dolgot elfelejtene.

A tagok egyéni és dologi hitelképessége képezi minden hitelszövetkezetnek alapföltételét. Szorgalmas, takarekos és némi vagyonnal bíró egyének szövetsége az, kik a kölcsönvett pénzt el nem pazarolják, s kikben a visszafizetésre szükséges összeg megkeresésére megvan az akarat és képesség. Csak úgy lesz életképes, csak úgy lehet jólét forrása, ha kebléből minden silányabb elemet kíméletlenül kizár.

Már pedig ott, hol leginkább észlelhető az elszegényedés, hol legjobban pusztít az uzsora, épen ez a hitelképesség hiányzik, hiányzik dologi, de még sokkal inkább személyi tekintetben.

Ilyen elemekből is lehet hitelszövetkezetet alkotni s legalább kezdetben ilyeneknek is lehet olcsóbb pénzt szerezni. Az egyetemlegesség oly hatalmas eszköz, mely a hitelt még itt is megteremtheti. De ez a hitel, ez a szövetkezet nem mentő eszköz tagjaira nézve, de a kegyelemdőfést adja meg nekik. Ha csak egy jelentékeny részök elkölti a kölcsönvett pénzt, s visszafizetéséről nem gondoskodik, beáll a katasztrófa a szövetkezet összes tagjaira nézve, elpusztítva nem csak azokat, kiket úgyis tönkre tett volna az uzsora, de azon jobb elemet is, mely egy jobb jövő csíráit hordta magában.

Údvos dolog tehát a hitelszövetkezetek alapítása, de csakis hol annak előfeltételei megvannak, és ha haszon helyett pótolhatatlan kárt nem akarunk okozni, nem szabad őket általánosítanunk, s épen ott nem szabad velök föllépnünk, hol az agrárius bajok legsúlyosabbak; hol legnagyobb szükség volna a segítségre, ott tagadja meg szolgálatát.

Ha valóban segíteni akarunk a bajon, úgy gyökerében, okaiban kell azt megtámadnunk. Helyesek, szükségesek ugyan az azt jelenségeiben korlátozó oly intézkedések, mint például a kamatláb s korcsmahitel megszorítása, az uzoratorvény, s — minek meg kell még történnie — a szesz árának tetemes fölemelésére vezető adópolitika, de gyökeres tartós javulást csak a baj forrását képező egyéni tulajdonságok megváltozásától, a műveltség, józanság, takarékoság és szorgalom terjedésétől várhatunk.

Ezt kell előmozdítania államnak és társadalomnak. El kell hárítanunk minden korlátot az egyéni tevékenység teljes, szabad kifejtése, az erélyesebb elem hódítása elől, föl kell használnunk minden rugót, mely szorgalom s takarékoság kifejtésére ösztönöz, fejlesztenünk kell az egyéni felelősség érzetét.

A szabad intézményeknek nevelő hatása van, s ez párosúlva a népnevelés fejlesztésével, s oly gazdasági politikával, mely a jobb gazdálkodást megkönnyíti s buzdítólag hat ez irányban, meg fogja teremni gyümölcseit.

De mindenekelőtt szükséges, hogy társadalmunk minden rétegét, népünk minden tagját azon meggyőződés hassa át, hogy kiki saját szerencsájének kovácsa, s hogy jóléte alapját saját tetteirejében, saját mértékletességében kell keresnie.

Nincs oly súlyos helyzet, nincs oly fonák politika, mely egy szorgalmas és takarékos népet föltartóztathatna haladásában, s viszont nincs államférfiúi bölcsesség, mely jólétet teremtsen, hol e két tényező hiányzik. És rossz szolgálatot tesz a közügynek, ki politikát, intézményeket, tőkét, zsidót vagy bárki mást téve minden bajért felelőssé, azon meggyőződést oltja a népbe, hogy hiában fáradna, hiában takarékoskodnék, a mai állapotok mellett úgyis vesznie kell.

V.

Műve utolsó fejezetében búcsút vesz szerző a kisbirtoktól, s a hitbizományokat veszi bonczkés alá. Tőle megszokott alapossággal adja elő ez intézmény történelmi fejlődését, s ismereti az azt szabályozó törvényeket, de célját, rendeltetését úgy fogja föl, úgy határozza meg, miszerint valóban azon meggyő-

zódés kimondására kényszerít, hogy a kérdés tulajdonképeni lényegével nincs tisztában.

«Bevallott és határozott czélja — úgy mond — a hitbizománynak a család nevének és díszének föntartása; ennek alárendel minden egyéb érdeket.»

Hát igaz, ez érdek vezethette háromszáz évvel ezelőtt az intézmény megalapítóit, ezzel indokolják azt a régi commentatorok, s ez lebeghet ma is a hitbizományt alapítók többsége előtt; de ha az állam és társadalom szempontjából nincs más eredménye a hitbizományoknak, mint a családi fény föntartása, úgy valóban kár volt oly nagy apparatussal szállni síkra ellenök.

A családi fény, a családi név iránti kegyelet igen szép, igen tiszteletre méltó egyéni tulajdonság, s lehet nagy és hasznos tettek rúgója, de az általános jog hatályaon kívül helyezését, privilegiumok fölállítását nem indokolhatja. Intézményeinknek, törvényeinknek alapja csak a közérdek lehet, s egy kizárólag egyes családok hiúságát kielégítő intézmény fölött egyszerűen napirendre térhetünk.

A családi név, a családi fény föntartása nem indokolhatja a hitbizományok föntartását, de indokolja nézetem szerint az, hogy a nagy és középbirtokot az elaprózás ellen megvédi, s az ország régi földbirtokos aristocratiáját megtartja.

Ez intézmény lényege nem az egyén, hanem a nemzet szempontjából ebben fekszik, s a kérdés a körül fordul meg: nagy- és középbirtokos osztályunk föntartását, nem az illető családok érdeke, de a közérdek megkívánja-e?

Birtokeloszlásunk minden baját a latifundiumok túlságos elterjedésében látja szerző s ellensége minden intézkedésnek, mely gátot vethet a birtokok oszthatósága elé.

Hogy egyes családok kezében aránytalanul nagy birtoktestek vannak egyesítve, hogy többen rendelkeznek oly óriás vagyontömeg fölött, mely úgy társadalmi, mint politikai szempontból hasznosabb volna több egyén kezében, azt — úgy hiszem — senki nem fogja tagadni; de egyes — bármily túlságos — latifundiumok létezése egyáltalán nem bizonyítja sem azt, hogy kellő számú közép- és nagybirtokos van az országban, sem azt, hogy azok vagyoni állása megfelelő.

Tekintsünk szét az országban: a dúsgazdag nagybirtoko-

sok mellől mind jobban ritkulni látjuk a jómódú vidéki úri családok hajdan oly tömött sorait.

A nemesség nem egyedüli tényezője ma már közéletünknek. A társadalom többi osztályai fölvétettek az alkotmány sánczai közé; elfoglalták helyöket minden téren, s a modern magyar állam épülete e szélesebb alapra emeltetett. De azon nemesség, melynek helyes politikai érzéke, szívós erélye s hazafiúi áldozatkészsége tartá meg e nemzetet annyi veszély között, melynek bölcs nagylelkűsége küzdötte ki a jogegyenlőséget, mely elsöpörte saját előjogait, e nemesség volna ma is arra hivatva, hogy a közéletünkbe bevont új elemeknek természetes vezéreit szolgáltassa.

E nemességet — ha vagyoni állása biztosítva leend — családi hagyományai, a közügyekben való jártassága és politikai érzéke, valamint vagyoni állásának függetlensége s azon körülmény, hogy rendelkezik a közügyeknek szentelhető szabad idővel, a politikai szereplésre kiválóan alkalmassá teszi, s a nép között maig is megőrzött befolyása segítségével a közügynek kiszámíthatatlan hasznára lehet.

Azon szívósság, melylyel nemzetünk annyi viszontagság között föntartotta magát, nagy részben a megyei autonomiának köszönhető s erős, életképes önkormányzat nélkül nem képzelünk erőteljes nemzeti fejlődést ma sem. Valódi önkormányzatnak pedig oly birtokos osztály képezi alapföltételét, mely bír elég anyagi s szellemi erővel és elég kötelességérzettel az avval járó terhek viselésére. Ha megyei életünk sülyedése felől mindenütt fölhangzik a panasz, ha a valódi önkormányzati tevékenységet rendes hivatalnokok működése szorítja ki, ha a megyei hivataloknak mind kisebbedő része lesz vagyonos birtokossal betölthető, s az egyes bizottságok megalakítása mind nagyobb nehézségekbe ütközik, e szomorú változás első sorban a birtokos osztály anyagi helyzetének megváltozásában leli magyarázatát.

Nincs miért részletesebben foglalkoznunk e változás okai-
val. Hiába való dolog a múltban elkövetett hibákkal foglalkozni, hiába való szemrehányást tenni bárkinek is; a mi megtörtént, azt meg nem történtté tenni nem lehet.

Az 1848-iki események s az őket követő gyászos időszak pusztításai, az úrbériség megszűntekor szenvedett érzékeny károsodás épen úgy befolyt a középnemesség anyagi megrontá-

sára, mint magának ez osztálynak gögje, melylyel elfordult a productiv munkától; gondatlansága, melylyel a megváltozott idők követelményeit figyelmen kívül hagyá s könnyelműsége, melylyel azon arányban fokozta költekezését, a minőben apadtak bevételei.

De ez ideiglenes vagy egyéni tényezőkön kívül volt még egy más tényező is, mely lényegesen előmozdította ez osztály pusztulását, s eszközli azt ma is. Ez az egyenlő osztály s a nagy és középbirtok evvel járó szétforgácsolása.

Azon szomorú kényszerűség, mely a viszonyok sanyarúsága által szab határt a szegényebb osztályok szaporodásának, jobbmódúakra nincs kihatással. Falusi, családias elvonultságban élő vagyonos osztálynál népes családok képezik a szabályt, s a családtagok szaporodásával lépést tart azok vagyonának kevesbedése.

Sok oly család, mely 2—3 tagból állott ötven évvel ezelőtt, ma már 10—20 tagot számlál. A vagyon, melyből azok kényelmesen megéltek, ezek föntartására nem elegendő többé.

Kap mindenik egy részt a földbirtokból, s evvel együtt örökli a meggyőződést, hogy atyja példáját kell követnie. Lesz az, mi atyja volt, s mivé őt is nevelték: földesúr. Beléül a jószágba, de úgy mint szeretné, nem élhet meg belőle, s néhány év alatt túlsz vagyonán.

Így állnak elő a végzett földesurak, áldozatai saját könnyelműségöknek s a ferde nevelésnek, mely őket urakká nevelte, és hasznos munkához sem kedvet sem képességet nem adott nekik. Tenyeröket munkának nem szabad elkérgeznie, igényeik nagyok, képzettségök, munkaerejük annál csekélyebb, terhet képeznek magok, családjak s a társadalomra nézve.

Eltávoznék az igazságtól, ki azt állítaná, hogy ez a vége minden elszaporodó családnak. E szomorú eset nem volt általános soha, s hála Istennek mind gyakoribb példákat látunk arra, hogy nagy családok elszegényedett ivadéakai elég szellemi s erkölcsi erővel állnak ki az élet küzdterére, s megváltozott helyzetök következményeit levonva, hasznos tagjai maradnak a társadalomnak.

Mi történik ez esetben?

Tegyük föl, hogy 100,000 forint értékű vagyont hagy valaki öt fiára. Az apa e vagyonnal tekintélyes állást foglal el a megyében, s az öt és családját megillető helyet méltón tölthette

be. Fiai 20—20 ezer forintot érő birtokukkal két út közt választhatnak. Vagy bérbe adják azt s oly keresetforrás után látnak, melyből s a bérösszegeből tisztességesen megélhetnek, vagy megmaradnak a birtokon, de lemondanak azon életmódról, melyet az atyai háznál láttak, azon szerepről, melyet atyjok a társadalmi és politikai életben betölthetett s két kezök ernyedetlen munkájával csikarnak ki annyit földjükből, mennyiből művelt ember a legszerényebb igények mellett is megélhet.

Teljesítik kötelességüket mindkét esetben magok s családjok iránt, de azon factor, melyet őseik társadalmi s politikai szempontból képeztek, elveszett a nemzetre nézve.

Bármelyik eset álljon is be a fönnt elsoroltak közül, minden gyorsan szaporodó család kiesik azok sorából, melyek nemességünknek ma is oly fontos szerepét nemzeti életünkben betölthetik.

Ezek száma napról-napra fogy, a meglevők nagy részének állása ingadozik, valóban itt az ideje, hogy legalább a még meglevők föntartásáról gondoskodjunk.

Egy osztály sem részesülhet védelemben saját hibái, saját gyengesége ellen, nem követelheti ezt a földbirtokos osztály sem, de igenis megkívánja nemcsak ez osztály, hanem az egész nemzet érdeke, hogy azon veszély, mely annak sorsát mai örökösödési jogunk által fenyegeti, feje felől elhárítható legyen.

E czélt pedig csak úgy érhetni el, ha módot nyújtunk reá, hogy a nagy és középbirtok osztatlanul s nagyobb teher nélkül szálljon egy örökös kezére.

Ellenmondásba látszom jönni önmagammal, midőn a birtokok korlátlan oszthatóságát óhajtom a kis, perhorrescealom a nagybirtoknál.

El vagyok e szemrehányásra készülve, de úgy hiszem, megfelelhetek reá.

Láttuk föntebb, hogy mezőgazdaságunk a földműves népesség mentől gyorsabb szaporodását kívánja meg, s a kisbirtokok között elszórt kisbirtokokon törpe kisbirtokosokra is szükség van. Népességi statisztikánk pedig szomorú tanúságot tesz népességünk szaporodásának lassúsága mellett.

Nagy és középbirtokosainknál épen megfordítva áll a dolog. Ezek száma rendkívül gyorsan szaporodik, s megfelelőleg fogy az egy ember kezén levő földbirtok.

Már pedig ezek hivatásukat csak úgy tölthetik be, ha a

szükséges személyes tulajdonságok mellett bírnak oly vagyonnal is, mely számukra tekintélyes és független állást biztosít, s oly szabad időt ad rendelkezésükre, melyet anyagi gondoktól menten szentelhetnek a közügyeknek.

Más lévén a helyzet, mások a viszonyok, másoknak kell az eszközöknek is lenniök. Azon régi orvosok következtetését, kiknek minden baj ellen érvágás és köpülőzés volt a gyógyszerök, azon következtetességet, mely ugyanazon út követésében áll különböző viszonyok között, különböző czélok elérésére: egyáltalában nem arrogálok magamnak.

Ismétlem csakis az egyenlő osztályban rejlő veszélyek elhárítását tartom indokoltnak, s nem szándékom törvényes oltalmat kérni a nagybirtokos osztály részére saját könnyelműségének következményei ellen is. Tökéletesen eléretnék e czél egy oly intézkedés által, mely az elsőszülöttségi örökösödést állapítná meg azon birtokokra, melyeket tulajdonosuk ilyenekül kijelöl, de a teljes tulajdont és birtokszabadságot nem korlátozná, ha reményelhetnők, hogy e törvény átmegy az életbe s nem játszatik ki az élők közötti szabad forgalom köpönyege alatt.

Tényleg azonban épen ettől kellene tartanunk. Az egyenlő osztály elve ősidőktől fönnáll Magyarországon, s sokkal mélyebb gyökereket vert a közfelfogásban, semhogy ennek gyors átváltozását lehetne reménylenünk. Ha akadnának is, kik fölvétnék birtokukat azok közé, melyekre az elsőszülöttségi örökösödés van érvényben, nagy kérdés, ez elhatározáson nem győzedelmeskednék-e utóbb az ez intézkedéssel ellentétben álló közvélemény. Ez esetben pedig mi sem könnyebb, mint színlelt eladás, vagy egyszerűen a birtok megterhelése által elégíteni ki a többi örökösöket, kárával azon vagyonnak, mely rendeltetésének kockáztatása nélkül nem csonkítható. Míg tehát meg nem változik e tekintetben a közfelfogás, czélunkat csak a birtokos rendelkezési jogának megszorítása által érhetjük el.

Határozottan hátrányos a földbirtok megkötése, mely a birtokost egyéni szabadságában, ügyeinek hajlamai, képességei szerinti berendezésében korlátolja, felelősségét apasztja, a földet oly kezekben is megtartja, melyek azt jól használni, az avval járó kötelességeknek megfelelni nem képesek, s kisbirtokok képződését akadályozhatja ott is, hol ezek terjedésére szükség volna. De, ha csak illusioriussá nem akarjuk tenni az

elénk tűzött cél elérését; e kisebb bajt legalább egyelőre el kell fogadnunk.

Mindaddig, míg közvéleményünk az elsőszületti örökösödéssel meg nem barátkozik, de csakis addig, a nagybirtok osztatlan föntartásának egyedül célhozvezető eszköze a hitbizomány.

Persze nem azon alakban, melyben most jelentkezik.

Mindenekelőtt föltétlenül megszüntetendő volna a senioratus, mely szerint a birtokot az illető egész család legidősb tagja öröklí. Az ily birtok gyorsan cserél urat, s többnyire elaggott egyén kezén lesz, már pedig gazdasági és politikai szempontból egyaránt szükséges, hogy a birtokosok személyében mentől kevesebb változás álljon be, s az egymást követő birtokosok között meglegyen a folytonosság. Ezt pedig csak apáról fiúra való öröklés által érjük el teljes mértékben, s a hitbizományok egyedüli czélszerű formája az elsőszületti örökösödés.

Ma a hitbizományok alapítása ö felségének különös kegyelmi ténye, egyeseknek nyújtott privilegium. Jövőre törvénynek kellene az alapítás föltételeit körülírnia, s az alapítás jogát megadnia mindenki számára, ki a föltételeknek megfelel.

Megállapítandó volna a hitbizományok minimuma. Csakis oly birtok osztatlan föntartását kívánja meg a közérdek, mely birtokosát az aristokratia szerepkörének betöltésére anyagilag képessé teszi. E minimum mintegy 6—800 forint földadóban volna talán megállapítható, de föl kellene a törvényhatóságokat ez összeg leszállítására jogosítanunk.

Még sokkal lényegesebb teendő a hitbizományok maximumának megállapítása.

A birtokkötöttséggel járó súlyos hátrányokat csak ott és annyiban szabad föntartanunk, a hol és a mennyiben közérdek szempontja valóban megköveteli. Alkotmányunk, felsőházunk szervezete szükségessé teszi oly nagybirtokos családok létezését, melyek a főrendiházban rendesen megjelenhetnek, s előkelő és bizonyos fényűzést kifejezni tudó magyar társadalmi életre szükség van nemzeti szempontból is, de oly intézkedést valóban nem indokolhat semmi sem, mely e határon messze túlmenő vagyontömeget mesterségesen tart össze egy egyén kezében, s a természetes szétoszlási processusnak itt is útját állja.

Földbirtok-eloszlásunk legsötétebb pontja éppen az, hogy néhány egyén kezében óriás vagyon egyesül. Egyes főuraink

egész seregével bírnak oly uradalmaknak, melyek mindenike elég volna egy nagy úri ház föntartására, s ma a hitbizomány leginkább éppen ezek között van elterjedve, éppen ez állapot mesterséges föntartására szolgál. Már pedig ez állapot káros nem csak a nemzetre, hanem magára az aristokratiára nézve is.

Nem törvényes előjogain, de morális befolyásán alapúl ma annak hatalma. Minden főúri család egy-egy focusa e befolyásnak, s az egész osztály hatalma annál nagyobb lesz, mentől több kiváló tagja van, mentől több ponton bocsátja gyökereit a társadalomba.

Követeli tehát a közérdek, s követeli a szigorúan aristokratikus szempont is, hogy a túlságos birtoktömörítés mesterséges támogatásban ne részesüljön, s a hitbizományok maximuma megállapíttassék.

Az 1827-diki országos bizottságok munkálatában — gondolom az egyedüliben, mely a hitbizományok kérdésével nálunk behatóan foglalkozott — benne van e kívánság, s a badeni hitbizományi törvényben tényleg meg is van a maximum állapítva. Nálunk talán 6—8000 forint földadó körül lehetne a hitbizományok maximuma. Kinek ennél nagyobb vagyona van, alapíthatna több hitbizományt, vagy rendelkezhetnék a többletről az általános örökösödési jog szabályai szerint.

Nem helyeselhetem, hogy csak tehermentes birtokon alapítható ma hitbizomány. Erre a megterhelt birtoknak még nagyobb szüksége van. Csakhogy persze ez alapítás a régi terhekre semmi visszaható erővel nem bírhatna, a régi hitelező jogait nem csorbíthatná, s igazolandó volna másfelől az is, hogy a birtok a rajta levő adósság leszámítása után is megüti a kellő mértéket.

Az alapításnak minden fölösleges, költséget okozó alakszerűségtől föl kell szabadíttatnia, de azért oly formában kell annak történnie, mely az alapító komoly, higgadt, ünnepélyes elhatározásáról kétségtelen bizonyóságot tegyen.

Természetesen mellőzhetetlen föltétel annak telekkönyvi följegyzése s általában a legnagyobb nyilvánosság melletti nyilvántartása.

Nagyon messze vezetne, ha a dolog gyakorlati részleteit behatóan meg akarnók beszélni. Nem lehet az e cikk föladata. Elég lesz még csak egész röviden hangsúlyozni azt, hogy nemzetgazdasági szempontból okvetetlenül gondoskodni kell a be-

ruházási hitel s a hosszú haszonberek lehetővé tételéről, s a birtokos által sajátjából tett beruházások megtérítéséről, illetőleg az ezek értéke fölötti végrendelkezési jog biztosításáról.

Nagyjából így nézne ki azon intézmény, mely nagy és középirtokosságunk fönmaradása érdekében múlhatatlanul szükségesnek mutatkozik.

Az ellene fölhozható érveket erősen kiélesítve találjuk meg az előttünk fekvő munkában.

Ez érvek közül legnagyobb hatást a közvéleményre az gyakorol, hogy ama nagy egyenlőtlenség, mely ugyanazon szülők gyermekeinek vagyoni helyzetében előáll az erkölcs szavával, az igazsággal s a természetjoggal ellenkezik.

Hát ezzel az igazsággal és természeti joggal igen furcsán vagyunk.

Az 1827-ki országos bizottság munkálata szerint «a majoratus ellenkezni látszik a természeti igazsággal és törvények szellemével, mely a férfitestvérek közt egyenlő osztályt követel.»

Ma mind jobban tért foglal azon fölfogás, hogy az egyenlő osztály minden gyermekre kiterjesztendő s a fiúk előnyben részesítése is a természetjogba ütközik.

Végül a socialisták szerint azt kívánja a természetjog, hogy mindenki egyenlő vagyonnal jöjjön a világra, s a születés által okozott vagyonkülönbség égbekiáltó igazságtalanság.

És a természetjog, az igazság szempontjából aligha nekik nincs igazuk. Hát van-e abban igazság, hogy valaki, csakis mert véletlenül gazdag szülők gyermeke, kényelmes tétlenségben élhesse át életét, míg mást, ki az Úrnak épen olyan teremtménye, születése örökös munkára, örökös nélkülözésre kényszerít.

Vagyonunk fönmaradása halálunk után s átszállásra azokra, kiket szeretünk, leghatalmasabb rúgója a vagyonszerzésnek s nélkülözhetetlen föltétele a vagyonmegtartásnak. A családi élet folytonossága egyik nemzedékről a másikra s ezzel együtt az örökösödési jog az emberiség anyagi és erkölcsi existenciájának létföltétele, melynek szükségét csak hígvelejű utopisták vagy rosszlelkű izgatók vonhatják kétségbe, de alapját csakis ama czélszerűségi indokok képezik. Az igazság szempontjából igen bajos volna azt indokolnunk.

Az emberi társadalom legsarkalatosabb érdekei teszik az

örökösödési jogot szükségessé, annyiban helyes az, a mennyiben ez érdekeknek felel meg. Szervezzük azt úgy, a hogy a társadalom érdekei megkívánják; elsőszülöttségi joggal, hol ez vezet kitüzött célunkhoz, s egyenlő osztálylyal, hol az észszerűbb.

Sötét színekkel festi szerző a hitbizomány hatását a családi életre. Elénk állítja egy elfajúlt, elvetemült hitbizományi várományos alakját, leírja az atya tehetetlenségét vele szemben s fölháborodva kiált föl: «ez elfajúlt, e korcs magzat képviselje a családot, legyen törvényhozó» stb.

Olyan emberi intézményt, mely a visszaéléseket lehetlenné tegye, nem mutathat föl a történelem, s nincs könnyebb, mint e visszaélések tendentiosus előtérbe állításával érni el bizonyos hatást. Minő hálás téma például szembe állítani egy feslett életű hitvány, jellemtelen nagy úr alakját a derék, becsületes szegény emberével. Az rosszra használja az ölébe hulló kincseket, emez egész életén át tartó szívós küzdelmek ellenére hajótörést szenved a fonák társadalmi rend zátonyain.

Hálás tárgy s földolgoztatott versben és prózában szebbnél szebb variációkban, de nem győzött meg egy okos embert sem az egyéni tulajdon eltörlésének helyességéről.

Tárgyunkra visszatérve, bizonyára kivételes eset lesz az, hogy a várományos örökös jövőjének biztos volta a családi béke és fegyelem fölbomlására vezessen, hol pedig ez képezhetné a szabályt, hol a szülő iránti tisztelet és engedelmesség a kitagadástól való félelmen alapúl, ott már oly fokú rothadásnak indúlt a társadalom, hogy nincs törvény, mely azt meggyógyíthassa.

Miért támaszszon irigykedést, ellenségeskedést a hitbizomány a testvérek között? Hát megbontotta-e a családi jó viszonyt azon körülmény, hogy az ősi birtokon csak a fiúk osztoztak, s dúsgazdag egyének leányai jóformán semmit sem örököltek?

Ha volna valami, mi egyenlenségek, cselszövények magvát hintené a családok kebelébe, úgy szerző azon javaslata lenne az, hogy a hitbizomány örökösét az apa jelölje ki. Fájdalmas functio az apára nézve, kinek egyformán kell gyermekeit szeretnie s tűrhetetlenné teszi a testvérek helyzetét, kik mint örökséghajhászok állnának szemben egymással. Nem irigylem sorsát se az apának, ki választani kénytelen gyermekei között, se a kiválasztott fiúnak, kit az apai kegy testvérei fölé emel, se a

többieknek, kik hátrább téve látják magokat atyjok szere-
tetében.

Állapítsa meg a törvény változhatatlanúl az elsőszülött-
ségi rendet. Legyen az oly előjog, mely magából a törvényből
foly, s behízelgés és cselszövények által se nem szereshető, se
el nem veszhető, s a családi életre bizonyára nem lesz kedve-
zötlen kihatással.

Hivatkozik szerző Anglia példájára, de evvel csak azt
árulja el, hogy az angol entail hatását az életre csak egyes elfo-
gúlt radicalis írók műveiből ismeri.

E sorok írójának volt alkalmá az angol családok némelyi-
kénél megfordulni, s megismerhette néhány oly szerencsétlen
család beléletét, mely egy nagy hitbizományval van megát-
kozva, s biztosíthatja szerzőt, hogy szíve mélyéből örülne, ha
aristocratiánk minden családjának élete olyan lenne.

Megtámadja szerző a hitbizományokat gazdasági szem-
pontból és be kell vallanunk, hogy az ez intézménynek inkább
sebezhető oldala.

Megtarthatja a birtokot oly család tagjai kezében nemze-
deken keresztül, kik azt jól használni merőben képtelenek.
Vannak reá példák, hogy egyes birtokok minden újabb nemze-
dekben sequestrum alá kerülnek, s ezek bizonyára nem fog-
nak ez intézménynek barátokat szerezni.

De ha végig tekintünk a magyar hitbizományokon, azt
fogjuk találni, hogy a hitbizományi uradalmak nagy többsége
gazdasági berendezés és kezelés tekintetében igen magasan áll.

Nem csak hiúság, hanem nemesebb családi érzület is
ösztönöz arra, hogy a család ősi birtokát, mely egyszersmind a
család jövő virágzásának is alapja, föntartsuk, fejlesszük,
szebbé, jobbá tegyük. E hajlamot csak növelheti a hitbizomány,
mely a birtokot beláthatatlan időre a családhoz köti, s birtoko-
sát biztosítja felőle, hogy alkotásai nemzedékek múltával is
utódjai jólétét fogják emelni, s az ő előrelátó gondosságát fog-
ják dicsérni.

Egyébiránt minél fejlettebbek lesznek mezőgazdasági viszó-
nyaink, mentül jobban elszaporodik egy hivatása magaslatán
álló bérlő osztály s válik latifundiumaink okszerű bérbeadása
lehetővé, annál inkább enyésznek el a hitbizomány gazdasági
árnyoldalai. Berbe adott birtoknál teljesen közönyös, vajon
hitbizományi javak-e azok vagy sem.

Szerző a bérbeadás következményeit így adja elő:

«Azon érdekeknek, melyeknek a társadalomban a tulajdonos tartozik megfelelni, megfelel a bérlőosztály. A tulajdon a társadalom szemében elveszti becsét, s a mint lényege és alapja pusztá járadékélvezetté vált, az intézmények sorában el fog töröltetni.»

Meg kell mindennek előtt jegyezni, hogy a nagy birtokkal nem csak s nem is főleg gazdasági kötelezettségek vannak egybekötve. A földbirtokos rendeltetése nem abban tetőzik, hogy az eke szarvát tartsa, hanem abban, hogy részt véve a közélet minden ágában, anyagi s szellemi erejét a közjó érdekében értékesítse.

De, nem tekintve mindezt, hát nem látja szerző, hogy okoskodása egyenesen a social-demokraták álláspontjára vezet?

Ha eltörölendő a földbirtokból nyert járadékélvezet, mi alapon tartjuk fenn a tőkeamatot? Nem épen olyan munka nélkül szerzett járadék ez is, mint amaz? S ha egyszer eltöröltük a járadékot és tőkeamatot, mi marad még meg a magánvagyonból?

A hitbizományok által előidézett társadalmi bajok elősorolását az ifjabb fiúk sorsának festésével kezdi szerző. Szerinte azok a legtöbb esetben pályát választanak ugyan magoknak s versenyre kelnek a polgári elemmel, de mert kellő nevelésök hiányzik s szükségleteik nagyok, e versenyt nem állják ki s letérnek a becület ösvényéről.

Hogy ez anomaliák nem az elsőszülöttségi örökösödés, hanem az egyenlő osztály mellett fognak beállani, azt fölösleges nekem bizonyítgatnom. Megteszi ezt maga szerző néhány lapalább. A Teleszky-féle javaslatban foglalt utóörökösödésről*) szólva, ugyanis szóról szóra ezt mondja:

«Másképp megörökíthetnék az utóörökösödések azon osz-

*) E javaslattal, mely az egyenlő osztály föntartása mellett birtokkötöttséget létesít, fölösleges az eddig elmondottak után bővebben foglalkoznom. Teljes mértékben föntartja az a birtokelaprózás baját s megtoldja azt a birtokkötöttség hátrányaival, s nem javítana, hanem határozottan rontana a mai állapotot.

A legnagyobb elismeréssel vagyunk Teleszky tehetségei s jogászai képzettsége iránt, de e javaslat, mely szerencsés leleményességgel egyesíti mindkét rendszer árnyoldalait, azok egyetlen előnye nélkül valóban legrosszabb megoldása a kérdésnek, mit csak képzelni lehet.

tályainkban, melyeknek azok szánva vannak, az idegenkedést minden oly foglalkozástól, mely nincs kapcsolatban a földbirtokkal, vagy melynek hivatalos íze nincs. Az iparos, a kereskedői pályára ez utóörökösök nem lépnének, egyrészt azért, mert földesurak, de meg azért sem, mert tőkējök sincs. A földbirtokot még testvéreiknek vagy unokatestvéreiknek sem adhatnák el. A hitel és tőke nélkül való, esetleg nem is rosszabodott, de nem is javított birtokon az unokák, de bizonyára már a dédunokák, kik különben is urak, nem tudnának megélni. Szaporítanák azok számát, kiket valahogy be kell tenni valamely hivatalos állásba. És ez úrnak nevelt s magát úrnak is tartó régi nemes család ivadéka — az esetek többségében — se valódi hivatalnok, se valódi gazda nem volna. Volna és maradna helytelen nevelésének rabja.

«A nemzeti érdekek nem azt követelik, hogy a tősgyökeres magyar családok a földbirtokon, vagy valamely kisebb vagy nagyobb állású hivatalocskában élösködjenek. Ellenkezőleg követeli, hogy azok eszköz és erejük által tündököljenek, eszköz és erejük által hódítsanak. Az a kívánatos és óhajtható, hogy azon osztályban, melynek e rendelkezés szánva van, épen a nemzetiség érdekében előlessék még a gondolat is, hogy ők csak földbirtokosoknak, hivatalnokoknak, pardon, tisztviselőknek születtek. A ki a nemzetiség terjedését és haladását igazán akarja, annak azt is kell akarnia, hogy a magyar ember legyen iparos, gyáros, kereskedő, bankár, igazgató. Ha a volt uralkodó osztály tagjai régi és ma is bírt befolyásukat meg akarják tartani, nem szabad magokat a régi nemesi világba beleképzelniök, nem szabad azon gondolatban élniök, hogy csak mint földesurak, csak mint tisztviselők használhatnak a nemzetnek és a nemzetiségnek.»

Tökéletesen igaz ez okoskodás, de egyenesen a hitbizományokhoz vezet, mely meghagyja a birtokot oly kiterjedésben, mely birtokosának illő megélhetést biztosít, azokat pedig, kikre ily birtok nem juthat, más életpályákra utasítja. Épen a hitbizomány akadályozza meg azon szegény földesurak számát, kik birtokukból meg nem elhetnek, más pályára épen mert földesurak nem lépnek, de valamely hivatalt vállalnak el, hogy aztán se valódi hivatalnokok, se valódi gazdák ne legyenek.

Ki azon tudatban nő föl atyja házában, hogy földesúr lesz ő is, mint atyja volt, s ennek társadalmi állása, életmódja át

fog szállni reá, s e tudatban más életpályára nem képesíti magát, oda lesz lánczolva azon birtokrészhez, melyet örököl s vagy tönkre megy, vagy tengődik azon.

Míg ellenben elsőszülöttségi örökösödés mellett az ifjabb fiúk első gyermekkoruktól fogva ismerik az előtök álló jövőt, e jövőhöz nevelésök, vágyaik, terveik alkalmazkodhattak, s minden minden előítélettől kereshetik föl azon a becsületes munkát bőven jutalmazó életpályákat, melyeken ma még csaknem kizárólag a polgári elem uralkodik.

És megjelenésök ez életpályákon mindkét félre nézve csak előnyös lehet. Közelebb hozza a társadalmi osztályokat egymáshoz, élénkíti a vérkeringést az arisztokratia s a nemzeti test egyeteme között, fölvilágosultabbá tenné amaszt, s fölemelné az egész társadalom szellemi s erkölcsi színvonalát.

Hivatkozhatunk itt ismét Angolországra. Ha ott meglep minden idegent az arisztokratia elfogulatlan fölvilágosodottsága s azon gentlemanhez illő modor és gondolkozásmód, mely az üzleti köröket is általában jellemzi, úgy ez első sorban az elsőszülöttségi örökösödés századokon át való fönnállásának tulajdonítható, mely az arisztokratia sarjadékának legnagyobb részét az üzleti pályákra utasítja s ez osztály és a legnagyobb családok közt számtalan rokoni s baráti köteléket létesít.

Ez ellenvetések után áttér szerző a kérdésnek sarkpontjára s az arisztokratia föntartásának szükségét egyszerűen tagadja. Trónnak, szabadságnak és nemzetiségnek a nép zömére, s nem egyes családokra kell — úgymond — támaszkodnia, azt pedig igazolja municipiumaink történelme, hogy az önkormányzathoz nem kell hitbizomány.

Valóban ingadozó trón, gyöngé nemzet és gyarló szabadság lenne az, mely nem az egész népben, de annak egy kis számú osztályában lelné támaszát. Tökéletesen igaz, hogy a nép erényeiben s akaraterejében van azok egyedüli biztos alapja, de azért ha él egy osztály a nemzet kebelében, mely egynek érzi magát vele, mely a közügyet századokon át tudta is akarta is szolgálni s a nemzetnek hosszú, viszontagságos múltján át kipróbált vezére volt, ez osztály a nemzeti erő forrása, nagy és hasznos szolgálatokat tehet a jövőben, s elpusztulása határozott veszteség az egész nemzetre nézve.

Nemességünk maga mondott le előjogairól, maga nyitott tért a modern társadalom új elemeinek is, s bizonyára én vol-

nek az utolsó, ki közéletünk e factorait ne örömmel és bizalommal üdvözlőném, ki ne örülnék az új erőnek, a mit ezekben nyert a magyar nemzet. De azért nemességünk vagyona, tekintélye s személyes tulajdonai által széles körben gyakorolhat befolyást; múltja kezeskedik róla, hogy e befolyás csak hazafias, a rend és szabadság érdekében csak üdvös lehet, s valóban nem vagyunk oly gazdagok anyagi és szellemi erőben, hogy ne kelljen minden erőt megbecsülnünk, mi e nemzetnek rendelkezésére áll.

A valódi, tartós és böles szabadságnak legjobb iskolája az önkormányzat. Szükséges ez virágzó, nagy nemzeteknek, de mennyivel nagyobb szükségünk van reá nekünk, kik oly csekély erővel állunk oly nagy föladatok előtt. Erőnket, képességeinket fejlesztenünk kell minden irányban, s ezt mi sem eszközli oly hatékonyan, mint egy eleven, lüktető municipális élet, mely a nemzet összes osztályainak érdeklődését a közügyek iránt felkölti, a politikai kötelességérzetet fejleszti s megadja a közügyek intézésének gyakorlatát.

De hogy az önkormányzat ne autonomikus formákba bújtt bürokratizmus, hanem valódi önkormányzat legyen: oly férfiakra van a társadalomnak szüksége, kiknek, egyéb kellékek mellett, vagyoni állása a közügyekkel ingyenes foglalkozást megengedi. S ha az országban széttekintve azt tapasztaljuk, hogy a megyei élet sülyedése felől kisebb-nagyobb mértékben, de mindenünnen hangzik a panasz, úgy ennek oka épen abban rejlik, hogy a vidéki birtokos nemesség azon vagyoni állással többbe nem rendelkezik.

Valóban keserű — bár bizonyára önkénytelen — gúny rejlik szerző utalásában a történelemre. Igenis, teljesítette nemességiünk kötelességét a megyei élet terén míg anyagi ereje engedte, teljesítette erején fölül is, s épen az önkormányzat terhei anyagi romlásának egyik lényeges tényezőjét képezték. Ma, kivált egyes megyékben a régi vezető családoknak nagyon kis része ül még az ősi vagyonban s a megélhetés gondjai távol tartják a közügyektől e szerencsésebbeket is.

Az önkormányzat terhei siettették azon elem szétfoszlását, mely életerős önkormányzatnak alapföltételét képezi, s ma már ez elem hiányában maga az önkormányzat elfajul. És mindaddig, míg az önkormányzat e társadalmi alapjának megerősítéséről nem gondoskodunk, alkothatunk ugyan törvénye-

ket, melyek rendesebbé, jobbá teszik a közigazgatást, de e közigazgatásnak valóban önkormányzati jellege nem lesz az életben soha.

De eltörpülnek még e tekintetek is azon jelentőség mellett, melylyel nemzeti szempontból bír a nemesség fönntartása.

Nemzetiségek által lakott vidékeken minden úri ház góczpontja, örállomása a magyar hazafiságnak, minden úri család befolyása a nemzeti ügy javára érvényesül. Törvény s közigazgatási apparatus elnyomhatja, megfenyítheti a nyílt államellenes mozgalmakat, de titkos bujtogatók aknamunkájával szemben csakis társadalmi tényezők akadályozhatják meg azt, hogy nemzetiségeink közérzülete megmétélyeztessék, csakis társadalmi befolyások nyerhetik meg őket a magyar haza, a magyar nemzet ügyének.

E hivatás első sorban a magyar birtokosságra vár. Befolyása ezer szálon nyúlik le a körülte lakó népesség közé, azzal folytonos érintkezésben állva, érdekeit százféleképen mozgíthatja elő, gondolkozásmódját befolyásolhatja, s vagyonának és személyiségének latba vetésével órási hatalmat gyakorolhat. E hatalmat nemességünk gyakorolja is, s minden rombadülő úri házzal fogy az erő, mely a magyar államnak e téren szolgálatában áll, gyöngül a magyarság posíciója éppen ott, hol gyöngülnie legkevésbé szabad.

Fontos okok egész serege szól ezek szerint a régi birtokososztály fönntartása mellett, de ha semmi egyéb nem szólna is mellette, elég volna ez utolsó is arra, hogy meggyőződésem egész hevével szálljak síkra egy oly intézmény mellett, mely nélkül annak fönnállása nem képzelhető.

Már pedig a mennyire e cikk kerete megengedte, iparkodtam bebizonyítani, hogy a birtok-elaprózást okvetlenül meg kell akadályoznunk, ha ez osztály fönntartását óhajtjuk, ennek pedig mai viszonyaink között egyedüli hatékony eszköze a hitbizomány.

Meggyőződésem kimondásától nem tarthat vissza azon tudat, hogy népszerűtlen eszmet hangoztatok.

A magyar nemzet elejétől fogva ellenszenvvel fogadta a hitbizományokat, s ez ellenszenv nem szűnt meg ma sem. Az egyenlő osztály — legalább a fiúk között — ösidőktől fogva fönnálló intézmény, mely sokkal inkább vérébe ment már az

egész nemzetnek, semhogy az elsőszüllötti örökösödéssel egyhamar megbarátkozhassék.

De még sokkal nagyobb veszedelme a hitbizománynak, hogy az úgynevezett liberalis intézmények közé nem tartozik.

A liberalis szónak ötven év óta nagy varázsa van mi nálunk. Nemzetünk erős jellemének egész hevével lépett a reformok terére, hogy kipótolja századok mulasztásait, s a szabadelvű eszmékkal és törekvésekkel csaknem az egész nemzet identifikálta magát. És, bár a continens többi államaiban új erőre kapott reactionarius áramlatnak átesaptak is hozzánk egyes hullámai, s bár ez áramlattal meg kell még küzdenünk, maga azon erős bizalmatlanság, melylyel az találkozott, az érelyes tiltakozás, melylyel fogadtatott, megnyugtathatnak az iránt, hogy nemzetünk túlnyomó többsége szabadelvű ma is, s diadalra fogja vinni a szabadelvűség ügyét a jövőben.

Ha van valaki, ki szíve mélyéből örül ez állapotnak, ki lelke egész hevével híve a szabadelvű haladásnak, úgy e sorok írója bizonyára az. De a szabadelvűség nem szolgai dogmatismusból, nem az egyszer kiadott jelszók vak követéséből, nem a phrasis uralmából áll.

Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű katechismusban, mely a francia szabadelvű iskola sark-tételeit foglalja magában, s a francia szabadelvű mozgalmak tépett zászlaja, hanem azt, előmozdítja-e az a nemzet fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai szabadság felé.

Alkalmazzuk e mértéket a hitbizományokra. Ha áll, mit bebizonyítani megkísérlettem, hogy ez intézmény fejlesztését nemzeti szabadságunk érdekei követelik, úgy ne törődjünk vele, ha szabadelvűség hiányával, vagy bármi mással vádoltatunk.

Valóban itt az ideje, hogy e kérdéssel behatóan, minden elfogultság és ellenszenv nélkül foglalkozzunk. Nemességünk nagy részét komoly veszély fenyegeti; ha el akarja ezt hárítani magáról, nincs vesztegetni való ideje. Adja Isten, hogy az enyémnél hatalmasabb hang fölrázza tétlenségéből, a míg nem késő.*)

TISZA ISTVÁN.

*) E tanulmány első felében vitatott nézetekkel teljesen egyet-értünk; de a hitbizományok tárgyában kifejtett véleményben nem osztozhatunk. Nem tagadhatni ugyan, hogy azon hitbizományi rendszer, a melyet tisztelt dolgozótársunk szem előtt tart, egész más ter-

mészetű, mint az, mely aristokrátiánkban divatozni kezd, s hogy, ha a hitbizományok fönnállása, sőt szaporítása elkerülhetetlen, üdvösebb ez ügynek törvényes és ily szellemben rendezése, mint a jelenlegi állapot, a melyben a hitbizomány alapítása mintegy a kegyelem tényétől függ s még a lelkiismereti szabadságot is korlátozhatja: mindazáltal nem hiszszük, hogy ez intézmény általánosításával elérhető legyen az a cél, melyet dolgozótársunk annyira óhajt, tudniillik, a fensőbb középosztály föntartása, s az önkormányzati körökben tüzetesebb érdeklődése és tevékenysége. Egyáltalában nem fogadhatjuk el azt a tételt, mintha a liberalizmus pusztá jelszavaihoz való ragaszkodás szolgálna okúl a hitbizományi intézmény elvi elítélésére. A liberalizmus lényegéhez s nem pusztá külsőségeihez tartozik az a meggyőződés, hogy egy nemzet kebelében csak azok az osztályok üdvös hatásúak s alkalmasok arra, hogy hatalmukat a közérdekben, ne pedig önző magántekintetekből gyakorolják, a melyeknek életkörülményei s gazdasági fönnállásuk és virágzásuk föltételei, munkásságuk gyökerei lényegileg ugyanazon körülmények, ugyanazon tényezők hatásának vannak alávetve, a melyek a nemzet széles köreiben irányadók. A mesterséges elválasztás csökkenté az érzelem egységét, a bajok tudatát s a veszélyek méltatását. Minden külön, hogy úgy mondjuk kiváltságos védelmi eszköz, a mely pusztán bizonyos osztálynak vagy állásnak előnyére szolgálhat, csak megbontására alkalmas ama lelki összhangnak, a melynek az újkori társadalom minden rétegét át kell hatnia. A magánjogi különállás és kedvezmény tudata önkénytelen a közjogi viszonyokban is hasonló kiváltságos állás elnyerésére szolgál indokul és a bizalmatlanság, a melyet e törekvéseknek még gyanúja is keltene, ellensúlyozná, sőt egészen háttérbe szorítaná mindazon előnyöket, a melyeket tisztelt dolgozótársunk javaslata ígér. Különben is nagyon kétes: vajon a hitbizományi rendszer képes volna-e az újkori gazdasági követelményekkel szemben, sikeres oltalmat nyújtani a birtokosok egymás után következő nemzedékeinek, a míg más részről tagadhatatlanul előmozdítaná a quietismust, ellankasztaná azon okvetetlenül szükséges szakadatlan szorgalmat és takarékoskosságot, a melyeknek több-kevesebb hiánya okozta eddig is a középbirtokos osztály fő veszélyét. A mindennapi élet közös viszonyaival való küzdelem képes egyedül akár egyes embert, akár osztályt azon fókig megedzeni, a melyen erejét fönn kell tartania arra nézve, hogy a létért való küzdelemben helyét megállhassa és diadalmaskodjék. A jog terén is alkalmazható a gazdasági igazság, hogy a mesterséges oltalom mindig együtt jár az oltalmazottak elsatnyulásával. Nem hiszszük továbbá, hogy lehetséges legyen a nemzet nagy részében a gyermekek közötti egyenlő osztály iránt kifejlett előszeretetet egyszerre megtörni; ide járul még azon körülmény is, hogy nálunk az ifjabb fiúknak sorsuk javítására, a meggazdagodására nem nyílik oly bő alkalom, mint Angolország gyarmataiban. Angolországban századokon át történelmileg fejlett ki a hitbizományi rendszer, nálunk pedig mesterségesen, épen nem analog viszonyok között volna átültetendő, és épen akkor, midőn ősi hazájában is sokat veszít régi szigorából, jelentőségéből s nem egy jel oda mutat, hogy napjai ott is meg vannak számlálva.

Szerk.

LÓCZY LAJOS MUNKÁJA A KHINAI BIRODALOMRÓL.*)

A királyi magyar természettudományi társulat, a mely oly szépen halad kitűzött pályáján, megint egy jeles munkát tett a magyar olvasóközönség közkincsévé.

Igen szerény hangulatban vagyunk mindig, ha magyar szakirodalmunkra gondolunk; de mégis minden évben megjelen egy-két munka is, a mely bármely nemzet irodalmában megállná helyét. Lóczy műve ezek közé tartozik.

Hányan vannak nálunk, a kik e műnek — tárgyánál fogva illetékes bírálói lehetnének? Ez legjobban mutatja, hogy milyen hézagot — nem, milyen nagy űrt tölt be a mi irodalmunkban. Khina nekünk nem idegen ország, hanem idegen világ, még pedig milyen idegen! A tengerparti népek mozgékonyak, mint elemök, a víz; hajóikon bejárják az idegen országokat, az egész föld kerekességét. Mi vesztég ülünk itthonn és büszkék vagyunk rá, hogy földünkhöz ragaszkodunk; de földhözragadtak is vagyunk. Még a szomszéd országokban is milyen kevés magyar fordul meg, hát még más világrészekben. A ki Khinából jön haza, azt úgy megbámuljuk, hogy egy igazi khinait sem bámulnánk meg jobban. Igaz, hogy testi szemünk látkörén messze túljárhat szellemünk és átölelheti az egész világot, de csak az egyes emberé; az egész nép látköre mégis csak szűk marad.

Ha Khina nem is volna oly sajátoszerű műveltségű, pusztán

*) *A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása.* Írta Lóczy Lajos. Kiadja a k. m. természettudományi társulat. Buda-Pest, 1886.

rengeteg nagyságával is föl kellene keltenie figyelmünket. Hiszen mind terjedelmére, mind lakosainak számára nézve nagyobb a mi egész Európánknál. De valamint Európa és a Földközi-tenger keleti és déli oldala körül csoportosuló országok és az újabb időben Amerika és Ausztrália is egy közös egységes történeti fejlődésből származó sajátos műveltség eltetői, úgy a khinai műveltség és erkölcs is egy egészen külön történeti fejlődés eredménye. Khina nevéhez minálunk még most is a czopfnak és mindenféle furcsaságnak fogalmát fűzik és kevesen tudják, hogy e név egy nagyszerű államot és egy bámulatos, hatalmas, életrevaló társadalmat jelent, a melynek nem mosolyt, hanem tiszteletet kell gerjesztenie, a mely műveltségét, nagyságát maga szerezte, sok tekintetben századokkal, egész évezreddel megelőzte a büszke nyugat fiait és nem kell Európától félnie, mert nagysága és erkölcsi ereje lefegyverzi minden ellenségét.

Lóczy könyve Khina természeti viszonyait és országait írja le. A természeti viszonyok leírása egy általános bevezető részt képez, és körülbelül negyedrésze az egész műnek, a mely Reclus *Földjének* egy kötetéhez hasonló nagyságú: a mű többi része az egyes országok részletes leírása. A mint látjuk, az emberi életről, a nép gondolkozásáról és erkölceiről nem szól külön. Ez a munka főhiánya, a mely érdekét és értékét egyaránt csökkenti; érdekét azért, mert az embernek az ember legérdekesebb tanulmánya tárgya; értékét azért, mert különösen Khina nem épen természeti viszonyaiért, hanem sajátos műveltségeért oly igen nagy jelentőségű minden nyugati emberre nézve.

Azonban egyrészt pótolva van e hiány azzal, hogy az országok részletes leírásánál a nép természetének számtalan apró vonásával ismerkedünk meg, a melyek lassankint a könyv olvasása közben önként a nép jellemének egységes képévé alakulnak, habár nem oly világos és tökéletes képpé, mint a minőt egy külön kikerekített szakasz adott volna; másrészt el kell ismernünk, hogy a természettudományi társulat bőkezűen és tökéletesen teljesítette önként elvállalt tisztét a munkának jelen alakjában való kiadásával. A szerző előszavában megmondja ugyan, hogy a népről külön kötetet akart írni, hogy annak java részét meg is írta és csak a nagy költség miatt nem adja vagy adatja ki, de nem mond le arról, hogy néhány év múlva azt is közé teszi; azonban ha ez ígéretet — mert annak veszszük — be nem váltaná, mostani mulasztását igazolhatat-

lannak tekintjük. A mi a költséget illeti, ilyen fontos munkát — abban nem kételhetünk — az akadémia mindenkor szívesen tesz közé.

A khinai birodalom általános áttekintésével kezdődik a természeti viszonyok leírása. A forró égaltól a hideg égaltig a tengerparti alföldtől egészen a föld legmagasabb hegységeig terjed ez óriási birodalom; e két tényező által, az égalt és az emelkedés által oly igen változatos élő természete, hogy semmiben se szorúl a külföldre; e függetlenségét még fokozza talajának változatossága. Így minden tartomány, minden vidék a birodalom határain belül megszerezheti azt, a miben szükölködik és értékesítheti azt, a miben bővelkedik. E forgalmat igen előmozdítja sok nagy folyója, mely megannyi pompás közlekedő út. Egyik oldalán a Nagy óceán, másik oldalán végtelen sivatag, harmadik oldalán csaknem járhatatlan havas hegység védi az idegegenek ellen. Így tehát Khinának mindene meg volt, a mi az emberi élethez szükséges és külső támadások ellen biztosítva volt, azaz a külföldre nem szorúlt és a külföldtől nem kellett félnie. Ez eszközöknek és ez alkalomnak köszönheti nagyságát, a melyről legvilágosabban a számok szólnak. Nagybritanniának és gyarmatainak a területe 21.927,196 négyszögkilométer, lakossága 291 millió. Az egész orosz birodalom területe 21.739,728 négyszögkilométer, lakossága 98.32,000. Egész Európa területe csaknem tíz millió négyszögkilométer, lakossága kerek számban 300 millió. Khina területe 11.555,764 négyszögkilométer, lakossága Lóczy számítása szerint 379.065,000. Tehát a khinai birodalom a föld államai közt nagyságára nézve a harmadik, népességére nézve az első.

Ilyen óriási államban a népesség számát pontosan meghatározni szinte lehetetlen. A közigazgatási hatóságok kötelessége volna minden ötödik évben a népesség számát meghatározni, de tisztöket nem végzik rendesen, a mi Európa némely országában is megесik. Forradalmakkal, járványokkal mentegetik hanyagságukat. A hol a belső békét rég nem zavarta meg semmi, mint például Szü-esuan tartományban, ott a népesség létszámát bámulatos pontosan tudják. Minden ház ajtaja fölött van egy kis tábla, a melyre a háztulajdonosnak és a ház lakóinak a neve van fölírva. A családfő felelős a házában lakó egyének jó magaviseletéért. Mikor Lóczy ott járt, a táblákon mindenütt friss és olvasható volt az írás, a miből kitűnik, hogy e

hatszáz éves intézmény nem pusztá formaság. Azért például a fővárosban, Csing-tu-fuban, könnyen meg lehet határozni bármikor a népesség pontos számát. A népesség sűrűségéről fogalmat ad néhány szám.

Magyarország területe kerek számmal 330 ezer négyszög kilométer, lakossága 16·5 millió.

Khinában:

Csi-li és San-tung területe együtt	287	ezer	négysz.-kil.	lakossága	57	millió.
San-hszi és Ho-nan	343	„	„	„	37	„
Kiang-szu és Ngan-hoéi	242	„	„	„	71	„
Kiang-hszi és Fukian	295	„	„	„	42	„
Hu-pé tartomány	179	„	„	„	27	„
Hu-nan	215	„	„	„	18	„
Szü-csuan	479	„	„	„	35	„

Még szembetünőbb a népesség nagysága, ha néhány viszonyszámot hasonlítunk össze. Európában Belgiumnak van legsűrűbb népessége, 183 ember egy négyszögkilométeren; de ezt a csekély területű, hatodfél milliónyi lakosságú kis országot nem hasonlíthatjuk Khinához, vagy annak népes részeihez. Nagybritanniának 315 ezer négyszögkilométernyi területén harmincznégy millió ember lakik, egy négyszögkilométernyi területére jut 108 lakos. Ez Európának legsűrűbb népességű nagy állama. Khina legsűrűbb népességű tartománya Kiang-szu 103 ezer négyszögkilométer, tehát harmadrész akkora, mint Nagybritannia, vagy Magyarország, épen akkora, mint a magyar alföld, lakossága pedig 37.800,000, tehát csaknem harmincznyolcz millió, azaz háromszor oly sűrű népességű, mint Nagybritannia, hatszor oly sűrű népességű, mint hazánk; egy négyszögkilométerjére 363 lakos jut!

A mily népes a tulajdonképeni Khina, oly néptelenek mellékországai, mert területek nagyjából sivatag vagy nagyon zord, és pusztaságaikon is csak nomádok élhetnek; ezek pedig sűrű népességgé csak az oázisokban tömörülhetnek.

Khinától nem messze vannak a Nagy óceán legmélyebb részei; de a parti belső tengerek nem mélyek, közepes mélységek kivált éjszakon nem sokkal több 100 méternél. Az Aleutaktól és Kamcsatkától kezdve, a japáni szigeteken, Formozán és a Filippi szigeteken át egészen a forró égőig meglepő szabályosságú szigetsorívek húzódnak Ázsia keleti partjai közelében, és e szigetsorok képezik a belső sekélyebb tengerek kerítését. Khina délkeleti partjait alacsony hegységek lepik el. Nem ma-

gasabbak a Mátránál vagy a Bakonynál, de erdőtlenek és néptelenek. A hajós e partokon végigvitorlázván, azt hihetné, hogy nem nagyon népes ország van előtte, mert nem lát a téres mezőkön sem nyajakat, sem emberi lakásokat. Lehet, hogy a hosszú időn át garázdálkodó kalózok elől vonúlt lassankint vissza a békés nép; azt tudjuk, hogy Kang-hszi császár 1684-ben rendeletet bocsátott ki, mely szerint egy kalózvezér elől a parti lakosoknak egy napi járásnyira kellett befelé költözködni.

Az árapály hulláma csaknem akadálytalanul szalad végig a Nagy oceánon és Khina partján a szökő ár idején néhol 5—6 méterre emelkedik. A Jang-cze-kiang torkolatába oly erővel rohan be, hogy a folyón fölfelé 315 kilométernyire még egy méterrel emeli a víz színét és csak 555 kilométernyire szűnik meg a hatása. A nagy meleg tengeráramlat, a mely az egyenlítő felől Ázsia keleti partján éjszakra halad és Kuro-szivo nevet kapott a japániaktól, nem éri Khina partját, hanem a szigetkerítés mentén kanyarodik el. Mind e külső szigetek közt, mind a parti szigetek közt számos szirt és zátony veszélyezteti a hajózást. De nem kevésbé veszedelmesek a rendetlen szelek és orkánok. Az utóbbiak közül különösen híres a taj-fun, a «nagy szél», a mely már sok nyugati hajóst temetett e távoli tengerek vizébe. A khinai éjszaki tengerben a nyugati szelek a belföldről sok port hoznak, a mely ellepi a hajók födélzetét és fölszerelését és az éjjeli harmattól néha sáros lepellel válik. A khinai tengerek legfontosabb szelei azonban a rendes szelek, az úgy nevezett musszonok, a melyek az év nagy részén át egy irányban fújnak és a rendes hajózás kifejlődését lehetővé tették.

A második fejezet a khinai birodalom hegységeivel foglalkozik. (Nem bocsátkozom itt részletekbe; de sajnálattal említem, hogy a térkép nem támogatja kellően a szöveget, a mit itt érezünk először. A szövegben előforduló némely nevet a térképen igen bajos vagy lehetetlen megtalálni. Úgy hiszem itt a takarékoság okozta a bajt. Ehhez a nagy és fontos fejezethez érdemes lett volna egy kis orohydrographiai térképmellékletet rajzolni. Az olvasót, kivált a ki először látja itt a különféle hegységek nevét, megkímélné a kínos és idővesztegető keresgéléstől. A nagy térkép — minthogy már szó van róla — kétségtelenül igen becses, hiszen először tünteti föl a legújabb utazások eredményeit egyöntetű képen. Rajta a hegységek is sokkal természetesebb alakban domborodnak ki, mint Khina

előbbi legjobb térképein. Az országos tárlaton először bemutatott nagyobb eredeti térkép talán kifogástalan kivitelű volt, de a műhöz mellékelt kisebb méretű térkép kivitelével bizonyosan a szerző maga sincs megelégedve. A hegységek árnyékolásának és az írásnak vonalai nem elég finomak, elmosódottak és különösen a mellékországok színezése igen zavarólag hat. A színes alapon a lejtők sötétebbeknek látszanak, mint a felhőren és annak következtében nincs összhang az egész térképben, pedig a domborzat egyes részletei mindenütt jól vannak föltüntetve. A térképre tekintve ki hinné, hogy Liau-tung hegységei csak 1000 métereseek, a Vu-tai-san csúcsai pedig 3000 méter fölé emelkednek. A papiros is czélszerűtlen, a melyre a térkép nyomva van; nyomtatásra igen jó, de oly törekeny az anyaga, hogy szétszakad, mire a könyvet egyszer végigolvassuk.)

Khina hegyrendszereivel, kivált a nyugatiakkal, a melyek Belső-Ázsia felföldjét képezik, sokat foglalkoztak Humboldt és Ritter korában, a mikor még ott keresték az emberi nem bölcsőjét. E két nagy ember igen hiányos és nagyrészt régi adatok alapján akarta megalkotni e hegyrendszerek képét; de lángeszök sem volt képes a rossz anyagból jó művet alkotni. Azóta az angolok, de méginkább az oroszok és kisebb mértékben más nyugati útazók is sok ismeretlen vidéket föltártak, úgy hogy Tibet éjszaki részének kivételével egész Belső-Ázsiáról nemcsak bő tudósításaink, hanem pontos méréseken alapuló számadataink is vannak, sőt itt-ott már földtani adatok is vetnek egy-egy világító sugarat földünk e részének szerkezetére. Richthofen, egy német tudós, a ki a földrajz és a földtan terén egyaránt otthonos, tehát e két tudomány közös kérdéseinek megoldására kiválóan képes és fölhasználta az eredeti khinai irodalmat is, korszakalkotó nagy művében, a *Chinában* az eddig gyűjtött anyagot a hely színén szerzett személyes tapasztalatai alapján megbírálta és összefoglalta. Az ő eredményeit is módosítani fogják a még jövőendő fölfedezések, de jelenleg irányadók és még jó sokáig azok lesznek. Lóczy is az ő nyomán indul. Lóczy egy véleményen van azokkal — mellelleg mondvá — a kik Richthofen *Chináját* nemcsak (Khinára vonatkozólag) korszakalkotó földrajzi műnek tartják, hanem azt hiszik, hogy a földrajzi tudományt új irányba tereli.

Az orographiai fejezetnek egy érdekes szakasza a birodala-

lom hegységeinek keletkezését, a sivatagot és a löszvidékek geológiáját tárgyalja. Néhány eredeti kép mutatja, hogy a szélhordta homok miként működik, mint alámosó, vájó tényező a sivatagban. A fejezet utolsó szakasza Khina alföldeivel, a Hoang-ho árterével és mederváltoztatásaival és a Jang-cze-kiang deltájával és hajdani torkolataival foglalkozik és így átmenetet képez a következő fejezethez, a mely a folyókról és a tavakról szól.

Ezeknél is úgy, mint a hegységeknél, Richthofen fölosztását követve, külön beszél a lefolyástalan vidékekről, a kerületi vidékekről és az átmeneti vidékekről, a melyek a két előbbi között vannak és vagy lefolyástalan vidékekből kerületiakké vagy ellenkezőleg kerületiekből lefolyástalanokká váltak az újabb időben. A lefolyástalan és az átmeneti tájakra különösen jellemzők a nagy sós és édesvízű tavak, a kerületi részt Khina nagy folyamai jellemzik. A Jang-cze-kiang a föld legnagyobb folyamai közé tartozik. Vízkörnyéke körülbelül két millió négyszögkilométer. A föld kerekiségén csak két folyamnak van nagyobb víztömege, az Amazonnak, a mely másodpercenként 69 ezer köbméter vizet ont a tengerbe, és a Kongónak, a melynek torkolatán ötvenezer köbméter víz ömlik ki minden másodperczben. A Jang-cze-kiang vízbősége huszonkét ezer köbméter másodpercenként; a Dunáé 8500 köbméter. Han-kou-nál, a tenger-től 110 kilométernyire, a Jang-cze-kiang még oly hatalmas folyam, hogy szélvész es időben ölnyi magas hullámokat vet, a melyek elől a hajók biztos helyen kikötnek; ilyenkor a hatósági tilalom csak a mentő hajókat bocsátja a vízre. Egészen idáig még a mély járatú tengeri gőzösök is följöhetnek minden időben. Khina alföldi tavai nem önálló vízgyűjtők, mint a felföldi tavak, hanem csak árterületek, a melyekben az áradó folyók fölös vize megállapodik.

A Khina vízrajzáról szóló fejezetet csatornáinak, a folyószabályozásoknak, gátaknak és árvizeknek leírása zárja be. Khina alföldein nem kevésbé sűrű a csatornák hálózata, mint akár Lombardiában vagy Németalföldön. Sok emlékből és egyéb jelekből azt lehet következtetni, hogy a khinaiak őshazája a Tarim medenczejének déli lejtőjén és Kan-szuhs pusztaí részén volt, a honnan körülbelül négyezer év előtt költöztek mai hazájokba. Ősi hazájokban most is csak a csatornázás és öntözés teszi lehetővé a földmívelést. Már innen vitték magokkal

az elköltözők a csatornázás mesterségét, a melynek oly nagy hasznát vették mostani hazájokban, a hol az öntözőcsatornákhoz csakhamar hajózási csatornák járultak. E mesterséges vízi utak közül legnagyobb szerű az úgynevezett Nagycsatorna, a melynek egy szakaszát már a VII. században építették és a mely körülbelül abban az időben készült el egészen, mikor a mongolok hazánkat földülták. Hossza 900 kilométer. Nem egy folyóból, hanem minden szakaszában máshonnan kapja vizét és azért 1851-ben, mikor a Hoang-ho utoljára változtatta medrét, csak éjszaki szakasza romlott meg; a múlt években újra kijavították. A Tai-hu tó és a Jang-cze-kiang között néhol 30—40 méter széles és faragott köpartok, töltések szegélyezik; mélységét Lóczy 1·20—1·60 méternek mérte. Azt mondja, «a csatorna e részletén igen nagy az élénkség, a hajók ezrei járnak rajta, fehér vitorláik kulisszákként a láthatárig sűrűn követik egymást az egyenes csatornán; pompás köhídek vezetnek át a vízen, merész boltíveik gránitból valók, korlátjaik díszesen faragott műkövek». Magas fokú műveltség képét adja e néhány szó. Fölösleges mondani, hogy a vízszabályozások is sok százados művek és nem kevésbé nagyszerűek.

A negyedik fejezet *A geologiai képződmények átnézete*. A szerző geologus létére ellenállt a kísértésnek és itt is csak a legszükségesebbek elmondására szorítkozik. A részletes áttekintés végén egy táblázatban foglalja össze éjszaki Khina, déli Khina és India üledékes és eruptív közeit. Richthofen kutatásai óta szinte bizonyos, hogy a khinai birodalom egész keleti fele a mezozoik korszak vége óta többé nem merült a tenger alá. Újabbkori üldékei részint tavi lerakódások, részint a légi tényezők hatása által jöttek létre. Az újabbkori vulkáni tűnemények és a glecserek is röviden meg vannak említve.

A természeti viszonyok általános leírását az ötödik fejezetben *Az éghajlati viszonyok* leírása fejezi be. Khina éghajlata igen szélsőséges. Az egyenlítői meleg víz áramlata a szigetkerítésen kívül kanyarodik éjszakra, a szigetkerítés és a part között a sarki hideg víz áramlik dél felé. Ennek következtében például Kantonban, a mely egy szélességi fokon van Kalkuttával, a téli és a nyári hőmérsékleti szélsőségek közt 33°C. a különbség, Pe-kingben pedig 51°C. Kantonban télen néha havazik. A Szibéria felől jövő éjszaki szelek télen igen lehűtik éjszaki Khinát; a hideg még fokozódik az által, hogy a konti-

nensi légáramlat következtében az ég derült és a föld hőkisugárzását semmi se gátolja. A negyvenedik szélességi fok alatt télen 15° — 20° C. a hideg, sőt Peking közelében befagy a tenger. Sang-haiban a harminczegyedik szélességi fok alatt néha télen a rizsföldek jegén korcsolyáznak az európaiak. Peking Nápollyal és Andaluziával, Sang-hai Alexandriával egy szélesség alatt van! Portugallia déli részében, az É. Sz. 36—38 foka között a hó ritka természeti tűnemény, Ning-po-nál a Hang-csoui öböl mellett az É. Sz. 30° alatt minden télen megtelnek a jégvermek, és egész nyáron át nem fogy ki belőlök a jég. Éjszaki Khina és a Gobi sivatag télen épen olyan zord, mint Szibéria. Napokig fúj az éjszaknyugati száraz szél a határtalan rónaságon; fölkavarja a port, hogy elborúl a mennyboltozat messzire a sivatag határain túl keletre egészen a tengerig. Mint nálunk, vagy inkább Németországban a köd, oly közönséges ott télen a porköd. Mandsuországbán a legnagyobb téli hideg 22 — 51° , a tulajdonképeni Khinában 0 — 15° . Nálunk, különösen az alföldön, a tél után rendesen vagy semmi, vagy csak igen rövid tavasz és hosszú nyár következik; Khina éjszaki részében még hirtelenebb az átmenet. De, mint nálunk Magyarországbán, a milyen zord a tél, oly forró a nyár; csakhog az ellentét még nagyobb. A Tien-san hegység déli tövében nemcsak a szőlő, alma, baraczk, dinnye terem meg jól, hanem még rizst és gyapotot is természetnek és a granátfákon édes gyümölcs érik. A sarki és egyenlítői rendes légáramlatok sehol se oly rendetlenek az egész föld kerekiségén, mint Khinában. Sehol sem érvényesül annyira a kontinens hatása, mint itt; nem hiában, hogy Ázsia a legnagyobb szárazföld. Itt nem a passzát és az ellenpasszát, hanem a musszon szelek a rendesek. Telen Ázsia közepén, a zord felföldön igen megsűrűsödik a levegő, és azért mint hideg zuhatag ömlik alá délkeletre a tenger fölött elterülő melegebb, ritkább levegőbe. Szárazság és hidegség jár nyomában. Nyáron a sivatagok sziklája és homokja forróvá lesz az éjszakra haladó nap sugaraitól; a talaj hőkisugárzása által megmelegített és megritkított levegő úgy emelkedik föl innen, mint valami kemenczéből, és mint a kemencze alsó nyílásán betódul a hideg levegő, úgy tódul ide délkeletről a tenger hűvös, nedves levegője, és viszi az esőt, az áldást messzire be egészen a magas hegységekig. Azok a nedvességet kifacsarják az utolsó csöppig; a rajtok túl levő fösíkok és mélyebb meden-

czék már csak a száraz szelet kapják, legfőlebb a magas hegy-ségeknak jut még valami. Azért sivatagok vagy legfőlebb pusztaságok e belső-ázsiai térségek, ezért vannak hómezők, glecserek és források a belső hegységeken is, a melyek lejtőin számtalan patak és folyó siet alá a rónaság felé, de rendesen azt el sem éri, hanem még a hegység tövében, szülője szeme látára fejezi be rövid pályafutását. Azért vannak a rémséges sivatagok közepén, a hegylánczok mentében viruló oázis-sorok, hídak nyugat és kelet között, a melyen át a khinaiak már az ókorban a Kaszpi tó közeléig jutottak, hogy szinte kezét foghattak volna a rómaiakkal. Tibet keleti lejtőjén a magas felföldbe 1500—2000 méter mélyen vannak bevésve a völgyek; nedves levegőjökben dús forró égövi növényzet díszlik; fönn a tetőkön alig van fa, sőt bokor; e magas pusztaság épen olyan, mint akár a Kuku-nor vidéke.

Khina rendes légi tűneményei közé tartozik a már említett porhullás. Ning-po-ban minden évben márcziusban kezdődik a sárga homok — így nevezik a khinaiak — hullása. 1850 márcziusában hat heti szárazság után úgy megtelt a levegő sárga köddel, hogy alig lehetett látni a napot és a holdat, az égboltozat rozsdás színt öltött, a por benyomult a zárt szobákba és a reggel megtörölt bútorokat estére újra belepte. Macgovan papiroson összegyűjtötte a port; egy négyszöglábra körülbelül tíz gramm hullott, azaz kilencz négyszögméterre körülbelül egy kilogramm. Már említve volt, hogy a Pe-csi-li öbölben néha a hajókat sár lepi el, ha a por esővel vegyest esik, sőt Japánig elviszik a szelek a port és ott sem ritka a porhullás. 1862 márczius 26-dikán egy homokfergeteg Tien-csin közelében néhány kilométernyi hosszaságban telefűjt egy hajózható csatornát úgy, hogy vihar után a csatorna egészen száraz volt, és a benne levő gabnás hajók homokdombok tetején ültek.

Macgovan már 1850-ben megmondta, hogy a sivatagból jön ez a termékenyítő por. Khinának a sivatag felé eső részében sokkal gyakoribb a porhullás; megemlíti minden utazó, a ki ott járt. Lóczy ottlétekor is bármily derült volt a reggel, délfele még szélcsend idején is beborult az ég a portól, a melyet a fölemelkedő meleg légáramlat magával ragadott. A portölcsérek is rendes jelenséget képeznek azon a vidéken.

A légköri csapadékokra nézve még kevés megfigyelés történt, kivált a belső tájakon; annyi azonban bizonyos, hogy a

tenger közelében több a csapadék és egyenletesebben oszlik el az egyes évszakokra, mint a belföldön. Az éghajlatra vonatkozó fejezetet és az egész általános részt a földmágnességre vonatkozó néhány számadat fejezi be.

A khinai birodalom részletes leírását egy bevezetés előzi meg, a melyben a szerző elmondja, hogy a kikötőket és Pekinget kivéve csak a nagy utak mentén jártak újkori utazók; mindazonáltal nem vagyunk tájékozatlanok Khina földrajzában, mert megtanulhatjuk a benszülött khinai írók műveiből. Már négyezer év előtt megírta Jü a birodalom földrajzát. Kétezer év előtt már egy intézetet állítottak föl a birodalom térképének készítésére. A XVIII. század elején a császár megbízásából a francia jezsuiták egy térképgyűjteményben egyesítették az összes addigi térképeket. E gyűjtemény már több kiadást ért, az utolsó 1862-ben készült és egy példánya gróf Széchenyi expeditiójának fő kalauza volt. E térképekről rajzolják Európában is Khina belsejét.

A khinaiak eléggé ismerik hazájokat; az egyes tartományok, megyék, városok külön-külön munkákban vannak leírva. Khinai földrajzi művekből könnyű szerrel összeállíthatnánk egy tízezer kötetes könyvtárt. Sang-hainak egy négy kötetes *Büdeckere* van, a melyben még a kikötőben megforduló idegen hajók zászlói is le vannak rajzolva. A leírások némelyike néhány száz kötetből áll, csakhogy a valóság közé bennök sok csoda leírása és babona vegyül.

A tulajdonképeni Khina minden tekintetben nagyon egyöntetű; a városok berendezése, a lakosok életmódja és öltözete olyan egyforma, hogy a birodalom ellenkező végein is ugyanazon általános benyomást gyakorolják az idegenre. Vajon egy khinai nem ezt írná-e Európáról?

Khinának se tájképei, se népviseletei nem oly változatosak, mint Európa bármely vidéké. Az országúton mindehnyütt azt lehetnének, hogy egy nagy város közepén vagyunk, a hol minden talpalatnyi földet kertészetiileg művelnek. A falvak épen olyanok, mint a városok, a melyeket csak nagyobb háztömegökről és falaikról lehet fölismerni. A városok utcáin, boltjaiban és műhelyeiben föltűnik az örökös zsibongás; az országúton pedig bámulatba ejt az öszvérkaravánok, taligások és munkások szakadatlan sora. «Itt csatornák, hidak és vitorláshajók ezrei, ott az elhagyott hegyek között pedig pagodák

vagy szentelt ligetek zöldjéből kifehérlő budhista kolostorok hirdetik, hogy művelt nép földén járunk, hol a természet szűz szépségei már régóta helyet engedtek az emberi társadalom szükségleteinek.»

Csi-li a legéjszakibb tartomány; fővárosában Pe-kingben székel az egész nagy birodalom császára. A híres nagy kínai fal egy része éjszaki hegyein vonúl végig. Peking közelében a belső nagy fal valóban hatalmas építmény; nagy faragott kövekből épült majd tíz méter magasra, minden 250—300 méterre őrtornyok vannak rajta; lörésekkel csipkézett mellvédői téglából vannak. A pusztasági nomádok betörései ellen kellett volna e falaknak a művelt országot védeni; de bizonyos időközökben újra meg újra fölülkerekedtek a harcziás nomádok. A mostani uralkodó család is Mandsuországból származik. Azért választotta székvárosnak Pekinget, a mely nem az ország közepén, hanem e félreeső zugában van; itt közel vannak erejök forrásához és egyszersmind országuk azon határához, a melyet leggyakrabban támadt meg külső ellenség. Még magának Csi-li tartománynak is van Pekingnél jelentékenyebb városa. Tien-csin ez, melynek nevét az újságolvasó bizonyára ismeri; lakossága majd egy millió, mióta itt a Paj-hoban is kiköthetnek a tengeri gőzösök.

Csi-litől délre van San-tung tartomány, Konfucziusznak, a nagy kínai bölcsnek szülőföldre. E nagy népnek sok szent emléke van itt, a melyek fölött két évezred zivatarai vonúltak el és még most sem csökkenő kegyelet tárgyai. A bölcs utódai közül még most is 20—30 ezren élnek San-tung nyugati városaiban. Európa melyik büszke fejedelmi nemzetsége merné családfáját ezekéhez hasonlítani? És van-e a büszke Európának oly kétezredéves emléke, a melyet folyton kegyeletben tartottak és a melyet soha sem fenyegetett barbár kéz a végpusztulással? «A bölcs tekintélye áthatotta a nemzet legegyszerűbb fiát és a zavarok, melyek 2000 év alatt húsz dynastiát űztek el a császári trónról, érintetlenül hagyták a bölcs templomát és a legaljasabb csöcselek sem dobott soha üszköt annak épületei közé.» Így végződik a San-tungról szóló fejezet.

San-hsi tartományban vannak az ó-világ legnagyobb kiterjedésű széntelepei. Richthofen szerint Németalföldnél nagyobb területen, harmincznégyezer négyszögkilométeren 5—6, sőt gyakrabban 7—10 méter vastag anthracittelepek vannak,

úgy hogy itt legalább is 630.000,000,000 tonna ilyen legkitünőbb minőségű szén van a föld alatt. Azonkívül valószínűleg ötvenegyezer négyszögkilométert foglal el egy 6—10 méter vastag bitumenes széntelep. E roppant széntelepek közelében igen jó minőségű vasérczek vannak. Milyen ipar fejlődik itt talán nem sokára!

A nagy síkság Ho-nan, Kiang-szu, Ngan-huói, Cse-kiang tartományokban terül el. Itt van a «déli főváros», Nan-kiang, mely valaha különb volt Pekingnél, és a melynek lakossága majd annyi volt, mint jelenleg Londoné. Most óriási romhalmaz; a Tai-ping lázadók tették végkép tönkre a várost, mely 1853—1864-ig főhadiszállásuk volt. Mostani lakosságát Lóczy legfőljebb 20—30 ezerre becsüli. Jelenleg Kiang-szu legnevezetesebb városa Sang-hai a Jang-cze-kiang torkolata közelében. Csak azóta lett híres nagy várossá és az ország legélénkebb kikötőjévé, a mióta az európai és amerikai kereskedelemnek megnyitották. A khinai városon kívül itt egy francia, angol és amerikai telep is van; ezek lakosságát azonban szintén legnagyobb részt khinaiak képezik. A thea és a selyem fő kiviteli helye; fő beviteli tárgyai az opium és a pamutárúk. Az egész keletázsiai gőzhajózásnak fő állomáshelye, egyebek közt az osztrák-magyar Lloydé is. Itt épült, e világvárosban Khina legelső vaspályája is a khinai kormány tudta nélkül; méregdrágán vásárolták meg az angol társaságtól, szétbontották és mindenestül Formosa szigetére vitték «a tengerentúli ördögök találmányát».

A Hszi-kiang torkolatánál van déli Khina nagy kereskedelmi központja, Kanton és két híres európai telepe Makao és Hon-kong. Makao, mely Khinában a legrégebb európai telep, a honnan az első keresztyén térítők indultak Khina belsejébe, igen jelentéktelen kereskedő város, a mióta az angolok átellenben Viktoriát alapították. Előbb az emberkereskedés volt kárpótlásuk — ők «szerződtették» itt a kulikat az európai nemzetek gyarmatai számára — de az angol és a khinai kormány erélyes intézkedései óta (1870.) megszűntek szégyenletes üzleteik; most Makao e vidék Monacoja, csak hogy kevésbé elegánsak a látogatói, mint az európaié. A portugall kormány fő jövedelmét nem a kereskedőktől szedett vám, hanem a játékházak adója képezi.

Egész más város Viktória. 1841-ben még csak halászházak laktak Hong-kong szigetén, összesen vagy 2000 lélek. Az

1842-diki békekötéskor kapták meg az angolok és most több mint másfélszázezer lakosa van. Az európai hajók, a melyek Khinába járnak, rendszeren itt kötnek ki először. Lóczy csak néhány vonással vázolja e gyarmat életét, a mely virul, fejlődik szépen, mint minden, a mit e nagy nép alkot. Azonban még Viktoria is csak kis város a másfél milliónyi lakosságú Kantonhoz képest. Kanton volt 1841-ig az európai és a khinai kereskedelem közvetítője. Mióta a két békekötés egész sor kikötőt nyitott meg, Kanton jelentősége csökkent. Most a Jan-cze-kiang mellékén van a kereskedelmi központ; ott van Sang-hain kívül még Han-kou is, az országnak csaknem a kellő közepén a Han folyó torkolatánál, a hol három ikervárosban szintén több, mint másfél millió ember lakik együtt. Han-kou fő kereskedelmi czikke a thea; 1882-ben negyvennyolcz millió kilogrammot vittek ki innen, melynek értéke csaknem harmincz-nyolcz millió forint volt.

Mikor Lóczy Han-kouban járt, Hu-pé tartományban az árvíz és a szárazság következtében keletkezett éhség hatásai még mindenütt láthatók voltak. Rettenetes dolgokat beszélnek el, a kik az inség korában voltak ott. Egy olasz térítő meggyőződött róla, hogy a szülők saját gyermekeiket főzték meg és gyakran látta, hogy televény földet ettek az emberek. Általában még a legújabb időben is sok millió emberéletem oltott ki Ázsiában e csapás, a melyet Európából mindörökre vagy legalább kiszámíthatatlan időre elhárítottak a vasútak. Sang-hai és Han-kou között három társulat gőzhajói járnak a Jan-cze-kiangon. A gőzhajókhoz már annyira hozzászoktak, hogy ők magok is alapítottak gőzhajózási társulatot, a mely a parti hajózásból lassanként egészen kiszorítja az európai hajókat.

*

*

*

Azonban ismertetésem már hosszúra nyúlt, talán hosszadalmas is. A ki kárpótlást akar érte, olvassa Lóczy könyvét, melyből aligha sikerült a legérdekesebb és leglényegesebb részleteket kiemelni. A művet olvasgatva, magamnak sincs kedvem ez írást folytatni. Olyan tartalmas, annyi van benne, a mi a magyar olvasóra nézve egészen új, hogy nem egyszerű elolvasásra, hanem gyakori olvasgatásra méltó. Legbecesebbek azok a fejezetek, a melyekben a szerző a saját tapasztalatait szövi be.

A nyelvészek talán megrónának egyet mást abban, a mit ír; de kellemes egyszerűségét, szavainak keresetlenségét senki sem tagadhatja. A tudományos műszavak magyaros írásán gyakran megakad a szemünk; de még furcsább, ha «karbon szisztéma», «posztkarbon rétegek» és hasonló kifejezések között «anthracitot» találunk, a mit igazán magyarosan lehetne írni. De ezek csak eltévedt porszemek ebben a szép munkában. Nem lett volna-e czélszerű a könyvhöz egy név- és tárgymutatót csatolni? Sajtóhiba van elég és közölök sok bosszantóbb annál, a melyik elhitetné velünk, hogy a khinai nagy fal «nagy faragott kövekből épült mellvédői téglából valók». A művet számos kép — sok eredeti — díszíti.

Kívánjuk, hogy minél előbb üdvözölhessük azt az ígért másik kötetet és magyar munkából ismerkedhessünk meg Khina népével.

Az utazás eredményeit gróf Széchenyi egy kétkötetes nagy tudományos munkában fogja közé tenni, melynek első kötete valószínűleg még ez évben megjelen.

SIMONYI JENŐ.

KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE.

Ötödik közlemény.*)

VII.

SZASZ-SEBES. FEJÉRVÁR. ZALATNA. ABRUDBÁNYA. VÖRÖS-
PATAK. TOROCZKÓ.

Július 8-dikán a *Római Császár* fogadó előtt készen áll a postakocsi, melyen Fejérvárra szándékozunk menni. Én és nőm a hátsó ülést foglaljuk el; előnkbe egy szőke és egy barna úr helyezkednek. Néma fejhajtással köszöntjük egymást, s a kocsi elindul. A szőke útitárs, úgy látszik, az egész világnak ismerőse. A város utczaiban, a melyeken haladunk, jobbfelé, balfelé köszönget, kérdéseket tévén s feleleteket adván. A városon kívül is majdnem minden szembejövővel vált egy-két szót, hol német, hol oláh nyelven. A barna útitárs hallgatagon ül, mintha valamin járatná gondolatjait. Első tekintetre is kiveszem, hogy a szőke úr német, vagyis szász; a barna úr pedig román. S a mint az előttem ülőket némán vizsgálom, a német és román nemzetiségek típusait találok föl bennök. A szőke társ kék szemű, nyájas, mozgékony, bár öregebb a másiknál, mégis mozdulatai, beszédjének módja fiatalabb jelenség amannál. Ez a barna társ fekete szemű, de véres erecskék mutatkoznak szeme fejtérén, nem nyájas, helyét súlylyal megülő, nem mozgékony jelenség. Olyan termet, mely birkózni kész: a szőke olyan termet, mely engedni kész. Egyébiránt jó ismerősök. A barna a zsinatról kezd most beszélni a szőkének, a mit ez

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 121., 122., 123. és 124. számaiban.

érdekekkel hallgat; egyházának függetlenségéről, autonomiáról szól, melyet egy zsinati tag erősen vitatott, s másokat el is némított volna. Én csak félig érthetém, a mi, úgy vevém ki, egy már előbb megkezdett beszédnek folytatása vala.

Hol beszélgető társainkat hallgatván, a nélkül, hogy belé akarnánk szólni, hol a vidéken jártatva szemeinket, hamar elhagyjuk egymásután Kis-Toronyt (Neppendorf, oláhul Turnisor), Keresztyén szigetét (Grossau, oláhul Kristian), Szecselt (Schwarzwasser). Hosszabb távolságban van Nagy-Apold (Gross-Pold, oláhul Apoldu de szusz, felső A. mert van Kis-Apold is = Klein-Apold, oláhul Apoldu de zsosz = alsó A.), jeles nagy szász község. Itt lovakat váltunk.

A fogadós posta-mester úti társainkban ismerősöket látván, elevenebb társalgás szövődik köztök, míg mi a házi kertben a virágokat és az utczára menvén a házakat nézegetjük. Azt gondolván, hogy már indulunk, bemegyünk a beszélgetőkhöz. Mégis illik, úgy szól hozzám a barna útitárs, hogy egy kocsiban utazván, egymást ismertessük. Én *Pizó* (ha jól írom a nevet) vagyok, folytatja, Szász-Sebes városának kapitánya. Én meg, tevő hozzá a szöke, Roth vagyok, szolgabíró Szász-Sebesen. Megmondván, hogy ki vagyok én, azt viszonzá reá *Pizó*, hogy — ne vegyem rossz néven, ha nyíltan kimondja — neki a Mocsáry könyve*) sokkal jobban tetszik, mint az én könyvem (tudniillik *Die Rumänen und ihre Ansprüche*). — Nagyon értem, felelek: de különbség van az én könyvem és Mocsáry könyve között. Ez azt mondja, miképen kellene a románok iránti politikát fölfogni és tartani: az én könyvem ellenben azt igyekszik megmutatni, miképen nem kell rosszúl fölfogni és megírni a történeteket. — Többet nem szoltunk e tárgyról.

Megtudván azonban, hogy Fejérvárra akarunk háltni menni, mind Roth, mind *Pizó* lebeszéli, azt állítván, hogy ott csak zsidó fogadók vannak: ellenben Szász-Sebesen keresztyén fogadósnál igen jól leszünk. Ámde, viszonzék, mi Fejérvárról, a hol jó alkalmatosságot reménylünk találni, Zalatra megyünk: vajon Szász-Sebesről egy nap elmehetünk-e Zalatra, s azután kapunk-e itt jó kocsist és jó kocsit? Nagyon könnyű napi járás van Sebesről Zalatra; s a sebesi fogadóstól olyan jó és kényelmes alkalmatosságot kapnak, melyet bizo-

*) Mocsáry Lajos: *Néhány szó a nemzetiségekről*. Buda-Pest, 1886.

nyosan nem kaphatni Fejérvárott. Tehát fogadjuk tanácsukat; Sebesen töltjük az éjszakát.

Apoldot elhagyván, nem nagy idő múlva Szerdahelyre (Reussmarkt) érünk. Ez a volt szerdahelyi széeknek fővárosa: de nekünk nem látszik különbnek mint Nagy-Apold. Az oláhok Mercureanak híják. Voltak rumun tudósok, kik e névben is bizonyosságát találták annak, hogy az oláhok a római elfoglalástól fogva szakadatlan lakosai Erdélynek. Nem akarják tudni, hogy — mint már megjegyeztem — Magyar- és Erdélyországon sok helynév azon napról neveztetik, melyen vásártartásra nyertek volt jogot. Mercurea név csak a szerdának fordítása, mely nem is az oláhoké, hanem a múlt századok latinos szokásáé. A szerdahelyi széeknek latinos neve «Sedes Mercuriensis» s Szerdahely városnak latinos neve «Mercurium» volt.

Szerdahelyen túl mind két úti társunk dicsérni kezdé Szász-Sebesnek vidékét. Ott látunk majd síkságot, mely a szebeniekét is fölülmúlja, s melyet legjobb szőlők környékeznek, úgymond Roth szolgabíró. Legjobb asztali bor a szászsebesi, folytatá. 1848 előtt jó bortermő évben a sebesi «Stadtpfarrer» (evangelikus lelkész) száz hordó tizedbort is kapott; de közönséges terméskor is negyven-ötven hordó jutott neki. S bortizedet a rumunok is tartoztak adni a «Stadtpfarrer»-nek! szól közbe méltatlankodással Pizó, a város kapitánya, a ki 48 előtt, úgy hiszem, kapitányi hivatalt nem igen viselhetett volna Szász-Sebesen. — Hasonló adó alatt voltak 48 előtt protestánsok is, kik termésök tizedét katolikus papoknak tartoztak odaadni, például a Szepességen, lecsendesítém historikus fölháborodását. Igazán? kétkedve kérdé Pizó úr. Igazán ám! felelek. A tized, magyarázá a szolgabíró úr, az emberiség kezdetétől fogva szokásos adózás volt, evvel mentegetvén vagy igazolván a szászsebesi evangelikus lelkésznek kiváltságát. — Talán Egyiptomból vették volt a palæstinai zsidók, a zsidóktól pedig szívesen elfogadta a keresztyén nyugati egyház, mérsékelém a szolgabírónak históriai tudományát. — Ilyen két nagy historikus előtt, magam és a szolgabíró előtt, kénytelen vala Pizó úr elhallgatni, jóllehet, úgy látszik, nem bírja elfelejteni, hogy az előtt az oláhok is bordézsrmát fizettek lutheranus papoknak.

Ezalatt emelkedő útról megnyílt előttünk egy szép vidék, a Szekas folyó völgye, melynek háttérén Szász-Sebes városa látszik. Jobbra szőlődombok sorakoznak; a Szekas, hajdan

Szekes, folyó mentiben kaszálók terülnek, melyeken a szénapetrenczék és boglyák sűrűen állanak; a kaszálók és szőlődombok között pedig jól művelt földeken dús termés a sarlót várja, mely imitt-amott már meg is kezdi az arató munkát. Itt fönt is gyönyörű gabona között halad az út. A mennyit eddig az erdélyi szántóföldekből, különösen szász vidékeken láttam, gazdag termést ígér az idei aratás.

Leereszkedve, nagyon sietvést közeledünk a városhoz. Pizó úr előre fordítja a fejét, s heves kar- és kézmozgatással int távozást. Nézem, hogy kinek, minek int. Egy mintegy tíz éves leányka, két kisebb fiú testvérével futva jut a kocsink elébe: bizonyosan Pizó gyermekei, kik atyjok visszatérését a szebeni zsinatról várván, fölülni szerettek volna, s így kocsin kísérni be az érkezőt. De ez kemény hangon dördül nekik oláhul, hogy takarodjanak. Megütközve fordúlnak meg; én szinte sajnálom őket.

Pizó úr neje is szászsebesi német asszony, mint az eddigi beszédeiből kivehettem, gyermekei azonban oláhok; férje, azt olvasom ki szeméből, a világért sem engedné meg, hogy németeknek neveltessenek.

Különös egy jellemvonás mutatkozik Erdélyben, mely az érintkező nemzetiségek közt az oláhot tünteti ki. Tudjuk, az erdélyi fejedelmek korában négy hitvallás volt «lege recepta», azaz törvényesen elismert: a római kathólikus, az evangélikus reformatus, az evangélikus lutheranus és az unitarius, s hogy a négy között a reformatus nem uralkodó ugyan, de elsőséggel bíró volt, a fejedelmek reformatusok lévén. A keleti egyházhoz tartozó oláhok, szerbek, bolgárok, görögök vallása csak tűrt vala. Mégis azon fejedelmi utasításnak (instructio), melylyel az oláh vladika (püspök) a hivatalára fejedelmi megerősítést kapott, tizennegyedik pontja ezt tartalmazza: «A Vladika ne engedje meg, hogy pópái egy magyar embert eskessenek, vagy feleségétől elválasszanak, kereszteljenek, vagy temessenek, kivéve ha oláh ember magyar nőt veszen feleségül, s oláh pópa által akar megeskettetni (hoc unico excepto casu, si scilicet quispiam ex Valachis aliquam ex Hungaricis mulieribus vel puellis ac virginibus in uxorem sibi desponsaverit, ejusque foret animus, ut per pastorem Valachicum copuletur). Ennek példáját bajosan lehetne más európai országban találni, hogy az uralkodó hitvallás megengedte volna női hívét a tűrt vallásbeli pap által

megeskettetni. Hogy ez erdélyi szabadszelleműség az ilyen vegyes házasságból születetteket is a túrt vallásnak engedte által, az a milyen következetes, olyan természetes is.

Az egyházi unión munkálkodó jézsuiták 1697-ben az oláh pópák tudatlanságán csodálkoznak vala, hogy a szentségek erejét sem fogták volna föl. Mert, úgy mondanak, akadt egy annyira tudatlan pópa, ki midőn egy német embert oláh leánnyal kellett volna összeadni, ezt előbb nem tette, míg a férfit övig vízbe mártván újra meg nem keresztelte (repertus est in his nonnemo adeo sui officii rudis, ut Germanum hominem cum puella Valacha matrimonio juncturus id non antea faceret, quam cingulo tenus aquae immersum sponsum repetito batis-mate abluisset).*)

Nem a pópák tudatlanságán, hanem azon kellett volna a jézsuitáknak csodálkoznok, hogy hogy merik azok a más keresztény hitvallásokat megvetni; valamint azon engedekenységen kellett volna csodálkoznok, melylyel az uralkodó vallásbeliek a túrt vallásbeliek iránt viseltettek. A társadalom szellemével szemközt a törvény erőtelen, néha nevetséges. Nevetséges például a párviadalt eltiltó törvény, mikor az esztelen társadalom nemcsak eltűri, hanem dicséri is a duellumot, megvetéssel taszítván el azt, a ki az erkölcsi és állami törvényt tisztelve, a viadalra kihívást nem fogadja el. Hasonlóképen erőtelen, sőt nevetséges volt azon törvény, mely a görög hitet csak tűröttnek híresztelte, mikor a társadalom megengedi vala, hogy a pópák a törvényes hitvallásokat megvessék.

E különös jellemvonás minden alkalommal nyilatkozik. Az 1784-diki oláh mozgalom — ezt híresztelik nyíltan a rumun historikusok, például Densusian — ki akarta pusztítani az erdélyi magyarokat, kivéve ha kik oláhosan megkeresztelkednek. Hogy ez a legnagyobb morális sérelem volt a kathólikusokra szintűgy, mint a nem-kathólikusokra nézve, azt a philosophus II. József elfelejté egy edictummal köz hírré tenni.

Behajtván a városba, Pizó úr legelőbb szálla le, fogadva az odaérkezett gyerekeitől és a házból kijövő nejétől; azután tovább menve Roth szolgabíró úr is elhagya, bennünket pedig a kocsai a fogadóhoz víve, mely a piacon van szemközt a nagy evangélikus templommal. A fogadó téresház, nagy szobái vannak.

*) Nilles: *Symbolae* stb. I, 146.

A lépcsőn föl s nagy szobán keresztül egy oldalszobába vezetnek. A nagy szoba közepén tekéző asztal áll; a kis asztal mellett egyik ablaknál pedig pamlagon ül egy vendég, szemben vele széken a fogadós: köztök boros palaczk és savanyú víz meg poharak vannak, kezeikben kártya. Festményben az ilyen jeletet úgy híják, hogy «csendélet». Ilyen városban, milyen Szász-Sebes, csakugyan csendes életet élhet a fogadós; utazók nem gyakran háborgatják meg csendességét.

Mind a mellett ott hagyja társát a fogadós s hozzánk jő be. Mondván neki, hogy a szolgabíró és városi kapitány utasítottak ide, nemcsak jó szállással, hanem tovább utazásra való kényelmes alkalmatossággal is biztatván a fogadós részéről, evvel nagyon ajánlám magunkat. Minden meglesz, kívánságuk szerint, felelé.

Időnk lévén, az utczára menénk ki. Már egyszer, 1876-ban, megfordultunk volt Szász-Sebesen, melynek német neve Mühlbach, a hasonló nevű folyóról. A városnak legnagyobb része a folyó jobb partján van. Lakosainak száma 6240-re megyen, s ezek között már 3600 rumun vagy oláh, a kik lassankint «a néptelen utczáokban» megtelepedtek. Fő dísze a városnak a nagy evangélikus egyház, mely egyike a legrégibb épületeknek. Román stilusban kezdték volt építeni, de a XV. században gót stilben folytatták. A szárnyas oltáron az 1418-dik év olvasható. Az egyház mellett az új gymnasium épületje áll, melynek fölirata: «Bildung ist Freiheit = a műveltség szabadság». Továbbá «begonnen im Mai 1864; vollendet 1866, azaz: az épülés 1864-ben kezdődött, 1866-ban végződött».

Az egyház melletti tér tornázásra van berendezve. Estve felé lévén, nagy számmal zsibong, ugrándozik, kiabál az ifjúság, míg közéje a tornamester lép. Nézzük a tanítást, hallunk egy nagy pofoncsapást is; ez a tanítással jár az erdélyi szászoknál is, gondoljuk. Ide-oda ügyvelegvén a városban, melynek egyház körüli része még szász lakosságú, visszamegyünk a fogadóba.

A fogadós és neje magyarok, Abaújmegyéből valók, kiket az 1848—49-diki események sodortak Erdélybe. Úgy látszik, inkább vagyonosak mintsem szegények.

Más nap reggel a fogadós nemcsak befogat számunkra kényelmes kocsiba, hanem maga is fölül a kocsis mellé. Zalatnán ismerősei vannak, azokat tehát ez alkalommal meglátogathatja. Lamkeréken (Langendorf, oláhlul Lankrem) és Alsó-

Váradján (oláhul Oarda) keresztül hajtván a Maros folyóra érünk, melyen hosszú fa-híd viszen Marosportusra (Marosporto). Ez már Fejérvárhoz tartozik.

Fölmegyünk-e a várba, kérdé a fogadós? Föl ám, de nem fogunk ott időzni; mégis megnézzük onnan fölülről a vidéket. Megkerülvén gyalog a főbb épületeket, míg a lovak árnyékos helyen pihennek, a székes egyházba nem merek belépni, nagyon ki levén melegedve, csak a külső kerítésen belül a sírköveket keresem, a melyeket ott tíz évvel ezelőtt falhoz támasztva talál-tam. Most nincsenek ott; bevitték-e a templomba? nem kérde-zém. De akkor I. Rákóczi György sírverseit lemásolám, s mint-hogy sem Benkő a *Transilvaniájában*, sem Szilágyi Sándor az *Erdélyi történeteiben* nem közlötték (lehet, hogy másutt ki vannak nyomtatva): ide írom, ámbár a kevésbbé szép epita-phiumokhoz tartoznak:

- Una hæc non unam faciem tibi marmora monstrant,
Spectator! laudum splendidus orbis adest.
Excelsi herois mirabere fata Georgi
Rákóczi primi, factaque mirifica.
5. Ponderibus tentata magis ceu palma virescit,
Sic ipse Eois Hesperis que minis.
Casta mente Joseph, mira memori (?) Mithridates,
Ac vigili cura lucidus Argus erat;
Divino Alphonsus studio, logicaque Josias,
10. Sacratæ Huniades Dædaleique chorus;
Præsagio ingenio ac svada redivivus Ulysses,
Sperni Pelides impatinsque fuit.
Janque labescentis patriæ fortissimus Hector,
Cui nec vis nec spes abstulit ulla pedem;
15. A Gallo, Sveco multum exoptatus Achates,
Tardigradæ pacis quo acceleraret iter,
Marte improviso sic arbiter otia fecit
Pannoniæ felix grataque Teutoniæ.

Annyira tudósak a versek, hogy alig értheti az ember. Megkísértem mégis körülbelül kifejezni, a mit mondani akarnak.

- Ezen egy márványkő nem egy alakot mutat neked,
néző! a dicséretetek egész világa van itt.
A kitűnő hősnek első Rákóczi Györgynek
csudáld sajátságait és bámulatos tetteit.
5. Valamint a pálma jobban nő, ha súly nyomja,
úgy őt is a kelet és nyugat fenyegetései nagyobbíták.

Szűz lelkére József, nagy emlékezetére Mithridates,
virasztó gondjára világosan látó Argus;
Isteni tudományára Alphonsus, okosságára Josiás,

10. — — — — —
Kilátó eszére és szónoklására új Ulysses,
mint Pelides megvetést nem tűrő.
A veszni indult hazának legvitézebb Hectora,
kit se hatalom, se remény meg nem tántorított,
15. A francziától és svédől óhajtott Achates,
hogy siettesse a lassan járó Békét,
Hirtelen háborúval szerzett nyugodalmat,
mely boldogítja Pannoniát, vidítja Tentoniát.

A tizedik versnek értelmét nem találhatom el; a négy utolsó sor is homályos, mert a végső sor nem igen simul grammatikailag az előbbiekhöz. De történelmi becsű a tudós Musának e hebegése, azért közlöm.

Fejérvárról legszebb úton előbb éjszaknak megyünk. A fejérvári szőlők balfelől vannak, melyekben csinos borházak is díszlenek, bizonyosan a kanonok urak szőlleiben; balfelől lapályosság terül. Talán egy órányi hajtas után a mi útunk balra fordul az Ompoly-völgybe, mely Zalatnára visz. A völgy, úgy látszik, nem olyan meglepő, mint a Maros völgye, vagy éppen az Olt völgye, azaz a Veres-torony szorosa: lehet hogy ha előbb megyünk rajta, mint a két utóbbin, jobban tetszett volna. De az Ompoly folyó is csak kicsike a megáradt Maros és Olthoz képest. A szűk völgyben csak imitt-amott látunk tengerit vagy kukoriczát; tehát szegényesebb a vidék.

Metesd-en, mi, ha jól emlékezem, püspöki birtok, étetünk. A fogadónénál pityókat — így nevezik a brassai székelyek a burgonyát — tisztogatnak. Ezért kértem a fogadónét, hogy hol termett az; mert sehol itt a völgyben nem találtam burgonyaföldet. Azt feleli, hogy az oláhok nem ültetnek burgonyát, csak tengerit. Az ő burgonyaföldét nagyon kell őrizni, hogy el ne lopják a termést; különben dícséri az oláh népet. A szászsebesi fogadós is jó népek tudja az oláhot. Sógora Zalatnához közel lakik, hol zúzó, vagy ércztörő malma van. Nála lévén egyszer, elcsodálkozott, hogy mer ilyen helyen lakni! Mire sógora azt válaszolta volna, hogy alig van jobb nép az itteni oláhoknál. Legnagyobb biztosságban érzi magát közte; úgyszólván, lakat sem kell a pajták elzárására.

Tovább menvén azonban s Preszakához közeledvén, kísérő

fogadósunk egy halmot mutat, mely sok száz halottat takar. Az Ompoly völgye gyász völgyévé lesz, ha 1848-ra gondolunk. Jank Ábrahámnak egyik alpræfectusa, Dobra — a pusztta történetet említem meg, minden okot és okozatot mellőzven — azon évnek október 23-dikán oláh seregével Zalatnát meglepven, a fegyverek átadását követelé, melyet a zalatnai kincstári tisztek és nemzetőrök Fejervárról kaptak volt. Nemegyei János, bánya-administrátor és nemzetőri parancsnok, alkudozik velök. Az alkudozás közben az oláhok fölgýújtják a várost. A Fejervárra menekülő lakosokat a zalatnai fegyveresek oltalmazva kísérik. Eleinte keresztül vágják magokat az oláhokon, de Galacz és Fenes közt annyira megsaporodtak ezek, hogy a menekülők kísérete a fegyvert kénytelen letenni, azon kikötés mellett, hogy az oláhok, mint fegyvertelen rabokat, úgy vigyék Fejervárra. Estve Preszákára érkezven, ott a mezőn meghálatják, reggel pénzüktől és ékszereiktől fosztják meg, azután legyilkolják, hír szerint 640-et, köztök a kincstári bányatisztség nagy részét. Ez a domb, úgy mondja kísérőnk, a legyilkoltak legtöbbjét takarja.

Hol volt tehát akkor a szelid, jó oláh nép? kérdezzük.

A legjobb népben is bestia szűnnyad; hogy pedig milyen vérengző bestia szűnnyad az oláh népben, az 1784. évi szomorú események mutatták meg. Örökké átkozott legyen azok emlékezete, a kik 1848-ban ezt a vérengző bestiát felköltötték!

Preszakán túl sok oláhhall találkozunk, ki lóháton, ki gyalog hol magánosan, hol társaságban marhát — kis riska borjúkat, tinókat, teheneket — hajtva lejött a hegyekről s a heti vásárra igyekszik Fejervárra. Szelid, jámbor mind, sőt jóízűen fecsegő is; magok sem érzik talán, hogy keblökben bestia nyugszik. Azonban ismétlem, hogy nincs nép széles e világon ilyféle bestia híjával.

A mint Zalatnához közeledünk, mind sűrűbben tűnnek előnkbe a folyócska mentiben az érezzúzó malmok. Látunk négyes, hatos, nyolczas töröt. Magán emberek, többnyire oláhok, tulajdonai. Némelyiknek udvarán zuhog le a hegyi patak, s hajtja a zúzó. Az érczpépet (sliknek nevezik a német «Schlich» után) a kincstári hivatalba viszik eladás végett.

A zalatnai tornyok látszanak; nem sokára a zalatnai piacra érünk, melyet a magas tornyú kathólikus egyház díszít. A fogadót, a melybe hajtunk, zsidó tartja, s mi olyan tisztára

fölmosott szobát kapunk, melyet utasnak csak kívánnia lehet. Nem szándékozván hosszabb ideig, mint csak holnap reggelig maradni, első és fő dolgunk kijárni, és nézegetni. Az 1848-diki pusztításnak még több nyoma látszik itt, mint Szász-Régenben vagy Nagy-Enyeden. Nem egy háznak kormos falai még tető nélkül meredeznek égnek. De a lakosok, különösen a boltosok, úgy látszik, nem is emlékeznek már 1848-ra. Ezt a bátorsági érzést nem tulajdonítanám én az ott szállásoló katonaságnak, mint inkább az emberi természet azon jó tulajdonságának, hogy hamar tud felejtetni.

Zalatna az erdélyi hegyi kapitányságnak, s más bányászati hivataloknak széke; vannak olvasztó kemenczéi, és gyárai, melyek a bányaterményeket földolgozzák. Meg-meg nézzük az olvasztókat, melyek nem szünetelnek. Oda menve gyümölcsös kertek közt visz el az út. Egy régi épület tűnik szembe, melynek falában föliratos és címeres kő van becsinálva. A föliratból ennyit bírok kiolvasni:

D . . . M . . .

Sossia Sabina vixit
annos XXVI.

A tisztviselők kimentek volt már hivatalaikból, lakásaikon nem akarom fölkeresni, tehát e házról, valamint egyébről is fölvilágosítást nem kapok. Az erdész lakára menvén, a hol szászsebesi kísérönket is találom, egyről-másról tevék kérdéseket, de az erdész, bár nem egészen új ember a hivatalában, még nem sokat tud a zalatnai viszonyokról. Azt sem tudja, mint vannak most az úgynevezett regalékkal.

A zalatnai regalék, a korcsmai jog, az erdélyi gyászos történeteiben gyászos jelentőségűek. A zalatnai urodalom korcsmaít tudniillik az oláh községek nagyon kis bér mellett tartották volt, míg egy német bányatisztnek sikerült a kincstárt reábirni, hogy másoknak, kik nagy összeget akarnak és tudnak fizetni, adja bérbe. Meg is történt az; örmények évenként fizetendő 12,000 forintért vevék haszonbérbe a korcsmai jogot. Igen nagy és már megszokott haszonvételtől esvén el a községek, több ízben Bécsbe vivék panaszaikat Mária Terézia és azután is II. József uralkodó elé. Haszontalanul. A haszonbérlok ellenben a bevitt idegen italokért nagy büntetésekre marasztalták a vétőket. Ez a korcsmai czivakodás volt a szikra, mely az 1784-ki borzasztó lázadást föllobbantotta. A népösszeírás szele ugyan

országot elborító lángra nevelte azt: mégis a korcsmák kibérése okozta.

De vessük ki emlékezetünkéből az 1848-diki és 1784-diki iszonyatosságokat, s tekintsünk vissza a kétszáz előtti múltra. Bethlen Gábor Fejérvárott nagy tudományos intézetet tartott. Ebbe ő külföldi híres tudósokat híva meg, köztök Opitz Mártont is, a német költészet megújítóját. Lisibon nevű bányabirtokos Zalatnát igen kedvessé teszi vala Opitz előtt, ki a szünidőkre ide szokott járni Fejérvárról. A költő meg is örökíté azt 1622-ben egy költeménynyel, melynek czíme: *Zalatna oder von der Ruhe des Gemüthes* = Zalatna, vagy az elme békéjéről. Néhány sort írok ki belőle a nélkül, hogy fordítsam.

«Dann Zlato heisst das Gold auf wendisch, da die Stadt,
Zwar kleine, doch nicht arm, darvon den Ursprung hat.
Die Römer wussten schon, was hier sei zu erlangen.

— — — — —
Wo will ich aber hin? ich will von Zlatna schreiben,
Das den Verdruss der Zeit mir kann sowohl vertreiben
Mit seiner grossen Lust. Ich suche, was ich will,
So find ich da genug, ja mehr noch als zu viel.
Geliebet dir ein Berg? Hier stehen sie mit Hauffen;
Ein Wasser? Siehe da den schönen *Apul* laufen;
Ein schönes grünes Thal? Geh auf *Trajani Feld*!
In Summa, Zlatna ist wie eine *kleine Welt*.»*)

Opitz tudja, hogy a szláv (vend) zlato aranyat jelent, s hogy arról lett a Zlatna, Zalatna, városnév. Tudja, hogy a mai Fejérvár helyén a rómaiak idejében Apulum állott, azért nevezi az Ompoly folyót Apulnak. De a mai Zalatna helyén Ampela nevű római telep is volt, s az Ompoly víz inkább az Ampela, mintsem az Apulum névnek megörökítője. Szóval, Opitznek tudomása van a rómaiak életéről a Fejérvár és Zalatna környékein; de hol vette, sőt hol vehette azt, hogy a Zalatna mellett lévő zöld völgy Trajan mezeje (Trajani Feld)?

Fejérvár felől jövén, Zalatna előtt föltetsző zöld völgyet nem láttam; de más nap reggel Zalatnáról Abrudbánya felé menven, a városon túl csak ugyan a folyónak bal partján lankás gyepek réte tűnt szemünkbe. Mi a zalatnai fogadós kocsis-

*) Martini Opitzii: *Deutsche Poëmata, aufs Neue überschen, vermehrt und herausgegeben*. Danzig (Gedani), 1638.

ján és lovain megyünk; a kocsis nagy termetű magyar ember, ki oláhul jól tud, sőt a németet is érti. Sok urat, németet, francziát vitt már Zalatnáról Abrudbányára, dicsekszik maga előttünk: de gazdája is, a zalatnai zsidó fogadós, állította felőle, hogy annál megbízhatóbb kocsis nehezen van az egész vidéken. Kell is tapasztalt ember arra az útra; mert ha most helyre is igazítottak valami hidat vagy út-mosást, a következő órában egy hirtelen eső megint elronthatja. A milyen biztos az út Zalatnáról Fejérvárra, olyan nem biztos innen Abrudbányára: de avval a jó kocssal és jó lovaival nincs mitől tartanunk, biztatott volt a fogadós.

Micsoda szép hely ez? kérdém az értelmes kocssist. A zalatnaiak mulató helye, válaszola, itt tartanak majálisokat is. Hogy híják? Oláhul így híják: «la troján», azaz «a troján-ra». Egyebet nem tud róla a kocsis. Mit jelent a troján? azt a budai oláh-latin-magyar-német szótárban találjuk meg, mely a 724. lapon ezt mondja:

«Troianu, többesben troiane, pratum amplum, egy tágas rét, eine weite Wiese».*) Tehát a budai oláh-latin-magyar-német szótár írói azt a szót nem tulajdon, hanem köz (appellativum) névnek tudják vala, mit egyébiránt a szónak többese is mutat. Trojan tehát csak «tágas rétet» jelent, mely természetesen, Opitz idejében is ott volt a Zalatna nyugati táján. De Opitz a rómaiakra emlékezvén a szlávok trojanból (mert e szó is szláv eredetű**) a római Trajanus császár nevét találta ki, s azért nevezte el azt Trajanus mezejének.

Azonban Opitznak e kitalálása nem jutott a nép tudatára, mely nem olvasta német költeményeit; a nevezett budai oláh szótár írói sem ismerték, különben Major Péter, a szótár egyik írója s az oláh nyelvnek és népnek legbuzgóbb és legbátrabb elrómaiásítója, bizonyosan a «tágas rétet», «eine weite Wiese» nem mulasztotta volna el «Traján rétjének» elhíresztelni.

A mi előttem csodálatos: a Trajan rétje, hogy, hogy nem egyszer csak Torda mellett a «Keresztes mezőn» tűnik föl. Ki volt ennek kitalálója vagy fölfedezője, nem tudom még. De Kolosvárott 1750-ben *Gesta S. Nicetae, veteris Daciae episcopi et*

*) *Lexicon Valachico-Latino-Hungarico-Germanicum*. Budae, 1825.

**) *Dictionnaire d'Étymologie Dacoromaine. Éléments Slaves, Magyars, Turcs etc.* Par A. de Cihac Francfort s. M. 1879. A 423. lapon.

apostoli című könyvecske jelenék meg, a melynek szerzője Fekete József jézsuita. *)

«Föl valának állítva az ellenséges hadak Torda mellett a Keresztes mezőn (így kezdi a jézsuita historikus): egyik felől Ulpius Trajanus római császár, másfelől Dekebalus dakiai királynak hadai. Trajanus győzött stb. Constituerant infestæ acies inimicis collatis signis in campo Cruciato (Keresztes mező), prope Tordam, prius Salinum oppidum Transilvaniae: hinc quidem Ulpii Traiani Romanorum imperatoris, inde Decebali regis Daciae, et Traianus de superato Decebalo triumphum ducens» etc. Íme az író szerint a döntő ütközet Trajánus és Dekebalus között Torda mellett a Keresztes mezőn esett meg. Vajon Fekete József találta-e ki azt, vagy előtte más valaki, nem tudom: de azt látom, hogy Fekete a való történeteket nem tudja. Ő azt írja, hogy a rómaiak Dákiát három részre osztották: Ripensisre (partira), mely a Dunát éri, «et Valachia dicitur»; Alpestrisre (havasira) «sive Transalpina, ubi Moldavia»; és Mediterranea-ra (középföldre) «quæ nobis Transilvania est». Mind hamis. Miután a rómaiak oda hagyták a Trajánusi Dákiát (270—275-ig), a Dunán túli tartományt nevezék el Aurelianuszi Dákiának, s ezt oszták: Ripensisre, a volt Moesiának, a mai Bulgáriának dunai részére, Mediterranea-ra, mely a Ripensis deli határosa, tehát a mai Bulgáriának belsőbb része volt; és Dardaniára, a melyben Sardica, ma Nis van. E római fölosztás tehát a Dunán túlra esett, s Erdélyt nem is illette. Továbbá Sz. Niketas, a mai Nis és Pirot közötti Remesiában való püspök, a bessusoknak volt apostola 396 tájban; Erdélyt, vagyis a trajanusi Dákiát, mely akkor a húnok birodalmában vala, nem igen látogatta meg, legalább arról, hogy szent Niketás a húnok között apostolkodott volna, az ismeretes történelem nem tud semmit. Azt sem tudja a történelem, hogy a mai Torda mellett esett volna a Trajanus és Dekebalus közötti ütközet.

De egyszer meglévén írva, hogy a Keresztes mező híres amaz ütközetéről: mások tehát azt mind jobban tudják. Így Lebrecht 1806-ban *Erdélyi földrajzban* írja, hogy a Keresztes mező «Prat de Traian» nevűvé lett arról az ütközetről,

*) Az előttem lévő könyvecske borítékán van írva egy jegyzet, hogy Fejér György a *Historia Universitatis Hungariae literariaj*ának 67. lapján nevezi meg az író.

melyet Marienburg Lukács valószínűtlennek tart (*Geographie des Gr. Fürst. Siebenbürgens* II. 84.). Legújabbán Xénopol határozottan mondja ki, hogy a magyarok 1176 tájban, (mert azon évbeli oklevél említi meg először Keresztes mezőt, de csak is evvel a magyaros névvel) keresztelték el a «Pratul lui Traian»-t Keresztes mezőre.*) Honnan tudja ezt az új rumun historikus, nem mondja meg. De hogy az egész «traditio» olyan Opitz-Fekete József-féle tudós kitalálás: annál fogva is bizonyos, mert az erdélyi oláh nép a prat (latin pratum) szót nem is ismeri, neki a rét csak lunka (szláv szó) vagy rít (magyar szó). A «prat» szót a budai oláh-latin-magyar-német szótár sem hozza föl, nyilván azért, mert írói nem találták meg az erdélyi nép nyelvében. De a «prat de Trajan» ott tündöklött a magyar és német írók latinúl, magyarul és németül írt könyveiben — mert általában a rumun régi históriának fundamentumát a magyar és német írók rakták meg: hogyné fogadná el a legújabb rumun író is, a nevet jobb, románosabb nyelven így fejezven ki: «Pratul lui Traian», vagy «Pratul Traianului»? Azután ismét a tudósok a népre fogják, hogy az őrizte meg a traditiót, s hogy azt a nép emlékezetéből írták ki. Így vagyunk a magyar historiában is az Attiláról, a húnokról, a Tuhutumról, a Geluról stb. való traditíóval!!

* * *

Az abrudbányai út a Trimpoële szűk völgyön éjszakenyugati irányban halad, a Petricsa hegyre, melyen túl tekerősen más völgybe ér, s a Bucsum falu mellett Abrudbánya felé visz. A bucsumi oláhok is az 1784-dik és 1848—49 évekbeli mozgalmakban szerepelének. Az út, bár sok helyütt a hegyekről leomló patakok által meg van rongálva, nem oly járhatatlan, mint volt a Vörös-torony szorosában; s a kocsis csakugyan ügyesen igazgatja három jó lovát. De záporosóban nem menne az ember oly biztosan, mint mi megyünk.

A völgynek egy hajlásából meglátjuk már Abrudbánya tornyait; a zúzó malmok is mind sűrűbben pufognak a patak mentiben. Hosszú útezáról hajtunk be egy fogadóba, mely úgy

*) Xénopol: *Les Roumains au moyen Age*. Paris, 1885. A 93-ik lapon.

mint a látható helység, Zalatnánál városiasabbnak mutatkozik. A fogadós nép magyar, a nagyon fehér kezű fogadósné meg olyan magyar asszonynak látszik első tekintetre, a ki nem szokott szolgálni: azonban ő gondoskodik a vendégekről. Az ura, mint később megtudtam, borbélyból lett fogadós, azért is rátartó, sokkal későbben kelő ember, mint talán szükséges volna. Három része van a fogadónak: a vendégek számára való rész, melynek szobaajtai közvetlenül az udvarra nyílnak; a fogadós népe és a konyha számára való rész; és azontúl kerti ház, melynek nagyobbik szobájában tekéző asztal van s egy-két kisebb szobájában vendégek ehetnek. A kerti fák alatt is terített és terítetlen asztalok vannak. Látni való, hogy több vendége szokott lenni, mint a zalatnai fogadónak.

A városnak is több tornya van, mint Zalatnának, mert van római-kathólikus, görög-kathólikus, görög-keleti (vagy is román-kathólikus, román-keleti), reformatus és unitarius egyháza. Több is itt a magyar, mint Zalatnán; az összeírás szerint van 1000 magyar, meg 1650 oláh lakosa.

Első gondunk új kocsi után nézni, mert még van elég idő Vöröspatakra menni, használván a mai jó időt; ki tudja, nem esik-e holnap? Hegyes-völgyes időben, ha általában esőre jár, nem tanácsos halogatni; hisz esőben a legszebb helyek is unalmasok. Két kocsi-ló-tartó ember volna Abrudbányán, mind-egyik elútaozott, s egy-két nap előtt haza sem tér: ilyen hírt hoznak a kiküldött cselédek. Nem jó hír; nincs szándékunk oda ragadni Abrudbányán.

A ki hozott, az a kocsis segít rajtunk. Eltűnt volt s visszajő, hogy egy Kiss nevű ismerőse, ki tímár ugyan, de kocsit lovat tart, mindjárt itt lesz s elviszen Vöröspatakra.

Alig, hogy valamit ettünk, eljőve az ekhós fedelű kocsi, melynek oldalai nyithatók; a fiatal oláh suhancz jó kocsis, úgy-mond Kiss gazda, s a városnak más utcáján indulunk ki felé. Legelőször is egy kis telepre jutunk, mely elhagyatva áll az út mellett, pedig az épületek szinte még újak. Megtudjuk, hogy angol aranyásók építették és azután nemsokára el is hagyták, kitakarítván belőle a gépeket. A Vöröspatak völgyében egymást érik az érezzúzó. Maga Vöröspatak meglep bennünket, egy közönséges helységet várván, s egy jókora várost találván. Mi keresztül hajtunk rajta, a kincstári épületekhez, mert az abrudbányai járásbírótól ajánlásunk van Kremnitzky bányatiszthoz.

Ezt a nyert arany kiszedésében és mérésében találjuk elfoglalva. Az érczépéből kimossák az aranyat, s kénesővel, mely az aranynyal egyesül, választják ki. Gombóc alakba nyomják és szedik ki a zacskókból; kezünkbe teszik a gombócot, hogy megérezzük föltetsző súlyát. Bányába bújni nincs óhajtásunk, nem ismeretlen előttünk a bányajárás. De közel hozzánk a két csupasz hegy meredezik föl, a rómaiak bányái, melyeket most oláhul Csetátyénak (várnak) neveznek. Előbb bevezet Kremnitzky úr a lakására, a hol falakon és asztalokon a bányák rajzait látjuk, valamint egy becses ásvány-gyűjteményt is.

A Csetátyéra nem messze az út; két fiatal deák ajánlkozik nőm elkísérésére; míg mi künn egy padra ülünk, honnan egyfelé a helységet, másfelé a két csupasz hegyet mintegy szemünk előtt tartjuk. Kremnitzky a bányászat ügyeiről, a külföldiek bányászatáról, a helynek bajairól beszél nekem.

Az arany, ezüst tejfelét, ha szabad így neveznem, a rómaiak már leszedték; most nem dúskálhatni úgy, mint azok tehettek. A külföldiek azt hiszik, úgymond Kremnitzky úr, hogy itt most is minden kő színarany, csak le kell érlette hajolni. Láták Abrudbányánál az elhagyott angol telepet? A midőn nagy költséggel, nagy készüllettel hozzá fogtak, mindjárt jövendölhetém, hogy föl fognak vele hagyni. Most a francziák dolgoznak itt hasonló nagy készüllettel és költséggel; eddig szerencsések, meglátjuk meddig tart.

Tudván a hírlapokból is a nagy arany-lopásról, mely nem rég történt, annak körülményeit kértem. Különös egy dolog az, kezdé Kremnitzky úr. Az oláhok bérben tartották volt Lukács tulajdonosnak bányáit. Letelvén a bérleti idő, új szerződést kellett volna kötni. A tulajdonos magasabb bért követelt. A volt bérlők vonakodának ezt megadni. Megfogják sajnálni, volt a válasz, mert vannak külföldi ajánlások. De az oláhok megmaradának a nem-adásnál. Megtörténvén a francziákkal a szerződés, az oláhok szívesen megadták volna a nagyobb bért: de már elkéstek. Látván a francziák meglepő szerencsését, s azt is, mennyire nem őriztetik magokat, arra a vétkes gondolatra jutának, hogy reájok támadnak és elriasztják. Mert úgy látszik, meg vannak győződve, hogy a francziák kiürítvén a hegyet, az oláhok jövendő keresetjét örök időre megsemmisítik. Most ötvenen vagy hatvanan be vannak fogva; az elrablott aranyat majd mind megtalálták nálok.

Evvel azonban, gondolám magamban, nincs befejezve a dolog. Büntetés nélkül hagyni a bűnös tettet nem lehet: de ötvenet, hatvanat nem könnyű hamar elbírálni s elítélni. Most a foglyok magok is érzik még, hogy rosszat követtek el; de ha évig, vagy évekig tart a nyomozás és az eldöntés alig elvárható: az érzés, lassankint a meggyőződés is változik, nemcsak a foglyokban, hanem a hozzájuk tartozókban, az oláh községben is. A gonosztevők politikus martirokká, a lassan mászó igazságszolgáltatás nemzetiségi üldözéssé válik, tudniillik az elméjükben. Ezt bár ne felednék a döntő körök, akár bírák, akár nem bírák!

A hely, a hol Kremnitzky úrral ülök, valóban regényes; s ha valahol itt, akaratlanul is, a régi világba szeret merülni a gondolkodás. A hol most Vöröspatak öreg tornya áll — ez látszik legjobban ide — ott hajdan a római «Alburnus maior» virágzik vala; s abban a csupasz hegyben, a melyre nőmet fölvezetik a deákok, dalmacziai bányászok, pirusták, dolgoznak. Mi az akkori Erdélyt valami csendes Eldoradonak (Aranyosnak) képzeljük: pedig dehogy vala csendes. Éjszakon, nyugaton barbárok lakván, a csendesség gyakran megzavartaték. Különösen Marcus Aurelius császár (Kr. u. 161—180) idejében, tehát alig hatvan évvel a római hódítás után, markomannok, jazygek és más ellenséges népségek rohanák meg a római birodalmat. Norikumot, a két (felső és alsó) Pannoniát, Dákiát szinte egy csapással áraszták el. A lakosok elmenekülének, szerszámaikat és emlékeiket a bányákba rejtván, melyeket behánytak, bizonyosan azon reménnyel, hogy nem sokára visszatérnek. Ámde nem tértek vissza, s a vöröspataki bányákban megtalálták 1786, 1788, 1799, 1791, 1820, 1824, 1854 és 1855-ben az elásott holmikat, melyek közt a viaszos táblák a római életnek legbecesebb maradványai. *)

A római uralkodásra következő gótok, húnok, avarok nem igen művelték a bányákat; azután leginkább németek, de szlávok is bányászkoznak. A németek általában első bányászok Magyar- és Erdélyországban. Abrudbányának német neve Gross-Schlatten volt; Offenbánya szinte meg is tartja német nevét, mely Ofen (kemenceze)-ből való, különben Schwendburg-

*) *Römische Geschichte* von Theodor Mommsen. V. 210. *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, von Carl Goos. 123—136.

nak is nevezteték. Zalatnának neve a szláv zlato szóból lett, mit Opitz is tudott. Mikor fogták először bányamunkára az oláhokat, nem tudom még. A bányai oklevél-gyűjteményből meg lehetne tudni, ha el nem pusztúlt 1848-ban és 1849-ben.

Mejörvén nőm a római bányák megnézéséből, visszatérünk Abrudbányára, bár ottmaradásra kér Kremnitzky úr, minthogy nagyon eljárt az idő. De az út már ismeretes előttünk s mindig lefelé tart. Most jobban megnézzük Vöröspatakot, meg is állapodunk benne, mert Erdélynek leghíresebb és legnépesebb bányahelysége. Lakosainak száma 3450-re megyen, azok közt 1360 magyar, 1880 oláh, 50 német. Sötét lett ugyan, de baj nélkül érkezünk a fogadóba.

A kocsinak, lovaknak gazdlája ott várván, s a kocsissal is okunk lévén megelégedni, más napra is megfogadjuk, hogy a Detunata-Gólához megyen.

Este a vendégek közt a járásbíró úr is lévén, ki hónapra is ajánlást ígér egy ottani tisztviselőhöz, beszédünk az 1849-iki történetekre került.

A császári seregek kivonulta után Erdélyből csak Déva és Fejérvár meg a bányahavasok nem valának a magyar fegyverek hatalmában. Zarándmegye felől szándékoztak volt a havasoknak is birtokába jutni, de siker nélkül. Május elején Hatvani őrnagy küldeték a lelépő Csutak helyébe.

Egyazon időben Szemere, akkori miniszterelnök, Drágus belényesi képviselőt küldé Jankhoz, az oláhok vezéréhez, kit a félelem vagy a hízelkedés havasok királyának nevez vala, hogy alkudozzék a kapott utasítás értelmében az oláhokkal. Hatvani 1500 emberrel és négy ágyúval Abrudbányára nyomúlt, s az elfogott Buttyán oláh vezért kivégezteté, evvel akarván az egyezkedést siettetni. Erre az oláhok megtámadák Hatvanit, kiszoríták Abrudbányáról, hol a magyarok házeit fölgýjták és sokakat leölének. Hatvani, május 16-dikán ismét elfoglalta ugyan Abrudbányát, de a Janknak mindegyre szaporodó serege ellen nem tarthatván magát, május 19-dikén másodszor föladá a szegény várost, s most nemcsak a városi fönmaradt magyar polgárság, hanem egyszersmind Hatvani négy ágyúja, a német legio s a sereg nagy része áldozatul esett. A derék Drágus képviselő is, mintha a fegyverszünet megszégésének oka volna, kivégezteté. — De a mi Zalatnán föltűnt volt nekünk, azt itt Abrudbányán is leheté tapasztalnunk; az 1849-diki szeren-

csétlenségről úgy beszélnek, mint akár a Vesuv hegynek tűzhányásáról. S ez így jó is; csak úgy rossz, ha belőle nem okulunk a jövőre nézve.

Megint vasárnapra (július 11.) virradánk. Kiss uram kocsija nem jő a határozott időre, talán valami akadályra lett.

Szaladok érette, mond egy fiatal ember, a ki velünk szeretne menni. Szűrszabó, a hegyi oláhok számára dolgozik, azoknak visz előre ment inasa váltott munkát, maga pedig adósait akarja fölkeresni. Nem sokára meg is jő kocsistól. Azon az utcán indulunk ki most, a melyen jöttünk volt Zalatnáról; az utcán az igen nyájas járásbíró vár, ideadja az ajánlást s utasítja fiatal kísérőnket, ki a lovakat is hajtja, mert a tegnapi oláh kocsisunk oly jól mulatott éjtszaka vagy reggel, hogy alig bír fölülni.

Jó darabig a zalatnai úton haladunk, azután éjszak-keletre Bucsium igen széllyel hányt faluba fordulunk, melynek tartozósága Cserba. A mi abrudbányai magyar szabónk mindenkit ismer. Egy helyütt feketébe öltözött leány- és fiú gyermekek jönnek előnkbe, kiket nevelő féle asszony vezet vagy kísér, utánok hasonlóan feketébe öltözött férfi lépdél. Városiasan vannak öltözve mind. Ez, úgymond a szabó, a vidéknek leggazdagabb oláhja és bányabirtokosa; neje nem rég meghalt, ebbe a közellevő templomba mennek. Kis idő múlva szép nagy épülethez érünk, melyhez nagy kert és érczüző tartozik. Cserép fedelek, az esővizet levezető lemez csövek, söpört udvar, mind úrias, tiszta házat mutat. A gyászoló tulajdonosnak nevét elfelejtettem. Egyike azoknak, értesíte kísérőnk, kik az ötvenes, hatvanas években aranykeresetből gazdagodtak meg. Vannak a hegységek közt nyomorúlt külsejű oláh lakások, melyekben Wertheim pénztárákat talál az ember. Nem gondolná senki, mennyi pénze van némelyiknek, folytatá. Költenek is; megmutathatnám 30, 40, sőt 50 forintos «lajblit», melyet én csináltam. Ím itt jő szembe egyik emberem. Megszólítja, s megállunk. Az ünnepiesen felöltözött oláh mutatja az igen czifrán kivarrott «lajbliját», milyen kivarrást úgy gondolom, nálunk leginkább a Veszprém és Palota tájbeliek csinálnak. A vörös és zöld selyem varrás a fehér posztón igazán mesterséges. Hát még a széles bőr-öv, az valódi remekmű. Ezt is maga csinálta? kérdém. Nem, azt a szűcs készítette, válaszolá. S hogy fizetnek azok az emberek? No, csak fizetnek, úgymond; mert bár kevéssel is, adós marad

mindég az oláh, akár mennyi kész pénze van is. Azért meg vagyok velök elégedve. Utána kell ugyan lennie mai nap a mesterembernek; de a ki nem rest, az ma is mestersége után boldogul. — Szinte jól esik azt magyar mesterembertől hallani.

Iszbitán a templom előtt kell elmennünk. Össze vannak gyűlve a hívek, nők és férfiak, s páváskodnak a verőfenyen. Mi beljebb megyünk a faluba, a kijózanodott kocsis leugrik, s egy udvarnak kapuját nyitja ki. Behajtunk. Egy erős szál ember, félig városi, félig paraszti ruhában lép ki a tornácra. Urasági erdős vagy birtokos, vagy együtt mind a kettő. Megtudván óhajtásunkat, fölmenni a híres bazalt kösziklákhoz, bajos lesz, úgymond, lovakat találni. Vasárnap lévén, a lovak mind az erdőben legelnek. De kiküldi cselédjeit lovat keresni.

A «Detunatá»-k ott vannak előttünk közel egymáshoz, mintegy földből kinőtt két kösziklás bokréta. A bal felé lévő a «Detunata goala» = mennykő-ütötte kopasz; a jobb felé lévő a «Detunata flocoasa» = mennykő-ütötte fodros. A falun túl vetéses mezők emelkedve nyúlnak föl a fenyves erdőig, a melyből a Detunata goala, látogatásunk célja kiemelkedik. Odáig el is gyalogolhatunk, mondom. — Fejét rázza a nagy szál ember, reám nézván. Fiatalabbnak való menet az, felele. Közelnek látszik, de messze van.

Egy kis félóra múlva három szép hintós lovat, vagy paripát hoznak; azután egy asszony egy kis nyergelt paraszt lovat hoz, melyet oláh leány vesszővel hajt. A három nagy ló közül az egyiket számomra nyergelik meg, s elindulunk, én a nagy lovon, és nőm a kis paraszt lovon; az abrudbányai szabó oda is elkísér, az oláh leányka pedig a kis lovat hol vezeti hol hajtja.

Ismét a templom mellett elmenvén, hegynek fordulunk. Az út helylyel-helylyel ki van ugyan mosva, de köves, száraz. Szép kilátás van mindenfelé; a «mennykő-ütötte kopasz» szinte alacsonyodik, a mint hozzája közeledünk. Az erdőben nem is látjuk. Nem magunk vagyunk; jönnek onnan emberek. Végre a kopasznak aljához érven, csodáljuk, milyen magasra emelkednek föl az ólomszínű orgonasípok, a bazalt sziklák. Egy szép rét terül el alatta; emberhang, puskaropogás hallik; sőt kidüldött nagy szemű fénykép-író láda is ott áll, magába nézván a köszalákat.

Lovainkat hűs helyre vezeti a szabó, mi meg fölmegegyünk

a kopaszra. Nőmet a kis leány oly ügyesen vezeti, körül köre lépteti, mintha diplomás vezető volna. Én utánok megyek. Csakugyan mennykő-csapások tördelhettek a bazalt sziklákat, oly iszonyú halommal fekszenek köröskörül. Valami járt ösvényt gondoltam találni, s találok sziklákat sziklára tolva, melyeken mókus szökdelhet föl s alá, nem én. Vadász-kutya rohan le, franczia beszédet hallok, s előmbe ugrándozik lefelé egy fiatal puskás.

Ez-e a járt út? kérdém francziául. Igen is ez, felele. Töprenkedve állván meg, egy más embernek közeledését hallok, s abban Kremnitzky úrnak altisztjét ismerem föl. Nagy társaság jött föl ide Vöröspatakról, s már lejönnek a bazaltok tetejéről asszonyok és férfiak. A bányatiszt nem tanácsolja nekem a fölfáradást, mindenütt szikláról sziklára kell ugrani; mi már nem nekem való. De nőm jót haladott a kis leánynyal, az hamar föler a tetőre, mely alulról síknak látszik.

Tehát vissza is térek s eléggé fáradtan jutok a rétre, a hol azalatt a vöröspataki társaság tanyát ütött volt. A megterített gyepen tányérok, tálak süteménnyel, sülttel kínálkoznak; a terítést bor és savanyúvíz palaczkok állják körül. Az asszonyok hol ülve, hol állva vígan beszélnek, esznek-isznak. A bányatiszt engemet is belé von a társaságba, melyben különösen az orvos úr tűnik ki jó ötleteivel. A társalgás kedvemért magyar nyelven foly, de az asszonyok, úgy látszik, szívesebben mulatnak oláhul. Még kísérő szabónk is kalácsban, sültben, borban részesül.

Az élesszeműek a hegy tetejének szélén járó nőmet a kis leánynyal látják. A lejövetel hamarább esik meg, mint a fölmenetel: s a társaság szívessége a nőmet is letelepíti. Kicsodák e francziák, a kik itt járnak, s a kiké a fényképező készüllet is, mint látom? kérdém a bányatisztet. Azok a franczia bányabérlek, válaszola. Négy fúró géppel vájják a hegyet, s tömérdek érzéköt hoznak ki.

Megpihenvén, jó kedvvel válánk el a társaságtól, s lóháton menénk vissza az ideiglenes gazdának udvarába, a ki fizetést sem fogad el a lováért. Kielégítvén a kis leányt, s lovának bérét megadván, a tornáczon mulatánk egy kis ideig, míg a teljesen kijózanodott kocsisunk befog. Köszönetet mondunk az erdősznek, s elsietünk. Kocsisunk azonban aggódik; megkér, ne mondjuk meg gazdájának, hogy milyen állapotban volt reg-

gel. Megtudván ugyan is, hogy holnap Abrudbányáról Torockórá megyünk, oda is kocsisunk szeretne lenni. Megígérjük neki, hogy hallgatunk, s így ő is jó kedvvel hajtja lovait haza felé.

Minthogy Erdélyben a só- és ércbányákat a középkorban, kétségen kívül szlávok és németek kezdték művelni — (mit a «Szolnok», «akna», «Zalatna» stb. szláv szókon kívül a szláv folyó-nevek, mint «Bistritz» = Besztercze, «Trnava» = Küüllő, «Cserna» = Egregy stb. s mit a német városnevek, mint «Gross-Schlatten», = Abrudbánya, «Offenbánya», «Salzburg» = Vízakna, «Strassburg» = Nagy-Enyed stb. bizonyítanak), szinte föltetszik, hogy a hegyeknek oláh neveik vannak, mint Cêtate, Detunata stb. De ha reá gondolunk, hogy az új lakosság, az oláhok, mint pásztornép, a hegyeken és havasokon kezdenek nyájaikkal tanyázni, s azokat a legelő juhok, kecskék jövedelmével haszonhajtókká tenni az illető birtokosaikra nézve: magyarázatját találjuk meg annak a tüneménynek. Azonban a hegyek nevei is nagyobb részben szlávok; a magura szinte számtalanszor fordul elő, így a szláv *vrch* (csúcs) oláh kiejtésben *verf*, *virf*, is sokszor jellemzi a hegy-nevet; a *Siebenbürgen* nevű utazó könyvben (Bielztől) ötvenötször fordul elő. A székelyek azonképen hegyi lakosok lévén, a Székelyföldnek hegyei, csúcsai magyar nevűek, jóllehet ott is sok szláv nevet találunk.

Abrudbányáról az Aranyos völgyében Borévig lefelé viszen az út. Azt szerfölött dicsérték volt előttünk, de mi nem találók olyan jónak mint másutt; pedig az Aranyos nem öntött ki, mint a Maros és az Olt. Bizonyosan nem jártak volt oly sűrű esők az erdélyi nyugati hegyeken, mint az éjszaki és keleti havasokon.

Offenbányán ebédelünk, vagy inkább csak étetünk. A fogadós zsidó, s úgy látszik, fölötte ritkán tér be hozzá vendég vagy utazó, mert alig lehetne valami ennivalót kapni. A hajdan híres bányavárosnak mostani külseje szegényes, kicsinyes; korántsem hasonlít akár Zalatnához, akár Abrudbányához. Mindenből kitetszik, hogy itt elaludt a bányaművelés.

Tovább sietünk, félve, hogy bajosan erünk be Torockórá. Nem sokára hegy emelkedik ki ugyan büszkén az Aranyos jobb oldalán; ez a Székely-kő, úgymond kocsisunk: de habár által-ellenünkben látszik a hegy, nagy darabot kell még halad-

nunk Borévig, a hol hídon átkelünk az Aranyoson. Boréven is pihentetjük a lovakat; a kocsmá vagy fogadó teli van oláhokkal; de a vendégszobában a toroczkói orvos ül nejével és mozgolódzó kis fiával. Orvosi úton van, s hazatér Toroczkóba. Tehát ide nincs messze az? kérdém. Nincs, felel, s az utat nem lehet eltéveszteni. Ő hamarabb indul el, mint mi. A fogadós toroczkói ember, ki szorgalmasan forog oláh vendégei között, a kiket bátran ellökdös, ha útjában vannak. Felesége is ide-oda jár, hol szolgál, hol parancsol. Beszédbe eredvén velök, látjuk, hogy előttök Toroczkó híres hely. Mi is oda megyünk, van-e ott jó fogadó? Van, lön a felelet.

Borévról mintha ellenkező irányba vinne az út, mely fölötte hosszúnak látszik. A fekete porond mutatja, hogy itt is bányavideken járunk. Le is áldozik a nap, Toroczkónak még sincs híre. Kocsis és ló egyaránt fáradtak már. Végre torony bukik föl a távolban; közeledünk hát Toroczkóhoz. Egészen sötét lesz, mikor a helység rossz kövezetére érünk. A házak ablakaiból világosság látszik ugyan ki, de az utat nem világosítja meg. Alig találunk emberre, a ki a fogadó felé utasítson. A tornyos templom mellett emelkedik az utcza, a merre a fogadót keressük. Beszélő férfiak állanak egy ház előtt. Hol a fogadó? Itt van. Behajtunk nyitva álló kapun a sötét udvarra; senki sem jó ki a házból. Sok kiabálásra kijő egy leány, lámpa egyik kezében, kulcs másikban. Az udvarra néző egyik ajtó retesszel van biztosítva, de a kulcs nem abba való; tehát másért szalad a leány. Végre kinyílik az éléskamara-féle; csakugyan vendégszoba az, két ágygyal, egy asztallal, két székkal; de elég tiszta; csak a levegő rekedt benne. Ki is tárjuk az ajtótól jobbra balra lévő két kis ablakocskát, a melyeken és a nyitott ajtón az udvarról betóduló levegő a dohos penész szagát hamar kiszorítja. Még elég jó vacsorát is kapunk.

Reggel kilépvén kamaránkból, a nyílt udvarról meglepő szép tájképet látunk. A toroczkói hegy (Toroczkói kő) áll előttünk a reggeli nap fényében. A hegy emelkedésén és oldalán dús vetések zöldje és sárgája gyönyörködtetőbbnek látszik, mint sík mezőkön; mert mint egy nagy fali kepen úgy látjuk a hegyoldal hosszában elhelyezett fordulókat; különböző nagy szalagoknak néznéd.

Első járásom a toroczkói tiszteleteshez. Toroczkót unitáriusok lakják; a nagyocská egyház, torony és iskola-épület tehát

az unitarius egyház-községé. Tiszteletes Gál Miklós urat egy fiatal ember tanításában találom elfoglalva; angol nyelvre tanítja, mert az Angliába készül menni, tudományos kiképeztetése végett. Gál Miklós is több évet töltött Angliában. Az angol unitariusok tudniillik épen oly nagyon érdeklődnek az erdélyi unitariusok létén és fönnállásán, mint az amerikaiak.

A tiszteletes úr és a fiatal theologus azonnal készek kalauzolni. Toroczkónak külseje elég csinos. Kőházai mintha mind új meszelésben fejrénlenének; a helységnek végiben emeletes házak is vannak. Most látjuk az utczában a kutat és az arról eredő árokféle patakot, a melyet tegnap sötétben bizony jó szerencsével kerültünk el.

Az egyháznak belseje, természet szerint csupasza, mint a protestánsoké szokott lenni, s ha lehetne, az unitarius egyház még csupaszabb. Az iskolai épületben már a szünidő unatkozik; egyik kis lakó szobában mégis két székelő fiút találunk Csikból, kik talán itt töltik az egész vakációt. Az előtt hatosztályú gymnasium volt itt, melyben a mőczok fiai is szívesen tanultak vala; most nem jönnek ide, mert megszűnt a hat osztályú gymnasium.

A budapesti kiállításon nézegeték a toroczkói házat, ládáit, ruháit. Bennünket a tiszteletes úr egy olyan házba vezet, melyben még tartják a régi czifra, már kimúló félben lévő, divatot. A dísz-szoba bútorai mind tiszták. Kinyitja a házi asszony a ládákat, s kihúzogatja az ékes színes szoknyákat, vállakat, kendőket stb. melyeken az asszonyi szem és ízlés megmegakad.

Én is bámulom a sokaságot és a sok holminak fáradságos és időbe telő varrásait. Az öltözködés annyifélebe történik, hogy a spanyol udvari szokással, — melyről csak olvasunk — vetélkedhetnék, azt hiszszük. A házi asszony, a ki mindezeket a kincseket mutogatta, egy gazdát neveze meg, a ki tavál két ezer forintot költött a férjhez menő leányának ilyen kikészítésére.

Toroczkó nem régen még nagyon gazdag helység vala, a toroczkói vas és vas szerszámok híre nagy lévén. A dúsan fizető vasbányából az igen szorgalmatos és józan életű unitarius nép megvagyonosodott. Most «úgy rendelte az Isten», azt mondá nekem a toroczkói ember, hogy többé nem találhatnak dú-

vasfészkekre; különben is a külföldi gyári ipar el-elfojtja régi kézi iparunkat.

A lakosok vallásos szorgalmáról egy érdekes vonást beszélt nekem a tiszteletes úr. A toroczkóiak mindennap, mielőtt a mezei munkába állottak, cselédestül ájtatosságra szoktak begyűlni az egyházba, a melyben a pap az imádságos könyörgést végzé. Nyáron tehát szeretik vala, hogy mentül korábban beharangoztassa a híveket a pap, a ki néha három órakor is kénytelen volt fölkelni. Ezt a szokást még előtalálá a mostani fiatal lelkész. De minthogy a hívek el-elmaradoztak, a község beleegyezésével megváltoztatták a régi rendet, s most csak egy vagy két hétköznapon tart reggeli könyörgést, azt sem oly korán reggel. Egyébiránt a hétköznapi reggeli könyörgés általános volt a magyar protestánsoknál is.

Mint más erdélyi község, úgy Toroczkó is ethnographiai nevezetesség. III. András királynak 1291-ben kiadott okleveléből megtudjuk, hogy Toroczkónak eredeti lakosai Felső-Ausztriából, «Eisenwurtzel» nevű helységből, származtak ide a vashányászat, vaskohászat és vas szerszámok készítésének meghonosítása végett. (Proinde iisdem hominibus Austriacis pro ferri fabricis, e loco Eisenwurtzel cum affidatione in has terras Ultrasilvanas vocatis et huc illocatis, eorumque successoribus eandem libertatem et eadem jura, ad quæ ab initio vocati fuerunt renovantes et augentes, Nos quoque concedimus stb. *) Kiváltságos levelei a tatárok pusztítása által elveszvéen (instrumenta per Tartaros, ut dixerunt, ignis voragine fuisse consumpta ac etiam concremata), azokat III. András megújítja és meghagyja, hogy magok közül választott bírójok és helységi előljáróságuk legyen, és csupán a királyi felséget vagy a tárnokmestert ismerjék el főbírájoknak.

A toroczkói németek tehát elmagyarosodtak és unitariussokká lettek. Most, azt írja a német kalauz *Siebenbürgen, ein Handbuch für Reisende* (Bielztől, Bécs, 1885), a helységet 1423 unitarius székely lakja, a kik magas termőkönnél és germán arczonásaiknál fogva is német eredetűeknek mutatkoznak.

A Handbuch csatlakozik, hogy székelyeknek írja a toroczkóiakat. Ezek elmagyarosodott németek; de annyira magyarok, mint akár a magyarországi palócok vagy kúnok és jászok.

*) *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens.* 175., 176. lapjain.

Hihető, vagy talán bizonyos is, hogy az unitarius hitvallás, mely úgy, mint a reformatus, Erdélyben a magyarságot mintegy képviseli, hathatósan előmozdította a magyarosodást. Tehát a toroczkói ruha-fényűzés nem volna eredeti magyar? Erre a kérdésre csak azt válaszolom, hogy a rikító színű vörös, zöld ruházat a németeknél is, például «Minden városa» környékén, sőt Skandináviában is divatozott és divatozik, mit tapasztalásból tudok. Norvégiában olyan aranyos főkötőt viseltek és viselnek a menyasszonyok, hogy fedeles koronának tarthatnád, s nem is mernéd magyar aranyos pártához hasonlítani.

HUNFALVY PÁL.

A «YELLOWSTONE» NEMZETI PARK ÉJSZAK-AMERIKÁBAN.

Úgy hiszem, nem szorulok bővebb indoklására annak, hogy itt a «Yellowstone» (Sárgakő) nemzeti park leírásával foglalkozom, ha megemlítem, hogy az illetők véleménye szerint e vidék az ő eddig tudtunkkal sehol fölül nem múlt természeti szépségeivel egyikét képezi a földgömb legbámulatosabb csodáinak és ennél fogva igen is érdemes mindazon túlságos dicséret és rendkívüli érdeklődésre, melyben azt nemcsak a tudomány embere, hanem maga a kormány s Éjszak-Amerika népe általában részesíti.

E nevezetes tájék túl a Mississippin, messze benn fekszik a távol nyugaton, a Sziklás-Hegység («Rocky Mountains») vonala közelében, a Kordillerák magaslatain, három territorium összeszögellésén: Wyoming, Montana, Idaho. Nincs már oly térkép, még azon egyszerű vasúti térképek között sem (folders), melyeket ingyen tesznek bárkinek rendelkezésére az Egyesült-Államokban, melyen be nem volna kerítve azon terület, melyre ez a név «Yellowstone-National-Park» most már törvényhozásilag van alkalmazva. Ugyan együtt kivehetni, hogy a park legnagyobb része Wyoming éjszaknyugati sarkába esik, és csak egy keskeny szegély van abban éjszakra Montanából, nyugatra Idahoból.

E magas vidék nem egy, hanem helyesebben több kisebb-nagyobb természetes parknak csoportja, melyek egymástól többé-kevésbé elkülönítve, a kontinensi vízválasztó kanyargó vonalának mind két oldalán terülnek el oly módon, hogy a vízválasztó keleti tájára esik a Yellowstone-park nagyobb része.

A fölület jobbára sík vagy hullámos, abba azonban csekély csoporthegység vagy rövid gerincz-sorok változatosságot hoznak be. A legmélyebb völgyének talpa is 6000 láb a tenger fölött, más völgyei 1000—2000 lábbal magasabbak; azon hegyek között pedig, melyek e völgyek szegélyét képezik, nem hiányzanak olyanok sem, melyek büszke ormaikkal 10—12 ezer lábra nyúlnak föl.

Földrajzi nevezetessége gyanánt mondhatni még azt is, hogy néhány legnagyobb északamerikai folyó fő forrásai ott vagy oda közel fakadnak; ilyen a Yellowstone-folyó, mely be-megy a Missouri-ba, ez által a Mississippi-be s az Atlanti óceánba; míg a «Snake River» beszakad a Columbiába s ez által északnyugati irányban a Csendes tengerbe.

Mindez azonban föltűnőnek is alig mondható szemben más olyan tulajdonságokkal, melyekkel e rendkívüli vidéket a természet pazaron árasztotta el. Sehol e világon nem láthatók ily közel a fölülethez oly nagy és annyira változatos mértékben a létező föld alatti tüzek kétséget kizáró bizonyítékai; sehol másutt nincs módunkban oly jól hozzáférhetőleg tanulmányozni a lappangó halálesapásait ama borzasztó vulkáni erőknek, melyek ott nem is oly régen múlt geológiai időben a földet messze le a középpontja felé megrázkódtatták.

Egy oly vidéket, mely nagyobb érdekű volna a tudósra — vagy vonzóbb a turistára nézve, bajos volna találni. A park a csoda, a félelem, a gyönyör országa. A természet magát kepes-ségének legmagasabb fokozatában mutatja be s hangulatában kifogyhatatlan a hullámlás a komoly és vidám, a lágyság és rideg között. Itt borzalmas gajzirok hatalmas szökéssel lövellenek föl óriási víztömegeket, úgy hogy a föld maga is nyög belé; megszámlálhatatlan hévforrás, mindegyik szokatlan szépségű, gyakran igen nagy mélységre enged medenczéje fenekére pillantani; a víz oly átlátszó, mint a fölötte emelkedő levegő; másutt pocsolyák működnek, azokból tarka iszap sajátoszerű játékkal löködvén föl. És mintha mind ez még nem volna elég, a természet mindenütt, a merre a szem fordul, pazarul osztotta a festői s regényes tájszépséget.

Meglepőnek kell tehát találni, hogy mind e rendkívüli alkotás mellett e hely oly soká ismeretlen maradt, az csak, mondhatni, az utolsó két évtizedben fedeztetett föl. Oka az, hogy nagyon nehezen lehetett hozzá férni. Ős erdők fölött közel az

örökös hó határán fekszik, s körülötte nagy körben indián területek vannak, mi modern amerikai értelemben annyit jelent, hogy azon földet fehér alig használhatja. Nem hiányzott azonban puskás és tör-vadász, ki odáig nyomult, de elbeszéléseik meséknek tartattak, hiszen a vadásztól, de még inkább a «trapper»-től (tör-vadász) ezt mindenütt megszokták.

Lassanként azonban komolyabb gondolkozású emberek is nyomultak oda, különösen bányakutatók, és egy ilyen csapatnak vezetője «Captain de Lacy» 1863-ban leírja kirándulásának eredményeit, melyeket a közönség álmélkodva olvasott. Utána már vállalkoztak többen és így lassankint köztudomásra jött, hogy ott vannak hévízek szokatlan számmal és bámulatos változatosságban: vannak hatalmas gájirok, kővé vált erdők, állatok stb.

Mindezek arra bírták 1871-ben Hayden-t, a territoriumok földrajzi és geológiai főlvételi intézet akkori igazgatóját, hogy azon év nyarán egy tudományos expedíciót szervezzon, mi meg is történt oly hatással, hogy Hayden elragadtatva a tapasztaltaktól, azon gondolatra jött, hogy ezen a maga nemében a világon páratlan földdarabot a kormánynak kellene lefoglalni s azon állapotban föntartani, melybe az a természet alakító hatása által évezredek hosszú sora alatt jutott, úgy hogy most egy óriási parknak meg eleven múzeumnak tekinthető. A közvéleményt számos hirlapi cikk által is előkészítvén, a télen Washingtonban megtette a lépéseket, hogy az ügy a congressus elé jöjjön.

A Yellowstone-park a congressus előtt. — Ezen, a földrajzi s geológiai évkönyvek lapjain egyedül álló esemény be is következett s annak részleteivel méltó megismerkedni.

1871 december 18-dikán a senatusba «Hon. S. C. Pomeroy» egy törvényjavaslatot nyújtott be; körülbelül ugyanazon időben hasonlót tett a képviselők házában «Hon. William H. Clagget» Montanából. A törvényjavaslat kiadatott a közföldbirtok-bizottságnak, mely arról kedvező véleményt adott a következő jelentésben.

«A congressus előtt lévő törvényjavaslat célja, hogy kivéssék a letelepedés, elfoglalás vagy eladás alól az Egyesült-Államok törvényeinek értelmében egy földdarab 55 mérföld szélességben és 65 hosszúságban a Yellowstone és Missouri folyók forrásai körül; és hogy az felre tétessék és fordítassék, mint egy nagy nemzeti park vagy mulató hely a nép javára s élvezé-

tére. Az egész terület, mely a tervezett kiszakítás határaiban foglaltatik, olyan, hogy az a siker bár mily csekély biztonságával sem eshetik művelés alá, a tél pedig fölötté kemény állattenyésztésre. A hol a hegyi vidék magassága meghaladja a 6000 lábat a tenger fölött, a telepítés kérdéses; kivéve, ha értékes bányát fedeznek föl, mely annak művelésére az embereket oda vonzza. A park hegyei mind vulkáni eredésűek, ennél fogva nem valószínű, hogy ott érczet találjanak. Az év három hónapjában, június, július, augusztusban, az ég tiszta, a levegő üdítő, eső vagy zivatar alig van, de a hőfok gyakran leszál a fagypont alá 3—4 fokkal, úgy hogy egy hónapja sincs az évnek fagy nélkül. Az egész tájék aránylag mostaninak mondható; geologiai időszakban a legbámulatosabb vulkáni tevékenység színhelye volt. A hévforrások és gájirok e belső erők nyilvánulásában a vég stádiumot képezik. Mindezen források díszítve vannak oly képződményekkel, a minőknél szebbet ember soha nem gondolt ki, és a minőknek létrehozására a természet alakító kezének évezredekre volt szüksége. Már vannak, kik a tavasz megnyíltakor oda hatolnának, hogy e természeti szépségeket lefoglalják, a kik a gyönyörű példányokat kereskedésbe vinnék, kik bekerítenék e bámulatos csodákat, hogy a látogatótól pénzt szedjenek, mint ez a Niagara-esésnél történik,*) oly látványért, minek épen úgy szabadnak kellene lenni, mint a levegőnek vagy a víznek.

Néhány év múlva e tájék üdülési hely lesz a nép minden osztályára nézve, a világ minden részéből. Izland gájiirjai, melyek az egész világ természettudósai és utazói érdekét felköltötték, elenyésznek szemben a «Yellowstone» és a «Fire Hole Basin» hévforrásaival. Mint üdülési hely a világ bár mely más hason rendeltetésű helyén túlsz.

E földdarab fölmentése az eladástól vagy telepítéstől a mondottak alapján semmit sem von le az állami birtok értékéből, pénzvesztéséget sem okoz a kormánynak; ellenben az egész művelt világ úgy fogja tekinteni, mint lépést a haladásban, mely dicsőségére válik a congressusnak és a nemzetnek.

*) Egy év óta azonban megváltozott. New-York állam megváltotta azon földbirtokokat, melyek a Niagara esésénél e valóban szégyenletes bánásmódot oly rég óta úzték. Mikor én jártam ott (1882), még fönnállott a taksa-szedés minden nevezetesebb oldalán e páratlan nagyszerűségű látványnak.

A bizottság ennél fogva ajánlja a törvényjavaslat elfogadását úgy a mint van.»

A senatusban volt egy kis vita; a javaslat ellen szólt Mr. Cole (Kalifornia), mellette Pomeroy, Edmunds, Trumbull, Anthony, stb.

Mr. Trumbull válaszulván Mr. Cole ellenvetéseire, a következő megjegyzéseket tette:

«Úgy hiszem, hogy azon tapasztalatok, melyeket épen a senator saját államában (Kalifornia) tettünk, intenek bennünket arra, hogy egy ily törvényjavaslatot, mint a szóban forgó, elfogadjunk. Ott van s bámulatos Yosemite-völgy, mit elővétel ürüggye alatt egy-két személy lefoglalt. Itt egy oly vidékről van szó, messze benn a Sziklás-hegység között, hol a világ legnagyobb gajzirjai vannak, egy oly vidék, melyre földművelés szempontjából nem valószínű, hogy valaha valaki letelepednék; de igen is megtörténhetik, hogy valaki oda megy és elhelyezi magát azon az egyedüli ösvényen, melyen ama csodákhoz juthatni, és mindenkitől vámot szed, egy dollárt vagy öt dollárt, ki a hegység beljébe akar nyomulni, hogy a teremtés ottani bámulatos műkincseit szemlélhesse. Most azon föld még lakatlan, senki sincs letelepedve, művelt ember ott az előtt meg sem fordult, kivéve néhány év óta. Most indítványozzák, hogy addig míg ez állapotban van, vegyük ki e módon az eladandó és betelepítendő állami birtokok sorából. Én azon véleményben vagyok, hogy igen is mentsük föl a közföldbirtok általános rendeltetése alól és tartsuk fönn a kormánynak. Valamikor a jövőben, ha most így is határozunk, e törvényt megmásíthatjuk, ha valakinek útjában állana, de most úgy vagyok meggyőződve, hogy nagyon helyén van a törvényjavaslat elfogadása.»

Ez után a törvényjavaslatot elfogadták. Az a következő módon van szerkesztve.

«Az éjszakamerikai Egyesült-Államok senatusa és képviselőháza a congressusban összegyűlve, törvénybe iktatja:

1. §. Hogy azon földrész a Montana Wyoming és Idaho territoriumokban, mely a Yellowstone-folyó eredésénél fekszik, és a következő módon határoztatik meg,*) tudniillik kezdve

*) E módja a határszabásnak tisztán amerikai, és eredményét látjuk az Egyesült-Államok térképén, különösen a nyugaton, tudniillik azok a derékszöges vonalak, melyeket csak akkor vált föl egy szabály-

ott, a hol a Gardiner- és a Yellowstone-folyók találkoznak s menve keletnek azon délkörig, mely a Yellowstone-tó legkeletibb pontjától keletnek még tíz mérföldre esik; onnét délnek a mondott délkör vonakán azon szélességi körig, mely a Yellowstone-tó legdélibb pontjától tíz mérföldre van; onnét nyugatnak a nevezett szélességi kör irányában azon délkörig, mely tizenöt mérföldre van a Madison-tó legnyugatibb részétől; innét éjszakra az említett meridián irányában azon szélességi körig, melynek vonalán a Yellowstone- és Gardiner-folyók egyesülnek; onnét végre keletnek a kiindulási pontig, — ezenel föntartatik és kivéttetik a telepítés, elfoglalás vagy eladás alól az Egyesült-Államok törvényei által, és mint közpark vagy mulató hely a nép javára és élvezetére fordíttatik; és mindaz, ki azt, vagy bármely részét lefoglalná, kivéve, a mint majd mondva lesz, mint törvényszegő tekintendő s elmozdítandó.

2. §. Hogy a mondott park a belügyi titkár kizárólagos fölügyelete alatt álljon, kinek kötelessége oly szabályokat és intézkedéseket megállapítani és kihirdetni, a melyeket a park gondozása és kezelése tárgyában szükségeseknek vagy alkalmasoknak tart. E szabályokban legyen gondoskodás az iránt, hogy az erdőt ne pusztítsák, a fákat ne rongálják, épen így terjeszkedjék ki az ásványos képződések-, a természeti ritkaságok példányaira vagy a csodálatos alakulatokra a mondott parkban és azok föntartására természetes állapotjokban.

A belügyi titkár saját belátása szerint adhat jogot építkezésre, tíz évet meg nem haladó időre, kisebb területen a park oly részében, a mely alkalmas arra, hogy ott a látogatók ellátására emeltessek épület; minden innét keletkező jövedelem az ő vezetése mellett a park kezelésére utak és ösvények készítésére fordítandó. Örökdjék a fölött is, hogy a parkban talált vad és hal meggondolatlanul ne pusztíttassék, sem hogy valaki a vadászatot vagy halászatot kereskedés haszonból űzze. Kötelességévé tétetik továbbá, hogy mindazokat, kik e törvény életbe lépése után a mondott szabályok ellen kihágást követnének el, onnét eltávolítsa, és általában fölhatalmaztatik mindazon intéz-

talán görbe vonal, midőn valamely folyó vagy föltűnő hegyvonalat okoz eltérést. Oly roppant területeken valóban ez a leggyakorlatosabb módja a határszabásnak.

kedés megtételére, mely e törvény céljának teljes foganatosítására szükségesnek vagy megfelelőnek mutatkozik.»

Jóváhagyva márczius 1-jén 1872. Az elnök aláírása.

Ha e tárgy nem ugyanezen bizonyos időben hozatott volna a törvényhozók elé, és ha ezek a határozatot oly gyorsan meg nem hozzák még azon az ülésen, későbbben már nem lehetett volna megtenni. Egy év leforgása előtt az Egyesült-Államokban dívó elővétel (pre-emption laws) ürügye alatt minden fontosabb helynek akadt volna gazdája.

1872-ben Mr. N. P. Langford kineveztetett mint e nemzeti park felügyelője, kit 1877-ben Mr. P. W. Norris váltott föl, ki több érdekes jelentést írt, sőt fölolvadásokat is tartott Amerika több városában. Rövid idő óta más felügyelő van ott Norris halála következtében.

Különben Hayden első hivatalosközleménye (1871—1872) sokakat bírt rá, hogy a parkot fölkeressék, sőt mondhatni alig múlt el év, melyen többé-kevésbbé hivatalos jelleggel tudósok és természetkedvelők ne tettek volna oda kirándulást, kutatási szempontból.

Azonban mindezek között ismét Hayden geológiai expedíciója magaslik ki, melylyel Wyoming és Idaho territoriumok földrajzi s geológiai tanulmányozása alkalmával a Yellowstone parkra is oly kiváló figyelmet fordított, hogy az 1878-ban kiadott hivatalos jelentésben két testes kötet van kizárólag a park leírásának szentelve. Mellékel a természeti szépségek élénk bemutatása céljából kitűnő színes nyomatú képeket, számos fametszetet, sok tájpanorámát Holmes geológától, ki e tekintetben már több év óta mint fölül nem múlt művész ismeretes a geológiai körökben, a mennyiben bámulatosan ért hozzá a topographiai és geológiai adatok együttes kiemeléséhez. A hőforrások és gázzirok is szokatlan részletességgel vannak leírva; végre a földrajzi rész Amerika jeles geographja, M. H. Gannet által oly befejezést kap, hogy e munkáról méltán mondhatni, hogy az a Yellowstone-parknak a kormány költségén kiadott és ahhoz méltó bőkezűséggel szétosztott kitűnő monographiája.

A Yellowstone-park kibővítésének eszméje. — Azonban még ez sem a végleges jelentés. Alig öt év után annak bővebb tanulmányozását az Egyesült-Államok geológiai intézetének egy szakasza egy más amerikai barátom, Mr. A. Hagne, vezetése mellett, de látszólag egész ciklusra tervezve, újból fölveszi,

és az 1883—1884-ki jelentésében többi között ezeket mondja: «A gajzir medence tanulmányozása alkalmával jelentékenyebb változás nem tapasztaltatott, de annyi kitűnt, hogy azon vélemény, melynek többen adtak kifejezést, hogy a hévizek működése az utolsó 10—12 év alatt gyöngült volna, nem áll.» Folytatja tovább: «Bár mennyire becses is a Yellowstone-park mint nemzeti «reservatio», hogy az föntartassék mint tartózkodási és mulató hely olyan utasokra nézve, kik időt fordíthatnak arra, hogy a Sziklás-hegység legnagyobb szenáriái között néhány heti üdülést élvezzenek; bár mennyire kívánatos, hogy azon kérgületek, alakulatok, melyeket a gájzirok és a hévforrások kiömlések környékén létre hoztak, úgy szintén minden egyéb tudományos becű tárgy fentartassék, vannak egyéb okok is, melyek a park állami gondozását indokolják s ezek szintoly fontosak, mint azok, melyek rendesen említettnek.»

«Első az *erdővédelem*, mi oly nagy területet foglal el a parkban és annak külső határában. A «Rocky Mountains» kevés részéről lehet állítani, hogy a hó- és eső-viszonyok oly kedvezők, mint itt. A hó már október elején esik és ritkán olvad el június előtt, télen a fensíkon is vagy hat láb a vastagsága. Megvan a park domborzatában azon alakulat, melynél fogva az alkalmassá válik terjedelmes víztömegeket fogadni be. Innét van, hogy több nagy, úgy mint Yellowstone, Shoshone, Hears és Lewzi tavon kívül oly sok aprót is találunk, melyek mindannyian a víztartók szerepét játszik a nedvesség eloszlásában. A magaslatokat erdő borítja a víz széléig. A fa között a hó sokáig megmarad és csak fokozatosan olvad meg, hogy a forrásokat és tavakat táplálja. Ha az erdőt kipusztítják, a hó hamar fölenged, a napsugarak közvetlen hatása és a gyorsabb párolgás következtében, mit az ott uralkodó száraz nyugati szelek még inkább fokoznak. A tavasszal roppant áradások volnának, követve nagy szárazság által, minek következtében a tavak és források gyorsan apadnának. Ezeknél fogva az erdőséget nem csak a park jelen határai között kellene szigorúan föntartani, de e nemzeti «reservatio» határait jelentékenyen kellene kitolni délnek és keletnek.»

«Az erdővédelem kívül egy második czél volna: a *vad föntartása*. E szempontból szükséges volna azt délnek és keletnek kibővíteni, minthogy a vadászok nézete szerint itt van a jávornak és szarvasnak s általában minden nemes vadnak a

legjobb tartózkodási helye. A gajzir-medenczék környékét a nagy vad soha sem szerette, a gajzir-medence és a Yellowstone-tó között fekvő kopár vulkáni területen pedig nincs elegendő legelő nagy számú szarvasra vagy jávorra. Ha azonban a park megnagyobbíttatnék, abba jól ismert nagy vadtartózkodásokat befoglalván, az egész vidék egy természetes zoológiai rezervatórává lesz mindazon vadra nézve, mely a szomszéd tájakból önvédelemből ide menekülne. Ha itt kellőleg védik, majd elszaporodik és idővel, könnyebb elélhetés szempontjából, kimenve a parkból olyan szomszéd hegységbe, hol bő legelőt talál, mi által egyszersmind a valódi vadász és turista is hosszú időn át élvezhetné a vadászatot, mely azonban a vadászati törvény által volna szabályozandó.»

Éjszak-Amerika sivatagjain a vad már mondhatni kipusztult. A bölénycsordák, melyek az első Pacifik-vasút építése alkalmával olykor a vonatot megakadályozták, végkép eltűntek. Már-már arra gondolnak, hogy fönn az északnyugaton lévő példányokat állami oltalomba vegyék és így mentsek meg a végpusztulástól, valamint ezt Lithvániának egy erdejében az orosz csár teszi ugyanazon bölényfajjal, melyre Erdélyben még a magyar történelmi időkben is vadásztak. Máskép áll a dolog a Sziklás-hegység magas erdőségeiben; ott még van vad nagy mennyiségben és változatosságban. A fensík némely része kiváló legelőt nyújt az erdei bölénynek, jávornak, vastagszarvú juhnak, szarvasnak s egyéb nemes vadnak. A medvének magának is hat faja ismeretes a park területén, a melyek között a «grizzly», a legvadabb faj (*Ursus ferox*), emelendő ki.

A vadászat éppen úgy, mint a halászat szabad a látogatóra nézve; kikötte csak az van, hogy a személyes élvezet határain túl ne menjen, és hogy könnyelmű pusztítást ne csináljon. *)

* * *

*) Norris ezredes park-felügyelő korában leírt egy vadász-kalandot, melyben a «grizzly»-nek egy szép és nagy példányát ejtette el.

«Egy csikó egyikébe a «Firehole» hévforrásainak bele lépén, megsántult annyira, hogy az Obsidián Canon közelében el kellett hagyni s azt csakbamar levágta a medvék legvadabbja s legveszedelmesebbje, a «grizzly», mely aztán azon a tájon tovább is tartózkodott. Néhány létre reá térdig érő hóban követvén nyomait, nem messze oldalvást hatalmas agancsú két jávort lőttem, és mivel már alkonyodni kezdett,

Lehetetlen e helyen még csak fölszámlálni is, annál kevesebbé leírni a Yellowstone-park sok nevezetességét, azonban néhányat röviden megismertetek azon czélból, hogy fogalmat nyújtsak e hely rendkívüli voltáról, természet-ritkasági és tájszépségi tekintetben.

A *mammut hőforrások*. A három év előtt megnyílt éjszakai Pacifik-vasúton legrövidebben jutni a nemzeti parkba. A fő vonalat Livingston állomásnál elhagyva, egy szárnyvonal már a Yellowstone-folyó festői völgyén megy föl vagy ötvenegy angol mérföldre, és Cinnabar végállomásnál egyenesen ott teszi le az utast, a hol e nagyszerű hőforrások (The Mammoth Hot Springs) csoportja van, honnét aztán minden irányban vezet út a többi nevezetesség megtekintésére.

A mammut nevet a roppant mérv miatt adták, melyben a források lejtfokos síkok mélyedményeiből hullámosan lökődnek föl.

Nem csak a lépcsős emelvények, hanem az ezek tövénél elterülő hófehér síkok is mind a forrásvíz műve, mely egyes lejtfokok medenczéjén túl áradva lefoly, és útjában vékony ránczos rétegeket rak le a föloldva volt ásványos anyagból. Bár mily jelentéktelennek tessék is az eredmény észlelésünk pillanatában, de a hőforrások e szakadatlan tevékenysége hosszú idő következtében a lépcsős emelvények alkotásában

csak a beleket vettem ki s nem messze tanyát ütöttem, jól tudván, hogy a maczkó reggel előtt el fog oda látogatni. Csakugyan a mint világosodott, épen vonszolta az egyik jávort a másikhöz közelebb, mire én vagy 100 yard (röf) távolságról egy Winchester-puskából, mely tizennégy rendes és egy robbanó (dinamit) golyóval volt felszerelve, előbb ezt röpítettem lapoczkájába, s az benne szétpattanván, a fő üteret elroncsolta s az állat borzasztó ordítással elesett, de csakhamar újból fölkelt; erre négy rendes golyóval tüzeltem reá, mindannyiszor leesett, de meg fölkelt. Siettem egy új robbanó golyót venni elő és vagy ötven yardra közeledvén, mellbe találtam, ez a tüdőt rombolta szét s véglegesen kimúlt. Lefejtve, bőre hosszúsága a fejtől a farktővig nyolcz és háromnegyed láb, szélessége hat láb hét hüvely. A kiolvasztott zsír harminczöt gallon.»

A halászatra nézve nem mindennapi eset, a mire a Yellowstone-park kalauzai figyelhuetetik a látogatót: vannak helyek, melyekről horoggal a hideg patakban a bőven találtató pisztrángot könnyen lehet fogni. Most csak meg kell fordulni és a hátunk mögött bugyogó forró vízmedenczébe mártani, mire néhány percz múlva megfőve vehetni le a horogról. Csak só kell s úgy igen élvezhetőnek mondják.

mutatja be magát, minden emelvényben egy medenczével töltele kristálytisztá vízzel, melynek hőfoka épen úgy, valamint a medenczék alakja és nagysága, változó. Az alsó medenczékben a víz rendesen csekélyebb hőfokú, és főleg folyvást melegebb. A medenczék belső karimája finom csipkeszerű képződménynyel van díszítve, a külsőt méhsejt rajzú lerakodás fogja be, míg a medenczék görbületei között fénylő cseppkövek gyakran mutatkoznak. A hévíz-medenczék belső oldala a legváltozatosabb élénk színben játszik, a hófehér és a kékes szürke válván ki főleg, melyek azonban a szélek felé a vörös, barna, zöld és a sárga pompás árnyalataiba mennek át.

A víz színe türkisz-kék, és oly tökéletesen átlátszó, hogy a medence oldalán és a legmélyebb fenekén is ki lehet a legparányibb alakulatot venni. A víz játéka, a mint a medence üregeiből fölbugyog és apró hullámfodrokban játszadoz, elragadó szép. A fénysugár a fölület mozgása által visszaverődik és föloszlik a szivárvány minden színére.

Az obszidián vagy vulkáni üvegszirték. — Az obszidián alatt egy fekete üvegszerű vulkáni kőzetet értünk, mely honunkban a Tokaj-hegylán, mint az egykori hatalmas vulkáni kitörések helyén, fönmaradt. Európa semmi más országában annyi obszidián nincs, mint a Tokaj-hegylán. És mily elenyésző csekélység ez ahhoz képest, a mit a Yellowstone nemzeti parkban láthatunk. A «Beaver-Lake» keleti partjain föltárt sziklát képez az obszidián olyanfele oszlopos elválással, mint nálunk a Detunata (Abrudbánya mellett) — vagy a Somoskö (Nógrádban) bazaltja. A magasság százötven és kétszázötven láb között ingadoz, míg a hosszúsága ezen obszidián-szikláknak vagy ezer lábat tesz ki. Ilyen mérettel üvegszirtképződést eddig a világon sehol nem ismerünk. A nap sugarainál fénylik, mint a fekete üveg. Olykor hullámzatos rajzban vörös és sárga sávok húzódnak benne. Mint minden magaslat, úgy ez is áldozatul esik az idő vas fogának. Kisebb-nagyobb darabok válnak el a tetőzetből s a hegy tövének fölhalmozódnak. A park-utak készítésénél ilyen torlaszon kellett volna áthatolni a «Beaver» tó partján. A darabok között voltak azonban oly nagyok, hogy eltávolításuk nagy bajt okozott volna. Segítettek magokon, azzal mint üveggel bántván el. Nagy tüzet raktak a legnagyobb obszidiántuskókra és a mint jól áthévílt, hirtelen hideg vizet vezettek reá, minek hatása az volt, hogy a tömeg össze-vissza repedezett,

a törmelék elegyengetése pedig könnyű szerrel volt eszközölhető, és most ott vagy egy negyed mérföldnyi üveg-út vezet.

Excelsior-gajzir. — Az Excelsior-gajzir a legrettebb vízvulkán, melyről tudomásal bírnak a földgömbön. Hayden fedezte föl 1871-ben. Akkor azonban még nem ismerték föl valóját, a figyelmet csak mint egy baljóslatú, bámulatos tevékenységű forró vízkatlan vonta magára. Tíz évvel később e nagy víz-üst hirtelen kitört mint gajzir, oly félelmes rázkódással és föld alatti morajjal, mint valami tűz-vulkán, saját falait dühöngve rombolván. A kitörés éjjel után történt (1881 január 24-dikén), azt G. W. Marshall hallotta, ki e vadonban már két év óta tartózkodik vala. A téli fagy jegébe burkolt Sziklás-hegység éjjele ellenére a zaj, a földrengés és az exploziókra fölébredt és megrémült, noha onnét legalább nyolcz mérföldre volt. Az okot sejtette, és korán reggel átlovagolt a «Half Acre» felé, meggyőződést szerzendő. Az Excelsior-medence még örülten zajlott s pusztítása borzasztó volt. A szörnyeteg erőszakos hányása alkalmával belsejéből a nagy kőtuskók egész lövetekben dobattak ki. Fellökött vagy kétszáz láb magasságra vastag oszlopban egész özönt forró vízből, mi száz meg száz lábnyira a határban mindent elperzselt, a szomszéd folyó vizét egy lábnyira emelte és azt mérföldekre meleggé tette.

Ez után az Excelsiort más szemmel nézték, az a környék egyik csodájává lett, noha aránylag csekély azok száma, kik azt kitörésében látták, mi 15—25 nap közben történt és 6—8 óráig tartott. Sheridan tábornok látta vagy háromszor, a mint katonai szemle-útja őt a parkba vezette, és mindig bámulva szemlélte. Néhány barátja a lapokban Sheridan-gajzirnak is nevezte.

1883 telén megszűnt kitörni. E szünet tartott közel harmadfél évig. Azonban 1886 augusztus 27-dikén Cinabarban föladva, az elektromos drót mindenfelé hírt vitte nagy szabású új kitörésének.

«*Old Faithful-gajzir*» (Az öreg hű gajzir). Ellentétben a szeszélyes gajzirokkal, ez a szabályosság és pontosság által tűnik ki, mit működésében tanusít, minél fogva az észlelésre kiváló alkalmat nyújt. Kráterje hosszas (két egész hat láb belül, négy egész nyolczláb kívül), karimája kovasav képezte kiválás magából a hévízből, mi lejjebb lépcsőzetes táblákká alakult, tele sekély mélyedményekkel, melyekben kristálytisza víz van, de folyto-

nos mozgásban lefelé. Az ásványos lerakódás alakulatai itt is gyönyörűek, valamint a medence falának élénk színezete, melyben a rózsza, sáfrány, narancs, barna és szürke színek elegyednek össze, hatásos csoportulatban.

Helyén van itt fölvetni a kérdést, hogy voltaképen mi az a gajzir? A gajzirról azt mondhatjuk, hogy az egy időszerűleg feltörő hévforrás, melynek vizét forró vízgőz löki ki. Már sokszor volt említve a nagy hasonlatosság a gajzir és a vulkán között; a különbség csak az, hogy a gajzir tulhevített vizet lök fel megolvadt láva helyett.

Izland régóta ismeretes az ő hévforrásairól, és sokáig az egyedüli gajzir-hegy gyanánt tekintetett. Maga a név is izlandi. «Geyser» vagy «geisir» ó-izlandi szó s annyit jelent, mint lökö vagy dühöngő. Izlandban azt csak két szökő hévforrásra alkalmazták; az irodalom azonban köznevet csinált belőle mind azon forró vizek számára, melyek időközökben szöknek fel, épen úgy mint a «vulkán» is egy bizonyos helynek neve eredetileg, a Lipari szigetek egyikéé, hol egy működő tűzkráter van.

Jelenleg azonban Izland nem áll már magában. Az átló ellenlábasainknál, Ausztráliában, s különösen Új-Zeeland szigetén oly nagyszerű gajzirok fedeztetek föl és irattak le részletelesen, hogy Új-Zeeland fölülmúlja Izlandot, de Új-Zeelandot maga után hagyja a Yellowstone nemzeti park gajzir-vidéke; most ezé a pálma. Hayden említett monographiájában dr. Peale a parkban leír hetvenegy gajzirt és több mint kétezer hévforrást. Ennyit ek'ora területen sehol nem ismerünk.

Magyarországon Abaújmegyének éjszak-keleti szögletében egy igen érdekes szökőforrás van Ránkon, melyet ezen a fürdőhelyen eszközölt mely fűrés által nyertek. A víz már néha száz lábnyira is löködött föl, elég szabályos időközökben (öt vagy kilencz óra), de azért a szó szoros értelmében nem mondhatni gajzirnak, mert vize csak langyos (+ 20° C. körül) s mozgását nem túlforró vízgőz, hanem hideg szénsavgáz idézi elő, miből több van benne térfogatra nézve, mint a vízből. Mind a mellett ez egy oly természeti nevezetesség, hogy egy ilyen időközi szökővíz, mely formailag a gajzirt utánozza, nem csak honunkra, de az egész európai kontinensre nézve érdekesnek mondható. Félelmisség helyett csupa báj ömlik el rajta, a mint a szerény környezetben hófehér sugárt lövell föl magasabbra, mint a park fái, hogy azok aztán fehér gömbökké gomolyodva hulljanak vissza.

Játéka hat egész tíz perczig tart.*)

Yellowstone-tó és folyó. — A Yellowstone-tó a nemzeti parknak egyik legfőbb nevezetessége, az egy gyönyörű vízterület hólepte hegység keretében, melynek egyes ormai a tó vize fölött 3000—5000 lábra magaslanak föl. Ez Éjszak-Amerika legmagasabb fekvésű tava. Alakja fölötte szabálytalan; vannak, kik abban hasonlatosságot találnak emberi kézzel szétterjesztett újjakkal, a nyugati ág lévén a hüvely. Hosza húsz, legnagyobb szélessége tizenöt mérföld. Területe 150 négyszög angol mérföld. Vize kitünően tiszta és hűs. Legnagyobb mélysége vagy 300 láb. Pisztráng-fele hal nagy számmal van benne. Partja szagattott, de rendkívül festői. Délnyugati tája közeleben forróvíz-források nagy és igen érdekes rendszerének öve húzódik el.

Valóban annyiféle természeti nevezetesség látható itt, hogy e hely már magában egy park-múzeum, és a melyek szemlélése a tó regényes fekvésének báját könnyen el is feledtetheti.

A Yellowstone-tó éjszaki végén van a kifolyás s a kifolyó víz a Yellowstone-folyó, a Missourinak legnagyobb és legfontosabb ága. Ez a helyett, hogy símán folyna medrében, a legmeglepőbb körülmények közé jutva, a tájnak két esése által nem is sejtett, de elragadó sajátságot kölcsönöz. A kifolyásától kezdve a kiálló szirtek egész során hömpölyögve, tizenöt mérföldnyire van az első, az úgynevezett felső esése («Upper Falls»), hol egyszerre 140 lábra száll alá. Innét csak fél mérföldre halad medrében s következik a nagyszerű alsó esése («Lower Falls»), melynek magassága 300 láb. Túl ezen az esésen a folyó az úgynevezett Nagy Szorosban «Great Cañon» folytatja útját, melynek szélessége 200—500 yard, a függélyes oldalak magassága pedig 1200—1500 láb. Ez egyike a Kordillerák azon tájképi sajátságának, mely másutt ily megkapó módon nem ismeretes, s a mely okozta, hogy az első kutatók az ilyen szokatlanul végtelen

*) A ráнки szénsavas időközi szökő forrás kellő méltatására megemlítem, hogy nem rég (1886 novemberben) Buda-Pestre jött Petersburgból az ismeretes kitünő orosz tudós, Woeikof A., az egyetemen a physikai geographia tanára, és innét Ránkra is elment, hogy ott Európa e nevezetes természeti tüneményét szemmel láthassa. Figyelmeztettem őt, hogy az idő és a magasság változnak, és így lekötelné, ha saját megfigyelését tudatná velem. Megtette azon eredménnyel, hogy 1886 november 6-dikán huszonnégy óra alatt háromszor szökött; a magasság vagy huszonöt méter. A hőfok húsz fok C.

szorosok elnevezésére az angol kifejezést nem is találták megfelelőnek, hanem a spanyolok által előbb használt, s ott már meghonosodott «cañon» (kanyon kimondással) szót fogadták el, mi most ugyanazon tájék földrajzában a nemzetközi irodalomba is bejutott.

Hayden főgeológus ezt mondja: «Nincs nyelv, mely igazságot volna képes szolgáltatni az alsó esés alatt következő cañon bámulatos nagyságának és szépségének. A csaknem függélyes part mind két oldalon alig észlelhető hajlással ereszkedik a víz széléig, úgy hogy ez fölülről ezüsthab-szálnak néz ki, mely a sziklás fenéken végig húzódik. A partoldalak tarkasága, sárga, vörös, barna, fehér összeelegyedve és a fölületen árnyalatokban elmosódva nagyobb változatosságban és meglepőbb színekben kéjelegtetni a szemet, mint a minő az ember művét valaha díszítette.»

E nagy szorosban («Grand Cañon») húsz mérföldnyi hosszúságban foly a víz, de mielőtt attól megválnánk, legyen szabad annak egy élénkebb s megragadóbb leírását is közölni egy a természeti szépségek iránt finom érzékkel és élenk képzelődéssel bíró amerikai pap (Rev. dr. Wayland Hoyt) tollából, kinek tiszteletére egy hegyet is neveztek el a Yellowstone-parkban.

«Nézz oda — az a Yellowstone-folyó alsó esése. Az nem a legnagyobb a világon, de szebb nincs nála. A Niagarának se szélességével se zuhanásával nem dicsekedhetik, valamint a kaliforniai Yosemite némely vízesésének roppant mélységével sem; de van saját méltósága, különleges bája. Az esés mind két oldalán faragott szirtek tömör oszlopzata sorakozik. Ott, a hol a szikla a folyó befogadására megnyílik, vize 200 láb szélességű mederből felső és alsó esés között összeszorul előbb 100 lábra s innét zuhan alá. Azon sziklatábla, melyen átömlik, tökéletesen vízszintes. A víz, mintha egy pillanatig várna az ugrás szédítő magasságában, azután egy tömegben dobja le magát 300 láb mélységbe, hová mint egy szakadatlan fénylő ezüsthab-tömeg érkezik le.

Az ember szeme azonban a víz-eséstől, bár mily gyönyörű és nagyszerű is az, öntudatlanul annak bámulatos környezetéhez fordul, a minden képzelettel daczó cañon leírhatatlan szépségeihez, melybe a Yellowstone-folyó zuhant, hogy annak szédítő mélységű fenekén mint habos szalag folytassa kanyargós útját a parkból kifelé.

A cañon két oldala csaknem függélyes, helyenkint azonban a forró vízforrás a szoros oldalát úgy kivájta, hogy fölül a szikla túlhajló táblává lett. Soha nem láttam valami borzadalmasabbat, mint e mély szoros tátongó nyílása. A csend ünnepeyes, mint az éjféle, mély, mint a halálé! A víz, mintegy végvonaglásban zuhan le s csapódik a sziklához, de fenn a szokott helyen egy kiálló szirtől nézve a jelenetet, a moraj nem hallatszik. A hatalmas távolság a csendesség ujját teszi annak hófehér ajkaira. Tégedet a veszély sejtelve fog el. Mintha a szokatlan nagyszerűség lekényszerítene azon szikláról, melyhez fogódzkodol. A síri csend, a szédítő mélység, a pazar fény elnyom. Jól esik érezni, hogy lábad alatt a föld szilárd, a mint a megfigyelési helyedről visszavonúlva távozol.»

«Ez azonban korán sem minden, még fele sincs elmondva. A mint újból merészség kiállani a figyelő oromra, vesd szemedet az ünnepeyes oldalak szirtfaragványaira. A szél és hullám csapása, a fagy ereje, a hó, jég és hegyi patak vájása, a forró vízforrás párája a legváltozatosabb meglepő alakulatokat idézte elő. Én láttam a középkori várak romjait a Rajna partjain: itt olyanok híven vannak visszaadva. Láttam túl a tengeren a nagy egyházak csúcsos tornyait: itt állanak azok eredetiben, de karcsúbbak, magasztosabbak.»

«És végre, természetesen, de talán mindenek fölött lebilincselte a színezet nagyszerűsége és túlgazdagsága. Ezek nem csupán szürke és halavány mélységei, oszlopai meg dőmjai a komor sziklának. Az egész mélység lángol. Mintha az égboltról szivárványok szakadtak volna le s azokból pompás zászlók volnának itt fölaggatva. Az alapszín a legkiválóbb sárga, az sok helyt átmosódik narancsba. Lenn a fenekén a moszatok terítik ki legélénkebb zöld szőnyegeiket; a barna gyöngéden öszhangzatosan tud belevegyülni; olykor fehér sziklák sápadtsága emeli a környezetet; másszor tornyai a szikláknak oly élénk vörösek, mintha vérbe áztatták volna. Ős vadsága a színeknek! Kellően arról művész ecsete sem számolhatna be. A mit te, hozzá szokva a természet gyöngébb színezetéhez, túlzó nagyzásnak mondanál, a valósággal összehasonlítva, arról győződnél meg, hogy csak gyöngécseselési kísérlet. Olyan az, mintha a legpompásabb nap nyugta, melyet valaha láttál életemben, megragadva s e pazar fényben úszó borzadalmas mélység fölé volna tartva.»

«Ámbár egész délután a nap lementéig s azon túl, még a holdvilágot is bevárva, ültem a sziklámon, elbűvölve és borzadva abba mind végig görcsösen kapaszkodtam.

Életemnek egy eseménye volt ez.»

Kővült erdők. — Az ezerekre menő hévforrások egyik sajátja, hogy mindnyájában van valami ásvány fölolvadva, melyet a föld mélyéből feljuttatnak a fölületre, és itt az a vízből kiválik és szilárd állapotba átmenve, képezi azon gyönyörű alakulatokat, melyeket kis részben a legszebb cseppköves barlangokban látunk, de a melyek a szabadban az előidéző hévizek élénkebb tevékenysége mellett hasonlíthatatlanul változatosabbak és megkapóbbak, már annál fogva is, hogy mindent egyszerre látunk. Ez ásvány a Yellowstone-park hévizeiben csak kistrészt mész, tehát a barlangi cseppkövek anyaga, hanem legnagyobb részt kovasav, az opál anyaga, mit főleg a gájirok juttatnak föl roppant mennyiségben. Egy másik sajátja az, hogy a hévizek változtatják a csatornát, melyen fölnyomódnak. Minden kiömlés torlaszol is, épít karimát, ez vastagszik emelkedik, mi által a felnyomásra nagyobb erő válik szükségessé. Végre már oly erő kell, mely más helyen kevesebb ellenállás mellett bírja a vizet kijuttatni, ekkor a régi csatornát elhagyja s ezen az újon tódul ki. A Yellowstone-park erdőborította területén nem ritka az eset, hogy a hévíz az erdő talaja alatt tör elő s ekkor messze terjedve, átáztatja a földet kovasav-tartalmú vízzel. Ezt a vékony gyökérszálak akadálytalanul föl szívják, azon következőssel azonban, hogy a kovasav a fa beljében lerakódik, a fa mint növény megszűnik élni, de fokozatosan megkövesül. Az alak megmarad, az anyag fa-opállá lesz. Vannak fényképek ilyen helyekről, melyek mutatják, hogy a viruló erdő átmegy lassú fokozatokban halványuló lombozatába s ettől aztán az átmenet a hófehérig vezet. Ez utóbbinál a fenyves toboza, tülevele, ágazata és törzse mind kovasavból állanak.

Ez a látvány, ez az iskola páratlan a maga nemében. Itt tanuljuk, hogy miként képződött a kövesült fa Magyarország egykori vulkáni és gájiros területein. Tokajtól nem messze, Meggyaszón, kővült erdő romjai vannak gyönyörűen megtartott törzs-darabokkal, olykor három láb átmérővel, van level-, van mogyoró-fele gyümölcs-toboz stb. Nógrádban Tarnócz határában egy kidőlt kővült fa-óriás; hossza huszonegy öl. A kidőlés helyén a gyökérzet látható, a mint elszakadt a földben maradt

részekről. A lomboszatnál kivehető, hogy az alsó rész összenyomást szenvedett, a felsőt szabadon találta a betemető vulkáni hamu.

De mi ez vagy bármely más vidéken ismert nyoma az elmúlt gajzir-időszak tevékenységének ahhoz képest, a mit a Yellowstone nemzeti park rétegeiben eltemetve, de most kedvező körülmények által jól föltárva szemlélhetünk.

A Yellowstone-folyónak harmadik cañonjában van egy kiálló szikla, mely vulkáni kőtörmelékből áll, melybe helylyelközzel homokkő és pala-rétegek települnek be. A rétegek nagyobb része tele van egymásra következett erdei teng-elet maradványaival, melyek még a földben gyökeredznek, és a törzsszel függélyesen lévén elhelyeződve, azon állást mutatják, melyben elevenen voltak. Igen de ilyen sorozat több emeletben látható azon mély szorosan, egyik a másik fölött mutatván a különböző időkben élt erdőállományt. Minden következő tehát későbbi és úgy fiatalabb erdő olyan talajban nőtt, melyet azon vulkáni törmelék képezett, mely az előbbeni erdőt mindenestől betemette.

Egy más helyen a Yellowstone-folyó keleti ágánál az «Amethyst-hegy» éjszaki oldalán látni egy hasonló feltárást vagy 2000 láb magasságban. Lenn a völgy tele van kövült fatörmelékekkel. A hegy közép táján egész sora van az egyenesen álló kövült erdő fáinak, melyek a távolból mint valami templom rom oszlopai tűnnek föl. A hegy tövénél itt a heverő fatörzsek között 50—60 láb hosszúságú nem tartozik a ritkasághoz. Van olyan is elég, melynek átmérője 5—6 láb.

A fa belszerkezete kitünően van megtartva, úgy hogy keresztmetszetben az évgyűrűket könnyen lehet számlálni.

A fán kívül a rétegek egyéb növényeket, valamint állatokat is tartalmaznak, szintén kővé válva: halat, kígyót, békát, levelet, gyümölcsöt stb.

* * *

Írászó. — A mondottakban igyekeztem a «Yellowstone-park»-nak vázlatát adni. Az egymás után fejlődő képek mind kiválóak, egyik meglepőbb a másiknál. Vannak ott örökös hóköpenyű hegyek, lejtőiken szép erdők, tövüknél viruló völgyek, csergődző patakok, hatalmas víz-esések, tátongó szorosok,

párolgó zuhatagok, és tükörsíma tavak. Az erdő tele nemes vaddal, és a hegységről fakadó vizeket halak elevenítik. Az ozondús levegő a lélekre és testre üdítőleg, a számtalan hévforrás a legkülönbözőbb bajokban gyógyítólag hat.

Valóban méltó volt egy köztársasághoz, a nép számára egy ily nagyszerű és páratlan szépségű mulatóhelyet biztosítani, fönttartani, sőt évről évre fejleszteni, a minővel eddig semmi uralkodói szórakozási hely távolról sem mérkőzhetik. Szaporodik is a látogatók száma évről évre, mert, miként mondván volt, most az éjszakai Pacifik-vasúttal közvetlenül juthatni be, a fővonaltól Livingstonnál egy szárny ágazik el éjszak-déli irányban, mely közvetlenül a Yellowstone-park szélén teszi le az utast, honnét e jelentékeny terület minden nevezetesebb pontjait megnézheti.

Ellátásról szállókban és kirándulási kellékekben a kormány fölügyelete mellett gondoskodva van, úgy hogy három hónapot ott élvezetesen tölteni, megvan a lehetőség.

Nemzeti parknak van ugyan mondván, de világparknak gondolva és méltán, mert az a földgömbön páratlanul áll és így megérdemli, hogy azok, kik magasabb élvezetre akarnak szert tenni a természet ölében, a távolból is oda seregeljenek.

Magyarországon hányan vannak, kiknek nyaralása három hónapig s tovább is tart. Ez időből, meg valami négy ezer forintból jól kitellenék hogy a legidegedzőbb atlanti óceáni úton, és a nagy kényelemmel berendezett Pullman vasúti kocsikon *) vagy huszonegy nap alatt Buda-Pestről a «Yellowstone-parkba» magyar ember is eljuthasson, és annak világra szóló páratlan voltáról újabb meg újabb tudósítást hozzon.

SZABÓ JÓZSEF.**)

*) Ezekhez képest a mi piczi Európánkban a nemzetközi «Wagon-lits» társaság berendezései gyöngé utánpótlás s nem egyéb.

**) Szerző ugyanezen tárgyat egy estélyen a budapesti angol klubban angol nyelven is előadta.

A Z Ó R A.

Beszély.

A flórenczi előkelő világban régóta híresek voltak Adriana marquisnő különzségei. Hogy csak egyet említsünk: nem arra vannak-e teremtve a leányok, hogy férjhez menjenek? Értjük, ha sokáig otthon ülnek a rútak és szegények, de hogy Adriana di Villareale, a gazdag, a szép, a leghíresebb olasz családok egyikének sarja, megvárja a huszonhat évet s egy negyvenöt éves férfit válasszon férjül, azt bajos megérteni. S még hagyján, ha atyja nem iparkodott volna férjhez adni, vagy senki sem kéri kezét. De a jó herczeg mindent megtett, mit gondos és türelmetlen apától várhatunk; s alig érte el a leány a tizennyolczadik évet, vele rangban egyenlő, s vagyonra fölötte álló ifjú nemések jelentkeztek kériüül. Mindegyiket visszautasítá. Ha még tudni lehetett volna, miért. Sehogy sem lehetett. Egyszer úgy látszott, hogy elszánta magát a házasságra; szóba hozták San Salvatio gróffal, egy igen csinos piemonti nemessel, ki sok anyának volt titkolt reménye, és sok leány vágyainak nem titkolt tárgya. Azonban a szegény grófnak egy este eszébe jutott beszélgetni Napoleonról, s ama háborújáról, melyet Nagy Péter ellen viselt.

— Sándor ellen — jegyzé meg Adriana.

— Jaj, igen Nagy Sándor ellen — javítá magát serényül San Salvatio.

— Nem, Sándor — pusztán Sándor ellen.

Erre amaz kissé neheztelve:

— Akár nagy, akár kicsi ellen, bizony egyéb dolgom van a világon, mint Oroszország történetét tanulni.

— S hozzá még Görögországt. Eretnek országok nem vehetők számba.

És a házasság ez alig takart gúnyolódások után semmivé lett. De van ebben józanság, porba ejteni ily szép házasságot egy chronológiai hiba miatt?

Posillipoban, hol a Villarealék nyaralni szoktak, egy júliusi reggelen a herczeg hívja Adrianát, homlokon csókolja és felé nyújt egy vörös bársony ékszertokot.

— Itt van, édesem, ezt adom neked ajándékul.

Adriana fölnyitja az ékszertokot s két csodaszép fekete gyöngyöt talál benne, királynőhöz illő két fülbevalót.

Megöleli atyját, s nagy lévvel viszonozza a csókot.

— Valld meg az igazat, azt hitted, hogy elfelejtem? Soha. Július tizennyolczadika a te születésed napja. Vannak napok, édesem, melyeket nem lehet elfelejteni. Épen ez órában születél: negyed egykor. Mintha tegnap történt volna. És mégis huszonöt éve már! Ej; édesem, az idő mulik . . . És szükséges volna ezt megfontolni, mielőtt tovább beszélgetnénk . . .

— Azért csak beszélgessünk . . . válaszolt jó kedvvel Adriana és játszva az ékszertokkal folytatá: — Ha a befejezés a kezdethez hasonló.

— Ej, nem nem; komoly tárgyról van itt szó. Hallgass meg. Lásd leányom, én nem felejttem el egyikét sem a mi kedves családi ünnepeinknek és születésed napját ma is a régi szokás szerint akarom megülni. De, édesem, arra is kel-lene gondolni, hogy ma a huszonnegyediket ünnepeljük. Képzelheted, Adriana, hogy szomorú lesz reám nézve eltávozásod napja . . .

— Elég, ti leányok, nem is képzelitek. Szeretném, ha nálam maradnál az egész életen át, de . . . Hiszen maradhatnál bízvást, ha béna volnál vagy szegény . . . De ilyen arczoeskával . . . Ej, úgy van . . . Nem kell lesütni szemedet . . . Nem egy ifjú mondja ezt neked, atyád mondja. És fél millió hozományyal, azután még várni lehet. --

— De apám!

— Jól van jól, nem te, hanem várhatnak férjed és gyer-mekeid, ha ugyan lesznek. Hisz tudjuk, hogy meg kell halni, előbb utóbb nekem is . . . Későn, kérjük Istent, hogy minél később . . . Ismétlem, szeretném, ha mindig nálam marad-nál, de bátyád harmincz éves és meg kell nősiülnie. Tudod, hogy én csupa szeretet vagyok és nem bírok addig nyugodtan meg-halni, míg unokák nem csimpaszkodtak nyakamba; s gondold

meg, míg bátyád nem nősül, nem hagyja abba a játékot, s míg abba nem hagyja, untilg lesz károm s alkalmatlanságom. Azért hallgass meg. Tudod jól, hogy mit akarunk, Vilmos meg én, de nehéz a választás; mond csak, ugyan kit fogadhatnánk házukba?

Itt elhallgatott. Adriana atyjára szegezvén szemeit, ennyit felelt:

— Egy sógorasszony teher.

— No lám.

És mivel a leány hunyorítás nélkül még mindig a szemébe nézett, a herczeg érzékenyedve folytatá:

— Képzelheted, könnyes szemekkel mondom, hogy a saját gyermekünk felesége mégis nem vérünkéből való vér.

— És tehát? — kérdé néhány percznyi hallgatás után Adriana.

— Tehát én ezentúl nem merek ajánlani senkit, kárba veszett fáradság volna. De óhajtom tudatni veled, hogy bárkire essék választásod, tüstént elfogadom. Bizonyosan derék embert fogsz választani . . . Ej! kicsikém, ez magától értetődik. Azt hiszed, nem tudom, mily keveset érnek a mai fiatalok? Kétségbeejtő látvány, de segíthetünk a dolgon? Ha nem bírhatjuk, a mit szeretünk, szeressük azt, a mit bírunk, mondja a fölötté szeretetre méltó Sophie Arnould. Oh! Teremtve voltál arra, hogy öregségem támasza légy, de —

A tükör elé állva, haját igazította, s így sóhajtozott:

— Nem vidám az élet!

— De atyám . . .

— Nem, nem, Adrianám, ne szólj semmit. Értelek úgy is. Az Istenért, ne beszélgezzünk szomorú dolgokról. Én teljesítettem kötelességemet az életben. De mondtam már — ti fiatal leányok nem hiszitek, pedig jaj nagyon igaz — — nem vidám az élet. Bizony össze kell szednünk minden erőnket, hogy elvonszolphassuk magunkat jól-rosszúl a hatvanig, mint magam is. Azért értsük meg egymást, édesem. Tüstént elfogadom, csukott szemmel, szó nélkül elfogadom.

Erre kihajolt az ablakon s kikiáltott, hogy szereljék föl a csolnakot, azután elment, füttyölvén egy áriát az *Afrikai nőből*.

II.

Adriana az estnek legnagyobb részét a tengerre nyíló erkélyen töltötte. Bűbájos volt az est, de azért le nem írom, mert ha nem az lett volna is, ha a nyugati szél talán fölkavarja a tengert s a Vesuv felől szétszórja az üszköt, a magába mélyedt Adriana akkor sem érzett vagy gondolkozott volna másképen. A csillagos égre függesztette szemeit, de tétován, önfeledten. Egyszerre Gaudenzi marquis a Villarealék régi barátja, ki Adriánát gyermekkorra óta ismerte, hozzá lép és szokásos bizalmaságával kérdi tőle:

— Mit keres ott fönt?

— Ihletet — felelt Adriana meg sem rezzenve, majd hirtelen a kérdőhöz fordulva így folytatja — és megtaláltam.

— Annál jobb. És — szabad tudnunk?

— Hogy ne . . . Ihletem azt súgja, hogy a kegyed segítségét kikérjem.

— Miben segíthetném —

— Férjet találni.

— Igen rossz ihlet. Ha volna ilyes tehetségem, feleséget kerestem volna, mielőtt ez áldott negyvenöt évhez érve, hátamat kissé görnyedni érzénem az agglegénység terhe alatt.

— Ah! újabb ihlet! . . . Kegyed derék úri ember.

— Hiszen rajta volnék.

— És én jó leány vagyok.

— Abban senki sem kételkedik.

— Tehát?

— Mit jelent e tehát?

— Tehát nekem úgy tetszik, hogy a második ihlet rendkívül szerencsés.

— Nem értem — felelt rövid szünet után a marquis.

— Ah jól érti. Kegyed panaszolja agglegénységét, nekem férjhez kell mennem. Nem maradhatok hajadonnak, mert Vilmos játszik és a sógorasszony teher volna . . .

— Mit méltóztatik?

— Az okokkal ne is törődjék. Nem mondhatom, hogy szerelmes vagyok kegyedbe, különben hazudnék először életemben és kegyed kinevetne. Annyit mondok: nem vagyok szerelmes, hanem jó leány vagyok. Gondoljon erre.

Visszatért a szobába, hol apja kényelmesen elterülve, újságot olvasott. Adriana hozzá fordult s fülébe súgta :

— Megkértem a marquis kezét. Reménylem, hogy nem utasít vissza.

Csak nyolcz nap múlva beszélgetett újra Gaudenzivel. Ez, miután felocsudott az első ámulatból, lassanként megkedvelte a tervet. Igaz, hogy nem értette Adriana viseletét s szeretett volna tisztán látni az ügyben, de hiában próbált Adrianával beszélgetni, ez folyvást kikerülte. Egy este a lépcsőre nyíló ajtónál ütköztek össze, a marquis le akart menni a kertbe, hogy fölkeresse a leányt, a leány pedig fölsietett, mert a kertben vélte a marquist.

Így kelepezébe kerülván Adriana, nem hagyta szóhoz jutni Gaudenzit.

— Megmondtam — így szólt hirtelen — nem vagyok szerelmes, de derék leány vagyok. Többet most sem tudok mondani.

És szobájába ment, magára zárva ajtaját.

Ugvan ez este Gaudenzi marquis megkerte a herczegtől leányának kezét.

A herczeg megölelte és könnyeit törölgetve, fölsóhajtott :

— Ha már úgy kell lenni, hogy valaki elvigye tőlem, jobb ha te vagy az, mint más valaki.

III.

Két évvel ezután Montani grófné Florenczből egy Palermóban lakó rokonának ezeket írta :

„Tudod-e, drága Lilim, hogy te nagyon, de nagyon kíváncsi vagy? Egy évig nem írsz semmit, végre küldesz tíz sort, de semmit sem szólsz magadról vagy tiedről, hanem a helyett csupa kérdésekből egész olvasót morzsolsz előttem. Megérdemelnéd, hogy ne is feleljek, adj hálát Istennek, hogy szörnyű idő van s így valahogy agyon kell ütnöm a lovaglásra szánt órát.

Térjünk a kérdésekre.

Első: milyen a florenczi farsang? Igen szép. Minden este bál van; a bálók nem nagyok, de rendkívül élénkek. Kedvemre valók, mert bennök mulatva, nem kell tartanom minden leptonnyomon egy-egy bemutatástól. Régóta ismered ízlésemet. Nekem

tetszik a mostani Florencz, nem látni benne új arczokat, a családnevek egészen fölöslegeseek, Pétert, Tamást, Júliát, Beatricét, Eufrosinát emlegetünk s mindenki tudja, kiről van szó.

Második: mennyire haladt a Villareale házassága? Már megtörtént. Nyolcz hónapja, hogy nőül vette a Zanhoff leányt. Nőtlen korában kártyázott, most elhagyta a kártyát a lovak kedvéért; nem tesz egyebet, csak a kantárszárat fogja, felesége ellenben nem türi a zablát. Így beszélnek a városban.

Harmadik: mit csinál a Gaudenzi-pár? mintha írtam volna már, hogy gyermekök született. Adriana maga szoptatta és most falura küldte, mert szerinte a városban nem izmosodnak a gyermekek. Télen hetenként kétszer meglátogatja; májusban maga is falura költözik s karácsonyra visszatér. Ha Florenczben van, szerdán fogad. Három hónapig pontosan lakására hajtattunk minden szerdán. A portás kalapot emelt, jól nevelt portáshoz illően meghajtotta magát és oly komolyan, mintha igazat mondana, így mentegtődött: «A marquisné nem jól érzi magát» — «A marquisné kikocsizott». Már nem is próbálkozom többé, csak a naptárt nézem, és így tudom, hogy mára esik a távollét s holnapra a betegség. Társaságba ritkán jár és tizenegykor elmegy. Jó álma lehet. Nem nehéz leírni szokásos beszédeit: «igen, nem; nem, igen;» egy szótagnál többre nem nyílik ki ajka. Érdekes volt négy nyelvet tanulni, hogy mind a négyen hallgasson. Atyja mindennap ebédre megy hozzá, nem annyira az ebédért, mint mondani szokta, hanem a jó emésztés végett, mert leánya egy szóval sem háborgatja. A múltkor kérdeztem tőle, hogy legalább a férjével beszél-e leánya? «A házasságban» — így felelt — «fölösleges a párbeszéd, más az, mi ott számba jő». Nem értem, hogy mit akart mondani, de bizonyosan valami hamisság volt, mert hamis marad az öreg úr, még nyolczvan éves korában is. Mi a marquist illeti, az maga a megtestesült elégedettség; mintha tíz évvel fiatalabb volna; ha nejével van, úgy néz reá, mintha először látná. És ennek van is oka, mert Adriana most sokkal szebb, mint valaha; a férfiak tagadják, mert nincs mit remélniök, a nők elismerik, mert nincs mit felniök. Végül a marquist megy, jön; a városból a falura, a faluról a városba. Nagyban gazdálkodik, minek annak idején majd hasznát látja a fia, ki-ből jó falusi gazdát akarnak nevelni.

Van még kérdés?

Ah igen, a negyedik és utolsó. Mi lett Sismondi Károlyból? Néhány hónappal ezelőtt eltűnt; e farsangkor újra megjelent, egészen átváltozva, ama szokott duzzogása nélkül, mely téged annyira untatott St.-Moritzban. Minden este tánczolt, s mindig a leányokkal, miből az következnék, hogy a szent házasságra készült; tegnap azt hallottam, hogy Madagaskarba utazik. Ugyan mit is keres ott? Nem tudom, ő maga sem tudja. Áldott jó fiú! . . . Csak ott érzi magát jól, hol nincs jelen; szerény véleményem szerint örökös elégtelenség az osztályrésze. Igen is jó a szíve, igen is kényes az ízlése s igen különböz az elméje, mint La-Fontaine mondja:

Les délicats sont malheureux,
Rien ne saurait les satisfaire.

A Santa Annunziatában szerzett tudomány e maradékával magadra hagylak és öltözködöm. S most kéretik ő magassága, hogy gyakrabban írjon s ne oly tömören. Férjedet, s az arany kagylót köszöntöm, téged pedig csókollak hő szeretettel.»

IV.

Ugyanazon márcziusi nap ugyanazon órájában, melyben Montani grófné levelét írta, Adriana egyedül volt Pompadour-szobájában; nem igen tetszett neki a szoba, de midőn mint fiatal asszony a Gaudenzi-palotába költözködött, nem akart igazítani rajta, mivel a marquis anyja rendezte be élete utolsó éveiben és így attól tartott, hogy egy új rendezés férjére rossz hatást tesz. A szász porcellánból készült óra a kandallón a a tükör elé, két szintén régi szász karos gyertyatartó közé volt elhelyezve, s négy órát és harminczhét percet mutatott. Kint zuhogott az eső. A marquisené ide-oda járt, a kandallótól az Arnóra nyíló ablakig, majd homlokát az ablakhoz támasztva, figyelemmel kísérte a felhőket, melyek lassankint elboríták a Monteliveto gerinczét, majd a karszékbe ült s a csiptetővel élesztette a tüzet a kandallóban. Épen az ablakhoz indult, midőn a komornyik belépett:

— Sismondi ügyvéd úr kérdezte, hogy a marquisené fogadhatja-e?

A marquisené megállott és merően nézett a szolgára, egy

szót sem szólva. Ez szemráhányást olvasván ki tekintetéből, mentegetődzött: «Már megmondtam neki, hogy úrnőm szerdán fogad, de» —

— Jöjjön.

Ezzel leült a kandalló mellé.

— Bocsásson meg marquisné — szólta a belépő Sismondi — hogy vissza nem fordultam. De elútazásom előtt nagyon óhajtottam látni.

— Tehát igaz? — kérde a marquisné, kezét nyújtva neki.

— Igaz.

Megkínálva a vendéget egy szemben lévő karszékkal, tovább kérdezé:

— És mikor utazik?

— Gondolom holnap reggel, legkésőbb holnap este.

— És Madagaskarba utazik?

— Nem, erről nem is álmodtam. Ki mondta ezt kegyednek?

— Atyám, ki tegnap este nálunk ebédelt, és valakitől hallotta, nem tudom kitől.

— Nem titkolhattam az úti készületeket és így mindenki fölhatalmazva érezte magát kérdezni, hogy hová megyek. Némelyiknek azt mondtam: Madagaskarba, másoknak azt, hogy Nizzába. Tegnap este Sangiacomóéknál, hol kegyeddel találkozni volt reményem, kijelenttem, hogy Londonba készülök; Torrianinak pedig, ki ma korán reggel hozzám sietett tudakozódni, nagy titokban megsúgtam, hogy a Filippini szigetekre hajózom. Kegyednek, s egyedül kegyednek megmondom az igazat. — Hamburgba megyek; ott éjszaksarki expeditiót szerelnek föl; s én kinyertem az engedélyt, hogy részt vehessek benne.

— És honnan egyszerre e lelkesedés a tengeri fölfedezésekért?

— Ej . . . Csak tenni szeretnék valamit.

— Azért csak nem szükséges az éjszaksarkig utazni!

— De ugyan mit csinálnék Florenczben?

— Kegyed ügyvéd, miért nem vállal pöröket? — Képviselővé akarják választani, miért nem fogadja el?

— Nem, marquisné, az ügyvédi gyakorlat nem tetszik nekem. Félek a dialektikától. Ha az ember mesterségből űzi, ha hiúságunk s érdekünk kívánja, hogy mindennap legyőzzük az ellenfél dialektikáját, tíz eset közül egyben kiderítjük az iga-

zat, de a többi kilenczben magunkkal és másokkal egy sophismát hitetünk el igazság gyanánt. És ez nem tetszik nekem.

— Akkor fogadja el a jelöltséget.

— Még rosszabb. A politikában nem értékök szerint ítélik meg a tetteket, hanem a szerint, hogy kiktől erednek. Azután igen büszke vagyok s igen szerény. Minden európai országban panaszkodnak a politikai szereplők közepszerűsége miatt s nem ok nélkül; de e szereplők többet érő emberek voltak, mielőtt a parlamentbe jutottak. Ki elvegyül a tömegbe, az lemond arról, hogy érvényesítse magát, a parlamentben az egyéni, a jelentékeny szükségkép megadja magát, vagy elvész, vagy elrejtőzik. Azután bennem nincsenek meg a nélkülözhetetlen kellékek. Például képtelen vagyok engesztelhetetlen gyűlöletre, vagy feneketlen önzésre. Nincs semmi nagyravágásom, vagy legalább az uralkodás maniáját nem ismerem. Pedig e szenvedélyt a politikusok nagy áron elégítik ki. Van olyan, ki, hogy parancsolhasson egy polgármesternek vagy városi orvosnak, szót fogad a tömegnek, fejet hajt oly emberek előtt, kiket magánál kevesebbre becsül s kénytelen naponként küzködni eszével és lelkiismeretével . . . Nem, nem, ez sem tetszik nekem.

— Mind igen szép, de végre is ha az ember nem akar menni a bíróságokhoz, vagy Montecitorióba, abból még nem következik, hogy az éjszaki sarkra menjen.

— Tehát azt tanácsolja, hogy Florenczben maradjak?

— Kegyednek nincs szüksége az én tanácsaimra; csak azt tartom különösnek, hogy a kinek száz oka volna boldognak éreznie magát Florenczben —

— Ne mondja ezt, marquisé. Nem lehet az ember száz okból boldog, mindig csak egyből. És azután boldog . . . Könnyű ezt mondani . . . és kegyed boldog?

— Én? Hogy tartozik ez ide?

— Ide tartozik, ha kegyed nem érte el a boldogságot, melyet annyira megérdemelt, senkinek sincs joga kívánni s elérni azt.

— Engedelmeivel, Sismondi, ha kegyed szép phrasisokat tart készletben, igen jól teszi, hogy nem viszi el magával azokat az éjszaki sarkig, de ha most készít ilyeket az én kedvemért, csak hagyja abba; nálam kárba vesznek.

— Bocsánat, kegyed nem tegnap óta ismer; emlékezzék arra, hogy mit mondtam Lady Drummondnál, midőn három évi

időköz után először találkoztunk. Sok hibám lehet, de nem vagyok oly hétköznapi lélek, hogy idétlen phrasisokat faragjak. Sok nőt ismertem életemben; senki . . .

Elhallgatott sokáig, oly sokáig, hogy a marquisné volt kénytelen újra fölszólalni.

— S azután?

— Félek, hogy újra phrasis-csinálással fog vádolni. Hanem végre is a mi igaz, az igaz. Sok nőt ismertem, de senkit sem becsültem annyira, mint kegyedet és senkit sem tartottam méltóbbnak arra a hódolatra, melyet kegyed iránt érzek. Hiszen láthatja. Az egyiknek azt mondom, hogy Jeruzsalembe megyek, a másiknak azt, hogy Egyiptomba; egyedül kegyednek vallom meg az igazat. Másoknak névjegyeket hagyok a búcsúzás jeléül, de kegyedhez elzarándokolok, hogy láthassam néhány órával elútazásom előtt, hogy útamon fölvidítson fülembe csengő hangja s búcsúszavának meg kézzorításának emléke.

A marquisné a fal felé nyújtva karját, hüvelykével megnyomta a csengetyű gombját s a belépő komornyiktól a theát kérte.

És miután nem szürcsölte, mint szokása volt, hanem magába öntötte a gőzölgő theát, az ablakhoz közeledett.

— Nekem is kellene osztogatnom — így szólt, — névjegyeket, de oly ördögös idő van.

— Első eset, hogy az ördög jóteteményt művel. Mert igazán elhiheti, hogy valódi jótetemény nekem itt maradhatni az ebéd idejéig. Gondolja meg, hogy csak évek múlva láthatom újra, ha ugyan láthatom.

— Maradjon csak — felelt a marquisné mosolyogva, mi közben ismét visszaült a kandalló mellé — de ne beszéljen ilyeneket. Még ha a világ végére menne, de egy éjszaksarki expeditio.

— Oh! Az expeditio nem fog tovább tartani egy évnél, vagy tizenhatsz hónapnál; de Florenzbe már bajosan fogok visszatérni.

— De az Istenért, mit tett kegyed ellenére ez a szegény város, mely végre is hazája, hol született, nevelkedett s hol barátai is vannak?

— A város semmit sem tett, de én tettem itt azt a sok esztelenséget, melyek tönkre tették életemet s ha még kénytelen lettem volna velök.

— Talán pedanteriának nézi, ha megjegyzem, hogy senki sem kénytelen esztelenséget művelni.

— Nem nézem pedanteriának, ments Isten, de nem hiszem, hogy illetékes volna ítélni bizonyos tettekről és érzésekről . . .

A marquisé hitetlenül csóválta fejét, mire Sismondi folytatá:

— Hallgasson meg. Gyermekkorom óta végtelenül szerettem utazni; tengerész akartam lenni; nagyon vonzódtam e hivatáshoz, mely annyira közel hoz bennünket a természethez és hosszú ideig távol tart a világtól . . . Nem játszom a misanthropot, hiszen tudja . . . Nem gyűlölöm s nem nézem le felebarátomat, de nem vagyok társaságkedvelő . . . Atyám, a hírneves ügyvéd, fejébe vette, hogy belőlem is ügyvédet nevel. Jószerű, de kérges és hajthatatlan ember volt. Megfogadtam szavát. Bolondság volt. Íme mi lett belőlem, másoknak és magamnak terhére vagyok. De tehettem-e másképen?

— Megengedi, hogy félbe szakítsam? Tehát hallgasson meg: nem ismertem atyját, de úgy hallottam, hogy igen tapasztalt ember volt és fiát nagyon szerette. Lehetséges, hogy vágyainak megghiusulta rosszul esett volna neki s talán egy perczre haragot is érez a kegyed engedetlensége miatt. De végre ha megnyílik előtte, ő is kibékül és idővel még áldotta volna azt az engedetlenséget és mindezek fölött örült volna a becsületnek, melyet fia szerzett magának . . . mert bizonyos, hogy szerzett volna. Csalódik, ha azt hiszi, hogy engedett atyja akaratának. Kegyed meghajolt, hogy kikerüljön egy kellemetlen párbeszédet, egy boszantó negyedórát. Kívánja véleményemet? Nem bolondság volt, a mit tett, hanem hiba . . . mert . . . nem szükség oly nagyot néznie . . . a restség hibája volt, pedig az ily hibák valóban nem szükségképiek.

— Megengedem: bármint legyen, nem ez volt a súlyosabb hiba . . . Kívánja a folytatást?

— Nem kívánom; de ha folytatni tetszik, meghallgatom.

— Tehát apám második s talán utolsó kívánsága volt, hogy megházasodjam. Az egyetlen fiúnak meg kell nősiülnie. Ez kínzás, mert szerintem — ne tessék nevetni — a házasság és agglagények születnek, mint a költők; és a házasság sok embert boldogtalanná tesz, nem mivel hozzá nem illő párja van, hanem

mivel vagy ő, vagy házastársa nem hozta magával a világra a hajlamokat, melyek ez életmódhoz szükségesek. Az én eszemre térve, apám kívánsága nem volt kínzás. Én férjnek születtem. Régóta óhajtottam a családi tűzhely derült bizalmasságát, a nyugodt és biztos rokonérzést. Elkezdtem keresni s egy ideig azt kellett hinnem, hogy a lehetetlent üldözöm. — Leányaink nevelése annyira hamis, annyira képmutató és fölszínes, hogy a házasságkötés a férfiú életének legmerészebb vállalata lett. A férfi változhatik, a leánynak át kell változnia. Oly leányt kerestem, ki ne változzék, ne veszítse színét, mint Florenczben mondják . . . ki legyőzve nevelése előítéleteit, szerényen s mégis önérzettel néz a világba, ki ismerné a való életet és kedélye frissességét is megőrizné. Nem tudom, hogy képes voltam-e magam eléggé megértetni?

— Oh igen jól értettem.

Sismondi hallgatott és felig behunyta szemeit, sóhajtván, mintha nehezőre esett volna a folytatás. E közben a marquisné észrevétlenül felé fordítá bánatos szemeit, majd oly hanggal, melyet Sismondi kivételével reszketőnek ismert volna föl mindenki, kezdé: «És azután?»

— Végre találtam valakit, ki iránt mély szerelem fogant meg szívemben, oly . . . Nem igaz, hogy csupán egyszer szeretünk; de az igaz, hogy életünkben egy érzés mint uralkodó emelkedik ki a többi közül és sok év múlva is tudja eszünk és szívünk, hogy ez volt az egyetlen erős és őszinte érzésünk. Úgy látszott . . . Nem látszott, e nő valóban páratlan volt. De előkelő s igen gazdag családból származott: hozománya háromszor annyit ért, mint örökségem. Nem mertem . . . Ez nagy hiba volt. Így egy mondhatatlanul kínos kétség maradt lelkemben. Ha nemmel felelt volna, ma mégis nyugodtabban érezném magam.

Az ég még borúsabb lett, az eső patakokban ömlött; a marquisné, ki az ablaknak fordult és az árnyéktól el volt fedve, így válaszolt:

— Ez nem hiba volt, Sismondi, engedje, hogy megmondjam, ez a büszkeség és gyávaság kettős vétke volt.

— A gyávaságé?

— Igen. Ismerte a világ rosszakaratát s nem volt lelke azt kihívni maga ellen; attól félt, hogy valami aljassággal fogják vádolni és nem bírta magát vértetni azzal a megvetéssel,

mely néha szinte erény. Engedelmet, nem volt méltó a nőre, kit szeretett, mert ha fölteszem, hogy valóban olyan volt, minőnek leírta, nem kételkedett volna a kegyed érzelme nemességében. Bizonyos emberek hihetnek a rútban, ha kétségtelen alakban szemök elé kerül, de föltenniök azt mindig nehezőkre esik.

— Oh ha kegyed tudná marquisné, hogy kiről van szó.

— Ha kaczer volnék, tettetném magam, mintha nem tudnám, hogy megvárjam, míg megmondja.

— Tehát tudja?

— Hogy ne tudnám, mikor két hónapja keresi az alkalmat, hogy elmondhassa s most is egy fél órája nincs más gondolatja, mint hogy megértesse velem? Különben is három év óta tudom.

— Három év óta? — kiáltott Sismondi elcsodálkozva.

— Sorrentói útazásunk óta. Midőn a parthoz értünk, kegyed segített nekem a kiszálláskor és merően szemembe nézve, megszorította kezemet. Mit is mondjak? Nem tudom miért, de soha sem jutott eszembe, hogy valaki tréfát űzzön velem. A büszkeség az én hibám is. Azután kegyedről egészen lehetetlen volt... Vártam. Midőn két hét múlva azt hallottam, hogy hirtelen eltűnt Nápolyból, elértettem s attól kezdve gyávasággal és büszkeséggel vádoltam.

— Oh, Istenem, Istenem, — susogta Sismondi, kezével elfödve arcját; azután, mintha a percnyi szünet új erőt öntött volna belé, izgatottan folytató:

— Oh ha értett akkor, értenie kell most is; értenie kell, hogy ki egyszer kegyedet szerette, többé el nem felejtheti; hogy ily érzés fölforgatni képes egy férfi életét... de fölösleges, nem tudok beszélni, nem beszélhetek... hiszen úgy is kitalálja, hogy mit érzek.

A marquisné fölkelt: és karját a kandalló ernyőjére támasztva, hosszasan hallgatott, a ropogó tűzre nézett, mely reszketeg fényt terjesztett a szobában; majd megszólalt:

— Tehát útazik holnap?

— Holnap, vagy soha.

— Holnap.

Sismondi fölkelt.

— Tehát volt okom félénknek lenni? — kérdező; és hangja szavánál inkább mutatta ingerültségét.

— Nem lehet folytatni e párbeszédet, Sismondi. Csak egyet akarok még szólni, csak egy szót, melynek elhallgatására nem kötelezhet se emberi, se isteni törvény. Kimondom bátran, lesz-e kegyednek bátorsága meghallgatni engem?

Sismondi nem felelt, csak szemével könyörgött a marquisenének, hogy beszéljen. Ez megfogá vendége kezét, s így szólt:

— Meg volt írva, hogy soha se szeressem. Csak egy férfit hittem méltónak szerelmemre, kegyedet. Csak egy férfi tehetett volna engem boldoggá, s csak egyet tehettem volna én boldoggá, s kegyed az. Isten nem akarta . . . hasztalan volna lázadni a gondviselés ellen . . . És most, Isten áldja; azt mondják, hogy különcz vagyok és igazok van; nő vagyok s még sem szeretem a veszélyt.

Eleresztette Sismondi kezét és az ernyőnek támaszkodott. Sismondi egy perczig nézte, majd halkán nevén szólította, azután közel lépett hozzá és megállott. Végre ellenállhatatlan vágytól ragadtatva, közelebb lép a marquisenéhez és meg akarja csókolni. Ez hátra hajol, elkapja az arcát és kinyújtott karjával védve magát, így szólt:

— Nem Sismondi, soha sem. Hogy ura lehessen bána-
tomnak, ura akarok maradni akaratomnak is.

Sismondi újra reá nézett, sűrű csókokkal borítá Adriana felé nyújtott kezét és elsietett.

Midőn a marquisené ki akarta kerülni Sismondi csókját, vállával a porcellán órát megérintette; az óra kimozdult helyéből, de le nem esett. A marquisené most egyedül maradván, előbbi helyére tette az órát, mely megállott húsz percczel hat előtt.

V.

És a Pompadour-szoba órája húsz perczet mutatott hat előtt néhány hónapon át. Egy ízben Montani grófnő meg akarta igazítani s már ki is nyitotta a kristály födelet, midőn a marquisené oda ugrott és oly erővel fogta meg karját, hogy az kissé megkékült. A grófné estéli társaságokban ezt mondogatta olykor:

— Így tegyetek jót; nézzétek, hogy jártam, mikor meg akartam igazítani a hóbortos Adrianának óráját — és muto-
gatta kezén a violaszínű foltokat.

VI.

E közben Gaudenzi marquis lelkét gondok fogták el. Neje egészen megváltozott. Melancholiája teljes szomorúsággá fejlődött. Nem beszélt, nem ment ki a házból, egész nap atlászokat lapozott. A marquis azt hitte, hogy utazni akar és ajánlatot tett neki erre nézve, de oly határozottan s oly élesen visszautasító választ nyert, minőt még soha sem hallott nejétől. Kérdezte az orvosokat; de noha a marquisné szemlátomást soványodott, az orvosok nem találtak állapotában semmi nyugtalanítót; szórakozást ajánlottak, a marquis vállat vont és elbúcsúzott tőlök. Majd elhozatta faluról kis fiát, de ez sem segített; az anya néha nem állhatta a gyermek szeszélyét és kötekedéseit, néha pedig érzékeny hangulatban, órákig a térdén tartotta. És a jó marquis hiába erőltette agyát, hogy a változás okait kitalálja, semmire sem tudott menni.

Egy napon a marquisné szokott helyén ült, a kandalló melletti karszékén; térdére térkép volt kiterítve, közel hozzá egy széken atlász s néhány könyv hevert; időnként az egyik könyvbe pillantott, majd újjával a térképen láthatatlan vonalokat húzott. Luchino a szobában futkosott, nagy lármát csapva; hangos nevetéssel ellátogatott olykor a megrakott székhez is, hol a maga módja szerint rendezgette a könyveket és térképeket. A marquisné többször elküldte onnét; de Luchinonak nagyon tetszett a játék s nem lehetett lebeszélni róla se könyörgéssel, se fenyegetéssel. Végre a marquisné kissé haragosan szólt oda neki:

— Akarsz-e jó lenni, vagy sem?

— Nem — hangzott a válasz.

— Akkor kiviszlek. Erre fölkelt, fölemelte a kicsit és elindult, hogy az ajtó elé tegye.

Luchino belátván a helyzet fenyegető voltát, torka szakadtából kiáltozott, Adriana pedig a kandalló fölött álló tükör elé vitte mondván:

— Nézd, milyen csunya vagy, ha rosszkalkodol.

A gyermek arcát bámulván a tükörben, kiterjesztette két karját és előre bukott volna, ha a marquisné erősen meg nem fogja, hanem az egyensúly helyreálltával a gyermek keze az

órára esett és ez megmozdult; midőn anyja visszavonja a gyermek kezét, egyszerre lassú és egyhangú ketyegés üti meg fülét.

A marquisné fölsikoltott, újra meg újra megcsókolta a gyermeket és sírva fakadt.

A marquis ebédkor észrevette a könnyek nyomát; s még inkább aggódva kérdezte nejétől, hogy miként lehetne segíteni szomorúságán; életét oda adná, ha mosolyt csalhatna ajakára. Neje ennyit felelt:

— Változtasd meg szobám bútornát.

A marquis azt hitte, hogy álmodik, de rögtön teljesítette a kívánságot. Eltűntek a virágos szövetű pamlagok, a muranói függő lámpa, a karos gyertyatartó, a porcellán óra s egyszerre bár nem tűnt el, de oszladozott Adriana levertsége. A marquis életének e nevezetes esetéből azt a tanúságot vont le magának, hogy minden nőnek fejében egy fölösleges kerék is forog; mert lám, az ő neje bizonyára különb a többinél s mégis egy évnél tovább kínozza őt és önmagát szobájának bútornata miatt.

MARTINI F. után, olaszból

D.

A Z ŐSZ.

Boszus festők, bús poéták
Szegény őszt elrágalmazták.
Festik bágyadt-, halaványnak,
Gyász színével a halálnak;
Zengik róla : vége, vége,
Oda ég s föld minden éke,
S romjain mi föl-föltámad,
Csak az emlék, csak a bánat.

Mind hiába rágalmaznak,
Kedves őszem, el nem hagylok;
Régi hived vagyok immár,
Szebb vagy nékem a tavasznál.
A tavasz száz vágyat ébreszt,
Izgalomban a természet:
Ég megújul, föld feléled,
Mindenütt forr, küzd az élet,
Szétszakítja rabbilincset,
Pazarolja összes kincsét.
Minden fényes, oly sugárzó,
Föl-fölcsattog víg madárszó.
Rügy kipattan, nyit bimbója,
Rengeti a szellő csókja.
De szellőből vihar támad,
Összetör sok hiú vágyat,

De a fény is gyakran éget,
Hervasztja a reménységet,
S a föld keble, az ég napja,
Mennyit ígért, meg nem adja.

Kedves ősz, te nem ígérsz, adsz,
A mit hoztál, mindent itt hagysz.
Nincs aszályod, nincsen vészed,
Böles közép az osztályrészed ;
Sátrad az ég szelid kéke,
Csendes, vidám, mint a béke ;
Fényed egy nyájas mosolygás,
Nem zavarja a csalódás,
Mert való lett már a vágyból :
Érett gyümölcs a virágból.
Ott piroslik, kékül, sárgul,
Harmattul és napsugártul,
S a meddig a szem csak ellát,
Nyújtja gazdag koszorúját.

Mennyi öszhang a sok színben,
Hogy kibékül benned minden !
Köd meglebben, de eloszlik,
Észrevétlen szerte foszlik ;
Halkal itt-ott a levél hull,
Önként, nem a fájdalomtul ;
A szellő is méla zajjal,
Suttog, mint az altató dal,
S mintha édes nyugalomban,
Szenderegve félálomban,
Meghatná lágy, enyhe érzet,
Álmodozik a természet.

GYULAI PÁL.

EXCELSIOR.

Az éj már földre költözött
S egy ifju hó és jég között
Megy át az Alp kis faluján
S e csoda-jelszó zászlaján :
Excelsior !

Arcza komor, de szeme ég,
Mint kard, elhagyva hüvelyét,
És ezüst kürtként hangozó
Az ismeretlen nyelvű szó :
Excelsior !

Boldog hazában született,
Élvezve nyájas tűzhelyet —
Fönn jéghegy szellem-árnya leng
S az ifjú ajk sóhajtja lent :
Excelsior !

«Ne lépj ez útra!» szól az agg;
«Fen vesz-felhők gomolyganak,
Ijeszt a mély, örvényivel!»
A kürt-hang oly bizton felel :
Excelsior !

«Fáradt fejed', jer», szól a lány,
«Nyúgaszd keblemre jó puhán!»
Az ifjú kék szemébe' köny
S a válasz mély-sóhajtva jön :
Excelsior !

«Kerüld a korhadtt fenyveket!
Vigyázz! rohan a görgeteg!»
A pásztor jó éjt így köszönt,
De hangzik messzi, odafönt :
Excelsior !

S szent Bernát kegyes fiai,
Hogy küldik szokott hajnali
Imáikat az égre föl,
Egy hang kiált a bércz felől :
Excelsior !

S hó a alatt a hű kutyák
Meglelik a hegy vándorát,
Dermedt kezében lobogó
S rejtélyesen rajt' még a szó :
Excelsior !

S fekszik hideg homályban ott,
Ki most is szép, habár halott ;
S hulló csillagként száll alá,
Mintha a mennybolt mondaná :
Excelsior !

LONGFELLOW *utan, angolból*

SZÁSZ BÉLA.

NYÍLT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

Tisztelt szerkesztő úr! Néhány eszmét vetek papírra, a melyeket nem lehet eléggé szívökre kötni íróknak és olvasóknak egyaránt. Kérem közlésöket, talán így oda vetve is, gondolkodásra ébresztik az olvasót.

Ha a tudásnak általában értéke van, úgy az iskolának is értékének kell lennie. Az iskola pedig a tanító és a tankönyv.

A rossz tankönyv igazi veszedelem; e bajt valami módon orvosolni kell. Ép azért csak jó akaratból kifolyó tanács, hogy a kiadók a tankönyvek kiadásánál óvatosak legyenek, vagy e speculációval egy időre hagyjanak föl, míg a kérdés el nem döntetik. De a kiadók állítólag azt mondják, hogy csak a tankönyveken lehet nyerni, mert csak azokat veszik. A magyar könyvnek kevés a vevője.

➤ Megengedve, hogy az így van, nyomozzuk az okokat, miért oly kevés a vevője a magyar könyvnek?

Az első ok az, hogy a magyar írók legnagyobb részt nem tudják vagy nem akarják elsajátítani a francziáktól a könyvcsinálás mesterségét — *l'art de faire un livre* — s igen sok esetben a nyers anyagot tárják az olvasó elé. Ily könyvek élvezhetlenek főleg azok előtt, kik jobb irodalmi étkezéshez vannak szokva.

E bajban szenvednek főleg a magyar történetírók, kik az anyagot általában földolgozni vagy nem tudják, vagy nem akarják.

A második ok, mert a magyar könyvek nem hirdettetnek elégségesen, nem bíraltatnak, nem ismertetnek. Párt- és személyérdekek döntenek a magyar könyvek sorsa fölött.

A harmadik ok: a romlott phantasia, melynek a hazai készítmény nem tetszik. Említettem már más alkalommal, hogy a hazai ipar és a hazai irodalom s művészet közt szoros benső összeköttetés létezik; kinek a magyarországi lámpa vagy edény, kalap nem tetszik, annak a magyar könyv sem fog tetszeni. De a magyar írók ez igazságot nem akarják érteni.

A negyedik ok szegénységünk, nem tudunk sok könyvet vásárolni. Valóban szegénységünk minden culturális előhaladásnak útját állja. Azonban e téren is csak lamentálni tudunk, de cselekedni nem. Nem akarjuk megérteni, hogy nyers anyagok kivitelével boldogulni nem fogunk. Nincs érzékünk az ipar iránt és nem tudunk erős tekintélyes polgári osztályt teremteni, mert mindenki, ki vagyonna tesz szert, professióját elhagyja, polgári foglalatosságát szégyenli, nemességet keres, s birtokot szerez, hogy tekintélyes polgárból törpe nemeske legyen, s a helyett, hogy egy pár nemzedéken át folytatván polgári hivatását, nagy házak keletkezzenek, ilyen új családok a második, harmadik nemzedéken czímes proletárokká válnak.

Végre nincs vevője a magyar könyvnek, mert általában nem szeretünk olvasni; jobban szeretünk kártyázni s valóban szomorító látvány, ha fiatal emberek már déli órákban kártyáznak.

Javítsuk meg szokásainkat s lesz vagyon s lesz a magyar könyvnek is vevője.

Buda-Pest, 1887 márczius 31.

TREFORT ÁGOSTON.

NÉHÁNY SZÓ AZ EGYETEMI TANÍTÁS KÉRDÉSÉHEZ.

(Nyílt levél Trefort Ágoston, vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz.)

Tizenöt év óta működöm mint tanár a budapesti egyetemen. Lelkesedéssel választottam ez életpályát, mert meggyőződésem volt, hogy nincsen állás, melyben hazám javáért többet tehetnek és mert kecsegtettek a babérok, melyek e pálya mentén elég magasan teremnek arra, hogy azokat csak az igazán erős szakíthassa le.

Működésem első éveiben, midőn kicsiny hallgatóságnak tisztán elméleti tárgyakból tartottam előadásokat, fiatalságomból eredő önérzettel azt hittem, hogy a siker elérésére elég erős vagyok egymagam, hogy reám nehezül az egész felelősség, enyém lesz az érdem is egészen.

Tanulmányi szabályzatokkal ez időben vajmi keveset törődtem, abban a hitben éltem, hogy a jó tanár bármilyen szabályzatok mellett is sikert arathat.

Később, miután hallgatóságom köre úgynevezett «köteles» tantárgyak előadása által nagyra nőtt s tanításom eredményét ezerekre menő vizsgálatokon ellenőrizni alkalmam nyílt, e hitem egyedül saját erőm elégséges voltában évről-évre gyöngébb lett. Minden új tanév új hallgatóságot hozott előadási termembe, minden évben megújult erővel és reménynyel kezdtem meg előadásaimat, s mégis minden évben újra meg újra láttam, hogyan hanyatlik a tanulók szorgalma és a tárgy iránti érdeklődése az év elejétől annak végeig.

Mennyire leverő e tapasztalat a tanárra nézve, mennyire bénítja ez munkaerejét, arról csak annak lehet fogalma, a ki

meggondolja, hogy a lelkiismeretes tanár egészen előadásában él, arra gondol, avval foglalkozik az egész tanév ideje alatt s így mikor annak végén arról győződik meg, hogy hallgatói nem követték, elkeseredve kénytelen bevallani, hogy életéből újra egy évet fecsérelt el eredménytelenül. Pedig az egyetemi tanár életét talán még többre becsüli, mint mások, mert széppé teszi azt neki a tudomány varázsa.

A legkeserűbb csalódás azonban a vizsgálatokon vár a tanárra, a gondosan egybeállított s tudományosan átgondolt előadások után kénytelen kérdéseit a középiskola színvonalára alászállítani, hacsak a képtelenségig következetes lenni nem akar s a vizsgálandók 99 százalékát meg nem buktatja.

E bajok nem egyedül engemet bántanak, osztozom azokban tanártársaim nagy részével s most midőn azokat bizalmasan elpanaszlom, úgy gondolom, sokaknak közös ügyét terjesztem a miniszter úr elé.

Jól tudom, hogy társaim között vannak nálam sokkal tapasztaltabbak, kiket nem csak tanárkodásuk hosszabb ideje, hanem élesebb belátásuk is a bajok lényegének fölismerésére s orvoslásuk módjának megállapítására jobban képesít, mégis merek felszólalni az ügynek érdekében, mert reményem, hogy gyöngye szavam legalább figyelmeztetni fogja a miniszter urat arra, hogy itt így vagy úgy, de valamit tenni kell. Igaz ugyan, hogy jó szabályzatok jó tanárok nélkül jó iskolát nem teremthetnek, de bizonyos az is, hogy rossz szabályzatok még a legkiválóbb tanárok működését is megbéníthatják. Részben ilyeneknek tartom én nálunk az egyetemi tanításra vonatkozó szabályzatokat, melyek külföldi minta után s így inkább csak a külföldi viszonyoknak megfelelőleg készültek. Az utolsó évtizedek tapasztalatai elég támpontot szolgáltatnak már arra, hogy e szabályzatokat a mi sajátos viszonyainkhoz mérten a mi igényeinknek megfelelőleg reformálni tudjuk. Legyen szabad e reform némely pontjára vonatkozó nézeteimet röviden előterjesztenem.

Az egyetem föladata a középiskolában kellőleg előkészített fiatal embereknek előadások és gyakorlatok által oly módon való kiképzése, hogy tudományos ismereteik alapján az egyház, állam és társadalom szolgálatára alkalmasokká váljanak.

E föladattal szoros kapcsolatban áll az egyetemnek azon kötelessége, hogy a tudomány fejlesztésével foglalkozzék s oly

tudósokat neveljen, kiknek sorából magát kiegészíteni, s így föntartani tudja. Ezért az egyetemi tanári állásra csak is a tudományos kutatások körében kipróbált önálló gondolkozás képesíthet.

Az európai művelődés egyik sarkalatos alapelve nyilván akkor, mikor látjuk, hogy az állam, mely ma egyéb kiváltságot el nem ismer, mint a melyet a tanúltság magasabb foka ad, a szolgálatára készülő hivatalnokot, ügyvédet s orvost a tudósok iskolájába küldi s megkívánja tőlük, hogy képzettségök tudományos előismereteiken alapuló legyen.

Bármennyire is fontos azonban a legkülönbözőbb életpályához működőkre nézve a tudományos képzettség, mégis sokan nem értik e szavak igaz értelmét. Mennyien vannak, kik a sokat tudó és a tudományosan képzett, a tudákos és a tudós között különbséget tenni nem tudnak. Hallottam már hírért olyan úgy nevezett tudósoknak, kik a törvényczikkek hosszú sorát, vagy a történeti események évszámait előlről hátra, sőt még hátulról előre is hibátlanul el tudták mondani. Az ily csodálatos embereknek azonban rendesen vajmi kevés hasznukat vehetjük, hiszen még annyit sem érnek, mint az a könyvecske, melyet betanultak, mert ennek írott és sokszor ellenőrzött adatai az emlékezetbe följegyzetteknel mégis nagyobb bizonyosságot nyújtanak. Az ilyen áltudósokról csakugyan elmondhatjuk, hogy hasonlítanak a torma-ba esett féreghez, mely nem tud mit csinálni, mihelyest az ismert területről eltévedt. Az ilyenekre, de csak is az ilyenekre lehet igaz az a sokszor hangoztatott mondás is: «tudós, de ostoba», mert a valóban tudományos képzettséggel, mint a szellemi erők legteljesebb kiművelésével, az ostobaság össze nem fér.

Mindeme a tudákosra inkább, mint a tudásra illő nézettekkel ellentétben csak azt mondhatjuk tudományosan képzettnek, a ki elméjét egy vagy más szak beható tanulmányozása által a gondolkozásra általában képessé tette, és a ki széles körű irodalmi ismereteket szerzett magának, úgy hogy a tudományban vagy az életben fölmerülő föladatokat talán csak hosszú megfontolás után és sok segédeszközzel, de végre is meg tudja oldani. Nem az a jó bíró vagy ügyvéd, ki az elebe terjesztett peres ügyre vonatkozólag rögtön tud valami törvényczikket idézni, nem az a jó orvos, ki csak egy pillantást vet betegére s már is elhatározta a divatos gyógykezelési módszerek

melyikét fogja alkalmazni. A zavarok, melyek akár vagyoni viszonyainkban, akár szervezetünkben előállanak, sok esetben annyira bonyolódottak, hogy azoknak előre megállapított kész formulák és recipék szerint való orvosolhatására gondolni is képtelenség. Ilyen esetek megítélésére a gondolkodásban való önállóság szükséges s azt nem adhatja meg a gyakorlati szabályok sokasága, hanem egyedül a jártasság magukban azon tudományszakokban, melyekből e gyakorlati szabályok folytak. Ezért ha az egyetemtől elvárjuk azt, hogy a hazának hasznavehető fiakat neveljen, feltékenyen kell megőriznünk az egyetemi tanítás tudományos jellegét, el kell távolítanunk minden akadályt, mely az ez irányban való haladásnak útját állhatná.

A ki a budapesti egyetemnek nagy hallgatóságra számított tantermein végig halad s látja, hogy azokban mily kevesen és hogyan hallgatják végig az előadásokat, azt fogja kérdezni: lehetséges-e tudományosan kiképezni oly fiatalságot, melynek nagy része meg sem jelen? Helyén van-e nálunk a tanulási szabadság? Vagy formulázzuk e kérdést helyesebben, a divatos szabadelvűség kérdésének érintése nélkül így: nem kellene-e nálunk az egyetem főadatává tenni azt, hogy a fiatalságnak ne csak előadásokat nyújtson, hanem szigorú felügyelet alatt útmutatást is szolgáltatasson arra nézve, a hallgatott előadásokat a tanulásra hogyan kelljen fölhasználni?

Ha Európa-szerte körütekintünk, találunk olyan felsőbb iskolákat, melyek teljes tanulási szabadság mellett célhoz vezetnek s olyanokat, melyek épen oly jó eredményeket tanulási kényszer útján érnek el. Az elsőről tanúskodhatnak a német egyetemek, a másodikról különösen Franciaország tudományos jellegű szakiskolái. Ott, a hol általában jó tanárok jó tanulóknak adnak elő, s különösen a hol a tudomány szükséges volta általános meggyőződéssé vált, eredményhez kell vezetnie bármilyen még a rossz tanulási rendszernek is. Mi azonban nem emelkedtünk még a művelődés azon magas fokára, melyen arra számíthatnánk, hogy a rendszer hibáit az érdekeltek jóakarata fogná kijavítani.

A mi egyetemünk a német egyetem mintájára alakult, majdnem tekintet nélkül a mi saját viszonyainkra. Ez úton, mint a szabadság egy kiegészítő része honosodott meg nálunk az úgynevezett tanulási szabadság, mely ugyan az előadásokra beiratkozást illetőleg már nem egy csorbát szenvedett, de teljes

épségében fennáll ma is a tanuló azon szabadságában, hogy az előadásokból. ha nem akar, ne tanuljon. E szabadságát a tanulók nagy része tényleg érvényesíti is.

De hát mi okozhatja azt, hogy ugyanazon tanulási rendszer mellett Németországban oly sokan, s nálunk oly kevesen tanulnak? E kérdésre saját tapasztalataim alapján tudok válaszolni.

Körülbelül húsz évvel ezelőtt Németországnak egy akkoriban elsőrendű egyetemén, Heidelbergben, három évet töltöttem. Mondják, hogy azóta a viszonyok ott is rosszabbra fordultak, de épen, mivel a jó siker szükséges tényezőit akarom előtűntetni, legyen szabad e régiebb, a maiaknál talán kedvezőbb, viszonyokra hivatkoznom.

Nem fogom feledni soha a perczet, a mikor a vonat, melyen ültem, a Neckar völgyének mentében a heidelbergi pályaházba berobogott. Boldog voltam már azért is, mert ugyanazt a levegőt szívhattam, mint azon tudós férfiak, kiknek híre ide vezérelt. Nem állok ez egyéni érzésemre hivatkozni, nem bánom, ha azt némelyek nevetséges érzelésnek fogják nevezni, mert meggyőződése, hogy a tanulónak a tudomány művelői iránti tisztelete és szeretete az első és legerősebb biztosítéka annak, hogy tanulási szabadságát valóban tanulásra használja.

Így érzett és gondolkozott heidelbergi tanulótársaim legnagyobb része. Nem törődtünk mi a jövő vizsgálatokkal, nem számítottuk, a tanulással miféle előnyöket fogunk kivívni, törekvésünk egyedül az volt, hogy tanárainkat a tudomány terén lehetőleg megközelítsük.

S kik voltak e tanulótársaim? Államhivatalnokok, orvosok, gyárosok, földbirtokosok fiai, általában a vagyonosabb és művelt osztályok gyermekei s közöttük csak elvétve egy-két szegényebb sorsú fiú, ki magát elég erősnek érezte arra, hogy alantabb társadalmi állásból tanulás útján magasabbra emelkedjék. A németnek «Schuster bleib beim Leisten» közmondásában nyilvánuló életfilozófiája és a magas tandíjak (melyek alól Heidelbergben nem volt fölmentés) megakadályozzák ott azt, hogy az egyetemet vagyonban s a mellett többnyire előképzettségben is szegény tanulók raja lepje el. A német tanuló rendesen ment az életföntartás gondjaitól, nem kénytelen idejének nagy részét irtokoskodásra, vagy leczke-adásra fordítani,

meg van fűtött szobája, melyben nyugodtan tanulhat és vannak a tanuláshoz szükséges könyvei.

S hogyan tanultunk mi Heidelbergben? Beíratkoztunk hetenkint mindössze 20 vagy 25 előadási órára, de a választott előadásokra tényleg is eljártunk. Nem elégedtünk meg a pusztán hallgatással, hanem jegyeztük a tanár mondásait s e jegyzetek alapján otthon többé-kevésbé terjedelmes előadási füzeteket készítettünk. Büszkeségünk tárgya ez előadási füzetek teljessége volt. Sokszor oly dolgokat is írtunk e füzetekbe, melyeket akkor teljesen nem értettünk, mert az előadásban hallottakat olyan drága kincsnek tekintettük, melyből semmit sem akartunk elveszíteni, meg lévén győződve arról, hogy később még ezeknek is jó hasznát fogjuk venni. Ezek, az előadások után készített, füzetek képezik a német tanulónak legdrágább szellemi kincsét, mely neki később az élet gyakorlatában nehéz kérdésekben fölvilágosítást nyújt. Az ilyen füzetek a tárgy teljes feldolgozását illetőleg nem pótolhatják ugyan a tudományos kézikönyveket, de rendesen azoknál világosabban emelik ki azon általános tudományos nézpontokat, melyekre mindannak emelkedni kell, ki a jelenkor szétágazó tudományos irodalmában el akar igazodni. Németországban az egyetemi tanártól senki sem követeli azt, hogy tankönyvet írjon s előadásaiban e könyvét olvassa föl. Tankönyvek betanítására nem kell egyetem és nem kell egyetemi tanár, de igen is kell arra, hogy megtanítsa arra, hogy a tankönyveket és egyéb tudományos műveket hogyan használjuk.

A mondottak talán nem érvényesek Németország minden egyetemére egyenlő mértékben, én csak egy példát választottam s azt rózsás színekben festettem, hogy jobban előtűnjenek azok a tényezők, melyek a tanulási szabadság eszményének sikeres megvalósításához szükségesek.

Valóban a siker el nem maradhat:

ha a tanulók az egyetemre a tudományért való lelkesedéssel jönnek s tanáraikat tisztelik;

ha a tanulók zöme művelt családok sarjadéka s eléggé vagyonos arra, hogy tanulmányainak tartama alatt anyagi gondoktól menten egész idejét a tanulásra fordíthassa;

ha a tanulók eléggé érettek arra, hogy az előadásokat jól megválasztva, azokra eljárjanak s az azokban hallottakat későbbi használatra följegyezni tudják és akarják.

Meg vannak e nálunk a tanulási szabadság sikerének mindezen előfeltételei?

A magyar tanuló is örömmel jön az egyetemre, örvend annak, hogy a gymnasium bilincseitől megszabadult és lelkesedik is sok szépért és jóért. Lelkesedik a szabadságért, lelkesedik a hazáért s meg van benne is a vágy arra, hogy a haza szolgálatában szerzett érdemek alapján hatalmas és híres emberré váljék. Csak éppen egyért nem lelkesül s ez a tudomány. De hibáztathatjuk-e ezért? Voltak és vannak nekünk bátor katonáink, hatalmas államférfiaink, híres szónokaink, de tudunk-e példát mutatni arra, hogy hazánknak egy fia tisztán tudománya által igazán híres és hatalmas lett volna. Nem értem azt a hírt, melyet egy akadémiai pályadíj elnyerése, vagy valamely tudományos dolgozatnak a külföldi tudományos irodalomban megemlézése szerez, ilyenre van nálunk példa elég, csak hogy ez a nagyravágásban még telhetetlen fiatalság lelkesedésének szítására vajmi kevés.

A csekély tisztelet a tudomány és annak tanítói iránt, melyet a tanuló hazulról hoz magával az egyetemre, még alább száll az előadásokra beiratkozás alkalmával. A kérdés ilyenkor az: kinek előadásait kelljen hallgatni a végből, hogy a közel jövőben fenyegető vizsgálat eredménye bukás ne legyen? Vannak az egyetemen és azon kívül olyanok, kik a tanulókkal elhitetik, hogy a beiratkozás főczélja az, hogy a vizsgáló tanár tandíját megkapja. Nem egy tanuló 40, sőt 50 hetenkinti előadási órára (nem gyakorlatra) beiratkozik.

Várható-e ily körülmények között, hogy a tanuló önkaratából kövesse az olyan tanár intéseit, kinek tudományát nem becsüli és kit mint embert rút önzéssel gyanúsít.

Egy másik baj az, hogy egyetemeinken a tanulók nagy része szegény és oly családokból származik, melyeknek idősebb tagjai egyetemi tanulmányokat nem végeztek. Az ilyenek teljesen tájékozatlanok az iránt, micsoda kötelességeik vannak az egyetemen, nincsen nyugodt szobájok, melyben tanuljanak, nincsenek könyveik és nincsen még elegendő idejük sem, mert - önfentartásuk érdekében irnokoskodni, vagy leczkeket adni kénytelenek.

Egyetemi hallgatóinkat általában négy csoportba osztályozhatjuk a szerint, a mint egyetemi kötelességeiket felfogják. Az első csoport a tanulást teljesen fölöslegesnek tartja, tudja,

hogy az ő apja és bácsija sem tanultak s mégis urak maradtak, mert «hála Istennek van miből». Szemében a tanulás nem szép dolog s különösen nem férfias foglalkozás.

A második csoport nem érti, miért van az egyetemen; ott van, mert oda küldték s mivel tőle vizsgálatokat követelnek, hát úgy a hogy leteszi azokat, mindegy neki mit tanul, csak kevés és könnyű legyen.

A harmadik csoporthoz tartozó már határozott czéllal jön az egyetemre, ügyvéd, politikus vagy orvos akar lenni. A mint az egyetembe lép, kritizálja tanárait s az egész tanítási rendszert s kritikája rendesen arra vezeti, hogy az elméleti tantárgyakat életcéljaira haszontalanoknak nyilatkoztatja, «nem fog ő soha a római jog vagy a jogbölcsestan tanai szerint ítéletet hozni, nem fog soha physikával vagy chemiával gyógyítani, mire való volna tehát e tantárgyak tanulására időt fecsérelni?»

Végre a negyedik és legkisebb csoport nem törődik vele, fogja-e később a tanúlnak közvetlenül hasznát venni, hanem örül annak, hogy az egyetemen lehet, s ismeretkörét minden irányban bővítheti, a vizsgálatot nem szereti, de csak azért nem, mert tanulmányainak rendes folyamából kizavarja.

Röviden szólva, egyetemi tanulóink legnagyobb része legfőljebb annyit tesz, a mennyire az egyetemi tanulmányi és vizsgálati szabályzatok által szigorúan kötelezve van. S mit követelnek e szabályzatok?

Először beiratkozást bizonyos előadási órákra, másodsor az alap- és elővizsgálatok, szigorlatok s egyéb néven nevezett vizsgálatok letevését.

E mellett a tanuló szabadon határoz arról, vajon a vizsgálatokon követelt ismereteket az egyetemi előadásokból vagy más úton szerezzé meg.

Az eredmény az, hogy a beiratkozottaknak csak igen kis része jár el szorgalmasan az előadásokra s még ez a kis rész sem tanul komolyan az előadásokból, hanem inkább a vizsgálatok előtti napokon betanul valami kis ismétlő könyvet, vagy kézről-kézre járó jegyzeteket. Ily módon a vizsgálatok előbbutóbb ezeknek alacsony színvonalára süllyednek s ez visszahat még az előadásokra is. A tanárok közül némelyek, kedvüket veszítve, engednek a körülmények befolyásának s előadásaikban a vizsgálatokon szokássá vált kérdések köréből ki nem emelkednek, mások nem törődnek hallgatóságukkal s előadnak

úgy, mintha a padokban már kiképzett tudósok ülnének. A tanár a főnálló tanítási rendszer mellett nem képes meggyőződni arról, bírják-e követni hallgatói, s ha látja is az üresedő padokon, hogy a tanulók érdekeltsége csökken, nincsen módjában e bajon segíteni. Szomorú dolog az, mikor a tanár a tanulóért többet nem tehet, mint hogy indexét a félév elején és végén aláírja s azután a vizsgálaton kihallgatja a nélkül, hogy tanulmányainak menetére tényleg befolyást gyakorolt volna.

Ily körülmények között valóban hiányoznak a tanulási szabadság előfeltételei.

Nem akarom ezért egyetemi fiatalságunkat hibáztatni, ismerem e fiatalságnak kitűnő képességét s szíve mélyében rejlő nemes tüzét s meg vagyok győződve arról, hogy a tudományos tanulásra képes, de e tanuláshoz több segítségre van szüksége, mint a mennyit neki eddig az egyetem nyújtott, s e segítséget meg kell adni, még ha az a szabadság rovására történne is.

Iparkodtam előtűntetni az akadályokat, melyek leginkább útjában állanak annak, hogy egyetemeink úgy mint kellene, hazai művelődésünk főtámaszaivá és előmozdítóivá váljanak. A bajok főokait különösen két pontban foglalhatom össze :

Először: egyetemi tanulóink rendszerint gyakorlati életpályákra készülvén, nem fordítanak elég gondot a szakképzettségükhöz szükséges alapvető elméleti tantárgyak tanulására ;

Másodszor: tanulóink kevés kivétellel csak a vizsgálatra előkészülés szempontjából tanulnak s erre az előadásokat kellőleg föl nem használják.

Ha egyetemeink egészségtelen állapotát orvosolni akarjuk, akkor a bajoknak e két főokát kell elhárítanunk. Könnyen s úgy hiszem biztosan volna ez elérhető, a következő két intézkedés által.

Először: állapíttassanak meg az egyetemi szabályzatokban a különböző gyakorlati életpályákra készülők első hét évi tanfolyamára vonatkozólag olyan kötelező tanrendek, melyek a tudományos szakképzettséghez szükséges elméleti tantárgyakat helyes sorrendben magukba foglalják.

Másodszor: köteleztessenek az e tanfolyamokat hallgató tanulók kivétel nélkül a tanrendbe fölvetett tárgyakból az előadások folyamában többször colloquálni, úgy, hogy csak az folytathassa érvényesen tanulmányait s az bocsáttassék az alap-

vizsgálatokra s előszigorlatokra — ki e kötelességének annak idejében jó sikerrel eleget tett. Ki nem elégitő colloquiumok esetében e hiány pótlására az előadás tárgyából annak befejezése után tartandó javító vizsgálat szolgáljon, melyen az illető tanáron kívül még egy vizsgálati elnök is legyen jelen. Ha e vizsga sem lenne kielégítő, akkor köteleztessék a tanuló az előadást újból hallgatni.

Javaslatom első része nem is egészen új, benne van az már lényegében az orvosi és jogi karok tanulmányi és vizsgálati szabályzataiban, melyek a vizsgálatokra bocsáttatás előfeltételéül bizonyos tantárgyak hallgatását követelik. Kívánatosnak tartom azonban, hogy az első két évi tanfolyam tárgyai nem annyira a vizsgálatok, mint inkább a tudományos előképzés szempontjából állíttassanak össze.

Nem volna-e például kívánatos, hogy a jogtanhallgató tanulmányainak első évében történeti és philosophiai tanulmányokra több időt fordítson, mint eddig? hogy az orvostanhallgató különösen bonczteni tanulmányainak megkönnyítése végett magát a rajzolásban is gyakorolja? Ezen és hasonló részletes kérdések eldöntésére egymagam vállalkozni nem merek, arra az illető szakemberek volnának hivatva.

Sokkal lényegesebb újításokat igényel javaslatom második része, mely a colloquiumok kötelezettségére vonatkozik. Megvagyok győződve arról, hogy az előadások sikeres hallgatásának ellenőrzésére csak ez az intézkedés vezethet, mégis tudom, hogy lesznek többen is, kik annak hasznos voltát és kivihetőségét kétségbe fogják vonni. Némelyek attól fognak tartani, hogy ez intézkedés a tanulási szabadságot lerontja s a tanuló szívéből kiirtja azt a nemes buzgalmat, mely szabad akaratának tudatából ered, mások javaslatom ellen fognak felszólalni azért, mert a tisztán tudományos czélból tanulásnak, nézetök szerint, útjában áll, még mások azért, mert a külföldi egyetemek látogatását megnehezíti, a legtöbben pedig valószínűleg azért, mert az egyetemi tanárra új, terhes kötelességet ró, mely az önálló tudományos bűvarkodáshoz annyira szükséges időt rövidíti.

Azoknak, a kik a tanulási szabadság phrasisára hivatkoznak, avval a phrasissal felelhetek, hogy a szabadság érzete aligha lehet a tanulóra lelekemelőbb, mint az a tudat, hogy kötelességeinek pontos teljesítése által életcéljához biztos lépésekkel közeledhetik. Azokat, a kik a tisztán tudományos czélból tanu-

lás lehetőségét féltik, talán megnyugtathatom, ha újra kiemelem, hogy a colloquiumok kötelezettségét csak a gyakorlati pályákra készülőknek első hét évi tanfolyamára kívánnám kiterjesztetni. Azoktól, a kik a külföldi egyetemeket emlegetik, én kérdezem: szükséges, sőt hasznos-e az, hogy a mi egyetemi fiatalságunk már tanulmányainak első két évében külföldi egyetemekre mehessen? Nem helyesebb-e, ha az a kinek módjában áll, inkább később, jobb előképzettséggel keresi fel a tudomány e gazdag forrásait. Sokkal nyomatékosabbnak tartom azt az ellenérvet, miszerint az egyetemi tanárt tanítói teendőinek tulságos szaporítása által a tudományos bűvárkodástól elvonni nem szabad. Bizonyos dolog, hogy csak az lehet jó tanár, a ki maga a tudománnyal foglalkozik, mások eszméit is csak az képes helyesen hirdetni, a kinek magának eszméi vannak. A jó tanárnak ezért sohasem lesz elegendő az úgynevezett «szabad idő», mely az ő tudományos bűvárkodásának, tehát legnehezebb munkájának ideje.

Javaslatom értelmében egy egész évi tantárgyból, például három kötelező colloquiumot és 200 hallgatót tételezván föl, évenként 600 colloquium fogna tartatni, a mire legalább is 150 órai idő volna szükséges. Ezt a munkát maga a tanár valóban nem végezhetné, abban segítségre volna szüksége. E segítséget könnyen megadhatnák a tanrendben előirt tantárgyak tanárainak alárendelt repetitorok.

A repetitorok kötelessége volna:

Először: felügyelni arra, hogy a beiratkozott tanulók az előadásokba tényleg eljárjanak.

Másodszor: év közben colloquiumokat tartani s azokat a mennyire az idő engedi, gyakorlatokkal is egybekötni.

A tanár a repetitor működését könnyen ellenőrizhetné, ha minden tanulóval évenként legalább egy rövid colloquiumot maga tartana meg.

Törekedni kellene arra, hogy a repetitorok az illető tanár által képzett olyan egyének legyenek, kik tudományos képességek alapján idővel magok is egyetemi tanárokká válhassanak.

A repetitori állás, melyet a fővárosi középiskolai tanári fizetéssel legalább is egyenlő fizetéssel kellene egybekötni, nem egy magántanárnak nyújthatna módot arra, hogy a tudományos pályán gondtalanul előre haladhasson. Nem mondom evvel, hogy repetitor csak magántanár lehessen, vagy, hogy valamely

szaknak magántanára már e minősége következtében képesítve legyen e szakban a repetitori állásra; mert bár e két állást összeegyeztethetőnek tartom, mégis nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy a magántanárságra csak a tudományos önállóság, a repetitori állásra pedig inkább a tanítói ügyesség és szorgalom képesíthetnek.

Javaslatom indokolására szükségtelen volna, még hosszabbban értekezni, de el nem mulaszthatom azt, hogy egy közel fekvő példára ne utaljak.

A colloquiumok kötelezettsége és a repetitorok segédkezése életbe vannak léptetve a k. m. József-műegyetemen. Ez intézet az utolsó évtizedekben kétségtelenül óriási haladást tett s ha a tökélyt még nem is érte el, egyben bizonyára fölülmulta az egyetemet s ez az, hogy hallgatóit az előadások szorgalmas látogatására és komoly tanulásra szoktatta. E tekintetben a műegyetem ellen nem hallunk panaszt.

Vajha így volna ez mielőbb a t. egyetemre vonatkozólag is!

Tárgyalásaim közben eddig nem tettem említést az egyetemre járó gyógyszerészettan-hallgatókról. Nem mintha gyógyszerészeink jó kiképeztetését fontosnak nem tartanám, hanem mivel őket úgy, a mint most rendkívüli hallgatók minőségében az egyetemet látogatják, inkább csak az egyetem vendégeinek tekintem.

Mielőtt a reájok vonatkozó tanulmányi szabályzatokat reformálhatnók, azt az elvi kérdést kellene eldönteni: szükséges-e tudományos képzettség a gyógyszerészi gyakorlathoz? Ha igen, akkor a gyógyszerészhallgató nem képezhet az egyetemen kivétel, akkor követelnünk kell tőle mindazt, a mit bármely más szak hallgatójától követelünk; mindenekelőtt, hogy előbb a teljes gymnasiumi vagy reáliskolai tanfolyamot befejezze s az érettségi vizsgálatot letegye. Ha ellenben a gyógyszerészek kiképzésére kevésbé tudományos alap is elégségesnek találtatnék, akkor külön gyógyszerész-iskolát kellene felállítani.

Tudom, hogy e kérdésnek végleges eldöntése ma igen nagy nehézségekre ütközik s ezért nem bocsátkozom a gyógyszerészek tanulmányi rendjének evvel szoros kapcsolatban álló tárgyalásába.

Mi sem áll különben útjában annak, hogy a colloquiumok kötelezettsége a gyógyszerészettan hallgatóira is kiterjesztessék.

Végül nem hagyhatok említetlenül egy kérdést, melyet örömet elhallgatnék, de a mely a mondottakkal szoros kapcsolatban áll s mindannyiszor újra fölmerül, valahányszor az egyetemi bajok szóba jönnek ; s ez a leczkepenzek kérdése. Az erre vonatkozó felszólalások mindeddig eredménytelenek maradtak, s legföljebb elkeseredést szültek, mert rendesen nem annyira az intézmény, mint inkább az egyetemi tanárok személye ellen irányított támadások alakjában történtek. Voltak, a kik talán az irigység által vezérelve, szegényes anyagi viszonyaink között botrányosnak találták, hogy némely tanárnak 7—8000 frtnyi jövedelme lehessen, holott az államnak legmagasabb tisztviselői, a miniszterek kivételével, ily magas jövedelmet nem élveznek. Mások látván, hogy a hallgatók tényleg nem egy előadásra csak azért iratkoznak be, mert azt hiszik, hogy ez által vizsgáló tanáraik kegyét fogják elnyerni, nem kutatják közelebbről, jogosult-e a tanulóknak e hite, hanem megtámadják az egyes vétkesnek látszó tanár helyett általánosságban az egész tanári kart s azt önzéssel és a pénzzsarolás legcsunyább nemével vádolják.

A tanári kar, midőn ez előtt három évvel e kérdésben véleményt adott, ily nyomasztó vádak befolyása alatt állott.

A nagy többség a ma fönnálló leczkepenz-szabályzat változtatlan megtartása mellett nyilatkozott. Főérvei a következők voltak:

Először: a fönnálló leczkepenz-szabályzat a tanszabadság elvével szoros kapcsolatban áll.

Másodszor: a tanuló által fizetett személyes leczkepenz által a tanár minden egyes tanulóval szemben kötelezettséget vállal, mely őt teendőinek buzgó teljesítésére ösztönzi.

Harmadszor: kívánatos, sőt szükséges, hogy a tanár anyagi jóléte tisztán ez állása által biztosítva legyen, hogy így egészen feladatának élhessen.

Megvallom, hogy akkor én is azok közé tartoztam, kik bármilyen változtatást a fönnálló rendben az egyetemre nézve veszélyes kísérletezésnek tartottak. Egy oly eszményi világba képzeltem magamat, melyben a tanárt és tanulót csak nemes érzelmek vezérlik, s az ilyenre vonatkozólag a felhozott érvek helyességét megdönteni alig lehetne. Azóta azonban jobban meggyőződtem arról, mennyire eltérnek a mi viszonyaink ez eszménytől. Kifejtettem, hogy éppen ezért a tanszabadság

megszorítását nálunk égető szükségnek találom, s ez érvek, melyeket erre vonatkozólag felhoztam, egyszersmind a személyes leczkepeznek rendszerének megszüntetése mellett szólnak.

Ott a hol a tanuló az előadásokból tanulni nem tud, vagy nem akar s a tanártól a fizetett leczkepezéért egyéb szolgáltatást nem vár, minthogy indexét évenként kétszer aláírja, ott a leczkepezés nem hathat serkentőleg a tanárra, inkább sértheti érzelmeit, mint valami borrával, vagy a vizsgálatok érdekében megkísérlett vesztegetés. Valóban közülünk tanárok közül azok, kik leczkepeznek fejében jelentékenyebb összegeket kapnak, önhibájok nélkül is ki vannak tevé hirlapokban és a képviselőházban a legsértőbb gyanúsításoknak. Tovább így ez nem maradhat! Az egyetemi tanárnak minden aljas vádtól menten kell állani a társadalom ítélőszéke előtt, a fiataliságnak benne a szorgalmas és önzetlen munkás példányképét kell látnia, a kit ne csak tudásáért, hanem jelleméért is tisztelhesen.

Azt az anyagi jólétet s avval járó függetlenséget, melyet eddig a leczkepeznek adtak meg a tanárok egy részének, mint a zavartalan tudományos foglalkozás szükséges föltételét kell és lehet megadni nekik más módon is. Nem volna-e például elérhető az akkor, ha a tanulók a hallgatott órák számától függetlenül megszabott félévi tandíjakat fizetnének s az ezekből befolyó összeg arra fordíttatnék, hogy belőle a tanárok működésük tartama alatt személyes fizetési pótlékokat kapjanak. Hogy e pótlék mekkora legyen, arra vonatkozólag a jövőben a tanárnak tudományszaka, a tanszékével járó teendők sokasága és a tanár személyisége is volnáuak tekintetbe veendő.

A tanulók által fizetendő félévi tandíjakat úgy kellene kiszabni, hogy azok a személyes pótlékoknak sőt a repetitorok fizetéseinek is biztos fedezetül szolgáljanak. Ha kell, lehetne ez a tandíj magasabb is, mint a tanulók által eddig leczkepeznek fejében fizetett díjnak átlaga.

A sikeres egyetemi tanulmány oly kincs, mely megérdemli, hogy drágán is vásárolják s nem mondhatnók bajnak még azt sem, ha a szegényebb osztályok fiai ez által más tevékenységi térre, különösen az ipar fejlesztésére lennének utalva.

A leczkepeznek rendszerének megszüntetése elleneben még azt az érvet lehetne fölemlíteni, hogy ez által az egyetemen már régebben működő tanárok szerzett jogai sértetnének. Vannak egyetemünkön olyan férfiak, kik a gyakorlat szolgálatában

tanári jövedelmeiknél sokkal jelentékenyebb anyagi jutalmazásban részesülnének s a mikor a tanári pályán működnek saját érdekek mellőzésével, a tanügynök hoznak áldozatot. Valóban nagy igazságtalanság volna az ilyenektől a leczkepenzék alakjában eddig élvezett jövedelmet elvonni. Könnyű dolog volna azonban ezen nehézség elhárítása is, ha az egyetemen már tényleg működő tanárok évi fizetési pótléka akként állapíttatnék meg, hogy az, az általuk az utolsó 5 vagy 10 évben leczkepenzék alakjában élvezett jövedelemnek évi átlagával legalább is egyenlő legyen.

Igen tisztelt miniszter úr! Elmondottam azt, a mi leginkább szívemen fektött. Nem volt szándékom egyetemeink állapotának teljes képét festeni s egyszerre valamennyi bajok orvoslására vonatkozólag javaslatot tenni. Részletekbe bocsátkozni nem mertem, mert arra az egyes tanulmányszakok körében az enyémnél nagyobb szakismeret volna szükséges. Soraimnak célja inkább csak az volt, hogy a miniszter úr figyelmét arra a kérdésre irányítsam: nem kívánatos-e egyetemeinken a tanulási szabadságnak az eddiginél nagyobb korlátozása épen a tudományos tanítás és tanulás érdekében? Lehet, hogy téves a kérdésnek az a megoldása, melyet én itt előterjesztettem, de bizonyos, hogy maga a kérdés megérdemli azt, hogy vele nálam tapasztaltabbak és hatalmasabbak is foglalkozzanak.

Buda-Pest, 1887 ápril 10-én.

Teljes tisztelettel

B. EÖTVÖS LORÁND.

É R T E S I T Ő.

Faust. A tragédia második része. Irta Goethe. Fordította, valamint bevezetéssel és commentárokkal ellátta dr. Váradi Antal. Buda-Pest. 1887. Kiadta Hornyánszky Viktor. Ára 3 frt.

A jelen fordítást — úgy látszik — első sorban azon körülménynek köszönhetjük, hogy a nemzeti színház az elköltözött opera hagyományaival teljesen szakítani még sem akar s koronkint egy egészen új drámai műfajt, a zenével és szavalással egybekötött kultur-látványosságot is műveli. Így lett a pénztár áldásává a soha színpadra nem szánt *Ember tragédiája*, mint musico-pantomimico-historico-philosophiai színpadi quodlibet; s ilyenné válik a színpadon a *Faust* második része is, különösen a magyar színházi közönség előtt, mely nem igen töri magát, hogy a költemény kommentált titkai mögé kerüljön.

Hanem a színre hozatal szándéka legalább azon eredménynyel járt, hogy egyik írónk megpróbálkozott a műnek fordításával. S a kritikus némileg zavarba jó s körülbelül olyan monologot tart, mint a derék Lancelot Gobbo a *Felenczei kalmárban*, mikor nem tudja, fusson-e urától, ne fusson-e? Ha dícsérem a fordítást, igazságtalan leszek Goethe iránt; ha gúncsolom, talán méltánytalan egy alapjában dícséretes törekvés iránt. Így is baj, úgy is baj; s mikor a fordítás előszavában olvassuk, hogy a fordítás mögött hosszú évek «kellő otium nélküli» munkája rejtőzik; e vallomás szinte elnémíthatna s meg sem is kísértjük feltüntetni azon nehézségeket, melyekkel a második rész művészi fordítása jár; inkább meghajolnánk az író előtt, hogy egyáltalán meg volt a bátorsága az ilyen munkába belefogni.

De akkor megint Goethe kerekedik felül s elmondanunk kényszerít, hogy a fordításnak finomabb tulajdonságai alig vannak: egy gyakorlott kéznek sokszor ügyes, gyakran elhamarkodott és költői-

ség nélkül való rímmunkája. Azt hiszem, minden elfogulatlan olvasó ilyen benyomással fog megválni a könyvtől. Csak olvassa valaki Faust monologjait, például az első felvonásban, a negyedik elején, vagy utolsó nagy beszédét. Csak nagy nehezen fog eligazodni a gondolatok menetén, a képek során; hiányzik belőlök a költői szerves kapcsolat; a gondolat és vers rhythmusa helyett gyakran csak a mondatok dísztelen torlódását találjuk. E helyek élénken mutatják, hogy a fordító elméjében az eredetinek szavai nem élnek plastikai erővel; képzelme nagyon elmosódott cliché-k után dolgozott; s inkább mondatról-mondatra küzdött az eredetivel, mint az egészről merítve.

Ott van például az első monolog, mely néhány furcsa szóképzést s különös fordulatot nem tekintve, egyik gyönyörűsége a második résznek. Faust álmából fölébredt s újra érzi ereiben az életet buzogni, mikor a hegytetőről a reggeli ködből kihámló természetre tekint.

Du, Erde, warst auch diese Nacht beständig
Und athmest neu erquickt zu meinen Füßen,
Beginnest schon mit Lust mich zu umgeben...

Ez annyit tesz: Te föld, nem ingasz, tévedsz, mint az ember; hanem ma éjjel is előre megszabott pályádon haladtál s most mintegy újul-tan lélegzelve, engem is örömmel, vágygyal töltesz el. Fordításunk így fejezi ki e három sort: (4. l., 69. sor.)

Te föld! állandó voltál éj korában
S ujlva szívod a lég illatát,
Körülveszesz már kéj varázsaképen...

Azt hiszem, mikor a fordító oly szép és jelentős helyhez ér, a milyen például ez a monolog, minden erejét összefogja, hogy mérkőzzék az eredetivel. Ilyenkor kerüli a költői tantusokat s a felbukkanó phrasist, mint a szűnyogcsípést. Faust képzelmében a föld a léggel egy valósághoz tartozik; a reggel ködében érzi mintegy a «föld lélegzését». E helyett kapjuk ezt: a föld szívja a lég illatát, s hegyébe ezt az operaszöveg-kifejezést: «Körülveszesz már kéj varázsaképen». Ez pusztán egy példa; de jellemző a fordításra, hogy van benne száz ilyen. — Faust tovább beszél:

In Dämmerchein liegt schon die Welt erschlossen..

Ezt könyvünk így fordítja:

A föld előttem ködben még egészen.

Ez egyenesen az eredetinek ellenkezője s e ponton a monolog költői érverése a magyarban meg is áll. Faustnál e sor bevezetés a hajnali

természet leírásához; a fordításban egy üres s a többivel ellenkező sor. — Majd a feltűnő napra tekint Faust; de káprázik szeme s tekintetével újra visszafordul a még ködbe burkolt vidékekre.

So dass wir wieder auf die Erde blicken
Zu bergen uns in jugendlichstem Schleier...

«Elég, hogy újra ezt a porvilágot
Keressük, mely ifjú karába foglal.»

Ha az eredeti szavai nincsenek emlékezetünkben: nehezen értjük meg e két sort. E mellett a porvilág ifjú kara körülbelől oly szép, mint egy vénbanya rózsárcza. Vagy talán kar chorus? Annál elmosódottabb s nem segít a dolgon. Valóban mikor a fordító rímelt, a költő benne «otiumát» élvezte. — Ne folytassuk tovább a monolog taglalását? A hálátlan munka helyett inkább futtában a fordításnak néhány könnyebben kijavítható hibáját emelem ki, ámbár tuskét keresni nem igen kellemes dolog.

2. lap, 9. sor. Az első jelenetben elfek ringatják álomba a nyugtalanul hánykolódó Faustot. Áriel mondja nekik (Váradí angyaloknak fordítja):

Die ihr dies Haupt umschwebt..

A fordításban: Kik szálltok főm körül. Ez furcsa képet ad. Nem Áriel feje körül, hanem Fausté körül lebegnek a kis elfek.

10. lap, 219. sor. Ki bántana most szövetségést! Wer wird auf Bundsgenossen pochen! Ez annyit tesz: ki bíznék most szövetségésben. A fordító a «pochen» igét körülbelől «a hátára koppintani», vagy «döngetni» értelmében vette. 18. lap, 428. sor. Mephistopheles mondja a pénzre sovár császárnak:

Ásót, kapát fogj — áss magad
S nagygyá teend a póri munka.
Az arany borjú — ha akad,
Kiránthat, a magasba vonva!

Nemde az olvasó szemöldöke is magasba vonódik? Első pillanatra nem tudjuk, az arany borjú rántja-e ki a császárt, vagy a császár az aranyborjút; a császár lesz-e «magasba vonva», vagy ismét az arany borjú. Az egész beszédnek fordított íze van. Nem hinné az ember, hogy a következő szép négy sor rejlik alatta:

Nimm Hack' und Spaten, grabe selber,
Die Bauernarbeit macht dich gross,
Und eine Heerde goldner Kälber
Sie reissen sich vom Boden los.

67. lap, 1613. sor. Egy igen szép értelmetlenség van abban a jelenetben, hol Mephisto beszél Faustnak a titokzatos «anyákról». Az út hozzájuk az úrben vezet ; nincs arra zár, feltörni, retesz, eltolni való.

Nicht Schlösser sind, nicht Riegel wegzuschieben...

A magyarban :

Nem vár az, nincsen eltolandó zárja.

E kitétel valóban eltolandó, mert «Schlösser» itt nem vár vagy várak. — Ez körülbelől olyan, mint néhány sorral alább : «S nincsen szilárd nyom, hol lehajtsd fejed !» Nyomon indul az ember s arra nem szokta fejét lehajtani.

110. l., 2438. sor. A classicus Walpurgis-éjre érkeznek éjszakai vándoraink. Mephisto megpillantja a távozó Erichot.

Ist es doch, als wär' ihr bange,
Sah uns durch die Lüfte ziehen.

Magyarúl :

Oly szorongásfélét érzek,
Ez repülni láta már.

119. lap, 2590. sor. Faust keresi Helenát. A sphinxek Chiront ajánlják neki vezetőül. A sirének azonban csábítják : nálunk is találhatnál útbaigazítást :

Sollte dir's doch auch nicht fehlen !
Wie Ulyss bei uns verweilte,
Schmähend nicht vortübereilte,
Wusst' er vieles zu erzählen.

Magyarúl :

Még az is mind meglehetne,
Hogyha, mint Ulysses tette,
Nem haladsz el megvetőleg
Ő sokat elregélhetne.

185. lap, 4047. sor. A harmadik felvonást aránylag legtöbb gondnal és sikerrel fordította Váradi, s ezt készségesen ismerjük el. Van azonban itt is több lényeges hiba, olyan is, mely az eredeti színet és szellemét egészen megváltoztatja.

A hazatérő Helena például meglátta Phorkyast háza tűzhelyénél a zsarát mellett ülve ; mintha ősei laka meg volna szentségteleenítve, visszafut a szabadba kísérőihez. Áldozni akar Phöbusnak, hogy a rémes alak a ház szentélyét ne undokítsa, s a tűzhely lángja újra tisztultan lobogjon az úrnő s a hazatérő úr felé.

Auf Weihe will ich sinnen ; dann gereinigt mag
Des Herdes Gluth die Frau begrüßen, wie den Herrn.

Egészen modern Magdolnaszerű s e mellett a nominativust az accusativussal összetévesztő azonban a magyar Helena beszéde :

Vezeklem itt s ha lelkem újra tiszta lett,
A nő köszöntse házi tűzhelyét s urát.

Ez kettős félreértés. — *)

250. lap, 5524. sortól. Egy egész jelenetet foszt meg értelmétől a negyedik felvonásban a fordítás. Faust a felvonás elején új eszméért lángol. Találd ki ! mondja Mephistophelesnek. S ez most kísértésképen, Faustot vágyra ingerelve elmondja, hogy mit tenne ő. Kiszemelne magamnak egy fővárost, építenék egy fényes palotát s élnék benne, mint Sardanapal. «Ich suchte mir so eine Hauptstadt auf» s alább «Dann baut' ich grandios». A fordításban úgy beszél el Mephisto a dolgot, mint valami megtörténtet. «Egy fővárost szemeltem ki magamnak, s akár gyalog jártam benne, akár lovon, a tömeg gócpontja mindig én voltam.» Majd «építék aztán egy roppant kéjlakot» stb. — Ha ily formában olvassa valaki a jelenetet, értelmét nem fogja megtalálni. S ennek oka az, hogy Mephisto tulajdonképp nem kéjlakot épített, hanem a fordító elméjében a conditionalist fölcserélte az indicativussal. — S így folytathatnók a szemelvényeket, még kétszerannyival tetézve ; de annyi is elég lesz annak bizonyítására, hogy a fordító munkájával ennyi év mellett is még mindig sietett. — Az elsietést és költői gondosság hiányát mutatják az ilyen sorok is, melyekkel számtalan társul :

E kis harang, e hársfaillat
Felém, mint sírbolt, zsongnak, nyílnak !

A magyar olvasó törheti rajta fejét, hogyan zsong és nyílik a kis harang és hársfaillat, mint sírbolt. Az eredeti mindent megmagyaráz :

Des Glöckchens Klang, der Linden Duft
Umfaßt mich wie in Kirch' und Gruft.

Ilyenféle sorok az elején :

*) Taylor kitünő fordításában így hangzik e hely :

Some consecration will I muse ; then, purified
The hearth-fire may the wife so welcome as the lord.

Egyáltalán sajnálni lehet, hogy a magyar fordító nem vette mintának e jeles fordítást.

A béke szent pecsétjeképen
A tele hold pompája ég.

Nem igen hiszem, hogy valakiben ily sorok költői viszhangot kelt-
senek. Az eredeti így hangzik:

Tiefsten Ruhens Glück besiegelnd,
Herrscht des Mondes volle Pracht.

Szinte illetlen dolog, a nagy munkából így egyes példákat gombostűre tűzni; de mikor az egész fordítás ilyen egyes példákra bontható fel, akkor azok az egésznek — úgy szólván — természetét tükrözik. S így világos lesz előttünk, hogy Váradí nem annyira műfordító, mint inkább színházi szöveg fordítója volt. Azon érdeme mindenesetre megmarad, hogy először próbálkozott meg a második rész magyarra tételével. — S mégis, mintha megfeledezett volna, hogy a *Faust* szövege csak különb valami, mint például a *Sába királynéjéé*.
g.

Hermann Christoph Graf von Rusworm kaiserlicher Feldmarschall in Türkenkämpfen unter Rudolf II. Von Albrecht Stauffer. München, 1884. 8-adr. 248 l.

•Fő az hadban egy kevés gonosz első ember vala, kártyás, részeges német, Roszbur nevű, valami szegény nemből való. E szavakkal jellemzi Illésházy a későbbi nádor, *Fékönyveiben* azt a Rusworm nevű fővezért, kinek tisztázására egy fiatal német történetíró, Stauffer, egy egész monographiát írt. Illésházy pedig állásánál, összeköttetésénél fogva igen jól volt értesülve az eseményekről, s a főbb szereplőket többnyire mind ismerte. Elfogultsággal sem lehet vádolni s még kevésbbé azzal, hogy Magyarországot a Habsburg-ház uralkodása alól ki akarta volna vonni.

De nem ő az egyetlen, ki így ítél Ruswormról: a többi egykorú magyar történetíró is ugyanezt mondja róla, sőt a nem-magyarországiak, a kisebb röpiratok s nagyobb munkák sem festik sokkal jobbnak, mint Illésházy.

Történetíróhoz méltó feladat egy az emlékezetében kortársai s még az utókor által is üldözött embernek nevét tisztára mosni mind attól a szennytól, melyet az idők ráragasztottak. Mert mindig föltehető, hogy a kortársak félreértésből, elfogultságból vagy rosszakaratból elítélnek olyan embert, kit nem tudtak megérteni, ki politikai törekvéseiknek útját állta, szembeszállt előítéleteikkel s elle-

nökre haladt a maga elé kitűzött úton a nagy és nemes cél felé, melyet azok önzése, kislelkűsége nem volt képes megérteni. Az is föltehető, hogy a későbbi írók elvakítva, félrevezetve, azok ítélete által, nyomdokukon járnak századokon át — behatóbb kritika nélkül, s újabb források hiányában elősegítik egy fable convenuenek megalkotását, mely aztán köztudalommmá válik.

Bizonys, hogy Ruswormnak rossz híre van a magyar és német történetben s Stauffer úr megpróbálta ezt a szennyet lemosni róla. Kitartó munkával s igazi német szorgalommal egy csomó új adatot gyűjtött össze s ezek világánál kritikai bonczkés alá vette az egykorúak kárhozható ítéleteit. Katonai reputatiojának használt munkája — de jelleméről nem mosta le a rátapadó szennyet. A ki elővassa könyvét, azzal a benyomással teszi le, hogy Illésházy még enyhén ítélt, mikor csak «kevél gonosz embernek» nevezte. Önző és erkölcsileg jellemtelen ember volt, talán még az olaszoknál Bastánál és Belgiosonál is rosszabb, kiket meg akart buktatni.

Katonai pályáját egy olyan aljas tettel kezdte meg, mely a még fiatal embernek erkölcsi súlyedségét tisztán feltárja. Elsaszban Le Blancmenil várának őrizetével bízták meg. Egy fiatal hölgyet, ki anyjával e várba menekült, elcsábított házassági ígéreteivel s azután a szerencsétlent többi czimboráinak szolgáltatta ki. Ilyen erkölcsi fogalmai voltak ennek a hypocratának, ki gyóntatókat tartott, kolostorokat dotált s fitogatta vallásosságát.

A hogy kezdte, úgy folytatta. Magyarországba kerülván a Schwarzenberg táborába, első gondja volt a maga czimboráival conspiratiót szervezni a fővezér megbuktatására — természetesen, hogy ő nyerje el helyét. Csodálatos dolog, hogy Stauffer, ki Rusworm egymást szakadatlan lánczolatban követő erőszakoskodásait, vérengzéseit, zsarolásait nem hallgatja el — legfennebb néhol enyhíti, magyarázza — ezt a katonai fegyelemben legmélyebben vágó merényletét jogosnak, természetesnek tartja, csak azért, mert Rusworm meg volt győződve, hogy ő különb hadvezér Schwarzenbergnél. Ha ilyen subjectiv meggyőződés jogossá tesz egy conspiratiót s annak bukott hősét marttyrárrá avatja, akkor nincs a katonai törvényeknek olyan megtámadása, melyet teljesen ne lehetne igazolni.

Mert értsük meg a dolgot jól. Stauffer úr magának Ruswormnak irataiban, védekezéseiben találja föl az argumentumokat fölmentésére: a másik félt nemcsak gyanuval, hanem valóságos ellenszenvvel kíséri. Ez egyoldalú s természetesen épen nem elfogulatlan elbeszélés után indul — de még ezek alapján sem tudja a conspi-

ratio jogosságáról meggyőzni az olvasót. Hiszen csak néhány lappal kell tovább olvasnunk, hogy kitünjék, hogy a mikor Rusworm nagyravágyó álmai teljesültek s ő fővezérré lett, csak azon az úton járt, melyet elődjei közül a legrosszabbak tapostak — sőt ő még ezeknél is rosszabb volt.

De bár mennyire simítgatja, takargatja Stauffer úr Rusworm disciplinaris kihágásait, magából az ő irataiból kitünik, hogy czimboráival conspiratiót szervezett egy katonai forradalomra. Nem innen dátálódnak az ő nagyravágyó álmai, hogy Schwarzenberget megbuktassa. 1597-ben a fővezér tudta és engedelve nélkül intéz Pápa ellen rohamot saját szakállára, néhány czimborájával összebeszélve, s a törökök véres fővel verték vissza a meggondolatlan embert, ki egy csomó derék harcost mészárszékre vitt. Súlyos sebet kapott s ez volt egyetlen büntetése.

Nem csoda, hogy ez elnézés még nagyobb kihágásokra bátorítá. Maga Stauffer úr elismeri Schwarzenbergről, a fővezérről, kinek alárendeltje volt Rusworm, hogy képzett katona volt, ki gyors emelkedését a legmagasb katonai méltóságra érdemeinek s nem a szerencse szeszélyének köszönheté. Nos hát Rusworm «kényelmetlen versenytársat» látott benne. Meg akarta buktatni. Kémeikkel vette körül, ellenőrizte minden tettét, rágalmazta s még Győr megvívását is nem tehetségének, hanem a szerencsének rótta föl érdemül — s mind ezt azért, mert a katonai rangban kérésére nem léptette elő. Katonai összeesküvést szervezett ellene, magához hasonló czimboráival s hetvenkedésében annyira ment, hogy kérdőre vonta, miért nem hívják meg őt is a hadi tanácsba? «Vigyázzon magára», mondá a fővezér, «majd fő nélkül küldi haza.» — «Én pedig», fenyegeté ez, «más pápaszemet teszek orrára». Rusworm hatalmas ellenzéki pártot teremtett s mint Schwarzenberg mondá, az engedelmeséget is megtagadta, úgy hogy ez kénytelen volt őt elfogatni. Rusworm befolyásos barátai kiszabadították s ez a felfuvalkodottat még gőgösebbé tette. Ott kezdte, a hol elhagyta: újra conspirált régi czimboráival, mit Stauffer úr Schwarzenberg szoros ellenőrzésének nevez. Sőt többre ment: Mátyás főherceget is megtámadta szóval, levélben mocskolta. A vége az lett, hogy Mátyás elfogatta Ruswormot. Az ezredes panaszkodott, hogy szigorú fogságban tartják, a tábornok azt felelte rá, hogy annyira nem szigorú ez a fogság, hogy még a rossz személyek is bemehettek hozzá, «hogy keresztyén társalgást s olcsó vigasztalást találjon nálok». A vége az lett a dolognak, hogy Rusworm elszökött börtönéből s illetékes törvényszék elé állí-

tani attól fogva nem tudták. Ez alatt Schwarzenberg Pápa alatt elesvén, a hosszúra nyult pör is befejeztetett ellene. Arról pedig, hogy visszakerülhessen a hadseregbe, csak egy módon lehetett szó, ha megengeszteli a főherceget. Az «önérzetes ember» Bécsbe utazott a főherceghez, s ezt ünnepélyesen megkövette.

Mikor Rusworm kiszabadult, Pálffy, Schwarzenberg, Redern, már nem éltek, ő jó katona hírében állt, s mert eddig csak ócsárolt és kritizált, meg engedetlenkedett, s talán éppen ezekért képességében is bíztak — két évi szünet után megtették fővezérnek — herceg Mercurius, Mercoeur Emanuel Filep mellé s némileg alárendelt állásban.

Roppant, bár ez időben éppen nem páratlan emelkedés egy alacsony sorsú kalandorra nézve s minden attól függött, hogy fog ő a hetvenkedése által kivívott állásnak megfelelni, melynek elnyerésére minden megengedett és meg nem engedett eszköz fölhasznált. Fényes és jótékony hatású eredménynek meg lehet bocsátni azt a duzzadó nagyravágyást és korlátot nem ismerő ambítiót, melylyel Rusworm előre tört — de az, hogy egy szerencsétlen országot még abból is kifosztthasson, mit elődei meghagytak: talán még sem ok az emelkedésre.

Rudolf pénzügyi zavarain Rusworm sem segíthetett: de az ebből származó bajokat egy s más úton talán még is ellensúlyozhatta volna. De ő alatta még növekedtek ezek a bajok. «Ez időben a szolgáló népnek — mondja Illésházy — oly nagy szabadsága vala, hogy minden urak és nemesek marhája préda vala; várakban, ha mi megmaradhatott, de nemes udvarházakban, majorokban az mit kaphattak, mind prédára vetették, sőt az asszonyokat is a hol kaphatták, erővel is megszeplősítették, embereket öltek, stb.» S ezt az embert nevezi Stauffer úr Mansfeld tanítványának! Persze arról volt gondoskodva, hogy az így garázdalkodó katonákat kapuczinusok lelkesítsék! Mansfeldnek nem voltak kapuczinusai — hanem a fegyelmet meg tudta tartani, s a zsaroló katonákat komolyan és szigorúan büntette.

A tulajdonképeni hadjárat csak aratáskor vette kezdetét. A nagyobb tömegek akkor szálltak táborba, hogy az élelmezés könnyebb legyen. De ha valamely év hadjárata azon túl is kihúzódott, az idő rövidsége miatt nagy és fényes eredményekre nem lehetett számítani. S az «előkészületek hiányossága» már maga is bénítólag hatott. De hát miért vágyott olyan nagyon a fővezérségre, ha ezen sem tudott segíteni?

Valóban valami sokat nem tett. Egy fényes bravourral, mely bámulatos személyes bátorságról tesz bizonyosságot s mutatta, hogy a hol sokat kockáztató vakmerőséggel lehet czélt érni, ott ő helyén van — bevette Székesfehérvárt. Egy éjjel — szept. 16-ka volt — a mocsáron át vezette seregét. Kilencz órán át mentek övig vízben s ő az élükön. De bevették. Hát ez egy jó Haudegennek ügyes tette volt — hanem Illésházy másként tudja, mint ő előadja. 500 török volt a várban s ezek nem is oltalmazták magokat. Az ezt követő budai csatározásnak sem volt eredménye. A kanizsai csata után pedig *in schimpflicher Eile und Unordnung* vonúlt vissza. Persze Stauffer úr szerint ezt is az ő ellenségei okozák.

Eddig Mercoeurrel osztozott a felelősségben. De ez (1602. február 9.) meghalt s azután ő lett a keresztyén sereg főparancsnokává. Most csakugyan módjában állott volna megmutatni, hogy ambíciója nem nagyobb dolgokra képtelen ember hiú diicsvágya: de egész fővezéri pályája alatt semmi olyasmit nem tett, mivel ezt igazolta volna. Mint ő Schwarzenberg alatt, most ellene conspiráltak a katonák, s ő még annyira sem tudta ezeket féken tartani, mint amazokat Schwarzenberg. «Az ezredek legnagyobb része ellene fordult» — tőle tanultak — s «a legnagyobb zavar és rendetlenség uralkodott a seregben.» S ennek az volt a következménye, hogy a még meg nem erősített Székesfehérvárt visszavették a törökök. Buda ostromával sem volt szerencsésebb — bár megírta Mátyás főherczegnek, hogy jöjjön, mert harmadnapra kezébe adja. Egy kis siker elbódította őket — «örülven a prédának, hét napig mulattanak». De az 1603-dik évi hadjáratban sem tudott semmit elérni: maga Stauffer úr beismeri, hogy tétlenség és erőtlenség vett rajta erőt.

Valóban különös fővezér volt ez Rusworm, kinek majd minden tettét, ostromát, támadását menteni kellett a császár, a főherczeg előtt. S különös nagy ember az, kinek nagyságát ezekből a mentségeiből sütik ki. De hát mit is tett ő? A sereget még jobban demoralisálta, mint a hogy átvette. Az országot még jobban kiszivattyúzta, mint elődei. Roppant vagyont harácsolt össze, rettenetes korhelysége, kártyássága daczára. Hanem még is csinált valamit. Talált föl egy olyan adózási rendszert, milyennel előtte nem éltek: «az szolgáló népnek azt megengedik vala, hogy per arbitrium éljen és tékozolja az másét, hogy azután azt a kárt mind fölíratták vala és pénzre csinálták; az szolgáló népnek eleibe vetették, hogy ihon menni kárt töttél, fizesd meg te is azt, én is megfizetek neked. És így ezek két vagy három hópénzeket az szolgáló rendnek elfogák,

de az károsoknak egy pénzt sem adtak abból, az szolgáló népnek is elvonák.»

Azután — Stauffer úr még is azt mondja, hogy a Bocskay-lázadásnak Belgiojoso az oka, s ha Rusworm marad fővezér, nem következik be az egész mozgalom. Hogy mi lett volna, ha Rusworm a fővezér, azt nem tudjuk: de hogy Bocskay lázadásának egyedül az olasz lett volna az oka, azt nehéz elhinni. Rusworm is épen olyan oka volt, mint Belgiojoso és Basta és tutti quanti, kik akkor Magyarországot nyúlták — az a rendszer, mely ezt alkotmányától akarta megfosztani, az a kormány, mely ilyen embereknek felülkerekedését lehetővé tette. Magát ezt a rendszert pedig Stauffer úr is igen találólag jellemzi. Ruswormot annyi bűnért, mennyit csak egy rossz ember elkövethet, elfogták. De hogy ezúttal ismét nem szabadult meg, annak nem az volt az oka, mintha bűneit megsokalták volna — hanem mert «elhitették a császárral, hogy ennek kedveseit meglátogatta s ezekkel mindenféle illetlenségeket követett el», ki annyira felbőszült ezen, hogy az ítéletet azonnal aláírta. Kivégezték. Azt mondja Stauffer úr, hogy «ő benne utolsó emberét veszté el a császár azok közül, kik törekvéseit lelkesedéssel kísérték».

Ugyan miből állottak ezek a törekvések, még Stauffer úr szerint is? Nem másból, mint Magyarországot germanizálni. Ennek a rendszernek volt hát Rusworm a hőse — pedig a Bocskay-lázadást ez a rendszer idézte föl. Ime egy telivér történetíró «Treitschke iskolájá»-ból, ki azonban még ennyivel sem éri be, hanem még azt is ki akarja mutatni, hogy Rusworm a német egység eszméjének volt mátyrja. Szerinte ugyan is Rusworm örökös lázadásainak az volt a rejtett célja, hogy a hadsereg vezetéséből az olasz s általán az idegen befolyást kiszorítsa s a német egységet megállapítsa. Tehát már nem is Wallenstein, hanem Rusworm első hőse a Bismarck eszméinek.

Mostanság bizonyos aristokratikus hajlamok észlelhetők minden felé. Az emberek szeretettel fordulnak őseik felé. Tiszteletreméltó törekvés: semmi kifogásunk ellene. De e törekvést bevonni a történetbe, s az idők olyatén áramlatát, melyet Stein és társai hazafias működése ébresztett föl, ott keresni, hol az nem is létezhetett, tévesztett dolognak tartjuk. A német egység nagy és szép dolog önmagában is — nem szorúlt az olyan előharczosra, mint Rusworm, ki nem volt egyéb, mint német condotieri, s Bastánál és Belgiojosónál semmivel sem jobb. Nem német egység kellett neki, hanem az, hogy egyharmad Magyarország helyett az egészen ő garázdálkodhassék.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Németországi nyilatkozat egy magyar nyelvtudományi munkáról.

Magyar tudományos munkáról ritkán olvashatunk beható ismertetést előkelő külföldi folyóiratban s mi még sajnosabb, hazai folyóiratokban is a kelletténél ritkábban. Legalább Simonyi Zsigmondnak *A magyar kötőszók* című munkájáról számbavehető magyar bírálat nem jelent meg, ellenben a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* ez idei első számában az említett nyelvtudományi munkáról Misteli Ferencz, a jeles bázeli tanár, igen alapos bírálatot írt. Úgy gondoltuk, hogy olvasóink örömmel vesznek tudomást egy külföldi tudósnak a magyar nyelv és nyelvtudomány iránt mutatott érdeklődéséről, azért a következőkben kivonatát adjuk Misteli bírálatának.

Az anyagot szerző mondattani szempontból dolgozza föl, de mégis úgy, hogy az egyes kötőszókról együvé csoportosítja megjegyzéseit s nem foglalkozik velök különböző helyeken különböző használatok szerint.

Tehát eltér azon felosztástól, melyet e tárgyra nézve magyar nyelvtanában követett. Különben nyelvtanának e rövid és jól áttekinthető szakaszát terjedelmes munkája előkészítésének vehetjük. A munka tárgyával a közkézen forgó nyelvtanok csak néhány lapon foglalkoznak, (Töpler nyelvtana alig három lapon, Riedlé már tizen-négyen), sőt tudományos előmunkálatokat is keveset talált a szerző, ő maga gyűjtötte, értelmezte, rendezte anyagát és ezt meg is bírálta stilistikai szempontból, szóval mindent magának kellett végeznie. Nem vitathatja el senki tőle, hogy egészen újat nyújtott s pedig oly téren, mely nem is ígért sokat.

A nyelvcsoporthoz, melyhez a magyar is tartozik, nem dicsekedhetik a kötőszók és bonyolult mondat szerkezetek bőségével s mégis a szerző csupán anyanyelvének kötőszóiról 700 lapnyi munkát írt. Igaz, hogy gazdag példagyűjteménye bővítette a kötetet, de így is meglepő az anyag terjedelme és változatossága.

Az indogermán népek szomszédsága s az érintkezések régi művelődésű nyelvekkel, oly intensive hatottak az eltérően alkotott magyarra, hogy leszorították fejlődésének egyenes útjáról. Mert, hogy a magyar nyelv csak oly kevésbé termett a periodológiára, mint testvérei, azt mindenekelőtt abból láthatjuk, hogy *ás, és, sat, et-en* végződő nevek könnyen képződven, cselekvő, szenvedő, benható, míveltető és gyakorító igealakokból könnyen használtatnak mellékmondatok gyanánt; például: •többféle sorsú személyekkel társalko-

dúsom közben» stb. Megemlíthetjük még a gerundium és részesülőök használatát, melyek erősen névszóízűek és gyakran lemondanak az idők különbségének verbalis kifejezéséről, így az adhuc eo loquente szólamnak egyformán megfelelnek ily kifejezések: «még ő szólván — ő szoltában — beszéde közben»; vagy hasonlítsuk össze «a nap keltekor» kifejezést ezzel: «a nap kelt». Végre a személyragos infinitivusok szintén pótolják a mellékmondatokat, például: «érdekes látnunk, vagy nem illett volna engem szidogatnod». A névszói felfogás akadályozza az igazi verbalis formák és ez által a mondatfűzések tagozódó kifejlését.

A magyar mondat szerkezetre befolyással voltak a latin nyelv, különösen a régi egyházi irodalomban s a német, melynek hatása a magyar szókincre is kiterjed s az újabb időkben mind erősebben. Különös, hogy a szláv nyelvnek nincs befolyása a mondattanra, noha tömördek szava átment a magyarba. A francia mondatfűzés csak elszórtan hagyott nyomokat fordításokban.

A latin és német nyelvnek hatása eléggé valószínűvé teszi, hogy a szabályos mondatfűzés és a kötőszók megfelelő használata csak az indogermán nyelvek segélyével jöhettek létre. E szerzemény és az eredeti határainak helyes megállapítása, távol az értelmetlen utánzástól és az eredetiség beteges hajhászatától — oly stilisztikai föladat, melynek megoldását nyelvtörténeti szempontból a szerző munkája nagyon előmozdítja. És e föladat magyar földön igen komoly, gyakorlati jelentőségű, mivel a nemzeti nyelv és fajsajátság fönmaradásával kapcsolatban van. Csakhogy a szerző az iskolás vagy æsthetizáló grammatikusok ellen küzdve, jogos buzgalmában messze megy s a kellenél kevesebbre becsüli a mai nyelvérzékét, mely a történelmi bizonyítást pótolni nem akarja, de arra van hivatva, hogy azt vezesse s helyreigazítsa. Hiszen a szerző is kénytelen olykor egy bonyolult kérdésről a saját, tehát a mai kor nyelvérzéke szerint ítélni s egy helyült Lehr Albert finom nyelvérzékét is elismeri.

A hetven kötőszóból álló anyagot szerző alárendelő és mellérendelő kötőszókra osztja fel. Igen egyszerű és helyes fölosztás, noha a szerző is tudja, hogy a fő- és mellékmondatok közt hozható határvonal gyakran elmosódik. Azért tesz különbséget a tiszta mellérendelés és a kötőszó nélküli alárendelés közt.

Tárgyalja azon eseteket, melyekben a hogy alkalmazható volna, de elmarad s fölemlíti erre nézve a tiszta mellérendelés s a kötőszó nélküli alárendelés eseteit, noha tudja, hogy a határozott különbségtétel itt igen nehéz.

A föltételes mondatokban is hiányzik gyakran a *ha* kötőszó. Ily esetben is igen nehéz különbséget tenni a mellérendelés és alárendelés közt. Szerző például a jelentő mondatot, melyből a *ha* ki van hagyva, alárendeltnek nézi, pedig éppen az ily mondatot mellérendeltnek is tekinthetjük, mivel alig fedezhetünk föl benne grammatikai mozzanatot, mely a föltételezettre utalna. Példa az ilyen mondat: kis ujjod mutatod, egész kezed kéri.

Nem helyes, hogy a szerző az egyszerű mellérendeléssel nem állítja szembe a kötőszó nélküli alárendelést; hanem az ehhez tartozó eseteket a kihagyások fejezetébe sorolja. Elismerjük, hogy csak a *hoggy* és *ha* kötőszókat veszi kihagyottaknak, különben mindenütt mellérendelésről szól. A kihagyások föltevésének önkénye ott szembe-tünőbb, hol a kiegészítendő kötőszó terjedelmes, nem tekintve azt, hogy gyakran nem is lehet biztosan megállapítani, mi hiányzik a *hoggy*-e vagy a *ha*? Szerintünk ott, hol nincs kötőszó, a fő- és mellékmondat különbsége elmosódik s fölösleges ez ingadozó viszonyokat határozott rovatokba foglalnunk.

Még a kötőszókkal kezdődő mondatok sem oszlanak föl oly határozottan fő- és mellékmondatokra, mint hinni lehetne. Eredeti főmondatok mellékmondatokká változnak fokenként és a fokok sem különböznek élesen. A megengedő kötőszók (*bár, jöllehet, ám*) etymológián bizonyítják, hogy azok főmondatok élén állottak.

Végre a grammatikai fő és mellékmondat viszonya meg is fordítható s a főmondat adverbiummá zsugorodik össze. Így e mondatban mi haszna (hoggy) szereted. Gyakran a főmondat csak lappang, mert tartalma könnyen kiegészíthető, úgy hogy a mellékmondat élén álló kötőszó a főmondat maradványával együtt partikulává olvad; ide tartoznak a *csak hoggyal* képzett constructiók, melyek a német nyelvben nem utánozhatók, mert a *nur dass* a mellékmondat szokott szórendjét követeli.

A fő- és mellékmondatok kerete egy nyelv számára sem elég bő, mert e különbség lassan képződött és folyvást fejlődik. Szerzőnek igaza van abban, hogy az alárendelő kötőszók mindannyian a viszonyító névmás származékai. Ugyane névmások egyszersmind kérdő szócskák is, mint a latinban. Ha a hangsúly a viszonyítót emeli ki, akkor kérdünk, ha nem azt, akkor csak viszonyítunk.

Igen jól osztályozza szerző a mellérendelő kötőszókat, valamint az alárendelőket is. Ezekre nézve megkülönbözteti a *hoggy* és kérdő *e* osztályát s külön osztályba sorolja mind a többi alárendelő kötőszót.

De nem helyeseljük e felosztás azon indokolását, mely szerint a *hogy* és *e* mondatok főnéviek, a viszonyító névmáson kezdődők melléknéviek s a többiek határozó mellékmondatok. Ez nem mozdítja elő a nyelv megértését, inkább logikai s aesthetikai kíváncsagság kielégítésére alkalmas. Különösen a főnévi *hogy* tartalmatlan elnevezésnek bizonyul, hisz a *hogynak* eredetileg s ma is a német *wie* jelentés felel meg. A *hogy* fejlődés útján lett abstract alárendelő kötőszóvá, különben megtartotta a *wie* jelentését s csak kevésbé módosította, azért nem lehet a *quod*-dal egyenlő természetű. Sőt igen jellemző a magyar nyelvre nézve, hogy a legegyszerűbb mellékmondatok, az alanyiak és tárgyias számúra eredetileg nem volt, e viszonyt közvetlenül kifejező kötőszava, mint a latin és görög nyelveknek. A partikulák közül csupán a *hogy* = *wie* vehetett föl oly sokoldalú jelentést, mivel általában megfelelést jelent. A *hogynak* használata oly szétágazó, hogy e tekintetben csak a román *que* *chevel* hasonlítható össze. Csakhogy a *wie* jelentése egészben véve átesillog a magyar *hogyon*, míg a román partikulában több forma olvadhatott össze, míg ily abstract jellemet kapott.

A *hogy*nak egy jelentését itt különösen ki kell emelnünk: az oratio obliqua előtt «mintegy azt a szolgálatot teszi, melyet az írásban a kettős pont vagy az idéző jel, vagyis a két mondat közötti viszonyra figyelmezteti a hallgatót». — (Simonyi: II, 39.) Így használatos a görög *ὅτι* és a sanskrit *jat*, *jatha*. A magyar még tovább megy s a *hogyt* önálló és függő kérdések elé is teszi. Ez mindenestre a legkésőbbi s legabstractabb használata a kötőszónak, mert majdnem oly benyomást tesz, mintha algebrai jel volna, miben a szerzőnek tökéletesen igaza van. A határozó kötőszók közül a *pedig* és *mihelyt* tűnnek ki valóban zavaró formabőségök által. E kötőszóknál helyén vannak az analogiára támaszkodó magyarizatok, melyeket a szerző, ki szép értekezést írt az *Analógia hatásairól főleg a szóképzésben (1881)*, mondattani jelenségekre is czélszerűen alkalmaz. Végre fejtegetései közben kellő tekintettel van az idegen nyelvekre, még oly ritkábban ismertekre is, minő az oláh vagy a héber és ide vágó észrevételei is találóak.

Bár hosszúra terjedt bírálatom, ki nem meríthettem a könyv anyagát, csak általános kérdésekre szorítkoztam. Németországban kevesen törődnek a magyar nyelvvel s még kevesebben olvasnak magyarul, azért elégségesnek gondoltuk bírálatunkat arra, hogy tudomást szerezzenek az olvasók ez el nem avulható munkáról.

OSZMÁN-TÖRÖK NÉPMESÉK.

Mint minden népnek, az oszmán-töröknek is van népköltészete, költészetének dalos kertje, tündér világa. Dalos kertjéből dalok nyíltak, tündérvilágából mesék fakadoztak. És e dalok benső életében és e mesék gondolatvilágában, mintha hallott hangokra, átértett érzelmekre eszmélnénk, mintha kelet felhőtlen egével nyugat borús határa ölelkezne.

Egyik legérdekesebb hajtása a török népköltészetnek gazdag mesevilága. Nemcsak romlatlan, idegen elemektől mentes népnyelvénél fogva, hanem tartalmilag is. Az ezer egy éj tündér birodalma tövében élő mesevilágot ugyanolyan alakok, ugyanolyan küzdelmek népesítik, mint téli éjtszakáink regés operentíáját, csakhogy emennek süveges királya amott turbánosan jelenik meg, saru helyett papucsot rántanak vitézei és a sárkány körmei közül kiszabadított szép királyleányok párosával, hármasával is sietnek a megszabadító karjai közé. A mit egyfelől kelet népe, kelet vallása fölékesített, azon másfelől a nyugati észjárás másképen változtatott.

I.

A törökök e mesevilágába akarunk ezuttal bepillantani. Vannak e világnak birodalmai, e birodalmaknak föld- és szellem-lakói, királyai és alattvalói. Földi lakóin hatalmas padisák uralkodnak, és vagy a maga, három fia, három leánya, vagy a népe sorsába, mindennapi életébe avatkoznak be a szellem-lakók, az ég mindenható tündérei és a sejtáni hatalom rút szörnyetegei. Lássuk előbb a földi lakókat, mesevilágunk főbijeit.

Boldogúl uralkodnék a padisák egyike, de nincsen napjainak öröme, koronájának örököse. Bújában bujdosásra adja fejét, világgá megy a padisák elmaradhatatlan társával a vezérrel, a hogy ő nevezi lalájával. A hogy mennek mendegélnek, kicsit járnak, nagyot járnak, hegyen-völgyön-síkon járnak, egyszerre csak dörren az ég, rezzen a föld és egy zöld ruhájú agg szakállú dervis köszönti királyát, gelebéből almát vesz elő, fele a királyt, fele a királynét illeti és kilencz hónap tíz nap elmúltával királyfi van a háremben, szüleinek szemefénye, koronának örököse.

Három a fia egy másik padisának. Megbetegszik egy napon a király, orvost, papot hívatnak, csak nem fordul állapota jóra. Már én a halálé vagyok, gondolja magában, hívatja a fiait és így szól hozzájuk: ha majd meghaltam, az legyen közületek a király, a ki a síromnál három éjjel őrt áll. Meghal, eltemetik, megyen őrt állani a nagyobbik fiú. Éjfélig ül, imádkozik és a mint éjféltájban valami zajt hall messziről, megijed, veszi a papucsát és hazáig meg sem áll. Azon mód a középső fiú is. A legkisebbik veszi a handzsárját, kimegy a temetőbe, ő is hallja a zajt, de olyat ám, hogy a föld is megremeg belé. Kapja a fiú, megy egyenesen a zajnak, sárkányt öl, királyleányt ment meg, ördögökkel viaskodik, leszáll a hetedik rét földbe, táltosával a hetedik rét égbe röpül, győzedelmeskedik ellenségein, bátyjai fondorlatain és ő örökli apja királyságát.

Egy másik padisának ismét leánya volt három. Útra készül egyszer a király, hívatja leányait és erősen reájok parancsol, hogy kedvencz lovát ők etessék, itassák. A király útra kel, és a mint a nagyobbik leány viszi az abrakot az istállóba, még közelébe sem engedi a ló. Azon mód a másodikat is. Megy aztán a kisebbik leány, a ló meg sem moczczan és ő viseli gondját a lónak, míg csak meg nem jön az apjuk. A mint hallja a dolgot, fogja oda adja a legkisebbik leányát a lónak, a másik kettőt a vezérnek meg a főpapnak és negyven napi, negyven éjji lakodalmazás után beköltözik a kisebbik az istállóba, a nagyobbak a palotába. Viszontagságos az élete a ló, egy elátkozott királyfi mellett, testvérei csúfot üznek belőle; az ura világgá megy, ő utána, ördög-asszony szolgálatába szegődik, addig-addig, míg megmenekül ura a varázs alól és holtig élnek egymással.

Félesztű fia van egy szegény parasztnak, de minden együgyűsége mellett is nagy kincsre tesz szert. Méri az aranyat köl-

csön vett vékával, megtudják a szomszédok és hogy kikerülje a bajt, elássa a kincsét és neki a nagy világnak. — Szolgálatba szegődik, elpusztítja gazdáját vagyonostúl, feleségestül gyermektül és a mint megint megy, megy, mendegél, rátalál a bűvös kucsma, papucsra és ostorra. A kucsma láthatatlanná teszi, fölrántja a papucsot, egyet csap az ostorral, és: hipp-hopp ott legyek, a hol akarok. — Ezt is elveszti, megint nyakába veszi a világot, és a mint barangolás közben bele ejt egy fél leblebit (pergelt borsót) egy útszéli kútba, addig kiáltja bele: add vissza a fél leblebim, add vissza a fél leblebim, hogy kijön a kútból egy fekete szellem, egyik ajka az égen, másik ajka a földön és bűvös asztalkát kap fél leblebije helyett. Adj enni, asztalkám és annyi a drága szép étel, hogy a padisánál sem különb. Ellop-ták tőle, megint megy a kúthoz: add vissza a fél leblebim, add vissza a fél leblebim. Kap egy malmocskát, ha balra csavarja ezüstöt, ha jobbra csavarja aranyat hullat. A rossz szomszédok ezt is elcsenik és a mint megint rimánkodik fél leblebijeért, kap egy furkóst: üssed botocskám, és olyan kegyetlenül náspágolja a szomszédokat, hogy mindent vissza kap, megházasodik és máig is él, ha meg nem halt.

Három leány üldögélt egyszer egy kunyhóban, és beszélgetés közben azt mondja az egyik: ha elvenne a királyfi, olyan sátrat csinálnék neki, hogy seregestül elférne benne. Én meg mondja a középső, annyi ételt főznék neki, hogy országa valamennyi embere jól laknék tőle. Ez még semmi, mondja a kisebbik leány, de én három aranyhajú gyereket szülnék neki. Megtudja ezt a királyfi, elveszi a három leányt, az egyik elkészíti a sátort, a másik megfőzi az ételt, és a harmadik kilencz hónap tíz nap leteltével olyan három szép aranyhajú gyermeket hozott a világra, hogy az éjtszaka is ragyogott tőle. De király ura ép oda járt a csatába, azalatt meg a két irigy testvér ellopja a kis aranyhajúakat, három kutyakölyköt tesznek oda helyébe, és a mint haza jön a király, derékig elásatja a feleségét a földbe. Mindaddig gyalázza, piszkolja minden mellette elhaladó, míg elő kerül a három aranyhajú gyermek, az irigy testvérek meglakolnak, ők meg boldogul élnek.

Sok a mesevilágnak a tar gyermeke. Ráparancsol egyik az anyjára, menjen a padisához, kérje meg neki a királykisasszonyt. Remegve nyit be a szegény asszony a palotába, mondja, hogy az ő tar fiának királyleány kell. Szívesen, mondja a

padisa, de előbb hozza el a tündéralmát. Elindul a fiú, jártában keltében kigyót ment meg, bűvös gyűrűt kap, megszabadul a tarságától és sok viszontagság után királyleány lesz a felesége. — Egy másik társa meg a mint megy, mendegél, bűvös pálczára tesz szert, beszegődik a király udvarába kertészfiúnak és mikor senki sem látja, csak a legkisebbik királykisasszony, egyet suhint a pálczával, jön a világ nagyszájú arab, és mit parancsolsz, kertészfiú, olyan ezüst ruhás, ezüst kardos ezüst lovas vitéz válik belőle, hogy a királyleány menten nála felejtí szívét. Másnap csupa aranyosan, harmad nap meg gyémántosan látja, pajzs-viadalokban vesz részt, sárkányokat öl meg és utóvégre király lesz a tar fiúból. — Bujdosó királyfiak, világgá ment vezérek paczalt tesznek a fejökre, és úgy keresnek szolgálatot mint tar fiúk. Az egyik aranyműves, és olyan ékszert teremt elő varázs-vesszejével, hogy menten a király elé hívatják, kitudódik a sorsa és eljut élete céljához. A másik szakácsnak áll be, ez meg olyan ételt csap elé a bűvös edényből, hogy ráismer a szíve választottja, és én a tied, te az enyém, ásó kap sem választja el őket egymástól.

Van az országban sok mesterember meg napszámos. Megy egyszer a favágó az erdőre és a mint hasogatja a fákat, jön egy dervis és mondja az öregnek: tudod-e, hogy mi a hold, mi a csillag, mi a nappal, mi az éjjel? Ha három napra meg nem tudod, vége az életednek. Kérdi a favágó a nagyobbik leányától, a középsőtől, kinevetik; kérdi a kisebbiktől, ez azonnal kitalálja, hogy ez a dervis a király és mondja az apjának: a hold a király, csillag a vezér, nappal a jó népe, éjjel a rossz népe. Megtetszik a királynak a felelet, elveszi az okos leányt, a szegény favágóból gazdag ember lett. — Egy szegény halász halakat fogdosott, arval tengete életét. Fog egyszer egy szép halat, de hogy sajnálta megenni, vízbe tette úgy tartogatta. Megy másnap a halász a dolga után és mialatt oda jár, egyet rázkódik a hal és olyan szépséges szép leány válik belőle, mint a hold tizennegyedikén, kitisztogat, kiséper, ételt főz és csak ámul-bámul a halász a dolgon. Másodnapra, harmadnapra azon módon történik és a mint meglesi egyszer a legény, megkapja a leányt és holtig el sem eresztí többé. — Egy másik meg madarász volt és a mint fog egy nap egy varjút, rimánkodik neki, hogy ereszsze szabadon, maga helyett szebb madarat ígér és hoz is neki olyan csodálatos szépet, hogy alig tudott be-

telni nézésével. Eladja a királynak, sok pénzt kap érte, de a baja is meggyúlt vele. Előbb egy madárpalotára való elefánt csontot, majd meg a madár tündér gazdáját kell elhoznia, és mindebben a varju segíti, egy elátkozott tündér-szolga. Utoljára is egymáséi lesznek és boldogul élnek.

II.

A török mese-világban nemcsak a föld-, hanem a szellem-lakóknak is vannak országai, királyai és népei. Külön élnek a jó szellemek, külön a rosszak, egymással ritkán érintkeznek, de annál többet a föld fiaival. A jó szellemek jóakarói, a rosszak ellenségei az emberi fajnak, de megtörténik, hogy néha a jó szellem is vesztére tör a halandónak, a rossz meg pártolja, bajából kiségti és céljához juttatja.

Kezdjük a jó szellemeken. Külön országa, külön királya van a török tündérseregnek: a periknek. Zöld ruhában járnak, ha emberi alakot öltenek, zöld madarakká válnak, ha vándor-útra kelnek. Néha peri király, néha peri királynéjok van, és feloszolnak apróbb csapatokra; vannak hárman (üçler), heten (jediler) és negyvenen (kırklar), és csak addig maradhatnak meg a perik birodalmában, míg szívökhöz földi szerelem nem érkezett. Királynak vagy királynénak földi halandót rabolnak el, periségre tanítják, tündér palotában őrzik és jaj annak a halandónak, a ki e tyúk hátán forgó palotához közeledni merészel. Ha szabadulni akarnak peri voltoktól, megjelennek kiszemelt-jök álmában és elbűvölik, fölkeresi az aztán a perit, ha a világ végén volna is.

Megjelent egyszer a negyvenek egyike egy királyfi álmában és mondja neki, hogy keresse föl a perik fürdőjében. A királyfi helyett elmegy a lalája és a mint bemegy a kapun, láthatatlan kezek ütik-verik és mikor a fürdőbe lépett, nagyot csattan az ég és megjelenik a peri leány, karpereczét leteszi a fürdő padkára és megy fürödni. Veszi a lala a karpereczet, megy vele haza. Egy éjjel jön megint a királyfival, belépnek a tündérkertbe és elrejtőzködnek egy fa mögé. Ezzel száll a kertbe negyven galamb, egyet rázkódnak megannyi lányokká változnak, lejtének, ugrándoznak, esznek, isznak és aztán levetik fátyolukat, mennek fürödni. Ráismer köztök a királyfi az ő álmabeli

leányra és mialatt fürödnek, ellopta a lala a királyfi tündére fityolát. Megfürödnek, mindegyik veszi leplét és madárrá változva, elrepülnek. Az egyik nem találja a magáét és a mint össze-vissza keresi, meglátja a királyfit, oda megy hozzá, könyörög ruhájáért. Ebben a pillanatban óriási orkán támad, a kert eltűnik és mondja a leány a fiúnak, íme halandó lettem, de a lalád, mert nem égette el azonnal a ruhámat, a perik közé vegyült.

Míg a negyven peri többnyire csapodároskodik, a három tündér a szenvedőket keresi föl és válságos perczében segítségére siet. Nemtői a betegágyasoknak, pártfogói a szegényeknek. — Egy szegény asszonynak megjött a kilencz hónapja tíz napja, de sem ágya a hova lefeküdjék, sem bába a ki segítsen rajta. Szalad az ura erre is, arra is és mialatt bába után jár, egyszerre megnyílik a kunyhó fala és a három peri leány lép ki belőle. Az egyik a fejénél, a másik a lábánál, a harmadik mellette ágyat vetnek neki, mindennel ellátják és megszületik a kis leány. Mikor készülnek ismét el a tündérek, egyikök azt mondja: Gülsen legyen leányod neve, gyöngy hulljon ha sírva fakad; a második tündér: rózsza nyíljék, ha mosolyog; a harmadik pedig: lépte nyomán fű zöldelljen és ezzel mind a három eltűnik. A leány fölött és olyan szépséges szép, hogy olyat a világ még nem látott, és azon fölül gyöngy hullott ha sírva fakadt, rózsza nyílt ha mosolygott, lépte nyomán fű zöldellett.

Az ily módon oltalmukba fogadott leány félig peri természetű, segíthet magán ha bajba jut és csak akkor hal meg, ha a talizmánjának (telesem) is vége. — Elkergette egy nap a királykisasszonyt a mostohája és a mint ment, mendegélt, három vadász megtalálta, testvérökké fogadták és úgy éldegéltek napról napra. Megtudta a mostohája, hogy életben van a leány, oda megy és minthogy testvérei ép vadászni jártak, mutogat neki egyet-mást, hogy hogy nem, tüt szúrt a fejébe és meghalt. Haza jön a három testvér, koporsóba teszik, a koporsót egy fára akasztják. Meglátja a holt leányt egy királyfi, magával viszi és szobájából ki sem eresztí. Csatába ment egy napon és a míg oda járt, jön a királyfi menyasszonya, kinyitja a szobát és a mint meglátja a leányt, nézegeti, nézegeti, kihúzza véletlenül a tüt a fejéből, a leány madárrá változik és elrepül. Haza jön a királyfi, látja, hogy leány nincs, mit csináljon, elveszi a menyasszonyát. Néhány nap múltával jön a madár a királyfi kert-

jébe, rászáll egy fára, kérdi a kertésztől, mit csinál a királyfi? Mit csináljon, jól van, feleli a kertész. Egészsége hadd maradjon, szállok ágra, elszáradjon. Ezt mondja a kis madár és a mint mindennap jön és rászáll egy ágra, legott elszárad a fa. Megtudja ezt a királyfi, megfogatja a madarat, kalitkába téteti és a mint meglátja a felesége, ráismer a madárra, kiveszi és megöli. De a mint kicsavarja a fejét a kis madár egy lehulló csepp véreből rózsafa termett. Jön másnap egy öreg asszony a palotába, virágot szed magának, a madár rózsájából is szakít egyet és a mint odahaza pohárba teszi a virágokat, látja, hogy a többi mind elhervad, csak a rózsza nem. A mint nézegeti szagolgatja, egyszerre csak madár lesz a rózsából, megfogja az asszony a madarat, czirógatja, szeretgeti és lát a tolla közt valami gyémántos ragyogást. Megfogja, hát tű, kihúzza, hát a madárból leány lett. Hírül adja a királyfinak, a feleségét megöleti, ezzel meg nagy lakodalmat csap.

A fél peri leány talizmánja hegyen legelésző kis őzike, és mihelyt megfogiák és megölik, a leány is meghal. De véletlenül leesik az őzike szíve hegyéről egy kis piros koráll, megtalálja a királyfi, viszi szobájába. Éjtszaka idején leánynya változik a koráll; megiszsza a királyfi ágya előtt levő serbetet, megcseréli az ágy lábánál álló gyertyatartókat és azzal ismét egyet rázkódik, koráll lesz belőle. Fölébred a királyfi, hiába kérdi, ki itta meg a serbetjét, ki cserélte meg a gyertyatartókat; senki sem tudja, senki sem látta. Azon mód történik másnap éjtszakáján is. Harmadszorra téteti a királyfi, mintha aludnék és a mint éjfél tájban megrázkódik a koráll, látja, hogy egy tündér szép leány, akár a hold tizenegyedike, jön ágya felé, iszsza a serbetet, cseréli a gyertyatartókat. Fölugrik a királyfi, megragadja a leányt, ráismer szerelmére, a vétkeseket meglakoltatja és haláláig boldogul él fél perijével.

Fél perikké válnak az elátkozott királykisasszonyok is, mosolygó meg síró almákká, csengő szőlővé, arany narancscsá. Oroszlánok őrzik őket és csak a rossz szellemek segítségével juthat hozzájuk az ifjú hős. — Ül egyszer a királyfi palotájában, nézi a zsírral-mézzel folyó forrást és a mint jön egy öreg asszony meríteni belőle, vesz a királyfi egy követ és eltöri vele az öregasszony korsóját. Az asszony nem szól semmit és a mint másnap eljön, ismét eltöri a királyfi a korsóját. Harmadnapra is úgy tesz, és a hogy ezt látja az asszony, kívánja az Istentől,

hogy szeressen bele a fiú a három narancsba. Úgy történik; a fiúnak nincs nyugta, megy a három narancs után. Ördögök, szellemek segítségével hozzá jut a narancsokhoz és a mint visszatérőben föl vágja az egyiket, leány pattant ki belőle, vízért kiált és a mint azon pillanatban nem kapott, holtan összerogyott. A másodikat is olyan helyt vágta föl, hol nem volt víz, az is meghalt, de a harmadik narancs, az volt a legszebbik köztök, vizet kapott, életben maradt és az öregasszony átka áldássá vált.

A török mesék táltosa a kamer-taj (hold-ló), fia a perik királyának. Rózsavíz az itala, mandola az abrakja, levegőben repül és olyan gyors a futása, hogy a szél sem éri utól. Rossz gebe az istállóban, de ha gazdája akad, aranyszörű paripává változik és oda viszi a gazdáját, a hova parancsolja. — Kamer-tajon viszik a királyleányt ellensége, a sárkány torkába és mikor már közel érnek hozzá, azt mondja kamer-taj a leánynak: hűnyd be a szemed, fogódkodj' a serényembe. A leány behunyja a szemeit, belefogódkodik a táltos serényébe, repül vele és viszi ellensége elől egy tenger közepén levő szigetre. Hogy, hogy nem, megint a rossz szellem hatalmába kerül és hogy a leány annál könnyebben kézre kerüljön, ezer mázsa vassal köttetik le a táltos lovat. A mint közeledik a leány felé a sárkány: siess kamer-tajom, mert meghalok, kiáltja a leány. Meghallja ezt a ló, egyet rázkódik de nem tudja a lánczot szetszakítani. Még jobban közeledik a sárkány, a leány még kétségbe esettebben kiáltja a táltost, ismét nagyot rázkódik a ló, csak nem szakíthatja ketté a vasat. Egész közelében van a sárkány, a leány egy utolsót kiált és a ló a mint összeszedi összes erejét, ketté tépi a lánczot, ott terem a leány mellett, fölveszi és elrepül vele. — Érzi a kamer-taj, hogy ütött a halála órája és azt mondja a leánynak: ne félj, ide nem jöhet senki, ez az én birodalmam. Ha meghalok, szabd le a fejem, dugd ide be a földbe, a hasam meg vágd föl és a bélem egyik végét az egyik fülemhez kösd, a másik végével meg kerüld meg ezt a hegyet és úgy kösd a másik fülemhez, és azzal feküdj bele a gyomromba. A mint összerogyott kamer-taj, úgy tesz a leány, a hogy mondta; belefekszik a gyomrába és a mint fölébred, látja, hogy egy tündér szép palota, a melyet még nem látott a szeme. A hogy fölkel az ágyból, jönnek a rabszolgák, vizet hoznak, megfürösztik, aranyba-ezüstbe öltöztetik, arany tányérokban ételt hoznak, este megint levetkeztetik, lefektetik. — Évek múltával, a mint rátalál a

királyfi, viszi el a palotából és hogy elhagyják visszanez a leány, hát szél süvölt, a palota helyén ismét hegy, mint annak előtte volt.

Másik tengeri táltos az Ajgér, a tengerből ugrik elé, a tengerbe ugrik vissza. Negyvenen vannak, esténként följárnak forrásvizet inni és ha valaki, mialatt vizet iszik, patkót ver a lábára, megnyergeli és rápattan, akkor azt kérdi az állat a rajta ülőtől: mit parancsolsz, édes gazdám? és megy a hova parancsolják. Néhány őrög fajzatja, de szembe száll szülőjével is, és sértetlenül viszi gazdáját elérendő céljához.

A perivilág egyik legelőbbkelője, néha a madarak néha a perik királya a smaragd Anka (Zümrüd Anka). Smaragd tollú madár, királykisasszonyt vesz el feleségül, hatalma nagyobb akár az összes szellemeké. — A hetedik réteg földjén bolyongott egyszer a királyfi és a mint megy, mendegél meglát egy fán kis fiók madarakat, ép egy kígyó csúszik ellenséges szándékkal feléjük. Kapja a királyfi a handzsárját, megöli a kígyót és azzal ledől a fa alá, elalszik. Jön ez alatt a madárkák anyja, a smaragd Anka és a mint meglátja az alvó királyfit, azt hiszi, hogy ez az ő ellensége, a ki évenként elpusztítja gyermekeit, már-már meg akarná ölni, de sipognak a gyermekei, hogy ne bántsa a fiút, ő mentette meg őket ellenségeiktől, a kígyótól. A hogy ezt hallja az Anka madár, kitarja szárnyait az alvó fiú fölé, hogy ne süssön rá a nap és a mint fölébred álmából, hozzá lép a madár és mondja neki, hogy kíváncsi tőle a mit akar. A föld színére szeretnék följutni, mondja a fiú. Erre leölet vele az Anka negyven juhot, egy nagy tömlőt vízzel töltet meg és mondja neki, rakja a húst meg a tömlőt egy általvetőbe, tegye a hátára és ő is üljön föl rá. Ha azt mondom hogy gik: a húsból adj, ha azt mondom hogy gak: vizet adj. A fiú úgy tesz, fölül az általvetővel a madár hátára, ha azt mondja, hogy gik: húst ad neki, ha azt mondja, hogy gak: megitatja. Repülnek egyik rét földről a másikra, elrepülnek az aranyhegyek, az ezüsthegyek mögött, de a mint már közel vannak a felső földhöz, gik mondja a madár, elfogyott a hús. Vesz a fiú a handzsárját, kivág a czombjából egy darabot és oda dugta a madár szájába. Megérzi az Anka, hogy emberhús, nem eszi meg, a szájában tartogatja. Megérkeznek a földre és a mint látja a madár, hogy nem bír a fiú lábára állani, kiveszi a szájából a húst, visszailleszti a helyére, mintha csak ki sem vágta volna. — Egy másik

királyfi meg úgy járta meg, hogy megragadta az ördög; fejét, csontját összetörte, karját, czombját szétmorzsolta. Hogy, hogy nem a madarak királya, a smaragd Anka, rátalál a fiú csontjaira, összehívja azonnal a mennyi madár csak van a világon, kérdi, hogy ki járt közöttök a paradicsom kertjében. Előáll az egyik, hogy csak egy vén bagoly járt ott, az is beteg, nem jöhetett el. Menjen valamelyitek érte és hozza ide a hátán, parancsolja a király. Hozzák az agg bagolyt, kérdi a király, tudja-e a paradicsom kertjét. Jaj, fiacskám, feleli a bagoly, száztizenkét éves koromban jártam ott egyszer, azóta sem. No ha voltál, mondja az Anka, menj el még egyszer, hozz onnan nekem egy üveg vizet. Hiába szabadkozik a vén bagoly, hogy így, meg úgy, fölültetik egy másik madár hátára és kis vártatva, hozza a mennyország vizét. Veszti az Anka a fiú csontjait, lefekteti, karját, fejét, czombját kellő helyére teszi és a mint megkeni a vízzel, egyet ásít a fiú és mintha csak álmából ébredne föl.

Sok a perinek a szolgálja; a világ nagyszájú arabs, az állatok közt az oroszlán, tigris, a vízholdó kakas és egész csoportja a láthatatlan szellemeknek, a kik a peri-várba tévedteket ugyancsak megrétfálgatják. — Rokon szellem még a dsin, csak-hogy ezek tűzből keletkeztek, és ha csillag éri őket, elenyésznek. Vannak földön járók, égben repülők, és többnyire temetőben és tűzhelyek körül tartózkodnak. A halandókat fölkapják, repülnek vele, viszik egyik országból a másikba, szörnyetegekké is változnak és ijesztenek, büntetik a rosszakat, jutalmaznak a jókat. — Hasonló hozzá az aggastyán pír, többnyire álomlásban mutatkozik, jó tanácsot osztogat és segíti a hőst a rossz szellemek ellen való küzdelmében.

III.

A török mesevilág rossz szellemeinek szintén külön a birodalmok. Legfélelmesebb és a halandók legnagyobb ellensége a török sárkány, az ezsderha. Alakja szárnyas kígyó, sokjának hét a feje, arca hasonlít valamennyire az emberekéhez. Kút fenekében levő arany palotában, barlangok belsejében fészkel, emberhússal él, királyleányokat rabol el, a víz forrását elállja és jaj annak az országnak, az ország leányainak, a hol egyszer tanyát ütött.

Volt egyszer egy királynak negyven fia, meg akarja őket apjuk egy nap házasicani, de a fiúk csak egy apától egy anyától lett negyven leányt kívánnak. A mint világga indúlnának ilyen leányokat keresni, tanácsolja az apjuk, hogy ha majd mennek az úton, ne éjtszakázzanak meg egy forrás, messzebbre egy csárda, még messzebbre egy mező mellett. Elindúl a negyven testvér, eljutnak a forráshoz, biz ők lefeküdtek mind, csak a legifjabbik maradt ébren. Éjféltájban zajt hall a fiú, veszi a kardját és a mint megy, mendegél, egy hétfejű sárkány toppan elébe. Háromszor rohan a fiúnak, negyedszerre a fiú megy neki és a mint egy csapásra mind a hat fejét levágja, azt mondja a sárkány: ha ember vagy a talpadon, vágj ide még egyszer. Nem én, feleli a királyfi, anyám is csak egyszer szült engem a világra és alighogy ezt kimondta, egyszerre csak görögni kezd a sárkány egyik feje, egyenesen egy kútban tart és e szókkal esik bele: a ki a lelkemet elvette, vegye el a vagyonomat is. A fiú leereszkedik egy kötélén a kútba és a mint leér, meglát egy vas kaput, kinyitja, bemegy rajta, hát egy szépséges szép palota, a palotának negyven szobája, az egyikben arany, a másikban ezüst, a harmadikban gyémánt, aztán meg drágakő és a mint az utolsó szobába nyit, negyven leány, mindegyik a hímző asztalánál. A mint megpillantják a fiút, mind fölállnak és egyszerre kérdik: szellem vagy-e, tündér vagy-e? Se nem szellem, se nem tündér, mondja a fiú hanem ember szülte ember, megöltem e kút sárkányát, most mindnyájatok az enyém vagytok. Megörülnek a leányok, elmondják hogy ők egy apának egy anyának a királyleányai, a sárkány megölte apjukat, anyjukat, őket meg ide zárta el. Mondja a fiú, hogy most elmegy, dolga után lát, de nemsokára eljön értök. — Másnap reggel tovább megy a negyven testvér, nem tudnak a dologról semmit, és a mint elérnek a csárdához, biz ők meghálnak itt, tegnap se történt velök a forrásnál semmi baj. Azon éjtszaka azon mód történt, még egy nagyobb sárkány jön a fiúra, de ezzel is ép úgy bánik el; megint leszáll a kútba, sorra néz mindent és azzal ismét visszajön testvéreikhez. Harmad napra elérnek a mezőre, ott is megállanak, esznek-isznak és a mint ép le akarnak feküdni, hát olyat dörren a föld, hogy a hegy is csak úgy reng belé; jön egy óriási oroslán és kiáltja, hogy álljon elő, a ki a két testvérét megölte. Szörnyen megijed a harminczkilenc testvér, lóra kapnak, a kisebbik meg oda adja nekik a két kút

kulcsát, hogy vigyék belőle a sok kincset meg a negyven leányt haza, ő csak megöli ezt a sárkányt és utánok megy. Az ám, észak hogy nem megy a sárkánynyal semmire. Azt mondja erre Csampalak (így¹ hitták a sárkányt): hogy ha elhozod nekem Csinimácsin¹ királyának a leányát, szabadon bocsátlak. Rááll a fiú. Elővesz a sárkány egy zabolát, oda adja a fiúnak és mondja neki, hogy menjen korán reggel a forráshoz, az oda jövő negyven ajgér egyikét zabolázza meg, üljön rá és menjen Csinimácsin országába. Úgy tesz a fiú, rápattan a mondott módon az ajgérre, mit parancsolsz? kérdi tőle a táltos, Csinimácsinba megyünk, mondja a fiú. Húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed, ott vannak abban az országban. Leszáll a királyfi a lóról, leve-szi a zabolát és ne nyújtsuk a dolgot, hogy, hogy nem, a leány közelébe jut, megszeretik egymást és egy szép napon viszi a királykisasszonyt. Útközben elmondja a leánynak, hogy Csampalakhoz viszi, de ne feljen semmit, csak tudja ki, mi a sárkány talizmánja. A hogy meglátja a sárkány a leányt, nagyon örül neki, szeretgetné, de a leány közelébe sem engedi és egy nap kitudja belőle, hogy hol a sárkány talizmánja. Erre veszi a fiú a zabolát, ráül a táltosra és viszi, a hova kívánja. Húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed; ott vannak egy nagy sivatagon, a sivatag közepén egy hegy, a hegy tetején egy palota. Azt mondja a táltos a fiúnak: íme a sárkány talizmánja itt van a palotában, de ha majd oda érünk, köss oda a zabolával a kapu sarkához, én egyet nyerítek, a kapu két sarkát egymáshoz verem és azzal megnyílik. Ha ezt a kinyíló kaput ketté tudod vágni, akkor megmenekülsz, ha nem, vége az életednek. A fiú úgy tesz, a táltost oda köti és a mint egyet nyerít, ordítás hallatszik belülről, megnyílik a kapu és a mint ketté vágja a fiú, látja, hogy a kapu egy nagy oroszlán volt, és a mint kinyílt, az oroszlán torkát csapta ketté. Felvágja az oroszlán gyomrát, egy kaliczkat vesz ki belőle, hát olyan szép három galamb van benne, hogy nem látta a párját, mióta a világ. Ez a három galamb volt a sárkány talizmánja. Veszi ki a királyfi az egyiket és a mint símogatja, becézgeti, prrrr... kirepül a kezéből, utána a táltos és a mint megfogja, kicsavarja a fejét. Aztán megint fölül a fiú a táltosra, egyenesen Csampalak palotája elé mennek, megöli a második galambot és a mint bemegy a sárkányhoz, hát ott fekszik a földön betegen. Látja a sárkány a fiú kezében a madarat, rimánkodik szörnyen, hadd símogassa meg

a galambját, mielőtt meghalna. Megesik rajta a fiú szíve és a mint már oda adná neki, oda szalad a királyleány, kikapja a kezéből a galambot, megöli. Abban a nyomban kimúlt a sárkány is. A királyfiú megveszi a királyleányt, viszi először Csini-mácsinba, aztán az apja palotájába, elveszi a negyvenedik leányt is és negyven napig negyven éjig lakodalmazva, mindkettővel boldogul él.

Egy másik rossz szellem, a dev, a mi meséink ördögének felel meg. Emberi alakja van, de fején szarva, lábán sarkantyúja. A sárkány módjára ő is kút fenekén, barlangokban tanyázik, eleven emberekkel különösen ifjú leányokkal táplálkozik és a legtöbbje óriás. A mi mesebeli ördögjeink módjára, ők is igen sokszor pórul járnak, sokja remeg, ha csak a nevét hallja is olyan mesevilágra szóló vitézeknek, mint Mehemed sah avagy Kézél sah (Vörös császár). Anyjok a dev-asszony (dev-karész a boszorkányok nagy mestere, az elbűvöltek őrizője. Két hosszú emlője, az egyik a jobb, a másik a bal vállára átvetve, úgy áll útjába a világgá induló bajnokoknak, és jaj annak a halandónak, a ki anyácskámnak nem szólítja és emlőit magához szorítva, szopni nem kezdi.

Elkapta a királyleányt a devek legveszedelmesebbike, a Szél-dev, ezt az ördög fajzatját fegyver nem fogja, szem nem látja, repülése gyorsabb mint a szélé. Utána megy a királyfi, és a mint megy, mendegél, egyszerre csak maga előtt látja a dev-asszonyt. Megkerüli, emlőit magához szorítja, megszopja és köszönti: jó napot, anyácskám. Ha anyácskámnak nem szólítottál volna, tüstént bekaptalak volna, fogadja a dev-asszony. Mi járatban vagy, fiacskám? Jaj, édes anyácskám, sóhajt egyet a legény, nagy az én bajom, te segíthetsz csak rajta. Elmondja neki a baját, hogy merre akarna menni. Jaj, fiacskám, mondja neki az asszony, biz én nem tudom, negyven gyermekem van, azok nagy földet bejárnak, talán tudni fogják. De hogy a fiai valahogy kárt ne tegyenek új magzatjában, egyet csap rá, almára változtatja és fölteszi a polczra. Estére kelve jön a negyven dev-fiú és mind elkezd: emberszagot érzek, anyó. Oh, nagy Isten, méltatlankodik az anyó, mit keresne itt emberi teremtés, talán a fogatok közt maradt valami, piszkálgassátok csak meg. Elővesznek erre egy-egy hasáb fát és a mint vájkálnak vele a foguk közt, az egyik egy czombot, a másik egy kárt, ki fejet, ki mellet húz ki belőle. Leülnek, evéshez látnak és a

mint javában benne tartanak, kérdi tőlök az anyjok: ugyan fiaim, mondjátok csak, ha ember testvéretek volna, mit csinálnátok vele? Ha már egyszer testvérünk, mondják a dev-fiak, semmit. No de még is, faggatódzik az asszony. A mint megesküsznek a fiai a tojásra, veszi az almát, egyet csap rá és a devek nagy örömére eléugrik új kis testvérkéjük. Oda ültetik az asztalhoz és mondják az anyjoknak, hogy be kár, hogy elfogyott az étel. Jaj, fiaim, mondja a dev-asszony, nem olyan étellel él, a mint ti, tyúkot, juhot meg ilyesfélét esznek ezek. Szalad az egyik, kerít valahonnan egy juhot és azon elevenen a fiú elibe teszi. No te is megtetted, oktatja világlátottabb anyja, meg is kell azt neki sütni, aztán meg összevagdalni. Veszi a juhot, megnyúzza, megsüti, oda teszi a fiú elé; az sem kérte magát, evett, míg csak jól nem lakott. Nógatják a devek, hogy no még, no még; de magyarázza nekik az asszony, hogy ezek nem esznek sokat. Lássuk csak, mondja az egyik, milyen lehet az a juhbús, hozzá lát és egy-két falatra végére jár az egésznek. Reggelre kelve, elmondja aztán az asszony a fiú baját. Nem tudja a negyven testvér, de talán a nagynénjük gondolják. No hát vigyétek oda ezt a fiút, mondja az asszony, tisztelem, ez az én fiam, legyen az övé is. Elviszik, az sem tudja; azon mód megkérdi az is a hatvan fiától, és hogy fiai sem segíthetnek a baján, megint viszik a legidősebb nagynénjükhöz. Nyolczvan dev-fia közül akad aztán egy, a ki viszi a fiút a Szél-dev palotájához. A Szél-dev ép negyven napi álmát aludta; kapja a fiút, viszi a leányt. Fölébred negyven napra a dev, látja, hogy leány sehol. Előbb még kényelmesen kiszívja a csibukját, megiszsza a kávéját és a mint fölkerelkedik, abban a nyomban utól éri őket. Nem is jut addig a fiú a leányhoz, míg meg nem tudja a dev talizmánját. Táltossal megy egy szigetre, a szigeten levő ökör őrizőjét kijátszsza, az ökör hasát föl vágja, kiveszi belőle a kaliczkát és csak akkor pusztul el a dev, mikor a kaliczkában levő három galambot megölte.

Ugyan ilyen módon ragadta el egy másik dev a király ifjú feleségét és a mint szintén világgá indul a királyné után, találkozik a dev-asszonynyal és elpanaszolja neki a baját. Azt mondja erre a dev-asszony, hogy menjen a tengerparthoz, várjon ott negyven napig és a mint a tengeri táltos fiai előjönnek, fogja meg egy csomag pamukkal az egyiket és hozza hozzá. Csakugyan megfogta a táltost, táplálja a dev-asszony

negyven napig és kérli a kis táltostól, hogy el tudja-e a fiút a dev palotájába vinni. Jaj, mondja a táltos, én még nagyon kicsiny vagyok és az a dev táltosa ép az én anyám, könnyen utólrhet, de ha repülés közben, tüket szurkál belém, akkor talán tudok úgy repülni, hogy nem ér anyám utól. Elviszi a kis táltos a fiút és mivel ép aludt a dev, fölülteti a király feleségét és repülnek vissza a dev anyához. De alighogy észre vette ezt a dev táltosa, egyet nyerít, a dev fölébred, táltosára pattan és már-már utolérték volna, ha a király tüket nem szurkál táltosába. No most megszabadúltatok, mondja a dev-asszony, mehetek, de ha minden nap nekem egy-egy embert nem küldesz, velem gyűlik meg a bajod. Megy a királyi pár haza, biz' a dev-asszony emberéről elfeledkeznek. Alig telik bele néhány nap, jön megint a dev a táltosával, kapja a leányt, elviszi. A király ismét utána és a mint megy, mendegél, egy kút mellett halad el az útja, hát hallja, hogy ének, zene szól a kútban. A mint ott hallgatódzik, jön ki egy madár a kútból és kérli a fiútól, hogy mi járatban van. Elpanaszolja a fiú a baját, kéri a madarat, hogy segítsen rajta. Erre mondja neki a madár, hogy oda lent ép a peri királyfi lakodalmát ülik, ő leviszi, mondja el a baját a királynak. Lemennek a kútba, hát csupa arany fa, ezüst fa, gyémánt rózsza. A fiú megy egyenesen a peri királyhoz, elmondja neki a baját. A király híja a madarat, a ki a fiút a kútba hozta és ráparancsol, hogy hozza el a devtől a leányt, abban a nyomban ott volt a leány. Akkor ismét azt mondja nekik, hogy most már mehetnek haza, de nevöket változtassák meg, a király legyen Sah Merám, a királyné meg Száde Szultán és ha még egyszer találna jönni a dev, csak az új nevökon szólítsák egymást. Ezzel mennek vissza az országukba és a mint egy nap üldögélnek a kertjökben, íme előttök a dev. Alig hogy meglátják, kiáltja a királyné Sah Meránom, mi baj Száde Szultánom kérli a király és abban a nyomban kövé vált a dev.

Utóljára hagytuk a török mesék boszorkányát, a dzsadé asszonyt. Nincs meg az a hatalma, a mi a perinek vagy a devnek, csak boszorkányságot csinál, királyleányokat varázsol el (büjű) és szerető szívek közé akadályt vet. — Volt egyszer egy csodaszép királyleány, nem volt szépségének párja a világon, de mi haszna, megbűvölte egy boszorkány és azóta a ki csak ránézett a leányra, az mind elpusztult, és a leánynak a szíve

sem fogott szerelmet. Eljutott a leány szépségének híre az egész Semen országáig, kapja magát a királyfi, elindul leány országát fölkeresni és a mint hónapokon, esztendőkön keresztül bujdosik, a dev-asszonyra akad és panaszkodik neki a baját. Megsajnálja a dev-asszony és elmondja neki, hogy mivel ronthatja meg a boszorkány varázsát. Menjen a boszorkány kertjébe, tépjen le onnan egy fehér rózsát és ha azt valahogy a királykisasszony hajába tudja tüzetni, vége a varázsnak és a királyleány nem fog addig nyugodni, mikor föl nem keresik, a kitől az a rózsza ered. Megy, mendegél a királyfi, rátalál a boszorkány kertjére, és a mint be akarna menni, egy nagy macska állja a kapuban az útját. A fiú vissza ijed az állattól, macska ugyan, de oroszlánhoz is hasonlít, tigrishez is. Ez a macska a boszorkány leánya volt, eleinte szét akarta tépni a fiút, de a hogy meglátta a királyfi szép arcát, nem bántotta, engedte be a kertbe. Bemegy a fiú, látja a szebbnél szebb fehér rózsákat és a mint letép egyet belőlök, olyat vijjong a kert, hogy a királyfi majdhogy kilenczet nem fiadzott ijedtében. Szalad a kapuhoz, látja, hogy egy macska helyett, kettő állja útját, olyan szemeket meresztenek rá és úgy tajtézkik a szájok, mintha azon nyomban szét akarnák tépni. Siess, menekülj, kiáltja a nagyobbik macska, most mindjárt itt lesz a legkisebb testvérünk és úgy széttépünk, hogy porod sem marad. A fiú kimenekült a rózsával, oda áll a palota elé, és hogy hogy nem beviszi a királykisasszony tanítója a rózsát, és alig, hogy oda tüzi a leány hajába, vége a varázsnak. Ki hozta ezt a rózsát? kérdi a leány. Egy szegény ágról szakadt árulta az útczán, attól vettem mondja a tanítója. Nem nyugszik a leány, míg meg nem láthatja a fiút, megszerették egymást és a vége negyven napig negyven éjig tartó lakodalom, holtig való dinom-dánom.

Elszerette egy legény a szép boszorkány-leányt és a mint nem volt az anyja otthon, kapják, menekülnek. A mint mennek, mendegélnek, hátra talál nézni a leány, íme utánok eredt a boszorkány anyja. De a leány sem azért dsadé leánya, hogy ne értsen a varázslathoz, egyet csap a fiúra, kert lett belőle, magára egy másodikat, ő meg a kertész. Jön a boszorkány és kérdi a kertésztől, hogy nem haladt-e el erre egy legény meg egy leány. Nem érett még meg a pórém, mondja a kertész, nagyon kicsiny még. Nem a pórédát kérdem én, kiáltja az asszony, egy legényt meg egy leányt, ha láttál-e? Lelkem, mondja a kertész, a zöld-

séget még el sem ültettem, csak két hónap múlva, ha jöhetsz érte. Látja az asszony, hogy nem lehet ezzel az emberrel beszélni, visszafordul és alig hogy elment, megint egyet csap a leány a fiúra is, magára is, ismét legény, leány lett belőlök. — A boszorkány ezalatt visszanéz, hát látja a leányát a fiúval, azonnal beszáll az edénybe és utána a párnak. A leány is hátra talált nézni és a mint meglátta az anyját, egyet csap a fiúra, kemencze lett belőle, magából meg péket csinált. Jön a boszorkány, kérdezi a péktől: pék gazda, nem láttál-e erre egy legényt meg egy leányt? Nem sült még ki a kenyerem, mondja a pék, két óra múlva meglesz, akkorára eljöhetsz. Lelkem, kiáltja az asszony, nem kell nekem a kenyered, legényt, leányt kérdek én tőled. Én is éhes vagyok, feleli a pék, előbb hadd süljön meg, aztán majd ehetünk. Látja a boszorkány, hogy nem boldogul vele, ott hagyja, visszatér, a kemenczéből meg a pékből is ismét legény, leány lett. — A boszorkány megint hátra néz és a mint meglátja leányát a fiúval, megtudta, hogy az iménti kertész meg a pék is az ő leánya volt, fogja beszáll az edénybe, kígyóból ostort fon és úgy siet utánok. Hátra néz a leány, megint látja az anyját. Ő sem rest, egyet csap a fiúra, tavat csinál belőle, a leány meg arany récze lett, úgy uszkál a tóban. Jön a boszorkány és a mint látja a tavat, emerről is megkerülné, amarról is megkerülné, nem tudja; megboszankodik, vissza fordul és úgy elment, hogy sohse látta többé a leánya.

Íme nagyjában a török mesevilág népeisége. Csak a főbeket, a jellemzetesebbeket soroltuk föl, ezeket sem kellő világításban, tündérkedések, ördöngösségek összességében. A kép, melyet e vázlat föl akar tüntetni, csak halvány és ritkás vonásokkal van odavetve, az alakok vázokban, az eleven élet még csak árnyékában visszatükrözve. Egy nép, az oszmán-török nép eddig teljesen ismeretlen mese-birodalmának íme a kapuja, útmutatóul a belépni, izelítőül a beutazni szándékozónak. A belépő szebbet, a beutazó többet láthat.

Azonban álljon itt egyszersmind némi mutatvány, hét oszmán-török mese hű fordításban, a vázlat, újmutatás és izelítés kiegészítésül.

* * *

Egyszer volt, egyszer nem volt, Istennek szolgálja sok volt, volt egyszer egy király, ennek egy fia meg egy leánya. A király

megvénült, ideje elérkezett, és egy napon meghalt; a fia elfoglalja a helyét és jócska időn át királyoskodva, összes vagyonát elemésztí. — Azt mondja egy napon a leány testvérének: húgom, a pénzt mind elköltöttük, ha majd meghallják, hogy vagyon nélkül állok, első az, hogy letesznek, de meg majd senkinek a szeme közé sem fogunk nézhetni, vegyük ennek elejét, meneküljünk el, ezzel szedik-veszik czók-mókjakat és a két egy testvér egy éjszakán ki a palotából, mennek világgá. — Mennek, mendegélnek, míg csak egy nagy síkságra nem érnek, a rekkenő melegtől annyit szenvednek, hogy majd csak el nem dőlnek. A fiú nem bírja tovább kiállani és a mint meglát a földön egy kis összegyülemlett vizet, azt mondja a leánynak: húgám, már akárhogy, én ezt a vizet megiszom. Ugyan bátyja, feleli a leány, ki tudja víz-e, piszok-e, mit tudhatod, ha már eddig tűrtünk, haladjunk még egy keveset, hátha találunk vizet. — De bizony a fiú: nem én, egy lépést sem, megiszom én, ha addig élek is, azzal neki a víznek és alighogy megitta, abban a nyomban egy kis őzike lett belőle. — Hiába sírnak, hiába rínak, e már megtörtént, megint csak útra kelnek és a mint mennek, mendegélnek hegyen völgyön, nagy síkságon, megállanak egy nagy fánál, egyet pihenni. — Elkezd az őzike: te húgom, mászsz föl itt erre a fára, én meg megyek, hátha valami enni valóra tehetek szert. A leány fölmászik a fára, az őzike is dolog után lát, hegyet-völgyet bejár, nyúlat, mit fogdos, elhozza, a testvérével együtt megeszik és így éldegélnek napról napra. — Volt a mellett a fa mellett egy forrás, abból a forrásból szokták volt a király lovait minden este itatni. Egyszer megint hozzák a király kocsisai a lovakat és a mint inni akarnának, meglátják a vízben a leány árnyékát, visszahökölnek tőle. A kocsisok még azt hiszik, hogy talán a víz nem tiszta, veszik kiürítik a válut, újból megtöltik, de bizony a lovak megint csak visszajednek, nem isznak. — Nem tudják a kocsisok mire vélni a dolgot, haza mennek és elmondják a királynak. — Talán zavaros lesz a víz, mondja a király; de nem ám, egyszer kiürítettük, még sem ittak, felelik a kocsisok. — No csak menjetek, küldi őket a király, nézzetek jól szét, hátha valami van ott, a mitől megijedtek. A kocsisok visszamennek, és a mint jól körülnéznek a forrásnál, hát meglátják a leányt a fa tetején; izibe mennek, hírt adnak a királynak. — Jön a király, fölnéz, hát lát ott egy leányt, de olyat, mint a hold tizennegyedikén, olyan szép, hogy

a ki egyszer ránéz, az mondja, hogy hadd nézzem meg még egyszer. — Kérdi tőle a király: szellem vagy-e, tündérvagy-e? — Se nem szellem, se nem tündér, hanem ember szülte ember, szól a leány. Kéri erre a király, hogy szálljon le a fáról, de a leány hallani sem akarja és bármennyit rimánszól nekik a király, le nem tudja onnan szólítani. — Megharagszik a király, kiadja a parancsot, hogy vágják ketté a fát; veszik elő az emberek a baltát és kezdik a fát vágni; vágják, vágják, csak még egy kicsi lúja maradt, de hogy e közben beesteledett és már sötétedni is kezdett, abba hagyják a munkát, hogy majd a többijét holnap elvégzik. — Alighogy ezek elmennek, itt az őzike, látja a vágott fát, kérdezi a hűgától, az elmondja neki a dolgot, a hogy történt. Erre az őzike oda megy a fához, egyet nyál rajta, és íme még vastagabb lett, mint annak előtte volt. Másnap ismét dolga után lát, a király is jön embereivel, hát látják hogy egész a fa és még vastagabb is lett; meg-megkezdik a fát vágni, vágják, vágják, még csak a fele hiányzik, de minthogy megint rájuk esteledett, a többijét másnapra hagyják, mennek haza. Ne nyújtsuk hosszúra a dolgot, az őzike a mint megjött, megint csak egyet nyál a fán, még vastagabb lett. Reggelre kelve, a hogy elment az őzike, ehol a király a favágókkal és a mint látja, hogy a fa egyre csak vastagodik, így szól: már ennek más módját kell keresni, és ezzel megy vissza, egyenesen egy boszorkány hírére öreg asszonyhoz és azt mondja neki: a mellett a forrás mellett levő fán egy leány tartózkodik, ha le bírod nekem onnan csálni, ezt meg ezt adok. A sok ígéretre rááll az öreg asszony, vesz elő egy három lábú vasat, üstöt, holmi egyet-mást és viszi ahhoz a forráshoz. A vasat leteszi a földre, rá meg az üstöt, de fenéssel felfelé, a forrásból vizet merít, és a mint önti az edénybe, behúnyja mellette a szemét. A leány azt hiszi, hogy csakugyan vak, lekiált hozzá a fáról: néném asszony, fordítva tette kigyelmed az üstöt, a víz mind a földre ömlött. Oh leánykám, kezdi el erre az öreg asszony, merre vagy, szemem nem látnak, fehér ruhát akarnék mosni, az Istenre kérek, jöjj igazítsd helyére az üstöt, hadd mossam ki ezt a holmit. — Ez alatt a király is oda lopózkodott a fához, elbújt a fa mellé és a mint szállana a leány lefelé, hirtelen hozzá rohan a király, kapja a leányt és viszi egyenesen a palotájába. — A király meg akar a leánynyal esküdni, de a leány nem addig, míg az ő testvérét, a kis őzikét, is el nem hozzák neki, addig

nyugta sines. A király küld az erdőre embereket, ezek megfogják az őzikét és viszik a palotába; el nem ereszti a leány oldala mellől, együtt feküsznek le, együtt kelnek föl. A király nagy lagzit csap, megtartják az esküvőt, de a kis őzike minden este fölkeresi őket, két első lábával végig tapogat rajtok és elkezd: ez a sógor lába, ez a húgom lába. — Idő telik, idő múlik, ezek boldogul élnének, ha nem lett volna a palotában egy arabs rableány. Ezt a leányt egyre ette az irigység, hogy a király ezt a fáról szakadtat vette el, nem pedig őt. Egy napon megy a királyné le a kertbe sétálni, a kezében arany csésze, a lábán meg ezüst czipő, és a mint közeledik a nagy vízmedenczéhez, utána lopózkodik a fekete leány és a királynét belöki a vízbe. Volt abban a medenczében egy nagy hal, azonnal lenyelte a királynét. Az arabs meg, mintha misem történt volna, megy vissza a palotába, fölveszi a királyné aranyos ruháit és oda ül a helyére. A mint jön este a király, kérdi a leánytól, hát téged mi lett, hogy így elváltozott az arcod? — A kertbe mentem le sétálni, a nap megsütötte az arczom, attól lettem ilyen, feleli a leány. A király leül, nem ismer rá a rableányra, hanem az őzike, a mint jön és megint kezdi őket símogatni, így szól: ez a sógor lába, hol a húgom lába? — Az arabs, a mint hallja az őzikét, tűnődik magában, hogy ez az állat még elébb-utóbb végére fog járni, tőri magát, hogy lehetne ezt is elpusztítani. Egyet gondol, másnap betegnek tettet magát, orvosokat hívat és lelkőkre köti, hogy a királynak azt mondják, hogy csak ennek az őzikének a szíve segíthet a baján. Úgy is lett, és a mint ezt megmondták az orvosok a királynak, oda megy a leányhoz és elmondja neki a dolgot, kérdi tőle, hogy nem bánja-e ha levágatja testvérét, a kis őzikét. Mit tegyek, sóhajt az arabs, az már így is úgy is állat, ha én meghalok, mi lesz szegény fejével, jobb ha levágatjuk, így én se halok meg, ő is megszabadul állati voltától. A király kiadja azonnal a rendeletet, élesítteti a kést, téteti a tűzre az üst vizeket. — Az őzike, a mint megneszeli ezt a sürgölődést, forgolódást, lemegy a kertbe a medenczéhez és így szól háromszor a testvérehez: a késeket élesítik, a nagy üstöt is forralják, siess én húgocskám, siess. Háromszor felelnek neki vissza a hal gyomrából: itt vagyok a hal gyomrában, a kezemben arany csésze, a lábamon ezüst czipő, az ölemben király fia. Mert tudnunk kell, hogy a mikor a királynét lenyelte a hal, teherben volt és ott szült egy kis fiút a hal

gyomrában. — A király meg, a mint az őzikét ép meg akarta fogni, látja, hogy lesiet a kertbe a medenczéhez, ő is utána és mindent meghallott, a mit ez a két testvér beszélgetett. Azonnal kihúztatja a halat a vízből, a gyomrát nagy vigyázva föl-vágatja, hát uram fia mit lát, felesége hal gyomrában, a kezében arany csésze, a két lábán ezüst cipő, a karján meg kicsi fia. Vesi a feleségét, viszi a palotába, kérdi tőle, hogy történt ez a dolog: a királyné erre elbeszéli úgy a hogy volt. — Az őzike meg ezalatt egyet talált nyalni a hal véréből és egyszerre csak emberré változott át; meglátja a húga, összeölelkezik a két egy testvér és úgy örülnek egymásnak. — Előveszi aztán a király az arabs leányt és azt kérdi tőle, no te leány, szólj, mit szeretnél inkább, negyven kardot-e avagy negyven lovat. Azt feleli erre az arabs leány: a kard menjen az ellenségem torkába, a negyven lovat add, hadd mehessek a kertbe sétálni. Rákötteti a király a leányt negyven lónak a farkára és útnak eresztí, apró darabokra szakad a fekete és minden porczikája más-más hegyen marad. A király meg a felesége még egyszer nagy lakzit csapnak, a sógorának meg oda adja a testvérét a királykisasszonyt, vezérének nevezi ki, és negyven nap, negyven éjjel lakodalmaznak. Ettek-ittak, czéljokhoz jutottak, ti is egyetek-igyatok, czélotokhoz jussatok.

* * *

Egyszer volt, hol nem volt réges régi időben, szita volt a szalmában, a teve még híradó volt, az egér meg borbély volt, kakuk madár szabó volt, a számár meg szolga volt, teknős béka is pék volt, csak tizenötéves voltam, apám bölcsőjét ringattam, hol volt, hol nem volt, szita volt a kazánba, kazán volt a tányérba, volt egyszer egy molnárnak egy fekete macskája — volt osztán egy király is, a királynak meg három leánya, az egyik negyven, a másik harmincz, a legkisebbik meg húsz esztendő volt. Felbiztatja egyszer a negyven esztendő leány a legkisebbiket és levelet írat vele az apjának: apám uram, a né-ném, ki harmincz, ki negyven esztendő, és nem adta őket még férjhez, nekem is így kell megöregedni és nem mehetek majd én sem férjhez? — Olvassa a király a levelet, hívatja mind a hármát és azt mondja nekik: leányaim, íme fogjátok, itt egy-egy nyíl, lőjétek ki, a kié hova esik, ott keresse szerencsáját. Először a legöregebbik veszi a nyilat, kilövi, a vezér fia palotá-

jába esik, oda adja leányát a vezér fiának. A középső leány nyila a főpap fiának palotájába esik, azt is oda adja a főpap fiának. A legkisebbik leány is előveszi a nyilat, kilövi, hát egy hamuszárító kunyhójába esik. Nem jó volt, nem jó volt, kiáltja mindenki, még egyszer lő, megint csak oda esik, harmadszorra is oda esik. Megharagszik erre a király, no te rusnya, kiáltja neki, íme te ilyet érdemeltél, ládd, nénéid türelemmel vártak, céljokhoz értek; te vagy köztök a legkisebbik, mégis te írtál levelet, íme a büntetésed. Pusztulj előttem, adjátok oda a hamuszárítónak, de semmit se vigyen el magával. A leányt elkergeti, veszik és oda adják a hamuszárítónak. — Jócska ideig élnek, éldegélnek a hamuszárítóval, egyszer csak teherbe esik a leány és ideje is közeleg. Kilencz hónap és tíz nap leteltével szülne a leány, de helyök sines, a tél is a nyakukon. A mint így gondolkoznak, azt mondja az asszony az urának, talán mennél el a fürdő gazdához, kérnéd meg, hogy adjon egy kis helyet, míg lebetegedem. Elmegy a hamuszárító, rimánkodik a gazdájának, megesik rajtok a szíve, befogadja az asszonyt a fürdőbe. Ne nyújtsuk a dolgot, a mint közeledik az asszony percze, siet az ura bábaért. Míg az oda jár, beáll a szülés és a mint ott fájdalomában sír-rí keservesen, egyszerre csak megnyílik a fal és három tündér leány lép ki belőle. Az egyik a fejénél a másik a lábánál, a harmadik mellette, születtetik a gyereket, az ágyat tisztára vetik és mindent a legszebben helybehagynak. Kis leánya lett a királyleánynak és a mikor készülnek el a tündérek, az egyik azt mondja: Gülsen legyen leányod neve, gyöngy hulljon, ha sírva fakad, a másik tündér meg: rózsa nyíljék, ha mosolyog, harmadik pedig: lépte nyomán fű zöldelljen, és ezzel mind a három eltűnik.

Ezalatt bábát keres a hamuszárító, de nem talál, mi tévő legyen, megint haza jön. Hát csak elképedt, a mikor látja, hogy a felesége lebetegedett, hogy a szoba ugyancsak helybe van hagyva és hogy szép egy ágyban fekszik a felesége. Kérdi az asszonyt, hogy mi történt itten, a felesége meg elmond mindent, úgy a hogy volt. Megint visszamennék a kunyhójokba, élnek, éldegélnek, nap, nap után telik, a leány is megnő, de olyan szépséges szép, hogy a világ olyat még nem látott, olyan gyönyörű, hogy a ki csak egyszer ránézett, nála felejtette a szívét és azon fölül gyöngy hullott, ha sírva fakadt, rózsa nyílott, ha mosolygott, lépte nyomán fű zöldellett; a ki ezt meglátta, a

lelkétől is megvált, olyan szép, hogy párja nem teremtdözött. Járt is a híre szájról szájra. — Megtudta ezt a királyfi anyja is, és föltette magában, hogy ez lesz a fia felesége. A királyfi álmában látta volt egyszer ezt a leányt és azóta folyvást égett benne a szerelem tüze. Híja egy napon az anyja a királyfit és elmondja neki, hogy ilyen szép, olyan szép egy leány van a városban, gyöngy hull ha sirva fakad, rózsa nyílik ha mosolyog, lépte nyomán fű zöldellik, megyek oda háztűz nézni. A királyfi mintha szégyellené magát, vonakodik egy kissé, de annál jobban makaeskodik az anyja, hogy de bizony megkéri neki. Azonnal hívhatja a palota-asszonyt, mennek együtt háztűz nézni, benyitnak a hamuszárító házába, elmondják, hogy mi járatban vannak és megkérik szép leányukat a királyfinak. Megörülnek a szegény emberek, szavat adnak egymásnak és hozzá látnak az esküvőhöz. — Volt ennek a palota-asszonynak egy leánya, szépecske is volt, egy kicsit hasonlított is Gülsenhez. Ezt az asszonyt roppantúl bántotta, hogy a királyfi ezt a szegény leányt veszi el, hogy egy hamuszárító leánya legyen a királyné, nem pedig az övé. Én bizony gondolta magában, megcsalom őket, a hamuszárító leánya helyett az én leányomat viszem el a királyfinak. — Úgy is tett, a lakodalom napján sós ételeket etetett a leánynyal, vesz egy korsó vizet meg egy kosarat, fölül a leányával a menyasszonyos kocsiba és vinnék a palotába. Útközben, a mint mennek, mendegélnek, megszomjúzik a leány, kér az asszonytól vizet; nem addig, mondja neki az asszony, míg a fél szemedet ide nem adod érte. A leányt égette a szomjúság, mit csináljon, kivette a fél szemét, és oda adta egy ital vizért. — Megint mennek, mendegélnek, a leány ismét megszomjazik, kér még egy ital vizet, de az asszony megint csak azt mondja; adok, ha a másik szemedet is ide adod, a leány kiveszi a másik szemét oda adja a vízért. Az asszony elteszi a két szemet, a leányt veszi beleteszi a kosárba, és egy hegy tetején ott hagyja, a menyasszonyi ruhát ráadja a maga leányára, elviszi a királyfihoz és átadja neki. Nagy lakodalmat csapnak, és a mikor átadják a leányt a vőlegénynek, leemeli róla a fátyolt látja, hogy nem ez az a leány, a kit álmában látott, hanem mert hasonlított hozzá egy kicsit, nem szólt semmit. — Azon este lefeküsznek, reggel fölkelnek, a fiú tudja, hogy az ő álmabeli leányáról gyöngy hull, hogy ha sirva fakad, rózsa nyílik ha mosolyog, lépte nyomán fű zöldellik, ennek pedig se gyöngye,

se rózsája, se füve, se semmije. A fiú sejti, hogy mesterkedtek valamiben, hogy nem ez az a leány, a kit ő kívánt, gondolkozik, gondolkozik, eh, majd kitudódik, gondolja magában és nem szól senkinek. — Míg ezek a palotában élnek világukat, a szegény leány ott sír-rí a hegy tetején és nagy sirtában csak úgy hullanak a gyöngyök, egész megtelt már vele a kosara. Az nap ép egy szeméthordó járt arra a szemetet kiönteni és a mint hallja a nyögést, megijed az ember: ki vagy, kérdi, szellem vagy-e, tündér vagy-e? — Visszafeleli valaki: se nem szellem, se nem tündér, magadféle ember szülte ember. Oda megy a szemetes, kinyitja a kosarat, hát ott sír-rí egy világtalan leány és csak úgy hullanak a gyöngyök nagy sirtában. Veszi a leányt, viszi a kunyhójába és mert senkije sem volt a világon, leányának fogadja, gondját viseli. A leány egyre sírt-rítt a szemei után, az ember egyebet sem tehetett, csak szedte a gyöngyöket és a mikor elfogyott a pénze, elővett egyet, eladta és ebből éldegéltek. — Jócska idő eltelt azóta; egy nap a mint üldögél ott Gülsen magában, eszébe jut valami, elneveti magát és nevettében íme rózsá nyílt. — Azt mondja a leány a szemetesnek: vedd ezt a rózsát apó, haladj el vele a király palotája előtt és kiáltsd, hogy párja nincs, rózsát árulok. Ha kijön a palota-asszony és kéri a virágot, valahogy oda ne találd pénzért adni, mondd, hogy szemért árulom. Az ember veszi a rózsát, megy vele a palota elé és elkezd kiáltani: rózsát árulok, párja nincs, rózsát árulok. Meghallja ezt a királyné anyja, épen jó, gondolja magában, megveszem ezt a rózsát, oda tűzöm a leányom hajába, hadd gondolja a királyfi, hogy ez az ő valódi felesége. — Hívja a szemetest, kérdi tőle, hogy mennyiért árulja a rózsát; nem eladó pénzért, feleli a szemetes, szemért oda adom. Előveszi erre az asszony Gülsen egyik szemét, oda adja a szemetesnek a rózsáért, a leánya hajába tűzi és a mint meglátja rajta ezt a rózsát a királyfi, ráismer, hogy ez az ő Gülsene rózsáiból való, de el nem tudja gondolni, hogy került ide. Valami van a dologban, gondolja magában, de nem szól senkinek semmit. — Ezalatt a szemetes is viszi a szemet, oda adja a leánynak, az a helyére illeszti, Istenhez fohászkodik, imádkozik és íme jól lát fél szemével. Nagyon örül ennek a szegény Gülsen, megint egyet mosolyog és a mint nyílt a rózsá, ezt is oda adja a szemetesnek, hogy annak a palotabelinek megint adja el egy szemért. Veszi a szemetes a rózsát és a mint kiáltja az utcán,

ismét meghallja az asszony. Épen jó, gondolja magában, a királyfi már kezdi szeretni a leányomat, ezt a rózsát is megveszem, hadd szeresse még jobban és hadd felejtse el a hamúszárító leányt. Hívja a szemetest, kéri tőle a rózsát, de a szemetes megint csak azt mondja: szemért árulom. Az asszony oda adja érte a másik szemet is, a szemetes viszi haza, oda adja a leánynak. Gülsen ezt is a helyére illeszti, Istenhez fohászkodik, imádkozik, íme azzal a szemével is jól lát. — Ne húzzuk-vonjuk a dolgot, hogy ím még szebbek lettek a leány szemei, mint annak előtte voltak, kimegy egyszer az útczára sétálni és megint rózsza nyilott ha mosolygott, lépte nyomán fű zöldellett. A mint sétál az útczán, hogy hogy nem, meglátja a palotasszony, no megíjed erre szörnyen, jaj, ha a királyfi is megtalálja látni, mi lesz velem, gondolja magában. Megy egyenesen ahhoz a szemeteshez, kérdi tőle hogy miféle teremtés az a leány? meglásd, hogy boszorkány lesz, mondja neki és annyit beszél a fejébe, hogy egészen elrémiti a szegény embert. Az Istenért, szepegi a szemetes, talán csak nem lesz boszorkány, én még ilyesmit sohsemláttam. Tudd ki belőle, tanácsolja neki az asszony, hogy mi a talizmánja, akkor majd végére járhatok. — A mint jön a leány haza, csakugyan kérdi tőle a szemetes apja: ugyan leányom, miféle is ez a te dolgod, talán talizmánod is van? — A leány nem sejtett semmi rosszat, elmondja az apjának, hogy ő ember-ivadék ugyan, hanem van egy talizmánja is. Ott azon a bizonyos hegyen van egy kis őzike, mondja, addig élek míg az él. — Másnap reggel oda jön az asszony nagy titokban, megérti a szemetestől a dolgot, és alig hogy ezt megtudta, siet haza a leányához, mondja neki hogy tetesse magát betegnek. A leány színből megbetegedik, a királyfi orvost, papot hívat, az asszony titokban oda sűgja az egyiknek, hogy mondják meg a királyfinak, hogy egy bizonyos hegyen egy őzike van, csak annak a szívéből gyógyulhat meg. Az orvos azon mód elmondja a királyfinak, rögtön küld arra a hegyre embereket, a vadat megfogják megölik, a szívet kiveszik, és megetetik a királynéval. A mikor az őzikét megölték, a szemetes leány is abban a nyomban meghalt, a szemetes fogta, eltemette. — Volt az őzike szívének a csúcán egy kis piros koráll-szem, a mikor a királyné nyelvé a szívet, leesett ez a koráll-szem a földre, oda gurult a lépcső alá, de senki sem látta meg. — Idő teltével a királyfi felesége egyszerre csak lebetegszik, egy kis leánya lett, de olyan, hogy

gyöngy hullott, ha sírva fakadt, rózsza nyilott, ha mosolygott, lépte nyomán fű zöldellett. Látja ezt a királyfi, gondolkodik, gondolkodik, éppen olyan a kis leánya mint Gülsen, és mégis a szülő anyja egészen más. Azon éjjel megjelenik Gülsen álmában és azt mondja neki: oh királyfim, ott a lelkem a palota lépcsője alatt, a kis leányod is az én talizmánomból, a kis özike szívéből való. — Fölébred a királyfi, gondolkodik az álmon; vajon való lesz-e, gondolja magában, oda megy a lépcsőhöz, keresgél, keresgél, meglátja a szép piros korráll-szemet, fölveszi, viszi a szobájába, leteszi az asztalra. — A kis leány e közben nagyot nőtt és a mint egyszer játszadozik a leánykával, a gyermek hogy hogy nem veszi az asztalról a koráll-szemet. Abban a nyomban tündérek ragadják el a gyermeket, viszik egyenesen az anyja sírjába és a mint beleteszi szájába a piros korállt, egyszerre csak föllelevenedik. — A királyfi látja, hogy eltűnt a gyermek, keresteti össze-vissza, nem találják. Egyszer álmában ott látja a kis leányt Gülsennel együtt egy sírban. A mint föl-ébred, egyenesen a temetőbe megy, kibontja az álmában látott sírt, hát igazán ott a gyermek, ott Gülsen. Kiveszi őket a sírból, kérdi a leánytól, hogy történt ez a dolog. A leány elmondja elejétől végéig, mindent megértet vele. Összeölelkeznek, örülnek, aztán veszi őket és viszi a palotába. A palota-asszonyt leányostúl megöleti, Gülsent elveszi, hírt adnak a leány szüleinek is, azok is eljönnek és negyven napig negyven éjjelig lakodalmaznak, czéljokhoz jutnak. Azok elérték, a mit kívántak, mi is fölmászhatunk a házfödéltre.

* *

Réges régen volt egyszer egy király, gyermekei nem voltak. E miatt való bújában útra kel a vezérével és a mint mennek, mendegélnek, eljutnak egy nagy völgybe. Leülnek, hogy egyet pihenjenek, nézegetnek jobbra-balra, egyszerre csak megrendül a völgy, ostor csattan és egy zöld ruhájú, fehér szakállú dervis tűnik elő. A király meg a vezére nagy féltökben meg sem mernek moczcaanni, de a mint a dervis feléjük közeledik és «Adjon Isten»-t mond nekik, ők is «Fogadj Isten»-nel felelnek. Mi járatban vagy, király uram? kérdi a királytól a dervis. Ha királyi voltomat megértetted, feleli a király, akkor bánatomat is tudnod kell. Elővesz erre a dervis a gelebéből egy almát,

oda adja a királynak és azt mondja neki: felét add oda a szultánnak (királyné), a felét meg magad edd meg, és ezzel eltűnik. Haza megy a király, oda adja a fél almát a feleségének, a másik felét ő eszi meg és kilencz hónap tíz nap elteltével fia születik. Azt sem tudta a király mit csináljon örömeiben, nagy lakomát csap, pénzt osztogat a szegényeknek, se szere se száma az örömnek. Hogy ne nagyon nyújsuk a dolgot, a mesében úgy is hamar telik az idő, felnő a gyerek, amúgy tizennégy-tizenöt éves lehetett. Azt mondja egyszer a királyfi az apjának: király apám, csináltass nekem egy kis palotát, de olyat ám, hogy két forrása legyen és egyikből zsír folyjék, a másikkól meg méz. A király nagyon szerette a gyerekét, azonnal csináltatott neki palotát, két forrást, úgy a hogy a fia szíve kívánta. Egy nap, a mint üldögél a királyfi a palotájában, jön egy öreg asszony, korsó a kezében és a hogy meg akarja tölteni a forrásból, vesz a királyfi egy követ és eltöri vele az öreg asszony korsaját. Az öreg asszony nem szól semmit, elmegy. — Másnap megint jön a forráshoz és a mint tölteni akarja a korsóját, ismét oda dob egy követ, megint eltöri a korsót. Az öreg asszony megint nem szól semmit, elmegy. Harmad napra megint eljön, veszi a királyfi a követ és harmadszor is betöri az öreg asszony korsóját. Na fiú, mondja az öreg asszony, adná az Isten, hogy beleszeretnél a három narancsba és ezzel elmegy. — Ez időtől kezdve csak hervadozni, sáppadozni kezd a királyfi és a mint látja a király, hogy beteg a fia, orvost, papot hívat, de egy sem tud segíteni a baján. Megmondja aztán a királyfi az apjának: sohse gyógyítanak meg engem ezek az emberek király apám, ne is fáradozzanak. A három narancsba szerettem bele és nem is lesz addig nyugtom, míg meg nem találom őket. Ugyan gyermekem, rimánkodik neki a király, egyetlenem vagy nekem a világon, ha te is elmész, kiben telik akkor örömöm. De előbb-utóbb belátja a király, hogy ha így megy, elveszti gyermekét, talán jobb lesz, gondolja magában, ha elengedem, hátha megtalálja baja irját. Nem tartja vissza a fiút. — Útra kél egy nap a királyfi és a mint hol leülve, hol fölkelve, két esztendőn keresztül folyvást halad, meglát egy hegyen egy dev-asszonyt. Ha hozzá megyek megöl, visszafordulni sem lehet, gondolja magában a fiú és egyre csak kerülgeti. A dev-asszony az egyik emlőjét az egyik vállán, a másik emlőjét a másikán csüngette le. Hirtelen oda megy a fiú. Jó napot anyácskám, köszön neki és meg-

ölelte az emlőit. Ha anyácskámnak nem szólítottál volna, mondja a dev-asszony, azonnal bekaptalak volna. Kérdi tőle merről jön és mi járatban van. Jaj édes anyácskám, sóhajt egyet a fiú, olyan baj jött a fejemre, hogy te se kérdezd, én se mondjam. De csak elő vele, mi az, nógatja a dev-asszony. Oh, anyácskám, sóhajt még egyet a fiú, bele szerettem a három narancsba, nem tudnál oda igazítani? Jaj fiam, mondja az asszony, azt még emlegetni is tilos erre, mi vagyunk ugyan az őrzői, de magunk sem tudjuk, hogy merre van. Negyven gyerekem van, azok nagy földet bejárnak, talán ők tudni fogják. A mint beesteledett, mielőtt még haza jöttek volna a fiai, egyet csap a királyfira és azzal vizes korsóra változtatta. Jönnek haza a fiai és egyszerre csak elkezdik: anyám, emberszagot érzek. Ugyan, ugyan, mondja az anyjok, mit keresne itt ember? vájkáljátok csak meg a fogatokat. Erre elővesznek egy-egy hasáb fát és a mint vájkálnak vele a foguk közt, az egyik egy czombot, a másik egy kart, ki egy fejét, ki meg egy mellett húz ki foga közül. Leülnek és a mint az evéshez látnak, azt mondja az asszony a fiainak: fiacskáim, hogy ha ember-testvéretek volna, mit csinálnátok vele? Ha már egyszer a testvérünk, mondják a devek, semmit se. No de mégis, faggatódzik az anyjok. Megesküsznek a devek, hogy semmit sem csinálnának vele. Erre előveszi az asszony a korsót, egyet csap rá és előterem a királyfi. Köszöntik a devek, testvérenek szólítják, leültetik és mondják az anyjoknak, hogy miért nem mondta előbb, legalább együtt ehettek volna. Jaj fiaim, mondja az asszony, nem olyan étellel él az, mint ti, az tyúkot, juhot ilyesfélét eszik. Kapja erre az egyik, kimegy, hoz egy juhot, leöli és oda teszi a fiú elé. Oh te gyerek, mondja az asszony, meg is kell azt neki sütni. Megnyúzzák erre a juhot, tüzet raknak megsütik, és oda teszik a fiú elé. Eszik a fiú egy keveset és a mint jól lakott, abba hagyta. Nógatják a devek, hogy no még, no még, de mondja nekik az asszony, hogy azok annyit szoktak enni. Lássuk csak, mondja a negyven testvér egyike, hogy milyen is ez a juh-hús, és egy-két falatra végére jár az egésznek. — Reggelre kelve, azt mondja az asszony a fiainak: ennek a fiúnak baja van. Mi az? kérdik a testvérek. Beleszeretett a három narancsba. Isten úgyse, nem tudjuk, mondják a devek, sohse járunk arra, hanem a nagynénénk talán tudni fogja. Vigyétek hát oda ezt a fiút, mondja az asszony, tiszteltetem és mondjá-

tok neki, hogy ez az én fiam, legyen az övé is, járjon utána a bajának. Veszik a devek a királyfit, elviszik a nagynénjökhöz és elmondják neki, hogy mi járatban vannak. — Isten úgyse, mondja a dev-asszony, nem tudom én, hogy merre van az, de hatvan fiam van, talán azok tudni fogják. Ott hagyják a devek a fiút és elmennek. A mint beesteledik, egyet csap a fiúra az asszony, edény lett belőle és a hogy jön haza a hatvan fiú, mind elkezdli hogy: emberszagot érzek, anyó. Vájkáljátok csak meg a fogatokat, mondja nekik az asszony, hol járna itt emberi lélek. Elővesznek egy-egy hasáb fát és a mint vájkálgatnak a foguk közt, mindegyik kihúz belőle valamit és megint lenyeli. Evés közben kérdi tőlök a dev-asszony: ha emberi testvéretek volna, mit csinálnátok vele? Mit csinálnánk? mondják, testvérünkkel semmit se. Egyet csap erre az asszony az edényre és a mint meglátja a hatvan dev a kis ember-testvért, szívesen látják, asztalhoz ültetik és keresnek elő neki valami enni valót. Fiúk, mondja aztán az asszony, ez a gyerek beleszeretett a három narancsba, nem tudnátok útba igazítani? Bizony, mi nem tudjuk, mondják a devek, de hátha az idősebb nagynénénk tudja. Vigyétek el oda ezt a fiút, mondja a dev-asszony, tiszteltetem, ez az én fiam, legyen az övé is, segítsen a baján. — Veszik másnap a fiút, elviszik a nagynénjökhöz és elmondják neki a dolgot. Jaj, fiaim, biz én nem tudom, mondja a dev-asszony, de ha estére megjön a nyolczvan gyerekem, megkérdem tőlök. A hatvan dev elmegy, a fiút ott hagyják és a mint beesteledik, egyet csap a dev-asszony a fiúra, seprőt csinál belőle. Jön aztán a nyolczvan dev, megint megérzik az emberszagot. Pizskáljátok csak meg a fogatok között, mondja az asszony és a mint egy hasáb fával pizskálgatják, mindegyik talál benne valamit, megint megeszik. Evés közben ezektől is azon mód kérdi az asszony, hogy ha ember-testvéretek volna, mit csinálnának vele, és a mint fogadják, hogy egy újjal se érnének hozzá, egyet csap az asszony a seprőre, előjön a királyfi. Fogadják a devek, tudakozódnak az egészsége után, egy kis enni valót tálalnak neki és kérdi e közben az anyjok, hogy nem tudják-e merre van a három narancs, mert beleszeretett az új testvéreik. Nem tudják ezek sem, de a legkisebbik dev-fiú előáll, hogy ő tudja, merre van. No ha tudod, mondja az anya, vidd el ezt a fiút, hadd jusson a kívánságához. — Reggelre kelve, vesi a dev-fiú a királyfit és útra kelnek. A mint mennek, mendegélnek

azt mondja a kis dev: testvér, mindjárt eljutunk egy nagy kertbe, annak egy medenczéjében van a három narancs. A mint azt mondom neked, hogy húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed, kapd meg a mit látsz. Mennek még egy keveset, bejutnak a kertbe és a hogy meglátja a dev a medenczet, oda szól a fiúnak: húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed. Meglátja a királyfi a három narancsot, hol a víz színén, hol a vízben, kapja az egyiket, dugja a gelebébe. Megint azt mondja neki a dev: húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed. Behúnyja kinyitja, megint kikap egy narancsot, a harmadikat is ezen mód. Azt mondja aztán neki a dev: vigyázz, valahogy olyan helyt föl ne vágd a narancsot, a hol víz nincs, mert megtalálsz banni. A fiú fogadja és azzal az egyik jobbra, a másik balra. — A mint megy, mendegél, sokat jár, keveset jár, hegyet-völgyet, síkot bejár, elővesz egy narancsot, hogy ő azt ketté vágja. A mint bele vág egy narancsba, hát egy leány pattan ki belőle, de olyan szép ám, mint a hold tizennegyediken és kiáltja: az Istenért, egy kis vizet nekem. A fiú nem tudott neki vizet adni, és a hogy eltűnik erre a leány, megbánja a királyfi a tettét, de már hiába, elmúlt dolog. — Megint útra kel és a mint megy egy keveset, gondolja hogy akárhogy de egyet még föl vág. Előveszi a másik narancsot is, és a hogy föl vágja, az előbbinél sokkal szebb egy leány pattan ki belőle, vízért rimánkodik, de a hogy a fiú nem tudott neki adni, az is eltűnt. No de már a harmadikúra vigyáznak, fogadja a fiú és folytatja megint az útját. Halad, halad, egyszerre csak oda ér egy forráshoz, egyet iszik belőle és gondolja magában: víz van, biz én föl vágom a narancsot. Előveszi a harmadik narancsot is, föl vágja és íme a másik kettőnél sokkalta szebb leányt lát maga előtt. A mint ez is kiáltozik vízért, oda viszi a forráshoz, jót itat vele, nem tűnt el a leány, életben maradt. — Látja a fiú, hogy a leány anyaszült meztelen és a mint gondolkozik, hogy mit csináljon vele, mondja a leánynak, hogy mászszon föl erre a fára, ő ezalatt megy, hoz neki ruhát, kocsit. A leány fölmászik a fára, a fiú is megy ruha, kocsi után. — Míg a királyfi oda járt, jön egy arabs leány a forráshoz és a mint merítene a vízből, meglátja a fán levő leány árnyékát a vízben. No te leány, szólt maga magához, hisz én szebb vagyok az asszonyomnál, még én hordjak ő neki vizet, nem én, hozzon ő én nekem. Ezzel széttöri a korsót, megy haza és a mint kérdi az asszonya, hogy hol a korsó, azt feleli

neki az arabs: szebb vagyok mint te, hozz te nekem vizet. Az asszonya veszi a tükröt, oda tartja neki és így szól hozzá: elment talán az eszed, nézz csak ide a tükörbe. Az arabs bele néz, látja, hogy csakugyan fekete. Ezzel veszi a korsót, megy a forráshoz és a mint meglátja a leány képét a vízben, megint azt hiszi, hogy az ő arca. Mégis csak szebb vagyok az asszonyomnál, kiáltja ismét, széttöri a korsót és megy haza. A mint látja az asszony, hogy nem hoz vizet, megint kérdi az okát. Szebb vagyok én náladnál, te hozz nekem vizet. — Megbolondultál te leány, mondja az asszony, hozza a tükröt és a mint meglátja magát benne az arabs, megint veszi a korsót, viszi a forráshoz. A leány képe megint ott a vízben, és a mint akarná törni a korsót, lekiált a leány a fáról: sohse törögesd a korsókat, néne, az én arcomat nézted a magadénak. Fölnéz az arabs és a mint meglátja ott a szép leányt, fölmászik a fára és azt mondja neki: oh leányocskám, egész oda lettél a sok üléstől, jer hadd keressélek a fejedben. Ezzel veszi, kotorász a leány fejében és a mint beleszúr a koponyájába egy tűt, madárrá változik elrepül, az arabs meg ott marad a fán. — Ezalatt jön a fiú kocsival ruhával meglátja az arabs leányt a fán, és kérdi tőle, hogy mi lelte. Itt hagytál, elmentél úgy-e, mondja az arabs, én meg az alatt egész megfeketedtem a naptól. Mit csináljon, veszi a királyfi a leányt, bele ülteti a kocsiba és viszi haza az apja házába. A palotabeliek már várják, lesik, vajon milyen lesz a királyfi szép menyasszonya és a mint meglátják az arabs leányt, kérdik a fiútól: no te, mijét tudtad ennek az arabs leánynak megszeretni? Nem arabs leány ez, mondja a fiú, egy fa tetején hagytam, ott feketedett meg a naptól, ha kipihen majd magát, megint megfehéredik. Ezzel viszi a szobájába és lesi, hogy fehéredjek. — Néhány nap múltával jön a madár a kertbe, rászáll egy fára és kiáltja a kertészt. Mit akarsz velem? kérdi a kertész. Hogy van a királyfi? tudakolja a madár. — Jól, mondja a kertész. — Hát az arabs felesége mit csinál? — Az is csak megvan, üldögél. — Üldögéljen, ne ülhessen, a fenekén tövis nőjjön, szállok ágra, elszáradjon. Ezt mondja a kis madár és azzal elrepül. Másnap megint jön, ismét tudakozódik a kertésztől és meg-meg a tegnapi kívánja. Harmadik nap azon módra, hanem a melyik fára egyszer rászállt, az azonnal kiszáradt. — Megy egyszer a királyfi a kertbe sétálni, látja, hogy a fák mind kiszáradtak, hívja a kertészt és azt mondja neki: ugyan kertész,

miért nem viseled gondját ezeknek a fáknak, nem látod, hogy mind kiszáradt. Erre elmondja a kertész, hogy ő hiába viseli a gondját, mert néhány nap óta ilyen meg ilyen egy madár szokott ide szállni; megkérdi, hogy mit csinál a királyfi meg az arabs királyné, kívánja, hogy üldögéljen ne ülhessen, a fenekén tövis nőjön, száll az ágra, elszáradjon. — Megparancsolja erre a királyfi a kertésznek, hogy kenje be a fákat péppel, és ha majd oda ragad a madár, fogja meg, hozza el neki. A kertész úgy tesz, bekeni a fákat és a mint rászáll egyre a madár, oda ragad, ezzel veszi a madarat oda adja a királyfinak és beteszik egy kalitkába. A mint meglátja az arabs asszony a madarat, ráismer benne a fán látott leányra. Mit csináljon, gondolja magában, fogja, betegnek tettet magát, oda megy a fő orvoshoz és sok pénzzel rábírja, hogy a királyfinak azt mondja, hogy csak úgy gyógyúl meg, ha ilyen meg ilyen madarat elnyeletnek vele. Az orvos elfogadja a pénzt, beleegyezik. A királyfi a mint látja, hogy a felesége fekszik, kérdi tőle mi a baja, hogy lefeküdt. Beteg vagyok, mondja az asszony. Hívatja azonnal az orvost, és a mint megnézi a beteget, mondja a királyfinak, hogy meggyógyúlhat ugyan, ha ilyen meg ilyen madarat megetetnének vele, csak hogy bajos ezt találni. Épen van ilyen madaram, mondja a királyfi. Megmutatja az orvosnak, mindjárt le is öilk és lenyeletik az asszonynyal. Nyomban fölkel az arabs az ágyból. De annak a madárnak egy tolla véletlenül leesett a földre, ket deszka közé szorúlt. — Idő telik, idő múlik, a királyfi még mindig várja, hogy fehéredjek a felesége. Járt a palotába egy öreg asszony, az szokta volt oktatgatni a hárembelieket olvasásra, írásra. Egy nap, a mint megy lefelé a lépcsőről, látja, hogy két deszka közt, mintha fénylenék valami, oda megy, hát toll, de olyan mint a gyémánt. Veszi, haza viszi és oda dugja a gerendába. Másnap megint elmegy a palotába és mialatt oda jár, leszáll a toll a gerendáról, megrázkódik, leány lesz belőle, a szobát föltakarítja, az ételt megfőzi és azzal megint tollá változik, fölszáll a gerendára. Hogy az asszony haza jön, hát csak elképped, hogy minden ki van tisztogatva, sepregetve, az étel kész. Vajon ki csinálhatta ezt? Gondolkozik, össze-visszakutat mindent, de bizony nem tud ki semmit. — Másnap reggel megint megy a palotába, a toll ezalatt megint leszáll és azon mód elvégez minden dolgot. Haza jön az öreg asszony, látja, hogy megint minden rendben. De már ennek a fele sem tréfa,

gondolja magában és másnap reggel úgy tesz, mintha megint elmenne, kinyitja az ajtót meg beteszi, és elbúvik valahová. Egyszerre csak látja, hogy ott egy leány a szobájában, takarít, aztán meg főz, és a mint elvégezte a dolgot, hirtelen megkapja a leányt és kérdi tőle: ugyan leányom, ki vagy, ki hozott ide téged. Hát kigyelmed, feleli a leány. De bizony én nem hoztalak, mondja az öreg asszony, három napja, hogy kerestelek, de nem tudtalak megtalálni, merre jártál, ki vagy? Erre elmondja a leány, hogy mi történt vele, és a mint végig hallgatja az asszony, így szól hozzá: egyet se búsulj, leányom, rendbe hozom én a dolgodat. Ezzel megy egyenesen a királyfihoz és meghívja az nap estére. A királyfi már úgy is kezdett a fekete mellett unatkozni, nem bánta egy cseppet sem, hogy hívják és estére kelve, mennek az öreg asszony házába. Már várt rájuk az étel, esznek isznak, étel után kávéfőzet az öreg asszony a lánynyal és a mint adja a leány a királyfinak a kávéfőzetet, ránéz és elájul. A mint felocsudik a fiú, mondja neki az öreg asszony, hát téged mi lelt, azért jöttél ide, hogy eldölj. Ugyan anyó, mondja a királyfi, ki ez a leány? — A szolgálóm, mondja az öreg asszony. — Honnan vetted ezt a szép teremtetést, kérdi a királyfi, nem adnád el nekem? Azt mondja erre az öreg asszony: hogy adnám el, mikor voltaképen úgy is a tied. — Enyémnek nem enyém, ha eladod, akkor az lesz. — Elmondja erre az asszony, hogy ez a leány az ő harmadik narancsa és el-elbeszéli neki, mit tett szegénynyel az az arabs asszony. Veszi a leányt a királyfi, a palotába viszi, az arabsot meg előveszi és kérdi tőle: mit választasz, negyven botot-e avagy negyven lovat. Negyven lovat kért az arabs, oda köti negyven lónak a farkára, szélnek eresztik őket és az arabsnak minden porcikája más-máshegyen marad. Elveszi aztán a királyfi a narancs-leányt, negyven nap, negyven éjjel lakodalmaznak és céljokhoz érnek.

* *

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy ember, ennek meg egy fia. Ez az ember madarakat fogott, eladta, abból élt; egy napon beteg lesz, meghal. A fiú nem tudta mi volt az apja mestersége és azt mondja egyszer az anyjának: ugyan anyám, vajon mivel kereste meg apám a mindennapi kenyerét, hátha én is megtudnám tenni. Az anyja megmondja neki, hogy mada-

rakat fogott, azokat adta el. — Mivel fogta a madarakat, kérdi a fiú? — A padláson ott a tör, azzal fogta; mondja az anyja. — Erre fölmege a fiú a padlásra, veszi a tört, kimegy vele a rétre és ráteszi egy fára. Alig hogy ott van, jön egy varjú és bele a törbe. A fiú fölmászik a fára és a mint venné a madarat, az elkezd neki rimánkodni, hogy ereszsze szabadon, drágább madarat ígér neki maga helyett; sokat nyer majd rajta, ha eladja. Addig kérte a varjú, míg eleresztette. Fölteszi aztán megint a tört és a mint üldögel a fa tövében, megint jön egy madár és egyenesen a törbe. A fiú fölmászik a fára és megint meglátja a madarat, csak elbámészkodik a szépségén, nézi, nézi, becézgeti; jön egyszerre a varjú és azt mondja neki: vidd a madarat, add el a királynak. A fiú veszi a madarat, kaliczkába teszi és viszi a királyhoz; a hogy meglátta a király ezt a szép madarat, roppant megörül neki, sok pénzt ad érte a fiúnak, arany kaliczkát csináltat, abba teszi a madarat és éjjel-nappal abban leli örömét. — Volt a királynak egy vezére, írgységében nagyon megharagudott a kis madarász fiúra és azt mondja egy nap a királynak: szép ugyan ez a madár, de még szebb volna, ha elefántesont palotácskában lakhatnék. Ugyan lala, mondja neki a király, honnan vegyek én annyi elefántesontot? — A ki a madarat hozta, feleli a vezér, az az elefántesontot is elő tudja keríteni. A király hívhatja azonnal a kis madarászt, és megparancsolja, hogy egy kis palotának való elefántesontot teremtsen neki elő. — Ugyan király uram, honnan vegyek én annyi elefántesontot. — Az a te dolgod, feleli a király, negyven napi időd van, ha addig el nem hozod, fejed vétetem. A fiú gondolkozik, haza megy és a mint ott búsan üldögel, jön a varjú és kérdi a fiútól, hogy mit búsul. A fiú elmondja neki a dolgot. — Sohse búsulj azon, mondja neki a varju, hanem menj a királyhoz és kérj tőle negyven szekérrel bort. Oda megy a fiú a királyhoz, megkapja a borokat és a mint hozza a szekerekkel, jön a varjú és azt mondja neki: menj el egy bizonyos helyre, ottan negyven nagy itatót fogsz látni, hány elefánt csak van, mind oda megy vizet inni, töltsd a bort az itatókba és a mikor jönnek az elefántok, a víz helyett a bort iszszák meg. Ha majd mind eldől részegen, kiverheted a fogukat és viheted a királynak. A fiú csakugyan oda megy a szekerekkel, úgy volt a hogy a varjú mondta, az itatókat megtöltötte borral és a mint az elefántok víz helyett megitták, mind eldőlt tőle. Ekkor a fiú oda megy, kiveri a fogukat, zsákokba rakja, szekérre teszi és

viszi a királynak. — A király nagyon megörült az elefántesontnak, szép egy kis palotát építtet belőle, bele teszi a madarat, csak hogy nem énekelt még egyszer sem a madár. — Ugyan miért nem hallani ennek a szép madárnak a szavát, kérli egyszer a vezértől. Ennek a madárnak gazdája van, mondja a vezér, ha az itt volna, tudom, hogy énekelne. — Ugyan lala, hogy lehetne azt megtalálni, kérli a király? — A ki az elefántesontot elhozta, feleli a vezér, az ezt is elő tudja keríteni. — Hívhatja megint a kis madarászt és ráparancsol, hogy ennek a madárnak a gazdáját teremtsse elő neki. Jaj, honnan tudhatom én, ki a gazdája, mondja a fiú, mikor én is a mezőn fogtam. Az a te dolgod, ha meg nem találod, megöletlek; negyven napig keresheted. — Haza megy a fiú, és a mint ott búvában ridogál, jön a varjú és kérli tőle: mit sírdogálsz, kis madarász? — Hogy ne sírnék, mondja a fiú és elbeszéli neki a dolgot. — Ej te bohó, ilyen kicsiségért még sírni is kell, menj csak a királyhoz, kérj tőle egy nagy hajót, de olyat ám, hogy negyven leánycseléd legyen benne, csináltasson bele egy szép kertet meg egy fürdőt, ezzel majd megtalálod a kit keresel. A fiú elmegy a királyhoz, elmondja neki a hajót; a király azonnal megcsináltatta úgy, a hogy kívánta és átadta a fiúnak. Hajóra száll a kis madarász és a mint épen gondolkozik, hogy merre menjen, jön a varjú és azt mondja neki: te csak menj a hajóval jobb felől mindaddig, míg egy nagy hegyet nem látsz, ott aztán állj meg. A madár gazdája a negyven tündér közül való, ezek minden este ott sétálnak a tenger partján és mihelyt meglátod őket, szállj csónakra, és evezd ki hozzájuk. Azok még sohse láttak hajót és ép a madár gazdája majd kérni fog, hogy vezesd a hajóhoz, hadd nézze meg, hogy milyen. Veszed a leányt, a hajóra viszed, de csak őt magát, és mialatt a kertet fürdőt mutogatod neki, indulj el észrevétlenül a hajóval. — A fiú úgy tesz, elindul a hajóval, megy, mendegél a merre a varjú mondta és mikor a hegy mögé érkezett, megállott a hajójával. Ott lakott a negyven tündér a hegy mögött. Estefelé azt mondja a negyven tündér királynéja: rajta menjünk a tengerpartra sétálni; elindulnak és a mint meglátják ott a hajót, ugyan miféle dolog az, honnan jöhetett ide, kiáltja valamennyi. Ezalatt meg a fiú csónakra száll és a mint kiköt a partra, ki vagy kérli tőle a tündérkirályné és mi az ott a tengeren? — A fiú mondja neki: azt hajónak hívják, én meg a kapitánya vagyok. Ugyan kapitány, kéri a tündér a fiút, vigy

el engem arra a hajóra, hadd látom mi Isten csodája az. A fiú bele ülteti a tündért a csónakba, és viszi a madár gazdáját a hajóra. Roppant megörült neki a tündér, sétál a kertben a leány-cselédekkel és a mint meglátja a fürdőt, azt mondja nekik: ha már ide jöttem, meg is fürdök. Ezzel bemegy a fürdőbe, levetkeztetik és mialatt fürdik, indul a hajó. — Jó messzire jártak már, mikor kijön a tündér a fürdőből és elkezdi: jaj már este lett, későre maradtam, sietek megyek, és a mint kifelé akarna menni, látja, hogy a hajó útban van. Nagy sírást kezd csapni, hogy őt megcsalták mi tevő legyen. Vigasztalja a fiú: ugyan ne sírj, ugvis hiába való, csak is te érted jöttünk ide. Nem sokára aztán megérkeznek a király városába, azonnal hírt adnak a királynak, a leányt viszik a palotába és alig hogy megpillantja a király a tündért, ezer lélekkel bele szeret. A madár is mihelyst megjött a gazdája, énekelni kezdett és olyan szép volt a szava, hogy a ki meghallotta, oda lett tőle. — A király eljegyzi magának a leányt, negyven nappal, negyven éjjel lakodalmaznak és élnek boldogul. Egyszer csak baja támad a királynénak, megbetegedik; annak meg volt rendesen ez a baja, orvossága ott volt a tündérpalotában, attól elmúlt. Elmondja ezt a királyné az urának, erre a király megint hivatja a fiút, megparancsolja neki, hogy menjen el a leány palotájába, hozza el az orvosságát. A fiú megint hajóra száll és a mint indul, jön a varjú és kérdi tőle, hogy merre tart. A fiú elmondja neki, hogy megy a királyné palotájába orvosságaért. No csak menj hát, mondja a varjú, a mint majd a csónakkal kikötsz, meglátsz a hegy mögött egy palotát. A kapuja előtt két oroszlán van, vedd ezt a tollat, ha megverdesed vele mindkettőnek a száját, nem lesz semmi bántódásod. A fiú veszi a tollat, oda érkezik és a mint kiköt, meglátja a palotát, de olyan szép, hogy a királyé mellette nem is palota. Oda megy a kapuja elé, hát ott a két oroszlán, előveszi a varjú adta tollat, megverdesi vele mindegyiknek a száját, és szépen bemegy a palotába. A mint meglátták a tündér leányok a fiút, azonnal megértették, hogy a királynéjuk beteg. Közre fogják a fiút és kérdik tőle, mi történt a királynéjokkal. Elmondja a fiú, hogy beteg lett és hogy az orvosságát kívánja. A leányok szó nélkül oda adják, aztán hajóra ül és megy egyenesen a királyhoz. A mint belép a palotába, jön a varjú, rászáll a vállára és úgy mennek a király elé. — A királyné már-már haló félben volt, azonnal itatják vele az orvosságot és a mint kinyitja a szemét,

meglátja a varjút a fiú vállán: no te rusnya, szólt hozzá, utóvégre engem is megkínoztál; én még csak hagyján, hanem ennek a szegény fiúnak mennyit kellett miattad szenvedni, szégyeld magad. A mint ezt hallja a király, kérdi tőle, hogy min bosszankodik annyira. Elmondja erre a királyné, hogy ez a varjú az ő szolgálója volt, megharagudott egyszer rá valamiért, varjúvá változtatta és elcsapta magától. Íme most ezt tette velem, de még evvel a szegény fiúval is mennyit szenvedtetett: No tehát rusnya, szólt ismét a varjúhoz, légy megint a régi. Egyet rázkódik erre a varjú és egyszerre csak olyan szépséges szép leány lett belőle, hogy bizony nem sokkal különb maga a királyné sem. Azt mondja aztán a királyné az urának: fogadd ezt a fiút fiadnak és add neki ezt a leányt. A király fiává fogadja a kis madarászt, a régi vezérét elkergeti, ezt teszi meg helyette vezérnek s a leányt feleségül adja hozzá és negyven napi, negyven éjji lakodalmazás után czéljokhoz jutnak.

* * *

Hol volt, hol nem volt, volt egyszer két testvér, de a kisebbik olyan féleszü-féle volt. Apjok, anyjok meghalt, a vagyonukat két részre osztották. A nagyobbik fiú boltot nyitott, a kisebbik meg járt-kelt mindenfelé, evett-ivott, sétált. Elfogyott egy nap a kisebbik pénze, oda megy testvéréhez kér tőle vagy egy-két garast. A testvére ad neki valamicskét, hanem a mikor annak is a végére járt, megint csak hozzá fordult pénzért. Addig-addig, míg ráunt a nagyobbik, és egyszer csak kapja magát, mindenét pénzzé teszi és hajóra száll, hogy elútazzék. A kisebbik, a mint megint megy egy nap a testvéréhez pénzért, látja hogy a bolt be van csukva. Kérdezősködik ettől is, attól is, megmondják neki, hogy hajóra szállt, Egyiptomba megy. Megy a kisebbik az egyiptomi hajóra, de a nagyobbik élt a gyanúperrel, hogy ha meghallja az öcsese, még ide is utána jön, nem mutatta magát a fedélzeten. Kifeszítik a vitorlát, elindult a hajó, gondolja a nagyobbik: no most már csak előbúhatok és a mint kijön a fedélzetre, hát nem az öcsese szalad elébe? — Eleget bosszankodik a nagyobbik, de már hiába, viszi őket a hajó, Egyiptomig meg sem állanak. A mint kiszállanak a hajóból, azt mondja a nagyobbik a féleszünek: te csak maradj itt, én keresek két öszvért és megint útra kelünk. A fiú leül, várja,

várja, de hiába. Hm, itt hagyott, gondolja magában és azzal fölkel, neki a nagy világnak. Megy, megy, mendegél, sokat jár, keveset jár, hegyet-völgyet, síkot bejár, hat hónapig réteken jár, és a mint hátra néz, látja, hogy csak egy árpanyi helyet járt. Megint megy, megy, mendegél, és a mint eljut egy napon egy hegy aljába, látja, hogy három ember ugyancsak veszekedik egymással. Min veszekedtek? kérdi tőlök. Azok elkezdik: testvérek vagyunk mind a három, apánk meghalt és örökségbe kucsrát, korbácsot szőnyeget hagyott. A ki a kucsrát a fejére teszi, az láthatatlan lesz: a másik kettő meg olyas valami, hogy valaki ráül a szőnyegre és egyet csap a korbácscsal, oda megy a hova a szíve kívánja. Nem tudtunk megegyezni, hogy melyik kié legyen, azon veszekedünk. Azt tanácsolja nekik a fiú: adjatok elő egy kis darab fát, nyilat metszek belőle, aztán majd kilövöm, ti utána szaladtok és a ki elhozza, azé lesz mind a három. Megörül a három testvér, hozzák a kis darab fát, a fiú fúrja-faragja, nyilat metsz belőle, előveszi és a hogy csak erejéből telik, kilövi. Míg azok utána iramodnak, veszi a fiú a kucsrát, a fejére teszi, ráül a szőnyegre és a mint egyet csap az ostorral, mondja a szőnyeg: mit parancsolsz, édes gazdám? Alig hogy kimondja a fiú, hogy oda vigyék a hol a bátyja van, hát egy nagy városba viszik. — A mint járja össze-vissza a várost, hallja a mint kiáltják, hogy a királykisasszony minden éjjel eltűnik, a ki vállalkozik rá, beviszik egy éjtszakára a királykisasszony szobájába és ha megtudja, hogy mi van vele, a leány az övé; de ha ki nem tudja a dolgot, fejébe kerül. Mondja a fiú, hogy ő végére jár a dolognak. Azonnal viszik a király elé, estére kelve, beviszik a királykisasszony szobájába, a leány lefekszik, ő is ledől, de nem alszik el, hanem szemmel tartja a leányt. Látja, hogy egy két-óra múlva fölkel, tűt szúr a fiú talpába és minthogy meg sem mozcizant rá, azt hiszi a leány, hogy alszik. Veszi a mécesest, kinyit egy ajtót és megy. Fölugrik a fiú, utána megy és a mint látja, hogy egy arabs fején arany tepsi, rajta meg a leány, fölteszi a süveget és, minek menjen gyalog, gondolja magában, rajta ő is a tepsibe ugrik. A mint egyet csuszszant a tepsi, mondja az arabs: mit csinálsz urnóm, mindjárt leejtettelek volna. Meg sem mozcizanok, szólt a leány, a hogy a fejedre helyeztél, azon mód ülök. Megy, megy az arabs, érzi, hogy nagy teher nyomja a fejét, kérdi a leánytól: mi történt ma veled urnóm, oly nehéz vagy, hogy lerogyok alattad,

Lelkem lala, mondja a leány, be különös vagy ma este, ép annyi vagyok, mint máskor. Nem sokára eljutnak egy nagy kertbe, csupa aranyos, drágaköves benne a fa és a mint a fiú letör megának belőle egy ágat, egyet sóhajtanak a fák és nyög-decselik: ember fia de megbántott. Megint mondja az arabs: ugyan úrnöm, mi dolog ez ma este. Magam se értem, mondja a leány, egy kopasz fiú jött ma a szobámba, mintha annak a szelét érezném. Bemennek egy másik kertbe, csupa ezüstös, gyémántos fák és a mint megint tör belőle a fiú egy ágat, ég, föld nagyot rendül és síránkoznak a fák: ember fia de megkínzott. Eljutnak aztán egy hídhöz. Leszáll a fiú a tepsiről és a mint letör egy darabot a hídból, csak úgy remeg belé az egész mindenség, és üvöltik, hogy: ember fia de megkínzott. Betérnek aztán egy palotába, a fiú mindenütt utánok. A palota ajtajánál mindkét felől rabszolgák állanak, úgy fogadják a leányt. Leszáll a királykisasszony az arabs fején levő tepsiről, és a mint hozzák a rableányok a gyémántos, smaragdos cipőket, zsebre dugja az egyiket a fiú. Fölhúzza a leány az egyiket, keresi a másikat, hoznak egy friss párt, abból is zsebre dugja a felét a fiú. Megboszankodik a leány, maradjon a cipő, mondja és azzal bemegy. Benyit egy szobába, a fiú mindenütt utána, hát lát ott egy arabsot, az egyik ajka a földön, a másik ajka az égen. Elkezdi az arabs: ugyan szultánom, hova maradtál, mióta várlak, miért jöttél olyan későn? Mondja neki a leány: magam sem tudom, mi történt ma velem. Király apám egy kopasz fiút küldött ma a nyakamra és így történt, úgy történt az úton. Ugyan már mi volna, mondja az arabs, csak képzelődtél. Megparancsolja aztán a rableányoknak, hogy serbetet hozzanak a leánynak. Szép gyémántos kupában hozzák a rabszolgák a serbetet, hanem a mint nyújtják oda a leánynak, meglöki a fiú a szolgáló kezét, leesik a kupa és széttörik. A leány megint megjéj, hogy mi minden nem történik vele ez éjszaka és mondja az arabsnak: nem kell ma nekem se serbet, se semmi, attól tartok, hogy még nagy baj éri ma a fejem. Hozatja aztán az arabs az ételeket, asztalhoz ülnek és a hogy hozzá kezd a leánynyal az evéshez, a fiú is velök tart a tálból. Az arabs észreveszi és kérdi a leánytól: te amarról eszel, én emerről, hát onnan ki eszik? Isten úgyse, nem tudom, mondja a leány. Étel után hozzák a hosafot (gyümölcs-víz), de a kanalat alig hogy a leány elé teszik, veszi a fiú és zsebre dugja. Nem értik a dolgot sehogy-

sem, hoznak még egy kanalat, azt is zsebre dugja, hoznak egy harmadikat, azon mód azt is. Hosaf sem kell már nekik, legjobb lesz lefeküdni, gondolják magokban. Megvetik az ágyat belefeküsznek, de a fiú se rest, oda megy az ágy lábához, közéjük csúszik és potyog le az arabs egyik felől, a leány meg másik felől. Háromszor próbálják meg, háromszor esnek ki az ágyból. Látja ezt az arabs, mondja a leánynak: már csakugyan, valaminek kell lenni a dologban, most csak szaporán haza. Hívja a lalát és miközben fölszáll a leány az arabs szolga fején levő tepsibe, meglát a fiú a falon egy kardot, előveszi és lenyiszantja vele az arabs fejét. A hogy levált a feje, rémítőt csattant a palotában, üvöltés riadalom: jaj minékünk, ember fia megölte a királyunkat. Úgy megijedt a fiú erre a rémítő lármára, hogy azt sem tudta, hol a feje. Kiszalad a palotából, ráül a szőnyegére egyet csattant az ostorral és adja ki a parancsot, hogy vigyék a királykisasszony szobájába. Előbb érkezik meg oda, mint a leány, gyorsan az ágyba fekszik, tetteteli, mintha aludnék és mikor nemsokára rá jön a leány is, látja, hogy a fiú alszik. Ebatta kopasz varangya, mondja neki, ma sokat nyugtalanítottál. Vesz egy tűt, bele dugja a fiú talpába, és a hogy látja, hogy meg sem mocszan rá, azt hiszi, hogy alszik és hogy nem tud semmiről semmit, és azzal ő is lefekszik. — Reggelre kelve, kopogtatnak az ajtón és hívják a fiút. Kérdik tőle mit csinált, hogy végére tudott-e járni a királyleány dolganak. — De ugyan csak ám, mondja a fiú, nektek nem mondom, a király elé vigyetek engem. Viszik a királyhoz, és maga kéri a fiút, hogy mondja meg mit látott. Azt mondja erre a fiú: ezen a helyen nem mondhatom el. A hány ember csak van a városban, apraja, nagya, férfi meg asszony, gyűljön mind együvé, engem egy magas helyre ültess, te közel hozzám, a királykisasszony se legyen messze. Ha ezt megteszed, elmondom, hogy mindenki hallhassa. A király megteszi a kívánságát, jó magasra helyet csináltat neki, mindenkit oda rendeltet és a mint fölmegegy a fiú a székére, sorra vesz mindent és elmondja az egészet a hogy történt. A hogy beszéli az esetet, mindenütt közbe szól a leány: hazugság az egész, ne hidd neki, apám. Erre a fiú is kiveszi a zsebéből a mit ott szedett és mutatja: íme ez innen, ez innen, ez meg eminnen való. De a mint beszéli a dolgot, meglátja a népség közt a saját testvérét, kapja és alighogy elvégezte a mondani valóját: bátyja, bátyja, kiáltja és fut le a testvérehez.

A meg megíjed, azt hiszi, hogy na most megöleti a király, ő se rest és futásra veszi a dolgot. Szalad az egyik, utána a másik, a király utánok egy harmadikat, megfogják és hozzák mind a kettőt. Kérdi a király, hogy mi jött rájuk. Elbeszéli erre a nagyobbik az esetöket, a kisebbik is mondja a királynak: nekem, király uram, nem kell a leány, az én bajom csak én testvérem, ha akarod, neki oda adhatod. Erre fogja a király a leányát, oda adja a fiú bátyjának, negyven napig negyven éjjig lakodalmaznak és a fiú is, el nem válva a bátyjától, mindhárman holtig élnek.

* * *

Egyszer volt, egyszer nem volt, volt egyszer egy öreg király, ennek a királynak meg három fia, három leánya. Megbetegedik egy napon a király, orvost, papot hívatnak: csak nem fordul állapot a jóra. Már én a halálé vagyok, mondja a király, hívatja a fiait és így szól hozzájuk: ha majd meghaltam, az legyen közületek a király, a ki a síromnál három éjjel ört áll, leányaimat meg annak adjátok, a ki kéri őket. — Nehány nap múlva meghal a király és eltemetik. — Azon éjtszaka a nagyobbik fiú megy ki az apja sírjához, éjfélig ott ül, imádkozik, egyszerre csak valami zajt hall messziről, a fiú megíjed, kapja a papucsát és hazáig meg sem áll. A második éjtszakán a középső fiú megy ki a sírhoz, az is ott ül éjfélig, hanem a mint hallja a zajt, ő is veszi a papucsát és iramodik haza. A legkisebbikre került a sor. Este felé veszi a fiú a handzsárját, övébe dugja és megy egyenesen a temetőbe. A mint ott éjfél tájig üldögél, egyszerre csak hall valami zajt, de olyat ám, hogy a föld is megregett belé. Kapja a fiú, megy egyenesen a merről a zaj jön és a mint oda ér, látja, hogy egy nagy sárkány. Veszi a handzsárját, bele döfi a sárkányba. Ha ember vagy a talpadon, döfj ide még egyszer, mondja neki a sárkány. Nem én, mondja a királyfi, anyám is csak egyszer szült engem a világra, és abban a nyomban kiadta a lelkét a sárkány. Le akarja a fiú vágni a sárkány fület meg az orrát, de a sötétben nem lát jól és a mint ide-oda járkál világosságféléért, lát messziről valami kis fényességet. Egyenesen arra tart és a mint megy, mendegél, egy öreg embert lát meg egy sarokban, két gombolyag a kezében, az egyik fehér, a másik fekete: a feketét fölsavarja, a fehérét meg világgá ereszti. Mit csinálsz, öreg apó? kérdi tőle a királyfi. Jaj, fiam,

felel neki az öreg, ez az én ügyem-bajom, az éjtszakát összegyűjtöm, a nappalt meg kifejtem. Azt mondja erre fiú: jaj apó, nekem még több a dolgom: ezzel összeköti az öreg karjait és megy tovább, világosságot keresni. A mint ismét megy mendégél, egy vár aljához jut el, negyven ember tanakodik alatta. Hát ti mi járatban vagytok? kérdi tőlök a királyfi. Mi bizony rablók vagyunk, mondják neki; ebbe a várba akarnánk jutni, de nem tudjuk a módját. Beviszlek én benneteket, mondja a fiú, ha egy kis világosságot adtok. Megigérik neki a rablók. Kér aztán a rablóktól szegeket, üti a várfalba egész a tetejéig, fölmegey rajta és leszól nekik: no most ti is jöhettek egyenként, azon mód, mint én. A szegekbe fogódzkodva, fölmennek, de a fiú se rest, és mindegyik feljövőnek levágja a fejét, a várba dobja és ezen mód mind a negyvenet megöli. — Leszáll aztán a fiú a várba, hát lát benne egy szép nagy palotát, és a mint nyitja a kapuját, egy kígyó tekerődzik föl a lépcső mellett levő oszlopra. Veszi a királyfi a handzsárját, a kígyóba dőfi, kettőt csinál belőle, de handzsárja is a köben marad. Fölmegey aztán a lépcsőn, benyit egy szobába, hát ott fekszik egy szép leány az ágyban. Szép, lassan megint behúzza az ajtót, fölmegey a másik emeletre, ott is benyit egy szobába, hát ott még egy szebb leány feküdt az ágyban. Ezt az ajtót is behúzza, fölmegey a legfelső emeletre, benyit egy szobába, hát az egész szoba érczel van kirakva és olyan egy gyönyörű leány fekszik benne, hogy a királyfi ezer lélekkel beleszeretett. Ezt az ajtót is behúzza, megint fölmegey a várfalra, kiszedegeti a szegeket és ismét leszáll a földre. Megy egyenesen ahhoz az öreg emberhez, a kinek a karját megkötözte volt. Ugyan, fiam, kiáltja már messziről, merre maradtál, mindenkinek megfájult már az oldala a sok fekvéstől. A fiú föloldja a karjait, megy oda, a hol a sárkányt megölte, fülét, orrát levágja, beteszi a tarisznyájába. Onnan megy vissza a palotába, látja, hogy az idősebb bátyját megtették királynak, de nem szól semmit. — Néhány nap múlva jön egy oroszán egyenesen a király elé megy. Mit akarsz? kérdi tőle a király. A legidősebb leánytestvéredet akarom, mondja neki az oroszán. Állatnak nem adom oda a testvéreimet, mondja a király s már-már elkergetné az oroszánt, a mikor eléáll a kis királyfi és azt mondja: apánk nem így hagyta meg, az ő száját meg kell fogadnunk. Ezzel veszi a leányt, oda adja az oroszánnak, az meg fogja és elviszi. —

Másnap jön egy tigris, az meg a középső leányt kéri a királytól. A király megint nem akarja oda adni, de a kis királyfi megint előáll és azt mondja: apánk azt mondta, hogy annak adjuk testvéreinket, a ki kéri. Veszi a középső leányt, oda adja a tigrisnek, az is fogja, elviszi. — Harmad nap egy madár jön, a legkisebb leány kell neki. A király meg az öcsese megint nem állanak rá, de a kis királyfi ezt is oda adja a madárnak. Ez a madár a gyémánt Anka volt. — — De lássuk a várat. Annak a várnak a palotájában egy király lakott. Reggelre kelve a mint fölkel a király és kimegy a szobájából, észreveszi, hogy ember járt a palotájában; kimegy, meglátja a lépcső-főnél a ketté vágott kígyót, a handzsárt, és a mint ide-oda járkál, keresgél, meglátja a vár tövében a negyven halottat is. A mint mindezt látja a király, megérti, hogy nem ellenség, hanem jó barát járt a palotájában; ha az nem lett volna, kifosztotta volna a negyven rabló, a kígyó megölt volna. A handzsárja itt van, de hogy találjuk meg a gazdáját és gondolkozik egyre. — Azt mondja a vezérének: lala, egy nagy fürdőt kell csináltatnunk, mindenki jöjjön, ingyen fürödjek meg, minden egyes embert jól megvigyázunk és a kinél megtaláljuk a handzsár tokját, az lesz a mi megmentőnk. Úgy is tesznek, a fürdő elkészül, mindenki megfürdik benne. Azt mondja egy nap a vezér a királyának: mindenki eljött már, három királyfi van még, csak azok nem jöttek. A király hírt ad nekik, jönnek ők is a fürdőbe és a mint nézegetik a ruhájokat, megtalálják a legkisebbiknél a handzsár tokját. Azonnal hívatja a király a fiút és azt mondja neki: no fiam, nagy jótettet tettél velem, kívánj tőlem, a mit csak akarsz. Nem kívánok én tőled egyebet, mondja királyfi, csak a legkisebbik leányodat. Jaj, fiam csak azt ne kérd, mondja a király, koronámat, országomat oda adom, de azt nem. Ha azt adod elve szem, mondja királyfi, egyebed nem kell. Fiam, kéri a király, adom a nagyobbik leányt, vagy a középsőt, akár mind a kettőt, mert tudd meg, hogy a Szél-dev kérte volt egyszer a legkisebbik leányomat, én meg nem adtam. Azóta lakik az érczezel borított szobában, mert ha ki találna onnan jönni, azonnal elkapná a dev. Olyan állat az a Szél-dev, hogy se puska, se ágyú nem fog rajta, szem nem látja. De akár hogy is kéri a király, hogy mondjon le erről a leányáról, nem én, mondja a fiú, minden áron azt akarom. Látja a király, hogy nem megy vele semmire, oda adja neki a leányt és megülik a lakodalmat. — Idő telik, idő múlik,

éli a világot a királyfi a szép királykisasszonynyal. Azt mondja egyszer a királyfi a feleségének: ugyan szultánom, lásd eddig még el se mozdultam mellőled, legalább egy órácskára engedj el, hadd vadászszak egy kissé. — Jaj, királyom, mondja erre a leány, ha elmész mellőlem, tudom, nem látsz többet. A dev ugyanis, a királyfitől való féltében nem merte a leányt elragadni. — Addig-addig kéri a feleségét, míg beleegyeznek. Menj hát, de valahogy oda ne maradj sokáig. Azonnal jövök, mondja királyfi. Ezzel veszi a fegyverét, megy ki a palotából, de alig hogy magára maradt a leány, jön a dev akár a szél és eltűnik a leánynyal. — Nem telik bele sok idő, visszatér a királyfi, látja, hogy felesége sehol. Szalad a királyhoz, mondja neki, hogy nem leli a leányát. Nem mondtam, kiáltja a király, íme megtörtént, elvitte a csúf állatja a leányomat. Jajgat a királyfi, üti-veri magát a földhöz, még a király csitítja: így meg úgy, ne tedd fiam, oda adom helyette a másik leányomat, ennek már már úgy is vége, nem látod azt többé, olybá vedd, mintha meghalt volna. Nem, szolt a királyfi, megyek utána, vagy megtalálom, vagy meghalok. Ezzel lovára pattan és megy világga. — Keveset jár, sokat jár, hegyet-völgyet, síkot jár, a mint egyszer megy, mendegél, lát messziről egy kis palotát, de mintha káprázat volna előtte, nem tudja jól szemügyre venni. A nagyobbik leánytestvérének volt ez a palotája. A testvére éppen kinézett az ablakon és a mint lát messziről egy embert, ugyan ki járhat itt, gondolja magában, a hol madár sem repül, karaván sem vonul. A mint közelebb jön a palotához, látja, hogy az ő tulajdon legkisebb testvére. Azonnal szalad, kinyitja az ajtót, összeölelkezik, örülnek, beszélgetnek. Este felé azt mondja a királyfinak a leány: nem sokára jön az oroszlán, akár milyen jó, még is csak állat, hátha valamit talál tenni. Ezzel veszi a fiút és elrejt. Jön estére az oroszlán és a mint ott üldögélnek, kérdi a leány az oroszlán urától: ha eljönne valamelyik testvérem, mit tennél vele? Ha a nagyobbik jönne, mondja az oroszlán, egy ütésre agyonverném, ha a középső testvéred jönne, azt is megölném, de ha a kisebbik jönne, két kezemen altatnám el, mert igazi testvér az nekem, téged is tőle kaptalak. — No hát a jött el, mondja a leány. — Hol van, hol van, hozd csak hamar hadd látom, kiáltja az oroszlán és a mint előjön a királyfi, fölkel az oroszlán ültő helyéből, köszönti és szépen fogadja. Beszédbe erednek, kérdi az oroszlán, hogy honnan jön, hová megy. A fiú

elbeszéli, mi történt vele és hogy a Szél-devet keresi. Isten ugyse, mondja az oroszlán, csak a nevét hallom, hogy merre van, bizony azt nem tudom: de nem is mész avval semmire, jobb, ha leteszel róla. A fiú hallani sem akarja, az éjjel ott marad, másnap ismét lóra ül, Isten hozzádot mond és ezzel megint útra kél. — Megint a mint megy, mendegél, lát egy másik kis palotát, a meg a középső testvéréé volt. Észreveszi a testvére a palota ablakából, nézi, nézi és a mint egyre közeledik, fölismeri a testvérét, siet le és viszi a palotába. Örömmel, beszélgetéssel telik az idő, este felé azt mondja a leány a testvérének: nem sokára itt lesz a tigris, hátha bajod történik ha meglát, jer hadd rejtselek el. Ezzel veszi a testvérét és elrejtí. Jön haza a tigris, és beszélgetés közben kérdi tőle a felesége: mit csinálnál, ha eljönne most valamelyik testvérem? — A két nagyobbikat mondja tigris, agyonverném, de ha a kisebbik jönne, két térdemen altatnám el. Erre a leány előhívja a testvérét, íme csakugyan a kisebbik jött el. Alig hogy meglátja a tigris, megörül neki, szépen fogadja és szintén kérdi honnan jön, hová megy. A fiú ennek is elmondja ügyét-baját, kérdi tőle a Szél-devet. Bizony csak a nevét hallottam, mondja ez is, de hogy merre van nem tudnám megmondani. Váltig igyekszik a fiút lebeszélni, hogy ne menjen, hogy így, meg úgy, de az csak nem mond le róla, és azon éjjel ott marad. — — Reggelre kelve, lovára kap, útnak indul, ez az enyém, az a tied, egyre csak halad, halad. A mesékben hamar telik az idő; a mint megy, mendegél, megint lát messziről valamit feketélleni. Ugyan mi lehet az, gondolja magában, sietteti a lovát, közeledik ahhoz a sötétes valamihez, hát látja, hogy az is egy palota. Ez meg a legkisebb testvéréé volt. A leány épen kinézett az ablakon, és a mint meglátja a legkisebbik testvérét: jaj testvérkém, kiáltja le az ablakból, honnan szakadtál ide? Szalad le hozzá, fölviszi a palotába, összeölelkeznek, nagy az örömük. A fiú, hogy most már meglátta mind a három testvérét ép egészségben, valamennyire megnyugodott, de a felesége miatt való bánatától csak nem volt nyugta. Ne húzzuk-halaszszuk a dolgot: a mint beesteledett, azt mondja a leány a testvérének: mindjárt megjön a madár uram, akárhogy, még is csak állat, hátha bajt talál csinálni. Ezzel veszi a fiút és elbujtatja. Jön a madár és a mint kérdi tőle a felesége, hogy ha a testvérei így meg úgy jönnének, vajon mit csinálna velök. A két nagyobbikat, mondja

a madár, a számba venném, az égig repülnék velök és onnan dobnám le őket, de ha a legkisebbik jönne, a szárnyaimra ültetném, ott tartanám reggelig. Szólítja erre a leány a legkisebbik testvérét. Jaj gyermekecském, kiáltja a madár, hogy jöttél el idáig, nem feltél? — Elmondja a fiú a vele történeteket és kérdi a madártól a Szél-devet. Nem találod meg azt egykönnyen, mondja az Anka madár, de ha megtalálsz sem mész vele sokra, sohse jársz utána, fiam. Nem én, mondja a fiú, vagy meghalok, vagy megölöm és kiszabadítom a feleségem. Látja a madár, hogy nem fog rajta a szó és azt mondja neki: ha már csakugyan nem nyughatol, a palotán: ilyen meg ilyen helyen van, de ha oda érsz, vigyázz, valahogy meg ne lásson. Ha meglát, okvetetlen megöl, nem ismer irgalmat, de meg azt sem láthatod, honnan jön, hova megy, mert olyan mint a szél. Jól vigyázz hát magadra. — Reggelre kelve, útnak indul a fiú, és a mint megy, mendegél, lát egy rengeteg nagy palotát, de sem vége sem kéménye. A Szél-dev palotája volt. A leány ép az ablaknál ült, meglátja az urát, elkiáltja magát: jaj, édes királyom, hogy jöttél ide, és ezzel leugrik hozzá az ablakból. A fiú megkapja a feleségét, öleli csókolja, azt sem tudja mit csináljon örömeiben. Azt mondja aztán a királyleány: még csak három napja, hogy elaludt az ördög, rajta szökjünk innen. A dev ugyanis mindig negyven napig szokott aludni. — Izibe lóra ülnek, elvágtatnak. Még mindig útban vannak, a mikor fölébred a dev. Oda megy a leány ajtajához és kéri, hogy nyissa ki az ajtót, hadd lássa legalább az arcát. De akárhogy is rimánkodik, látja, hogy nem felelnek neki vissza. Betöri erre az ajtót, benyit a szobába, a leány sehol. — Úgy! Mehemed király, eljöttél, elvitted a királynédát, no megállj, csak menjetek. Ezzel nyugodtan leül, megiszsa a kávéját, kiszívja a csibukját, aztán fölkel és utánok ered. — A leány, a mint a dev szelét meghallja, elkiáltja magát: jaj királyom, jön a dev. Abban a nyomban utól érte őket, a fiút megragadja a földhöz veri, karját czombját összetöri, a fejét szétveri. Elkezd neki a leány könyörögni: ha már megölted, engedd, meg legalább, hogy csontjait belerakjam a ló általvetőjébe, hát akad valaki és eltemeti. Bánom is én, mondja a dev, tégy vele a mit akarsz. — A leány veszi a királyfi csontjait, beleteszi az általvetőbe, megcsókolja a ló szemét és azt mondja neki: vidd ezt állatom, a kellő helyére. A dev is veszi a leányt, viszi ismét a palotájába. A leány bemegy a szobájába,

de a devet még csak közelébe sem ereszti. Valahányszor jön és rimánkodik a leánynak, csak a szoba ajtajából, ha mutatja magát neki. — Ezalatt viszi a ló a fiú csontjait, megáll vele a legkisebbik húga palotája előtt és egy nagyot nyerít. A mint hallja a leány a ló nyerítését, kinéz az ablakon, hát látja, hogy a testvére lova. Azonnal lesiet, meglátja az általvetőt, kinyitja és a megpillantja testvére csontjait, kegyetlen sírást kezd és üti-veri magát a földhöz. Estefelé jön az Anka, látja, hogy keservésen sír-rí a felesége, kérli tőle, hogy mi lelte. Mutatja neki a leány a kis testvére tetemeit. Az Anka a madarak királya volt, azonnal rendeli össze a mennyi madár csak van a világon és kérdezi tőlök, hogy ki járt köztök a paradicsom kertjében. Azok elkezdik, egyikünk sem volt, hanem ez és ez az öreg bagoly talán járt ott. Hívjátok azonnal elő, mondja a madarak királya. Nagyon öreg, feleli az egyik, jártányi ereje sincs már. No hát menjen valamelyikötök és hozza ide a hátán, parancsolja a király. Elmegy egy madár és nem sokára hozza a hátán a baglyot. Ej apó, kérli tőle a király, jártál-e valaha a paradicsom kertjében? Jaj, fiacskám, mondja a bagoly, tizenkét éves koromban voltam egyszer, azóta sem. No ha voltál, mondja a király, menj el még egyszer és hozz onnan nekem egy kis üveg vizet. Váltig erősítgeti a vén bagoly, hogy nem mehet ő már odáig, de a király azt mondja neki: a hogy idáig jöttél, úgy el tudsz majd odáig is menni. Erre ráül a bagoly apó egy madár hátára, mennek egyenesen a paradicsom kertjébe, elhozza onnan az üveg vizet és azzal ismét az odvába tér. — Az Anka veszi elő a fiú csontjait, lefekteti; karját, fejét, czombját a kellő helyére illeszti, és a mint megkeni a vízzel, egyet ásít a fiú és fölkel, mintha csak álmából ébredne föl. Szétnéz maga körül, és kérli: ugyan merre járhattam én? Azt mondja erre neki a madár: no fiam, nem megmondtam, hogy az a dev utoljára még megöl. Íme apróra törte minden porcikádat, a lovad általvetőjében találtunk meg. De most már hagyd abba a dolgot, mert ha még egyszer a kezébe kerülsz annak a devnek, tudom Istenem, hogy nem rák másodszor is az általvetőbe. De biz a fiú nem hagyta abba, elhanyagol ö megint. Erre így szól a madár: ha már minden áron meg akarod tenni, úgy tedd, hogy a mikor oda mész, ne vidd el azonnal a feleséged. Tudd ki előbb a talizmánját, ha azt megöled, a feleségeddel mindketten megszabadultok. Megint lóra ül a királyfi, a dev palotájáig meg sem áll, találkozik a feleségével

és a mint az Anka tanácsolta volt, mondja a feleségének, hogy tudja ki a devtől a talizmánját. Addig én a szomszéd hegyen elrejtőzöm, mondja a feleségének, és ha majd megtudod, adj róla hírt. — — A mint fölébred a dev az álmából, megint oda megy a leány ajtajához. Pusztúlj szemem elől, kiált rá a leány, negyven napig tudsz aludni, én meg ezalatt az életem is meg-unom. A dev azon való örömében, hogy szóba állt vele a leány, kéri szépen, hogy mit hozzon hát neki, a mivel idejét töltse. Ugyan mit hozhatnál te, mondja a leány, magad is csak szélből állasz ki. Hogy is lehetsz így el szélből, mi a talizmánod, legalább azt mutatnád meg, ha megláthatnám, talán el tudnám vele az időt tölteni. Jaj, szultánom, mondja a dev, messze földön van az én talizmánom és nem is mehet oda mindenki, igen ha a te Mehemed királyod élne, abban volt bátorság, az talán elmehetett volna, de más senki. — Azt mondja erre a leány: mit csináljak én ilyen talizmánnal, de hol is van az, hogy oda senki el nem mehet, milyen az a te talizmánod? — A dev örömében, hogy a leánynyal beszélgethet, kéri, hogy ha közelébb engedi, megérteti vele a talizmánját. No jer hát, mondja a leány. Kezdi a dev: A hetedik rét tenger felszínén van egy sziget, azon a szigeten van egy ökör, az ökör hasában egy arany kaliczka, a kaliczkában egy galamb, ez a galamb az én talizmánom. Mehemed királyod legkisebb húgának palotájával szemben ott van egy hegy, annak a hegynak a tetején egy forrás. Ahhoz a forráshoz jár föl minden reggel negyven tengeri ló. Ha valaki az egyik lónak a lábát, de csak mialatt vizet iszik, megpántolja, aztán megnyergeli, féket tesz rá és rápattan, akkor az az állat azt kérdi a rajta ülőtől: mit parancsolsz, édes gazdám? Oda viszi, a hova mondja. — Pusztúlj előlem, mondja a királyleány, mit csináljak ilyen talizmánnal, ki fogja azt onnan elhozhatni, el a szemem elől. Ezzel kikergeti a devet a szobájából, a meg örült, hogy ily sokáig beszélgethetett a leánynyal, kiment és megint lefeküdt. — Mehemed király jön ezalatt a palotába, a leány elmond neki mindent, a mit a devtől hallott; azzal lovára ugrik, egyenesen a kisebbik húga palotájába elmondja a dolgot a madárnak. — Reggelre kelve, előszólít az Anka öt madarat és azt mondja nekik: vigyétek a királyfit ezen a tulsó oldalon levő hegy forrásához és a mint előjönnek a tengeri lovak, pántoljatok, nyergeljete meg egyet és ültessétek föl rá, mialatt a ló még iszik. Ezzel mennek a hegyre, és alig hogy

előjönnek a lovak, elvégzik vele a mit rájuk bíztak; rá ültetik a királyfit és a mint megivott, kérdi a királyfitól: mit parancsolsz, édes gazdám? A hetedik rét tenger színén van egy sziget, oda akarok menni, mondja a királyfi. Húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed, ott a királyfi a sziget partján. Leszáll a lóról, leveszi róla a féket, zsebre dugja és megy a szigetre. Egy zsidó jön vele szembe, kérdi a fiútól: honnan kerültél ide, fiam. Mondja erre a királyfi, hogy hajótörött és hogy úszva menekült idáig. Hát te miféle vagy? kérdi a zsidótól. — Én a Szél-dev szolgálja vagyok, egy szántó-vető ökre van itt, arra ügyelek föl. Nem csapnál föl szolgáltnak? kérdi a királyfitól. Rááll a fiú. Más dolgod sem lesz, mondja a zsidó, csak ezt a válut kell mindennap megtöltened. — A mint ott van néhány napig, látja, hogy a válu mellett ott áll néhány nagy hordó bor. Kapja magát, víz helyett borral tölti meg a válut és a mint jön a dev talizmánja, az ökör, vizet inni, egy csöppig kiiszsza a bort és alig tesz egy-két lépést, összedől. — Ekkor veszi az ökröt, föl vágja a hasát, kiveszi belőle az arany kaliczkat, zsebéből meg kiveszi a féket és a mint a tengerbe csapja, ott terem a ló, rápattan, és mondja a lónak, hogy vigye a Szél-dev palotája elé. Húnyd be a szemed, nyisd ki a szemed, ott van a palota előtt. Ezalatt várja, várja a felesége és a mint meglátja a királyfit, leszáll hozzá, fölülteti a leányt is a lóra és a mint kérdi a ló hová parancsolják, azt mondják, hogy a gyémánt Anka palotája elé. Innen odáig nagyon messze, húnyjátok be a szemeteket, mondja a ló és azzal száll az égbe. A mint mennek, fölébred a dev álmából, és a hogy látja, hogy leány megint nincs, kapja, utánok iramodik. A leány megérzi a dev szelét, mondja a királyfinak, és már-már megfogja őket, a mikor mondja nekik a ló, hogy tépjék ki a kaliczkában levő madár fejét. Eszére tér a fiú és alig hogy kitépi a madár fejét, a dev megdöglött. Nagy örömmel érkeznek a palotához, a lovat ismét útnak eresztik, néhány napig ők is maradnak, onnan mennek a középső testvérökhöz, a középsőtől az idősebbikhez és onnan haza a leány országába. Újra nagy lakzit csapnak, negyven napig negyven éjig mulatnak, aztán kapják magokat, mennek a fiú országába, előmutatja a sárkány nyelvét és orrát és minthogy ő hajtotta végre apja kívánságát, leteszik az idősebbik fiút és őt választják meg királynak. Holtok napjáig örömben, boldogságban éltek.

*

*

*

Réges régi időben volt egyszer egy királynak három leánya. Útra készül egyszer a király, hívatja a leányait és meghagyja nekik, hogy az ő kedvelt lovát ők etessék-itassák. Anynyira szerette lovát, hogy nem akarta mással gondját viseltetni. A király útjára kél és a mint egy napon abrakot visz a nagyobbik leány az istállóba, közelebe sem engedi a ló. Megy a középső leány, avval is úgy tesz. A mint a kisebbik leány megy az istállóba, meg sem moccan a ló; megeteti, megitatja. Látja ezt a másik két leány és azt mondják a kisebbiknek: te viseld hát gondját a lónak, míg apánk vissza nem jön. Jó idő telt el azóta, a kis leány ezalatt etette-itatta, gondozta a lovat, egyszer csak megjön az apjuk. Kérdezi a leányaitól, hogy jól ellátták-e mindennel a lovát? Feleli a két nagyobbik: minket még közelebe sem bocsátott, kisebbik testvérünkre maradt minden gond. Erre fogja a király, oda adja a legkisebb leányát a lónak, a másik kettőt meg a vezér meg a főpap fiának adja oda, és negyven napig negyven éjig egyre lakodalmaznak. — A kis leányt az istállóba küldik lakni, a nagyobbak a palotában maradnak. — Ez a ló dev fia volt és éjjelenként rózsás kertre változott az istálló, a lóból meg ember lett, úgy mulattak egymással. — Lovagjátékot rendeznek egyszer a palotában, a király két veje is részt vesz benne. Lemegy a két nagyobbik leány a kisebbikhez és kezdik kinevetni: lásd a mi férjeink oroszlán módjára dobálódznak dárdával, te csak maradj itt a lovaddal. De alig hogy elmennek, emberré változik a ló, paripára ül, megmondja a feleségének, hogy valahogy el ne árulja valakinek és megy a játéktérre. Jobban kitesz magáért, mint a többiek, és azzal megint vissza az istállóba. Másnap megint játszanak, másodszorra is elmegy a ló és a mint harmadnap is készülődik a játékhoz, három szőr szálát ad oda a feleségének és mondja neki, ha valami történnék velem és bajba találnál jutni, égesd meg ezt a három szál szőrt, megtalállak akárhol is és ezzel megy a játéktérre. Mindenki megbámulja ennek a játékát, a nagy leányok is elkezdik a kisebbik előtt: lásd, milyen szépen értik a mi férjeink a játékot, nem úgy mint a te istállóban élő ló-urad. Nem állhatta tovább a leány és mondja a testvéreinek: a kit ti lónak hittetek, íme ez az én uram; és a mint mutatja az urát, egyszerre csak eltűnik előlük. Megy a leány az istállóba, látja hogy nem jön az ura és a mint beesteledik, sehoh se rózsza, se rózsás kert. Oh jaj, sóhajt egyet a királyleány,

elárultam ezeknek az uramat, most meg itt hagyott, és egész reggelig egyre csak sir-rí. — Reggelre kelve elmegy az apjához és mondja, hogy elmegy ő a ló után, fölkeresi. Hiába mondja neki az apja; nem talál sz rá, hegyek közt fogsz elpusztúlni, nem nyugszik bele a leány, megy ő, ha addig él is. — Mit tegyen, elengedi az apja, a leány útra kél, megy, megy, mendegél és a mint egy nap leül egyet pihenni egy hegy aljába, eszébe jut a három szőrszál és a hogy meggyűjtja az egyiket, megjelenik előtte az ura. Nem megmondtam, szólt az ura, hogy valahogy el ne árulj valakinek, ha meglát az anyám, azonnal széttép. Most mi tévő legyünk, ez a hegy itt a mi lakásunk, anyám mindjárt itt lesz és véged van, ha észrevesz. A leány, a mint ezt hallja, elkezd keservesen sírni. Megesik rajta az ura szíve, egyet csap a leányra, almára változtatja és fölteszi a polczra. Jön ezalatt az anyja és kezdi azonnal kiabálni, hogy emberszagot érez, és akár hogy tagadná a fiú, nem hiszi az anyja semmiképen. Ha megesküszik a tojásra, mondja a dev-fiú, elmondom a dolgot. Megesküszik az anyja és erre egyet csap a fiú az almára, leány lesz ismét belőle és mondja az anyjának: íme a menyed. Eltöltenek békességgel egy pár napot és a mint egyszer elmegy a fiú, azt mondja a dev-asszony a leánynak: ma mindent seperj ki, ne seperj ki, és azzal elmegy. A leány gondolkodik, hogy mi lehet az seperj ki, ne seperj ki; nem tudja, hogy seperjen-e, ne seperjen-e és a mint ott tündöklik, veszi a második szőrszálat és meggyűjtja. Jön az ura, kérdi, hogy mi baj? Mondja a leány, hogy mit parancsolt rá az anyja. Megmondja neki az ura, hogy az azt jelenti: a szobát seperd ki, az előszobát ne seperd ki. A leány úgy tesz és a mint jön este haza a dev-asszony, kérdi a leánytól, hogy mit végzett? Hát sepertem, nem sepertem, anyácskám, feleli a leány. Ebatta rusnyája, mondja az asszony, nem magad eszéből tudtad ezt meg, bizonyosan a fiam tanított rá. Másnap a mint megint elment a fiú, fölkel az asszony, oda ad a leánynak három edényt és ráparancsol, hogy a könnyével tölts meg ezeket. A mint elmegy az asszony, maga elé veszi a leány a három edényt, sir, rí, de alig hogy egy pár csepp könny hull belé. Látja, hogy nem fogja megtölthetni, veszi és elégeti a harmadik szőrszálat is. Megint ott terem az ura és megmagyarázza neki, hogy tölts tele az edényeket vízzel, aztán egy kis sót tegyen bele. A leány megteszi és a mint jön este a dev-asszony, kérdi a leánytól, hogy

megtöltötte-e? Meg, feleli a leány. Ebatta rusnyája, szidja az asszony, ez nem a te műved, a fiam tanított rá. Másnap reggel, a mint fölkel az asszony, azt mondja megint a leánynak: ma estére rétest süss, és azzal elmegy. A leány keres össze-vissza, de nem talál semmi hozzávalót, hogy rétest csinálhasson. A fiú betér ezalatt egy ital vízre és a mint látja hogy sír a felesége, kérdi az okát. Elmondja a leány, hogy rétest kell csinálnia, de se liszt se semmi a házban. Látja a fiú, hogy így nem jó lesz, azt mondja a leánynak: most csak szökjünk, mert addig nem nyugszik ez az asszony, míg meg nem lehet és csakhamar útra is kelnek. — Jön este a dev-asszony, látja hogy nincs a leány sehol. Hej, ebadta ringyója, megszöktél. Ezzel hívja az egyik testvérét és mondja neki, hogy menjen a fia meg a menyé után, hozza őket vissza. Erre beleül a dev-asszony egy edénybe, kigyóból ostort fon és utánok ered. A fiú a mint észreveszi, hogy jön utánok a nagynénje, egyet csap a leányra, fürdővé változtatja, maga meg fürdő-gazdává változik és leül a fürdő kapuja elé. A dev-asszony kiszáll az edényből, oda megy a fürdőshöz és kérdi tőle, hogy nem látott-e erre egy fiút meg egy leányt. Még csak most melegítettem meg a fürdőt, mondja a fiú, nincs benne senki, ha nem hiszed, nézd meg. Látja az asszony, hogy nem lehet evvel okosan beszélni, beszáll az edénybe visszatér, és mondja a testvérének, hogy nem talált rájuk. Kérdezi a dev-asszony, hogy nem kérdezősködött az úton valakitől. De igen mondja a másik asszony, de ilyen meg ilyen ember volt, ezt meg ezt mondta. Épen az az ember volt a fiam, mondja az asszony, az a fürdő meg a leány. Hívja aztán a kisebbik testvérét, küldi, hogy fogja meg és hozza vissza azt a kettőt. Az asszony beszáll egy edénybe és ered utánok. A fiú a mint meglátja a másik nagynénjét, egyet csap a leányra, forrást csinál belőle, ő pedig ott áll a korsójával és vizet merít. Oda megy hozzá a dev-asszony és kérdi tőle, nem látott-e erre egy fiút meg egy leányt. Azt feleli neki a fiú: jó vize van ennek a forrásnak, én mindig innen merítek. Látja az asszony, hogy bolonddal van dolga, ő is visszafordul és mondja a nénjének, hogy nem tudta őket megtalálni. Kérdi a dev-asszony, hogy nem tudakozódott-e az úton senkitől. De igen mondja a másik, vizet merített egy ember a forrásból, attól kérdeztem, de az meg azt mondta. Ép az az ember volt a fiam, mondja az asszony, a forrás meg a leány volt. Látja, hogy magának kell

utána látni, beleszáll az edénybe, kígyóból ostort fon és indul utánok. A fiú a mint megint hátra néz, látja hogy maga az anyja jön, egyet csap a leányra, fára változtatja, ő belőle meg kígyó lesz és ráteker-gödzik a fára. Az asszony ragadja a fát, már-már szét akarná darabolni, de a mint meglátja a ráteker-gödzött kígyót, fél, hogy a fiát is megtalálja vele ölni. Azt mondja a kígyónak: fiam, legalább csak a kis újját hadd látom ennek a leánynak, akkor aztán békén fogtok maradni. A fiú látja, hogy másképp nem szabadúlhat meg tőle, egy falatot legalább is kell hogy harapjon a leányból. Ezzel oda mutatja az anyjának a leány egyik újját, az asszony bekapja és ezzel visszatér. Aztán megint egyet csap a fiú a leányra meg magára, megint emberkévé változnak át és mennek a leány apjához. A fiú, minthogy megromlott már a talizmánja, embernek marad meg, a király eljegyzi őket egymásnak, negyven napig, negyven éjig lakodal-maznak és holtig élnek.

Konstantinápoly, 1886 szeptember hó 30-dikán.

KÖNÖS IGNÁCZ.

KIRÁNDULÁS ERDÉLYBE.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

VIII.

TÁRSADALMI ARCZVONÁSOK.

«Die Nationen dieses Landes fügen
Mit ihren Sonderrechten, ihren Sitten
Nur schwer sich in den Gang der
neuen Ordnung.»**)

«Az új rend járásába nehezen törődnek bele a különb-
különb szokású és törvényű nemzetek», ezt mondatja Rabutin-
nal a költő, a ki az alant megnevezett tragédiában az erdélyi
történetek egy jelenését az 1703-dik évből színre hozza. Ugyan-
ezt mondhatni ma is az erdélyi társadalomnak legnagyobb
részéről. Mert vajmi kicsike valóságot fejezünk ki avval, ha
állítjuk: csak nemzetiségek vannak Erdélyben. Az a szóbeli
különbség nemzet és nemzetiség között, melynek nagy jelentő-
séget akarunk tulajdonítani, nem enyészteni el a történeti múl-
tat, annál kevésbbé a képzelt múltnak fényéből támadó remény-
sugarat a jövőre nézve.

Az erdélyi társadalom tényezői magyarok, szászok, román-
nok (a mint a magyar törvény is nevezi őket); mind hármának
saját irodalma van, mely a külön sajátságot nem csak megőrzi,
hanem öregbíti is; egyiknek, a románságnak, még külön hitval-
lása is van, mely összeforr a nemzetiséggel. Erdélyben a keleti

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 121.,
122., 123., 124. és 125. számaiban.

**) *Harteneck*. Trauerspiel in fünf Akten von M. Albert. Wien
und Hermannstadt, 1886.

akár egyesült akár nem egyesült egyházhoz tartozó ember okvetetlenül oláhlhá lesz. A kevés görög vagy rácz nyelvű nem-egyesült lakosság már is oláh, vagy holnap lesz oláhlhá; az egyesült lakosság pedig a pápa rendeleténél fogva is «rumen».*)

Erdélyben tulajdonképen három rész-társadalom van: magyar, szász, román. Érdekesnél érdekesebb volna tudni: egymáshoz miképen viseltetik a három rész-társadalom? Ha alkalmad van vásárban együtt látni a háromnak illető népeit, azt találod bizonyosan, hogy békésen adnak-vesznek. De mit gondolkodnak a nemzetiségek bölcsei: azt már bajosabb meg tudni. Egy szász bölcset (s itt a szót komolyan komoly értelemben veszem) kérdezvén, hogy vannak a ruménekkal? Ugy, mint olaj és víz, felele. Hely szerint szomszédjai vagyunk egymásnak: de nem hatunk egymásra, nem gondolunk egymással. — Ámde, azt hallom és tapasztalom is, hogy az állami hatóság ellen közös erővel dolgoznak, abban egyek az urak, viszonzék tovább. — A mi azt illeti, csak úgy dolgozunk közös erővel (ha tetszik így kifejezni magát), a mint az olaj és víz is együtt nyom az edényre, talán szét is robbantja: mégsem válik egy folyadékká.

A magyaroknál ugyan ezt tapasztalám az oláhokra nézve; azok is úgy vannak ezekhez, mint olaj a vízhez. Ismétlem azonban, hogy ezt a magyar bölcsekről és az oláh bölcsekről értem: a közönséges életben, a melyben a bölcsek nézetei az adás-vevést, a kapálást, a fa-vágást stb. nem akadályozzák sőt nem is irányozzák, az olaj és víz könnyen összekeverődik. De Kolozsvárott és Nagy-Enyeden oly keveset gondolnak avval, mit írnak a rumének, mint Beszterczén vagy Nagy-Szebenben. Ez rossz, sőt rosszabb, mintsem erdélyi uraimék gondolják. Egy-egy hírlapi cikk kifakad ugyan néha a rumén túlságoskodás ellen: de többnyire olyatén módon, hogy csak tüzeskedő kiabálásnak látszik. Folytonos tudományos megfigyelésre nem méltatják se a magyar, se a német erdélyi literátorok a rumén literaturát. Ez rossz, sőt rosszabb, mintsem erdélyi uraimék gondolják.

A rumén literátor — mennyire tudásom ér — jól tudja, mit írnak a magyarok és németek: ezek meg nem tudják, sőt, úgy tapasztalám, nem is akarják tudni, mit írnak a rumének.

*) *Acta sedis Apostolicae in fonte ipso Rumen habent.* — Nilles S. J. Symbolæ. II, 682.

Ezek tudása tehát fölötte sokat használ nekik amazok nemtu-
dásával szemközt; azonkívül túlságig bátrakká is teszi őket.
Akár mit írnak is: a pópák, az olvasó nép elhiszi; még magok
az írók is elhiszik, mert senki sem figyelmezteti az abnormi-
tásokra.

Szebenben 1884-ben Krafft nyomdájában *Istoria litera-
turei Romane* (a román irodalom történetei) jelent meg Laza-
rics János tanártól, «in usul tinerimei studiose» (a tanuló
ifjúság számára).

Lazarics a rumén irodalmat öt időszakra (periodus) osztja:

1. A rumun nyelvnek a trajanusi gyarmatosok által való
képződésétől annak kivetéséig az egyházi és politikai életből,
vagyis Kr. u. 105—1054;

2. a szláv betűknek és szláv nyelvnek a rumun igazga-
tásba és egyházba való bevételeitől a szláv betűk és szláv nyelv-
nek abból a rumun igazgatásból és egyházból való kivetéséig,
vagyis 1054—1642;

3. a rumun nyelvnek a hivatalos és egyházas életbe való
bevételeitől fogva az első rumun grammatika kiadásaig, vagyis
1642—1780;

4. az első rumun grammatikának megjelenésétől az öt latin
írásnak bevételeig a hirlapirodalomba és a hivatalos életbe,
vagyis 1780—1860;

5. a rumun irodalom virágzása, vagyis 1860—X.

Ne restelkedjek a *Budapesti Szemle* olvasója velem együtt
kisséig megvizsgálni az előszámlált irodalmi periodusokat.

Tehát a rumun irodalomnak első periodusa 950 évig tar-
tott, Kr. u. 105—1054-ig. Az új latin irodalmak: az olasz, a
spanyol, a francia; ezek között a provenzál, azaz déli francia
fejlődött ki legelőbb: de az olasz leghosszabb életű. S ennek az
olasz irodalomnak egész élete nem foglal magában 950 évet;
mert kezdetét, tudtomra, magok az olasz írók sem teszik Kr. u.
837-be. Mondhatja Lazarics, hogy az olaszok merő tudatlanság-
ból nem kezdetik meg Romulussal az olasz irodalomnak törté-
neteit. Hagyjuk tehát félre az olaszokat, a kik azonban tudomá-
nyosan tudják, a mit csinálnak, s tekintsük közelebről a
rumun írók tanítását.

A rumun nyelvet a trajanusi colonusok képezték, úgy-
mond. Annak nyomát ugyan nem látjuk — mert az erdélyi
fölratos kövek latin és néha görög nyelvet mutatnak csak —

de hihetjük, hogy azon kövek felállítóji más nyelven beszéltek és más nyelven írnak vala. Ennek példái ma is divatoznak Erdélyben; a szász nép olyan német nyelven beszélt, melyet nem értek, de olyan német nyelven írt, melyet jól értek; hasonlóképen a rumun nép is olyan rumun nyelven beszélt, melyet nagy bajjal értek, de már Lazarics tanár úr olyan rumun nyelven írt, melyet meg lehetőszen értek. Valószínű, hogy a trajanusi colonusok 105—270-ig, a mikor Erdélyben a római uralkodás megszűnt, más nyelven beszéltek, nem az irodalmi latin vagy görög nyelven. De hát, annak a nem írott nyelvnek van-e irodalma? Ha van, bár nem látható, úgy a magyar irodalom történeteit is Memrot-tal, Noé fiával, legalább Memrotnak fiaival, Hunorral és Mogorral lehet kezdetni; mert írva van, hogy azoktól származnak a hunok és magyarok, a mint írva van, hogy a Trajanus colonusaitól a mai erdélyi rumunok származnak. Bizonyosan, a hunok és magyarok is mindjárt eleinte a magok nyelvén beszéltek, mint a Trajanus colonusai.

Lazarics továbbá tanítja, hogy a rumun nyelvet 1054-ben kivetették az egyházi és politikai életből; ebben tehát addiglan élt volt. E szerint N.-Konstantin és mások latin edictumai, Justinianus codificatioja nem latin, hanem rumun nyelvű voltak-e? A sardicai, sirmiumi, konstantinápolyi zsinatok görög és latin nyelvű határozatai és tárgyalásai rumun nyelvűek voltak-e?

Hát a keleti császárság latin kormánya, latin intézkedései Phokasig és Herakliusig, a kik idejében az állami összes élet görögre változék, nemde a Balkáni félszigeten folyt-e? S nemde abból az állami életből tökéletesen ki volt zárva az akkori Erdély területe, mely egymás után a gótok, húnok, gepidák, avarok uralkodása alatt állt vala? s a melyben a római életnek 270-től fogva 900-ig legkisebb nyomát sem bírjuk fölfedezni? Hát a keresztyén egyháznak latinos élete, a szlávok és bolgárok elhatalmasodása előtt, nemde hasonlóképen Dunán túl folyt-e le, mely idő alatt az akkori Erdély területén a keresztyénségnek legkisebb nyomát sem bírjuk fölfedezni? Hol, hogyan mutatkozik a rumun irodalom?

A második periodust a szláv nyelvnek és szláv írásnak uralkodása jellemezné 1054-től fogva 1642-ig. Ha, mint Lazarics tanítja, ebben a hosszú időszakban, az igazgatás és az egyház nyelve szláv volt, a mit a rumun irodalom jelenségének

tartani nem lehet: kell, hogy 1054-től fogva 1642-ig rumun nyelven is írtak legyen, a mi valóban rumun irodalmi jelenség lenne. Írtak-e igazán rumunúl, s mikor kezdtek ezen a nyelven írni, meglátjuk majd.

Előbb azonban azt az epochalis 1054-ik évet kell megvizsgálni, hogy melyik egyházba és miért vitte be a szláv nyelvet és szláv írást?

Miről is nevezetes 1054? Arról, hogy a pápai legatusok azon évnek 16-dik júliusán Konstantinápolyban, a Zsófia egyház oltárára Cerularius Mihály konstantinápolyi patriarcha ellen az egyházi kiátkozást tették le, s rögtön reá még július havában Cerularius a pápa ellen hasonló kiátkozást tett közé, melyhez a keleti patriarchák hozzácsatlakoztak. Az 1054-dik év tehát arról nevezetes, hogy teljessé tette az elválást a keleti és nyugati egyházak közt. Hát a szláv nyelv és szláv írás miféle szerepű volt abban az 1054 évbeli átkozódásban? Semmiféle; se Cerularius, se a pápai legatusok nem is gondolhatnak vala a szláv nyelvre és írásra. Az egész nyugati egyházban a latin nyelv a latin írással együtt általános maradt 1054 után is, a mint már 1054 előtt volt. A keleti egyházban is a volt állapot maradt meg. Az uralkodó, azaz nemcsak legtöbb tartományban, de az irodalomban is uralkodó nyelv a görög maradt, de mellette tartományi nyelvek is maradtak egyházi használatban, mint Egyiptomban a kopt, Ázsiában az örmény, a Balkánfélszigeten a Methodius tanítványai által 885 óta egyházi nyelvvé tett szlovén azaz szláv nyelv. A szláv nyelv tehát 885-től fogva kezdte a Balkáni félszigeten egyházi nyelvvé válni, legelőbb a bolgárok, azután a szerbek közt is; Bolgárországból Oroszországba is költözék a szlovén egyházi nyelv. S ebben a Bolgárországban az egyházi szlovén nyelv az ott keletkező oláhok vagy vlákok egyházi nyelvvé is vált. Ezen vlákok 1054-ben az ohridai érsek alá tartoznak vala, kik alá 1020-ban Bazilius császár, a bolgár birodalom lerontója, helyezte volt őket. Ezek a nagy történetek is mind Dunán túl, a Balkáni félszigeten estek meg.

Mikor is kezdének tehát oláh nyelven írni? A reformatio idejében, még pedig Erdélyben, mint láttuk már. Az első rumun könyv a Nagy-Szebenben 1546-ban megjelent, *Keresztyén oktatás* vagy káté. Ennél régibb rumun se könyvet, se kézíratot nem talált még senki. A mit tehát Lazarics 105-től fogva

1546-ig a rumun irodalomról mond, az mind csak irodalmi álmodozás.

Még egyet. Lazarics azt tanítja, hogy 1642-ben vették be a rumun nyelvet az egyházba és hivatalba. Nincs úgy. I. Rákóczi György 1642-ben egy rumun nyelven írt kátét adata ki, s azt parancsolá, hogy a vladika, azaz, oláh püspök, ezen káté szerint taníttassa a népet s az isteni tiszteletben és egyházi cselekvényekben a rácz (szlovén) nyelv helyett a nép nyelvét, a rumunt, használják. Ezen káté ellen óvást tőnek Moldvában: de hogy ott vagy Oláhországban már akkor a rumun nyelvet egyházi nyelvvé tették volna, azt csak Lazaricsnál találok, más írónál még nem találtam. — Tovább szükségtelen Lazaricsot kísérnünk; mert másutt mondtam már ezen *Kirándulás Erdélyben*, hogy a rumunok egyházi irodalma Erdélyben kezdődött, az erdélyi protestánsok gondoskodása által: valamint hogy erdélyi rumun tudósok kezdék a latin írást az oláh nyelvre alkalmazni. A nem-egyházi rumun irodalom mind Erdélyben mind Erdélyen kívül csak a XVII. században kezd nyiladozni.

Mire való tehát a rumun irodalom kezdetét Krisztus utáni 105-dik évvel kezdetni, holott annak legelső, legembrió-sabb kezdete csak 1546-ban, tehát 1441 évvel később, mutatkozik? A rumun olvasók elámnítására való. Ezt régen üzik a rumun írók; üzik legerősebben 1849 óta. Az erdélyi százszok nyílt szeme előtt folyik az üzés; ők nem nézik, látni sem akarják. Folyik az a magyarok nyílt szeme előtt: de a székelyek hunisága és az Anonymus tekintete nem engedik meg, hogy lássák és értsék, a mivel a rumun írók önmagukat és a rumun olvasókat ámnítgatják.

* * *

Utazásomon két rumun könyvecske kísért: *Asupra Situațiunei. Articoli si foișore de Jónu A. Lapedatu*. Brașovu 1877 (= A helyzet felől. Czikkek és levelek) és *Româniile de preste muntii*. Cateva cestiuni de actualitate de g. G. București 1884 (A hegven túli rumunok. Némely nagy érdekű kérdés.) Tanúlva olvasgattam.

A *helyzet felől* című könyvecske a társadalmi kérdéseket tárgyalja. Az első szakaszban (Poporul si viața socială = a nép és társadalmi élet) azt mondja az író, hogy «megszoktuk dicsérni azon nagy haladást, melyet 1848 óta tettünk. Dicsé-

retünk, igaz, nem alap nélkül szükkölködik ugyan, de más oldalról haladásunk nem oly nagy, hogy dicsekedjünk vele. A nevezett évig mi románok a legfőbb emberi jogok hijával valánk: ma ugyan örvendünk a jog némely töredékének, ma több könyvirónk és számosabb iskolánk is van. Helyzetünk mégis olyan, hogy a holnaptól is félni kell. S miért?

«A merre tekintünk, sehol sem látjuk azt, a mit szeretnénk látni. A Tiszától fogva a Neszter folyóig, a Kárpátoktól a Dunáig egyetlen darabka földet sem találunk, melyen a román élet teljesen kifejlődhetnék és büszkén mutatkozhatnék. Minden lépésen pusztulásra és százados nyomorúságra akadunk, szegénység van mindenütt. A városokban alig látszik meg a román elem; társadalmi életünk csírájában van még, s csak kezd szerveződni.» —

Méltán föltetszhetik, hogy az író különbséget nem akar tudni Erdély és Románia (Moldova-Oláhország) között; hogy az egész területet a Tiszától a Neszterig, a Kárpátoktól fogva a Dunáig tisztán rumunnak veszi. Ha az erdélyi városokban a román elem alig látszik meg (prin orase abia esista elementulu romanescu): lehet-e azt a moldovai és oláhországi városokról is mondani? Hát Erdélynek népesedési történetei Kr. u. 1000-től fogva 1848-ig ugyanazok-e a Moldova és Oláhország népesedési történeteivel? Általában ugyanazok-e a politikai és egyházi történetek Erdélyben és Moldovában meg Oláhországban? Azt a darabka földet, a melyen a rumun szellemi és anyagi élet virágzása pompázzék, azaz, egyedül maga sugározzék, szabad-e Erdélyben keresni? Lehet, hogy a megnyílt versenyben az oláh «társadalmi csíra» lassankint oly erdővé fejlődik, nő, hogy árnyéka Brassóban, Nagy-Szebenben, Beszterczén stb. német városokban, Kolosvárott, Maros-Vásárhelyett, Nagy-Enyeden stb. magyar városokban a német és magyar elemet elsatnyítja, sőt kiveszti: de most, 1886-ban, a nevezett városokban alig látszik még rumun elem, kivéve Brassót, melyben az író maga is megvallja, hogy már nevezetes állásra eljutott.

«Ausztia-Magyarországon — így folytatja az író — mi románok eléggé nagy tömeget teszünk. Erdélyben, a Bánátban, Máramarosban, Krizsanában*) és Bukovinában a többség a három millió románoké. Egyik más nemzetiség, se száz, se

*) A Kőrösök mellékei.

magyar-szekely, se rutén számra nézve nem is hasonlítható a mienkhez: mégis ezen kisebbségek sokkal előkelőbb szerepet játszanak a politika terén, mint mi. Honnan ezen aránytalanság, ezen anomália? Onnan, hogy a mi földünk városait más nemzetiségek foglalják el: a mi tömegünk pedig csak a falvakban lakik.» Ez az aránytalanság nem is változik, míg a rumunok a mesterségekre, az iparra nem adják magokat. «Nagyon is ideje, hogy visszafoglaljuk, a mit a múltnak szerencsétlen napjaiban elvesztettünk. Nem lehetünk el többé városok nélkül; kell, hogy minden áron benépesítsük hazánk városait; nem szabad többé csak harapó-fogónak és kalapács-nyélnek lennünk.» — «A mesterségek a városokba szorúlnak. Azért kell, hogy nemzetünk minden zugában a mesterség-tanulást mozdítsuk elé; s eleinte azon mesterségeket tulajdonítsuk el, a melyekre a nép leginkább szorúl. Természet szerint, ezen dolog nem egy, nem is tíz év alatt történik meg; mert vannak városok, melyekben száz év alatt is alig juthat odáig a román elem, hogy legalább egyenlő számúvá legyen a többi elemekkel.

«Sok víz folyik le még az Oltban, míg a román elem csak oly állásra is fölkapaszkodhatik Kolosvárott és Nagy-Szebenben, a milyen állást ma Brassóban tart elfoglalva.»

A milyen jogos és helyes, a mit az író a rumunok szükséges fejlődéséről mond a jelenben és jövőben — mert a társadalomban a verseny megnyílt —: olyan jogtalan és helytelen a múltra vetett pillantásnak észrevétele. Ugyan Erdélyben mikor mit vesztettek el a rumunok a múltnak szerencsétlen napjaiban, a mit visszafoglaljanak? Mely városok alapítói voltak a rumunok, melyeket azután akár a németek akár a magyarok tőlök elvettek volna, úgy, hogy valaha visszahelyezésről lehetne szó? Melyik föld, mikor volt az övék, hogy róla mondhassák: «a mi földünk városai = orașele teriloru noastre»? — Ezt a könyvecskét erdélyi román írta. —

A másíknak szerzője Erdélyen kívüli román, talán oláhországi ember. Ez így kezdi meg:

«Legnagyobb szívbeli fájdalommal teszek az olvasó elibe néhány észrevételt és benyomást, a hegyeken túli románok állapotjáról. Azokat egy gyors utazáson szedtem, keresztül szaladván a városokon, s bemélyedvén a völgyekbe, hogy meggyőződjem, dobog-e még román szív a leigázott Romániában (daca mai bate inima româneasca in subjugata Romania)? s vajon a ma-

gyar elnyomás zivatara nemünk fájának minden galyát, díszét és virágját letörte-e már?»

«Jó vagy rossz, mindent tudnunk kell, a mi a román népnek leigázott felet illeti. Ennek kiszabadulása ma leginkább a mi gondunk; mert végre is a szabad románok élete szoros kapcsolatban van amannak életével. Létünk biztossága és államunk boldogulása a Duna balpartján élő minden románnak biztosságában és boldogságában áll. Egyiknek hanyatlása és veszte okvetetlenül a másiknak hanyatlását és vesztét okozza.» S ezután folytatja:

«A magyarok meg lehetnek elégedve! Brassótól egyfelől Dévágig, más felől Kolozsvárig és Maros-Vásárhelyig a vasuton egy román szót sem lehet hallani. Az idegen ezen az úton keresztül kasul mehet Erdélyben, a nélkül, hogy valami emlékeztesse, hogy román földön jár (ca se gasesce 'ntr'o tera Romanasca). A hegyeken túli románoknak se kereskedésök, se iparok, se általában semmi üzletök nincs, — ím ezt bizonyítja a román nyelvnek meg nem-szólalása a vasútakon, melyekkel köszönt be az újkori haladás az ő földjükön. A román ócska házikójában él, s míveli sovány földjét. Ott munkálkodik és fizeti a magyar adót, míg a fa ásóig ér (míg egészen tönkre jut). Azután eladja a mije még van, kezébe veszi a koldusbotot, s megyen világá; a mivel az ellenséges hatóság nem is gondol. — Mindenki, a ki kormányozza ezt a boldogtalan népet, a főispántól kezdve a falusi jegyzőig, mind idegen, mind ellensége. Jel-szavok: a románnak morális lealacsonyítása, és anyagi kifosztása az ingig. A magyar politika nem ostoba (politica ungareasca nu e proasta).»

«A szegény meghajol. Azért is az új magyar politika a románnak elszegényítésén dolgozik. A szegény románnak nem lesz iskolája, nem lesz papja, nem egyháza; a java ki fog költözni, selejtte az új állapotot fogadja el, s az erőszakos jóbágy-ság helyére a készakarattól való jóbágy-ság lép majd. A szolga-seregen azután, melyet világosodás nem derít föl, a magyar iskola uralkodik, s abban egyebet nem fognak tanítani, csak az egy Magyarországról, egy magyar nemzetről. Menten a veszedelemtől a magyar állam gyorsan halad a nagysága útján, s küzdelem nélkül ragadja meg a vezérséget keleti Európában.»

«Ne ne vessük! Ez a magyarok célja, csak ez magyarázza meg a magyar politikának türelmetlenségét, és vakmerő bitor-

lását. A magyar nem fél se a némettől se az oroszától; ezek messzire vannak; s az ezekkel való háború európai ügy. De fél a románoktól, kik régiségök és számok által Erdélyt román földdé teszik; fél a szlávától, a kik magát, a tulajdonképi Magyarországot is szántogatják s nem engedik meg, hogy magyar földdé váljék. Támogatva azon hatalom által, melyet ma Ausztria ad a magyarnak, ennek legsajátabb gondja, összetörni azokat a régi (rumun és szláv) népeket, a melyek örökségét elnyelte. Egy nagy Magyarország egy magyar néppel az majd meg tud felelni mind Russiának mind Germániának. Ím ez a magyar népnek politikai célja.»

Többet szükségtelen közölnöm ebből a könyvecskéből is, mely igazán lázító. Lázít avval, a mit a múlttól hazudik; lázít avval, a mit a jelenről hazudik; lázít avval a mit a jövőről álmodik. Erdélyt Romania subjugatanak, leigázott Romániának nevezi. Ez a legnagyobb történeti hazudság, mely csak az Anonymus meséjére támaszkodik, de mely nem csak Erdélynek, de Moldovának és Oláhországnak való történeteivel is ellenkezik. — Azt mondja, hogy a magyar politika az oláhok kifosztogatásán dolgozik. Mivel? talán külön adót vet az oláhra, melytől ment a magyar és szász? talán eltiltja a mesterségtől, az ipartól az oláhot? Vagy neki oda kell-e adni a székelyek és a szászok havasait is, minthogy oláh örökség azok?

A mit a jövőről álmodik, annak megfejtését, igazolását az álmos könyvekből olvashatni ki; megezáfolásába nem is bocsátkozom.

* * *

A következő magyarországi nyilatkozatokra erős viszhang, melyet fíntorító arczvonás kísér. Bár figyelmökre méltatnák a viszhangot az új «Hetumogerek».

«Se reánk, se a magyarokra nézve veszedelmesebb nem lehet semmi sem azoknál az elveknél, melyeket a magyarok terjesztenek, így szólal föl a *Tribuna* június 9/21-diki száma. Még jól emlékezünk arra, mit mondott Pulszky Ferencz egy vendégség alkalmával, melyet a kiállítás megismerésére és a magyar haladás megcsudálására jött francziák tisztelétére adtak. Pulszky sokáig élt külföldön, az újkori eszmékbe be van avatva, számolhat tehát arról, a mit mond. Az emberek is, a kikhez szólt, republikánusok valának, némelye nagyon előre-

haladt nézetnek vallója. Ezekkel szemben az öreg forradalmár feszélyezve érezi vala magát; némileg mentegetődzve is mondá: «Összeesküvő voltam, de most már nincs semmi, a miért összeesküdjem» (am conspirat, dac' acum nu mai am de ce se conspir). Magától érthető, hogy most is össze eskünnék, ha volna miért: az összeesküvés törvényességét tehát kétségen kívülé teszi.»

«Néhány napja a hivatalos *Nemzet* elkárhoztatván az útczéi botrányos kihágásokat a fővárosban, a forradalom jogsútságát hirdeté, ha tisztességes elemek csinálják (daca sunt onorabile elemetele ce o fac). A forradalom tehát, mint állami maxima, fel van állítva minden magyar politikai körben, még azokban is, melyek magokat conservativeknek hiszik. Nem egyszer hallottunk ilyen conservativtól oly kifejezéseket, melyek eretnkségek volnának német vagy francia conservativek előtt. Nem kell tehát azon csudálkozni, ha a Kossuth híveinek soraiból gyakran olyan eszmék nyilatkoznak, melyek megrontják a fiatal nemzedék szellemét.»

«E pártnak fő közege, az *Egyetértés*, a budapesti zavarások első napjaiban az útközetből való desertiót és árulást emeli állami maximává. A magas katonai, kormányi és udvari körök — így ír az *Egyetértés* — ne éljenek hiú csalódásban; sőt igazán higyjék, hogy a magyar nemzet a fiait nem adja oda se a fekete-sárga zászlónak, se a monarchia egységének, se a németesítésnek. Ha a hadsereg megtartja a nemzetelleni szellemet, legyenek arra elkészülve, hogy a legközelebbi háború oda viszi, a hová Königrätznél jutott. A magyar katona vitéz tud lenni a hazáért, a nemzeteért, a királyért, de nem harczol a fekete-sárga zászlóért és azért, a mit az képvisel.»

«Senki, a ki ismeri a magyarokat, nem kételkedhet azon, hogy emez őszinte nyilatkozás nem fejezi ki nyíltan és világosan a magyar nép többségének érzelmét. Ha holnap vagy holnap után érdekeink jutnának kérdésbe, mi a magyar polgártársaink támogatására nem számolhatnánk. Ezt a legelterjedtebb magyar lapok bizonyítják. E kell hinnünk, hogy tudják az *Egyetértés* politikusai a tanúbizonyosságuk erejét; hogy tehát tudják, hogy evvel fölbontják a társadalmi szerződést, mely által mindnyájan egy államot teszünk.

«Az állam az emberek egyesülete a végett, hogy mindnyájan együtt biztosítsák érdekeiket. Ámde az ausztriai-magyar

államot nem egyes emberek, hanem országok és népek teszik. Mindenik népnek van joga követelni, hogy mindnyájan a közös érdekek biztosítására vagyonokat és véröket áldozzák föl.

«Íme föllép az *Egyetértés*, s kimondja, hogy a magyarok a közös érdekért nem fogják kiontani véröket, ha nincs abban érintve a különös magyar érdek.

«Ugyan, a fekete-sárga zászló minek is a jelképe, a miért a magyarok nem fognak vívni? Nemde közös érdeköket képviseli mind azon elemeknek, melyek a habsburgiak monarchiáját képezik?

«Mindnyájan a fekete-sárga zászló alatt állunk; s ha azt mondják a magyarok, hogy azért nem vívnak, a mit a fekete-sárga zászló képvisel: mi többiek el legyünk ám készülve, hogy el fognak bennünket árulni, ha a közös és nem a külön magyar érdek forog veszélyben.

«Ha így van, tehát következtetjük abból, hogy magunkat minden eshetőségre biztosítsuk azon árulás ellen, melylyel honfitársaink fenyegetnek. Pedig mi többiek, kik készek vagyunk a fekete-sárga zászló alatt és azért ontani vérünket, a mit az képvisel, csak úgy biztosíthatjuk magunkat, ha a nemzetiségek szerint alkottatik a hadsereg. Legyenek hát saját ezredeik a magyaroknak, legyen saját seregjök, s maradjanak honn vagy harczoljanak a mint nekik tetszik, míg mi a harctéren leszünk azon társakkal, kikről előre tudjuk, hogy el nem árulnak s nem cselekszenek úgy, mint 1866-ban.

«Ez az *Egyetértés* nyilatkozatának természetes követke-zése, máskülönben alapos félelem nélkül soha sem indulhatunk háborúba. — Mit mondanának a magyarok, ha mi úgy nyilatkoznánk, hogy soha sem harczolunk a vörös-fejér-zöld zászló alatt és azért, a mit az képvisel? A mit ők mondanának, mi is mondjuk; s midőn azt mondják, hogy nem harczolnak a fekete-sárga zászló alatt, mi a nemzetiségek szerinti ezredek alkotását kívánjuk. Hadd tartsa fönn mindenik a maga nemzetének becsületét. Ha a magyarok úgy akarnak tenni, mint 1866-ban, Isten neki: de tudják meg, hogy csak ők tevének úgy, mikor mi, mint mindenkor, kötelességünket teljesítők.

«Azonfölül kérdezzük, hogy mernek ők a magyar államról úgy beszélni, mintha csak ők volnának? Mi is abban vagyunk, mi sokan, kik a fekete-sárga zászló alatt és azért készek vagyunk harcolni, a mit az képvisel. Mit mondanának a magyarok, ha

példájokat követve, a legközelebbi alkalommal élvén, azt nyilatkoztatnók ki: mi akár a fekete-sárga, akár a vörös-fejér-zöld zászló alatt csak azon kikötés mellett akarunk harczolni, ha a parlament a nemzetiségek szerint alkottatik? Nincs-e nekünk, a nagy többségnek, egy háború kitörésekor elég hatalmunk ilyen reorganisatiót követelni? (n'au ave oare noi, marea majoritate, in ajunul unui resboiu, destulu putere, ca se impunem o asemenea reorganizare?)

«Bizony van, de a súlyos helyzettel szemben nem kívánunk semmit, sőt kikötés nélkül mindent oda adunk. Ámde az *Egyetértés* nyilatkozata a jelen helyzetben egyenlő az árulással, mert fölbátorítja ellenségeinket s megfélemlíti barátjainkat, kik talán ma-holnap háborúba mennek a magyarok fiaival együtt, a kik egyszer sem akarnak a fekete-sárga zászló alatt harczolni.»

Mi jogosítja föl a *Tribunát* erre az arczfintorításra? Az, hogy Pulszkyról fölteszi, hogy most is összeesküvő lenne, ha volna, miért; az, hogy a *Nemzet* jogosnak hirdeti a forradalmat, ha tisztességes elemek csinálják; az, hogy az *Egyetértés* dicsekszik a magyar katonaságnak Königrätznél 1866-ban elkövetett árulásával és megszökésével, s reményli, hogy jövőben is azt teszi majd a magyar katonaság, mikor kell. Az imígy súlyosan vádoltak vagy nem tudák meg, mit ír rólok a *Tribuna*, vagy megtudván, nem tartják vala érdemesnek, vele feleselni. Mégis az *Egyetértés*re való reáfogás olyan, hogy én azt magamon nem hagynám, ha igazán rágalom volna.

Az *Egyetértést* se nem vádolom, se nem mentegetem. Azonban merem mondani, hogy sok magyar hírlapíró nem jutott el még oda, hova *Ludas Matyi* eljuta, midőn megtudta, hogy «Szomszéd vármegye is van». A politikai bölcseségnek nagy hijával vagyunk ugyan: mégis nálunk senki sem emeli politikai maximává a forradalmat; senki sem dicsérheti büntetlenül katonai kötelességnek az árulást, a hűtlen megszökést.

Hogy mennyire hijával vagyunk a politikai bölcseségnek, abból is kitetszik, hogy forradalomnak szeretjük nevezgetni az 1848-diki történeteket. Vajon a pozsonyi országgyűlésnek tartása és a szerzett törvényeknek királyi szentesítése forradalom volt-e? vajon az volt-e a pesti új országgyűlésnek megnyitása? De Jelasics támadása, de az oláhok és a többiek támadása voltak forradalmiak! A forradalmi támadások ellen kényszerült

védelem, s a mi azután lett, csak következése volt a forradalomnak, nem maga a forradalom. A történeti valóság előtt semmivé lesz a *Tribuna* okoskodása, s a mit abból folyhatónak vél, az még az előbbi forradalomnál is bűnösebb.

* * *

Mocsáry Lajos könyve: *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* *) nagy föltűnés vala Erdélyben az 1886-diki nyáron. A társadalmi arczvonások egyikét találom abban, mit a *Tribuna* 14/26 júniusi száma ír.

„E napok eseménye Mocsáry Lajos közretett füzete a *Nemzetiségi kérdésről*. Most arra szorítkozunk, hogy világosan kimutassuk állásunkat a könyv irányával szemben.

Mocsáry azt mondja, hogy az 1868-ki nemzetiségi törvényt tisztelni és becsületesen végre kell hajtani; hogy a nemzetiségek culturalis iparkodásait és iskoláit az államnak támogatnia kell; hogy a nem-magyar polgárok, törvény szerint, megfelelő arányban legyenek alkalmazva az állami hivatalokban.

Mind ez meg a többi is, mit Mocsáry mond, szép és jó dolgok, melyeket mink is kívánunk. Ámde senki se hitesse el magát, hogy ennyivel meg volnának elégedve a románok.

Ha eleitől fogva jó hittel alkalmazták volna a nemzeti-ségi törvényt, a románok lassankint megbékélnek vala azon helyzettel, melyet számokra a törvény teremtett. De nem tisztelték meg azt: így a magyarok elvesztették azon kevés hitelt is, a melylyel annak előtte a románoknál bírtak. Ma nincs szó többé engedélyekről, hanem csak garantiáról lehet szó, hogy a törvény, bár milyen is, jövődöben jó hittel végrehajtatik. A magyar politikai körökben sokszor negélyezik az emberek, mintha szóba sem akarnának állani a románokkal. Való igaz ellenben, hogy garancia nélkül senkivel sem állanak szóba a románok.

A törvényhozó testületek szavazatja, a kormánynak ígérete nem ébreszt többé hitelt a románokban, kik tizenkét évi tapasztalás által győződtek meg arról, hogy, bármi legyen is törvény, a magyarok csak azt teszik, a mi nekik tetszik. Ím ez a mostani politikai helyzetnek kulcsa. Mindenfelé az az érzés

*) Buda-Pest, Singer és Wolfner könyvkereskedése. 1886.

terjedt el, hogy mióta a magyar koronának tartományai némi független állammá lettek, ebben a törvények tisztelete megszűnt. Gyakran úgy szólnak a románok: A németek korában a törvények nem valának ugyan szépek, de tiszteletben állottak, s mindenki tudja vala, hogy megkövetelheti azt, a mi megilleti. Ebben rejlik a veszedelem mind a magyar államra és a magyar nemzet suprematiájára nézve, mind elvégre magunkra nézve is.

Számba vévén az összes körülményeket, a román politikus okvetetlenül azon meggyőződésre jut, hogy csak úgy tarthatja fenn magát a román nép a körülözlő szláv elemek között, ha kezét fog a magyarokkal. Fájdalom, ma nem lehet többé a román tömegben azt a meggyőződést meggyökereztetni. A ki ismeri a román népet, nem kételkedhet abban, hogy ma az minden iránt fogékony, a mi szét akarja törni a magyarok hatalmát, de föntartani a királyságot.

Mocsáry úr joggal hozza nyilvánosságra azon két ezer aláírásos albumot, melylyel a román intelligencia megtisztelte. Az aláírások őszinték; nem is lehetett volna a románok között találni embert, a ki nevének odairását megtagadta volna. Mind a mellett sokan, igen sokan a román politikusok között csak egy határozott, bár ki nem ejtett, kikötéssel tevék azt, leginkább azért, mert Mocsáry egyike azoknak, a kik Magyarország államának függetlenségét vitatják.

A románok 1848-ban császáriak valának, 1866-ban is császáriak valának; ma a tizenkét éves magyar uralkodás után még császáriabbak, mint valaha. Csak jehre várnak, hogy azt meg is mutassák.

De mi, a román társadalom műveltjei, a meddig csak lehet, a császár körül valókat testvéreinknek tartjuk s nem szabad helyet engednünk azon alításnak, mintha egyesülni akarnánk olyan politikussal, a ki a magyar királyság függetlensége mellett harezol, a mint azt Kossuth Lajos érti.

Elég idejök volt a magyaroknak segíteni bennünket abban, hogy megszerezzük nekik a tömegek bizodalját, melyet csak általunk nyerhetni meg, mert csak általunk férhetni a tömegek szívéhez. Ámde nem segítének bennünket, sőt közülünk inkább üldözék azokat, a kik nyílt szívvel szóltak nekik, s kegyekkel halmozák el azokat, kik őket félrevezették azon rossz útra, melyen most járnak.

Mocsáry munkája segítségül lehet azoknak, kik őszintén el akarják háritani az összeütközést köztünk és a magyarok között; azért tiszteljük is azt a férfit, kinek elég bátorsága volt a magyar nép között néhány egészséges eszmét kimondani. De tudja meg, hogy a románok legkevesebbé sem fogadják el a magyar államnak ama függetlenségét, melyet azon párt képvisel, a melyhez Mocsáry Lajos tartozik.»

A *Tribuna*, mondhatjuk tehát: az erdélyi románok ismerik Mocsáry Lajosnak politikai hitét, melyet függetlenségnek tart maga is, más is. Ezt a politikai hitet, úgy írja a *Tribuna*, nem vallják az erdélyi románok; azért is csak föntartással, bár ki nem fejezett, de határozott föntartással veszik Mocsáry föllépését. Viszontag Mocsáry, úgy látszik, nem ösmeri az erdélyi románok historiai hitét, mely az irodalmukban főnhangon nyilatkozik, s melyről a *Budapesti Szemle* olvasói jelen czikkeimből néminémi tudomást vehetnek. Ha ösmerné Mocsáry, talán egy-két intést juttatott volna a románoknak is, midőn a magyar politikát nem helyeseli. — De még ki kell egészíteni a társadalmi arczvonásokat a *Tribunának* következő cikkével, mely így szól:

«Az örömet, melyet mindnyájan az iskolai vizsgálatokon nyert eredménnyen érezünk, nagyon alászáll, ha számba vesszük, mennyi bajjal küzdenek a mi oktatóink. A bajok egyike a rövid idő, melyet a gyermekek az iskolában töltenek; s még avval sem rendelkezik szabadon a tanító. Mert a magyar állam egy oktan terhet vet reá, azt, hogy a falusi iskolában a román gyermek magyarul is tanuljon olvasni, írni és beszélni. Tehát tanuljon egy nyelvet, mely hozzánk idegen, melynek nincs hasonlatossága a miénkkel, melyre nincs szüksége a közéletben a románok legnagyobb részének, s melyet a törvények értelmében nem is volna szabad reánk erőszakolni se a községben, se a megyében, se a törvényszéken; s a mi legnyomósabb, melynek legkisebb értéke sincs arra nézve, hogy, mint a német nyelv, kapcsolatba hozzon bennünket a művelt Európával.

S ezen nyelvre a román tanító legalább felét kénytelen rávesztegetni azon időnek, melyet tanításra fordíthat, máskülönben irgalmatlanul üldöztetik, ha a tanfelügyelő nincs megelégedve az eredménnyel, melyet a román gyermekek kínzásával ért el.

A pädagogia szempontjából az a reánk vetett teher nemzeti oktatásunk megtámadása; a törvényesség szempontjából

önkény; a műveltség tekintetében visszatérés a középkorba. Legtöbb iskolánk hitfelekezeti; de a két román egyház fejeit talán az egyházi érdek tartóztatja vissza, hogy ne teljesítsék az iskola iránti kötelességeket. Ámde a román politikus emberre nézve a nemzeti műveltségénél ma nincsen nagyobb érdek.»

Erdélynek társadalmi és gazdasági viszonyai annyira különbözök a szorosán vett magyarországi viszonyoktól, hogy egy törvény, mely itt jó, sok tekintetben ott nem lehet jó. Emlékezzünk csak azon különös állapotra, melyet Erdélyben 1848-ig a három úgy nevezett politikai nemzetnek kiváltsága a szám szerinti többségben lévő, de ama kiváltságból kizárt oláhok ellenében föntartott volt. Az 1848-ban kimondott Unio csak a magyarok és székelyek óhajtasának felele meg, nem a szászokénak is, legkevesbbé pedig az oláhokénak. Ezek ugyanis a három volt politikai nemzet kiváltságának megszűntével a számuknak megfelelő befolyást reménylik vala nyerni, mely remény azonban az Unio által hiusult meg. Nagy számuk súlyához hozzá járul a történeti hazudság, melynél fogva hiszik, hogy örökjökből ki vannak vetve, a melyet vissza lehet szerezniök, természetesen az erdélyi magyarok kiírtásával is, ha kell, a mit íróik az 1784-diki lázadás céljának hirdetnek, s a mit 1848-ban is sok helyütt valószínűsíteni kezdenek. A szászok kiírtását politikai okosságból nem emlegetik, mert az magától következnek az erdélyi magyarok kiírtása után.

Ezek a szászok is különleges állásukat féltik vala az Uniótól. 1830 október 19-én Trausch József Ferencz, mint a brassai kerület követje, kihallgatáson lévén, Ő felsége, I. Ferencz, többi közt kérdezé Trauscho:

Ő F. A szászok közül óhajta-e valaki Erdélynek egyesülését Magyarországgal?

Tr. Egy sem. Erdélynek Magyarországtól való független állami létében legjobban biztosítottnak hiszi saját alkotmányát a szász nemzet. Ugyan így érznek a székelyek is.

Ő F. Tartsatok össze tehát a székelyekkel, s higyétek meg, ha kisebb test egyesül nagyobbbal, a kisebbik rendszerint a vesztes fél. Én soha Erdélynek egyesülésébe Magyarországgal belé nem fogok egyezni.*)

*) Az érdekes és sok tekintetben tanulságos kihallgatást az

A mit 1830-ban a politikai okosság javasolt a szászoknak, ezt ugyan 1848-ban is javasolta volna, ha a három politikai nemzetnek kiváltsága még fenttartható lesz vala. De miután az többé fenttartható nem volt, a szászok szükségből hajlának az Unióhoz. Mihelyt azonban a hatalom az Uniót fölbontotta, ők örömmel állván el tőle, még Erdélynek politikai önállását is szívesen föladvák, holott ebben hitték volt, hogy legjobban van biztosítva saját alkotmányuk.

Politikai kényszerűség teremté a dualismust; az kötö össze újra az Uniót is. Az oláh nemzetet tehát — így ír Baritz, a felsőbb állami érdekek áldozták föl. Ez bizonynyal nem áll, mert a rumunság 1867 óta társadalmilag fejlődik. Inkább hihetik a szászok, hogy őket áldozták föl a felsőbb állami érdekeknek. De ez sem áll, mert társadalmi elsőségeket nem bántja senki, társadalmi uralkodásuk pedig már 1864 előtt is lehetetlenné vált volt.

A hol a társadalmi tényezők hitvallással, nyelvvel, műveltséggel annyira különbözök, mint az új magyar államban, ott a kérdés: Mi a császáré, mi az Istené? azaz, mi tartozik okvetetlenül az államra, mi nem? nagyon gondos feleletet vár, melynek megadására csak józan higgadtság képes.

Az állam törvényhozása, igazgatása, főbb, sőt közép bíraskodása természetesen valamely nyelven kell, hogy folyjon. Melyik nyelven folyhat mind az a magyar államban? Ez iránt kétség nem lehet, hogy csak magyar nyelven folyhat. Ebből azonban nem következik a magyar nemzet souverainitása (mint minap valaki állítá) az országbeli más nemzetiségek fölött. Ezt bizonyítja a folyó század első negyedéig tartó gyakorlat, mely a latin nyelvet tette volt törvényhozási, igazgatási, bíraskodási nyelvvé. E mellett azonban a vezérséget a kiváltságos rend viszi vala, mely legnagyobb részben magyarokból áll ugyan, de a melyhez a német, tót, rác, oláh stb. nyelvű nemes is egyenlő joggal tartozott. Tehát a törvényhozás, igazgatás, fő bíraskodás nyelvével, ha az magyar is, nemzeti souverainitás nem jár. Most a társadalom műveltje, tehetségese viszi a vezérséget. Hogy azon műveltje, tehetségese között legtöbb a magyar és a magyarul beszéllő, az csak természetes. De a magyar állam nem enyészteni el, sőt nem is akarja elenyésztenni a társadalom

nem-magyar tényezőit, különösen Erdélyben a rumun tényező-jét. Erdélyben két rumun érsekség van: a nagyszebeni román-görög és a fogarasi vagy balázsfalvi román-katholikus. A nagyszebeni román görög érsekség alá Magyarországon az aradi és karánsebesi román-görög püspökségek; a balázsfalvi érsekség alá pedig Erdélyben a szamosújvári, Magyarországon a nagyváradi és lugosi román-katholikus püspökségek tartoznak. A mely nemzetiségnek két érseke és öt püspöke van, azt az állam nem is bírja elenyésztetni, ha csak úgy nem tesz, mint például a német porosz királyság, pedig még ez sem érhet czélt. S mit tesz a német porosz királyság? Kikergeti a lengyel napszámosokat és szegény mesterembereket, a kiknek örökölt házuk vagy földjük nincsen. A lengyel birtokosoktól pedig megveszi a birtokot, mely célra egyelőre 100 millió márkát szánt. 1886 végéig a marienwerdi igazgató járásban:

	4,637 hektárt	2.427,400	márkáért
a poseniben:	1,659	«	1.071,200
a brombergiben:	5,433	«	3.174,500
meg	150	«	88,845

összesen 11,430 hektárt 6.761,945 márkáért vett, a melyeket németekkel népesít be. Lassan működik a porosz igazgatás, nem siet a vevéssel, nem akarván a veendő földek árát felrúgtatni: de alaposan jár el. Ilyen eljárásra a magyar állam kormánya bizony soha sem vetemedhetik.

Minap is arról szónokolának a «Verein zum Schutze deutscher Interessen im Auslande» gyűlésén, hogy itt egy magyar fajbeli állam felállításán dolgoznak (erstrebter Ausbau eines magyarischen Rassenstaates).*) Ezen csak akkor dolgoznának itt, ha úgy tennének és akarhatnának tenni a nem-magyarokkal, a mint a német porosz állam a lengyelekkel tesz, s ha például a magyarok a horvátokat évenként annyi milliónak fizetésére kényszerítenék a magyar érdekek föntartására, a hány milliót most Magyarország évenként a horvát érdekek javára áldoz.

Mocsáry azt mondja, hogy az 1868-diki nemzetiségi törvényt tisztelni és becsületesen végre kell hajtani; hogy a nemzetiségek culturalis iparkodásait és iskoláit az állam támogatassa:

*) *Allgemeine Zeitung* (München), 1887 február 16. Zweite Beilage.

hogy a nem-magyar polgárok törvény szerint, megfelelő arányban legyenek alkalmazva az állami hivatalokban.

Hogy az 1868-diki nemzetiségi törvényt becsületesen kell végre hajtani, abban egyet értek Mocsáryval. Én is mondom, hogy a nemzetiségek culturalis iparkodásait és iskoláit támogassa az állam. De a komoly politikus, a ki a meglevő állapotokon kénytelen mozogni: azt kérdezi, mit igényelnek a nemzetiségek? s mennyire szabad azt teljesítenie az államnak, ha tehetné is?

Mocsáry két döntő körülményt nem veszen számításba, azt, hogy a magyar kormány, bár mennyire óhajtaná is, a népiskolákat nem úgy támogathatja, mint kellene; s azt, hogy a rumun népiskola legeslegnagyobb részben hitfelekezeti. Az első körülménynek akadályozó hatását bizony ismerheti ő, mint a képviselő háznak régi tagja. Ha pedig azt gondolja, hogy az ő képzelte független Magyarország azt a sok milliót saját népeinek culturalis érdekeire fordíthatná, melyeket most az ő fölfogása szerint való nem független ország más felé kénytelen fizetni: nagyon-nagyon csalatkozik!

De a hitfelekezeti féltékenységet nálánál senki sem ösmerheti jobban, ki még az ellen is tiltakozott, hogy protestáns püspök vagy superintendens a törvényhozásnak tagja legyen, a mit a jogegyenlőség elve már régóta követelt. A hitfelekezeti féltékenység ép oly nagy akadály, mint a pénztelenség.

A nem-magyar polgárok megfelelő számban legyenek alkalmazva az állami hivatalokban, kívánja Mocsáry, s kimutatja, hogy az «állami hivatalok viselőinek számából csak két százalék román van alkalmazva, holott a románok az ország összes lakosságának húsz százalékját teszik». Az aránytalanság szembetűnő, tehát az igazságtalanság is szembetűnő, mondja az elvonatkozásban élő politikus. A valóság mégis mást mutat. Ez azt mutatja, hogy a románok — nem ugyan annyira, mint a román írók magok mondják — de mégis valósággal legeslegnagyobb részben falusi földművelők, napszámosok. Már ilyen, bár két milliónyi népből, lehetetlen aránylag annyi embert állami hivatalokba tenni, mint akár két száz városi emberből, kik iskolákat végeztek s általában hivatalviselésre készültek.

A román vagy oláh falusi nép, ha csak magyaros helységekben nem lakik, nem tanulja meg a magyar nyelvet. Vajon

lehet-e olyan gyerekeket, kik magyar gyerekek társalkodása nélkül élnek, falusi iskolában magyar nyelvre tanítani? arra szeretném, hogy azon képviselők adjanak igenlő választ, kik gymnasiumos magyar városok vagy kerületek képviselői, s a kik nagyon jól tapasztalhatják, mennyire haladnak a német nyelv tanításával a gymnasiumokban. Tehát a mi nehezen elérhető magyar városbeli gymnasiumban, a mi ott okvetetlen szükséges, azt ne akarjuk falusi iskolában taníttatni, a mi ott okvetetlenül nem szükséges. S ha azt, a mi okvetetlenül nem szükséges, ott nem sürgetjük, a hol lehetetlen is vele valami sikert elérni: higgyék el, uraim, a magyar államnak ezer rosszakaróiból legáláb kilencszázat nyerünk meg.

Fájdalom, a mivel az Uniót sokkal tökéletesebbé tehattük volna, mintsem törvény teheti, azt elmulasztottuk. Erdélyben, különösen a szász földön, a posztó-iparnak oly elterjedt alapja van falukon és városokon, hogy némi biztatással, s talán nemis annyi pénzáldozattal, mint a mennyit más, nem-honos iparnak meghonosítására fordítottunk, szinte bizonyosan nagy posztógyárakat teremthettünk volna, a melyek már legalább felet szolgáltathatnak az összes posztófogyasztásunknak. S ez a fejlettebb posztó-ipar a székelyek iparát is hihetetlenül előmozdította volna; mert egyik iparág a másikat emeli föl. Hány ezerrel szaporodott volna meg a lakosság és adófizetőség! Hány ezerrel szaporodott volna meg a magyar gabonának, lisztnek és húsnak fogyasztója! Bezzeg most nem bujdosnának erdélyi iparosok Romániába!

Hanem hát nemes ország voltunk 1848 előtt, s most 1848 után is nemes-prókátoros ország vagyunk: a nemes prókátornak, valamint a prókátor nemesnek pedig valódi, nem demonstráló, érzéke a polgárság, tehát az ipar iránt nincsen. Emlékezzünk arra, mi heves viták és mennyi ideig folytak, a főispánok iránt: s azon időben mi kevés érdeket ébresztettek a száz városi községek kérelmező követei. Pedig a városi községek, nem a megyék, az iparnak lehető hajlékai. Ha arra emlékezünk, s fölfogjuk a főispáni hivatal iránti roppant érdeket, és a városi községek kérelme iránti szegyenletes érdektelenséget: akkor meg tudjuk az okát, miért nem gondoltunk az erdélyi iparral, mely a valóságos realis uniót végrehajtotta volna.

HUNFALVY PÁL.

KÖZEGÉSZSÉGÜGY ÉS STATISZTIKA.

A közegészségügy és a statisztika modern tudományok; a társadalom hatványozott, intensív élettevékenysége képezi fejlődésök előzményét. Nem is hiányzik e fejlődésekben a correlativitás mozzanata. A tömegek és tömegjelenségek észlelésének megfelelő eszköze — a milyen a statisztika — nélkülözhetetlen volt arra, hogy a tömegek physikai jólétéről való gondolkodás — mely ismét a közegészségügy-tan főadata — sikeres lehessen. És habár némi túlzást lehet abban találni, a mit nem régen egyik tudományos testületben hallottunk, hogy statisztika nélkül nincs közegészség, úgy ez állítás magva kétségtelenül igaz. Ennek részben való bizonyítékát abban is találhatni, hogy mindenütt, a hol a közegészségügy nagyobb figyelemre méltattatott, első sorban arról gondoskodtak, hogy a statisztika kellő fölvilágosítást nyújtson a közegészségügyi állapotokról. Ez századunkban a statisztika egyik legnagyobb és legfontosabb főadata és habár a statisztika e tekintetben csak mint a közegészségügy szolgálja szerepel, de olyan szolgál, ki a fáklyát előre viszi és bevilágít az ember életének rejtélyes műhelyébe. Mentül jobban teljesíti e szolgálatot, annál több igényt tarthat elismerésünkre, mert a közegészségügy terén nem csak az ember legmagasabb kincseért küzdünk, hanem minden államnak leggazdagabb értékforrásáért, legbecsesebb vagyonáért: az emberi munkaerő legteljesebb értékesítéseért.

Ez eszméktől vezérelve, érdemesnek tartottam egy oly munkát ismertetni meg közönségünkkel, mely a közegészségi statisztika egyik legértékesebb terméke, melylyel újabban a tudomány minket megajándékozott. Talán nálunk, a hol e téren annyi a teendő, de a hol másfelől újabban számos

örvendetes jel mutatkozik, hogy a közegészségügy is kellő érvényre fog emelkedni, e munka is buzdításul fog szolgálni, hogy népünk közegészségi viszonyairól teljesebb tájékozást szerezzünk, mint az eddig lehetséges volt.

1885 január 9-dikén az olasz belügyminiszter körlevélben szőlította föl az állam összes községeit, hogy a közegészségügyi viszonyokra vonatkozó adatokat azon kérdőívek alapján küldjék be, melyeket a közegészségügyi és statisztikai tanácsok egyetértőleg szerkesztettek. A feleletek a kerületi és tartományi közegészségügyi közegektől fölülvizsgáltatván, a statisztikai hivatal azokat földolgozta. A kérdések a következő tárgyakra terjeszkedtek ki:

a község fekvésével	foglalkozik	3 kérdés
az éghajlattal	"	5 "
a folyó vizekkel	"	5 "
az álló vizekkel	"	6 "
az ivóvízzel	"	5 "
az ásványvizekkel	"	2 "
a növényzettel	"	3 "
a népesség foglalkozásával	"	6 "
a " állapotával és mozgalmával	"	5 "
a " physikai állapotával foglalk.	"	5 "
utakkal, kövezéssel, lakástügygel	"	8 "
az állattenyésztéssel	"	3 "
az élelmezéssel	"	6 "
a temetőügygel	"	5 "
közegészségügyi szolgálattal	"	8 "
védhímlő-oltással	"	4 "
betegedési viszonyokkal	"	9 "
állati betegségekkel	"	3 "
a gyermekek hygienájával	"	4 "
kórházakkal és szegényházakkal	"	3 "
börtönügygel	"	5 "

Az egész fölvétel tehát huszonegy különböző tárgyra vonatkozik és azoknak fontosabb részeit 103 kérdésben iparkodik kimeríteni. Főleg ez alapon, valamint egyéb fölvételek és források segítségével, oly kimerítő képet nyerünk Olaszország közegészségügyi viszonyairól, a milyennel eddig — bátran mondhatjuk — egyetlen állam sem bír. Olaszország e munkálatban is hű maradt tudományos hagyományaihoz és oly standardművet létesített, mely méltán sorakozik azon nagyszabású munkálatokhoz, melyek az utolsó években széles enquete-tanúl-

mányok alapján az állami és társadalmi élet különböző ágairól — a milyen a mezőgazdaság, az ipar, a tengerészet, a vasútügy stb. — közzétették. Hiszen alig múlt néhány év, hogy Olaszország a tudományt azon terjedelmes — hét nagy kötetet tevő — tanulmánygyűjteménnyel meglepte, mely a vasúti enquête eredménye volt és már is a mezőgazdasági enquête elrendeltetett, melyben óriási anyag halmoztatott föl és melynek egyes monographiái, mint Facini, Morpurgo, Lampertico dolgozatai stb., a tanulmányok gazdag forrását képezik. És alig értünk rá e tanulmányokat befejezni — hiszen Németországban csak néhány hét előtt jelent meg egy külön munka, mely az olasz agrar-enquête eredményeit dolgozza föl — és íme, vesszük a közegészségügyi enquête*) munkálatait három nagy kötetben; az első XVI és 181 lapra terjed és előadja a tartományi fővárosok közegészségügyi viszonyait; a második XI és 503 lapra terjed és előadja az összes községek közegészségügyi viszonyait; a harmadik az általános jelentést és a fő eredményeket tartalmazza.**)

A mi pedig a külföldi irodalom szempontjából kiváló értéket ad az olasz kormány ebbeli közleményeinek az, hogy a legnagyobb figyelemmel és hangyaszorgalommal az összes államokra vonatkozó adatok — statisztika és törvényhozás — összehordatnak, úgy hogy azon közlemények a leggazdagabb nemzetközi anyagot tartalmazzák és ilyenmű munkálatok szükségét jóformán teljesen pótolják, miért is minden egyes közlemény megjelenése méltán eseményt képez a tudományban. Bámuljuk a munkaerőt és a tanulmányok komolyságát, bámuljuk az állam áldozatkészségét és irigyeljük őket mindezekért.

A természeti viszonyok közül mint közegészségügyi tényezők szerepelnek különösen a hőmérséklet, a légnyomás, általában az éghajlat, a hegy- és vízrajzi viszonyok, erdő, tenger, csapadék, ivóvíz stb.; ez utóbbit egy egész fejezet tárgyalja, mely különösen az orvosi tudomány követelményeiből kiindulva, vizsgálja a népesség ellátását Olaszországban s másutt.

*) Mellékesen megjegyezzük, hogy az «enquête» kifejezés itten nem szoros értelemben veendő, mert csak írásbeli fölvétel történt.

**) *Risultati dell' inchiesta sulle condizioni igieniche sanitarie nei comuni del Regno.* Parte prima: Notizie relative ai comuni capoluoghi di provincia. — Parte seconda: Notizie date per ciascun comune. — Relazione generale. — Róma, 1886.

Lássuk ez adatokat, melyek nálunk jelenleg kiváló érdekűek. Franciaországban Dupuit és De Caux szerint egy egyénnek átlagos napi vízszükséglete 20—30 liter; Parkes a középosztály részére e szükségletet 100 literre teszi: egy és fél liter ivásra, három liter a konyha számára, huszonkét liter a test tisztaságára, tizenhárom liter mosásra, tizenhárom liter a ház és egyének tisztán tartására, huszonhét liter klosetre, tizenkét liter elkerülhetetlen veszteségre; azonkívül számít ő huszonhárom litert a városok nyilvános szükségletére, állatok és ipar számára. Burkli és Ziegler másfél litert kívánnak ivásra, 67 litert házi szükségletekre (e tétel 165 literig emelkedik ott, hol waterclosetek vannak). Németország következő tapasztalatokat nyújt: kilenczvenegy német nagyváros között csak öt találta-tott, melyben 190 liternél több áll rendelkezésre napi és fejenkénti fogyasztásra; ötben 150—190, ötben 125—150, háromban 100—125, ötben 90—100, háromban 80—90, hatban 71—80, tizenegyben 60—70, tizenegyben 50—60, tizenegyben 40—50, kilenczben 30—40, hétben 20—30, tízben húsznál kevesebb. Salbach szerint minden 2—5000 lakossal bíró városban 100 liter számítandó a napi fogyasztásra, 5—50,000 lakossal bíró városokban 120, 50—100,000 lakossal bíró városokban 150 és az ennél nagyobb városokban 150—200 liter. Fanning az éjszakamerikai városokban következő fogyasztást talált: hetvenhat litert házi szükségletekre, 19—57 litert ipari és kereskedelmi czélokra, 11—38 litert nyilvános kútkra és tűzoltásra, 38-at a nyilvános utak locsolására. Olaszországban különösen Róma az, melyet nagyszerű vízművei, melyeknek eredete a legrégibb korra visszavezet, gazdagon látnak el vízzel, mert a négy vízvezeték huszonnégy óra alatt 700 litert szolgáltathat fejenként, melyből 500 liter a házi fogyasztásnak szolgál. Nápolyban ellenben csak 200 liter áll rendelkezésre, Genovában 120, Turinban 95, Livornóban 27 stb. Ehhez képest a külföld nagyobb városaiban rendelkezésre áll a napi és fejenkénti fogyasztásra, ivásra és egyéb házi szükségletekre:

Berlinben	54
Boroszlóban	36
Hamburgban	207
Drezdában	69
Kölnben	96
Lipszében	80
Londonban	141

Párisban	52*)
Marseilleben	391**)
Brüsszelben	83
Bécsben	100
Lilleben	100†)
Toulouseban	160†)
Lyonban	180†)
Bordeauxban	170†)
Lissabonban	170†)

Grahn szerint van Angliában 128 város, mely napi 140 liter fölött rendelkezik fejenként, a hol waterclosetek vannak 180—340 liter. Sőt az éjszakamerikai városok ellátása még nagyobb szerű, a mennyiben 300—400 liter áll rendelkezésre és a fogyasztás tényleg 250 literig emelkedik.

A mi pedig a víz minőségét illeti, minthogy ez közegészségügyi szempontból roppant fontossággal bír, az enquête erre is kiterjesztette figyelmét és azon eredményhez jutott, hogy Olaszországban 1881 község van 9.521,841 lélekkel, melyben az ivóvíz javítandó. Határozottan rossz az ivóvíz 618 községben 4.541,794 lakossal, jó 6377 községben 18.937,269 lakossal, ezek között azonban van 842 község 2.784,968 lakossal, melyben a mennyiség elégtelen. Különben pontos vegyi elemzések csak 355 községben eszközöltettek és ezek eredménye szerint volt jó ivóvíz 197 községben, közepszerű 94, rossz 64 községben. Leghatályosabban gondoskodott ez irányban Anglia, a mennyiben az 1878-iki *Public Health Act* (sectio 3) a helyhatóságoknak meghagyja, hogy minden lakás megfelelő közelségben jó és elegendő mennyiségű ivóvízzel legyen ellátva és ha a közegészségügyi főügyelő jelentést tesz arról, hogy valamely ház nincsen kellően ellátva, a háztulajdonos kényszerítettetik arról gondoskodni. Igen tanulságosak azon adatok, melyek Németországon 622 oly városra vonatkozólag gyűjtettek, melynek 5000-nél több lakosa van; e szerint volt:

jó ivóvize	---	---	---	---	441 városnak	9.304,071 lakossal
közepszerű ivóvize	---	---	---	---	60	1.063,795
részint jó, részint rossz ivóvize	---	---	---	---	33	623,274
rossz ivóvize	---	---	---	---	45	53,526
ismeretlen minőségű ivóvize	---	---	---	---	43	390,383

*) A nyilvános fogyasztással együtt e szám 173 literre emelkedik.

**:) " " " " " " 760 " "

†) Arnould szerint.

Áttérünk a lakásügyre. Nem igen kielégítő az, mit az enquête e téren tapasztalt. Egy részleges fölvétel, mely a Lombardiában eszközöltetett és mely 302 községre terjedett ki, a következő eredményeket mutatta: tizenhat község találtatott, melyben a lakások a lehető legrosszabbak; hetvennyolcz, a melyben általában rosszak; 155, melyben tűrhetők és 53, melyben megfelelőeknek mondhatók. És ez arány valószínűleg általános egész Éjszak-Olaszországban. Egy másik fölvétel eszközöltetett Róma városa közegészségügyi hivatala által; az eredményt következő szavakban foglalja össze, miután ezernél több oly házat meglátogatott, mely a Campagnában munkások lakására szolgál: «Igen sok család lakása egészségellenes; sokan barlangokban laknak, hol nincs levegő, mások félig összeomlott házakban és itt szűk téren és az időjárás viszontagságai ellen védelmezetlenül, mindennemű piszok között, a kályha hiányában a földre rakott tűzifa füstjétől vakítva, lakik tiznél több különböző korú és nemű személy, gyakran házi állataikkal együtt». Mintha nem is változott volna semmi azóta, hogy Tiberius Gracchus ama borzasztó szavakat dobta oda a római társadalomnak: «A vadállatnak megvan a barlangja, mindeniknek nyug- és menedékhelye; azok azonban, kik Olaszországért harcolnak és meghalnak, a levegőn és napon kívül, semmit sem bírnak; ház és lakhely nélkül barangolnak családotúl». Egyéb adatok is tanúskodnak kedvezőtlen lak viszonyokról. Így a pinczelakások nagy száma (24,153), padlás-lakások (54,638); ugyanazon következtetéshez jutunk, ha olvassuk, hogy 1124 községben a lakások csak egy része van kéménynyel ellátva, úgy hogy a füst a szobát megtölti és azt csak ablak és ajtón át hagyja el; így, ha olvassuk, hogy összesen csak 908 község van, melyben minden házban az ürülékek ellátásáról van gondoskodva; 2428 községben nagyobbára, 3636 községben csak részben, 1286-ban sehogy sem.

A modern tudománynak kevés vívmánya van, mely nagyobb fontossággal bírna aetiologiai szempontból, mint a táplálás processusának alaposabb tanulmányozása, mit a szervesvegytanak Liebig, Moleschott és mások vezetése mellett tett óriás haladása eredményezett. A közegészségügyi viszonyok javítása szoros kapcsolatban áll a népek táplálkozási rendszerével. Az olasz enquête tárgyának e részét is alaposan tanulmányozta és adataiban számos támpontot nyújt a tudománynak és közigazgatás-

nak. Már azon adatok is, melyekben egyes háztartások költségvetései adatnak bevételeik és kiadásaiak szerint, mennyi becses fölvilágosítást nyújtanak és ezeknek értéke még emelkedik, ha szem előtt tartjuk, hogy ez a statisztikának egyik legnehezebb és legfejletlenebb része, daczára azon évtizedek óta folyó munkának, mely Ducpétiauxval kezdődik, melyet Leplay nagy buzgalommal folytatott, és melynek most Engel is annyi fáradságot szentel. De nem csekélyebb azon többi adatoknak értéke, melyek fölvilágosítást nyújtanak az élelmezés minden egyes mozzanatáról; a növényi, állati tápanyagok, a szeszes italok, az élvezeti czikkek, mint czukor, dohány stb., a só fogyasztásáról. Csak a fő eredményeket fogjuk e helyütt megemlíteni. A mi mindennek előtt a tápanyagokat illeti, úgy az olasz népesség között igen nagy szerepet játszik a gyümölcs és főzelék; a gabona-neműek közül különösen a tengeri, míg a húsfogyasztás sokkal csekélyebb. Legjobban látjuk azt a következő adatokból: 8258 község között van:

5380,	melyben a búzafogyasztás	jelentékeny
3284,	„ friss hús	„
4974,	„ „	jelentéktelen.

Ellenben van 2501 község, melyben a friss gyümölcs és 3761 község, melyben sózott hal és hús képezi a nép fő élelmét. A friss hús fogyasztása átlagban 10·5 kilogrammnak felel meg; de itt nagy különbség van a városok és a vidék között; míg ugyanis a városokban a húsfogyasztás huszonöt kilogrammra emelkedik, addig a vidéken csak öt kilogrammot tesz. Sőt még nagyobb különbségeket is találunk, a mennyiben a nagyobb városokban negyvenkét kilogrammig emelkedik, de több vidéken (így Siciliában is) öt kilogrammnál kisebb. Ellenben tesz a húsfogyasztás*) fejenként:

Nagybritanniában	41·5 kilogrammot
Franciaországban	26·1 „
Poroszországban	16·7 „
Svájcban	16·5 „
Belgiumban	12·3 „
Hollandiában	11·8 „

*) A szárnyas, vad és hal itt is, mint Olaszországnál, melőzve, mivel még nehezebben megállapítható; különben is csekély.

Az élelmi szerekben való össz fogyasztás pedig átlagban következőkép alakul fejenként :

búza...	111	kilogramm
egyéb gabonaneműek...	84	"
rizs	7.4	"
burgonya	25	"
gesztenye	20.2	"
hüvelyesek	14.8	"
hús	12.8*)	"
tojás	4	"
tej	100	"
hal	3.4	"
czukor	3.0	"
kávé	0.63	"
só	6.0	"
dohány	0.60	"
bor	86.0	"
sör	0.65	"
pálinka	1.0	"

Külön vizsgálódás tárgyát képezi a munkásosztály helyzete. Az adatok ez osztály fogyasztásáról következő képet nyújtanak. A jobban fizetett munkás fogyasztása tesz :

	Felső- és Közép- Olaszország	Dél- Olaszország
húsból	7.5	4.5 kilogr.
kenyérből	47.0	63.0 "
tészta búzából	9.0	30.0 "
kenyér és polenta tengeriből	14.0	— "
rizsből	8.5	2.0 "
hal és sózott húsból	3.3	1.0 "
főzelékből	20.0	40.0 "
sajtból	3.5	4.0 "
borból	4—5	5.0 liter
tejből	1	? "

A húsfogyasztás tehát ez osztályokban még az átlagnál is kisebb; Dél-Olaszországban egy harmadát sem teszi. És itt csak a jobbmódú munkásokat vettük; ha pedig a közönséges munkásokat nézzük, azoknál a friss hús fogyasztása csak két kilogrammot tesz, a polenta és tengeri kenyér ellenben negyven kilóra emelkedik. Ez adatok kiegészítéséül szolgál a veronai

*) Szárnyasokkal együtt.

statisztikai bizottság fölvétele, mely szerint száz család között csak tíz van, mely naponként fogyaszt húst; ötven hetenkint csak háromszor és negyven csak az ünnepek napjain.

Vajon az ez adatokban vázolt fogyasztás elegendő, azt akkor láthatni, ha az ételmi szerek táperejét vizsgáljuk. Mole-schott szerint egy munkás napi táplálékának kellő:

fehérnyéből	130 grammnak
zsiradékból	84 „
szénhydratokból	404 „

Tényleg pedig van a munkás táplálékában :

	Felső- és Közép-	Dél-Olaszországban
fehérnyéből	136 gramm	160 gramm
zsiradékból	27 „	30 „
szénhydratokból	730 „	670 „

Különösen ez utóbbiak nagy mennyiségében talál a túlságos növényi tápanyag fogyasztása kifejezést. Ennek következménye, hogy a munkás a megfelelő albumin-anyag megszerzésére kénytelen sokkal több anyagot fölvenni, mint szükséges, a mi ismét az emésztési processust lassítja és nehezíti. Pedig ezt találjuk a jobb helyzetben levő munkásoknál, hát még ott, hol a kereset csekély. Pedig szem előtt tartandó, hogy az elméletileg kiszámított mennyiség inkább minimumnak tekintendő, minthogy az anyagok assimilálódása ritkán egészen teljes.

Részletes táblák világítják meg azon kapcsolatot, mely az ételmezés és a népesedési mozgalom közt mutatkozik. Azon években, melyekben az ételmezés rosszabbul, a születések száma apad, a halálesetek száma emelkedik és megfordítva; úgy szintén emelkedik jobb években a házasságok száma, rossz években csökken. Így az 1867-, 1874- és 1880-ki években, melyekben az élet nagyon drága volt, a házasságok és születések száma a legkisebb, a haláleseteké a legnagyobb; az ellenkezőt találjuk 1865-, 1869-ben, 1876-ban és 1884—85-ben, midőn az ételmi szerek ára alacsony volt.

Közleményünk igen részletes adatokat nyújt az alkoholismus tanulmányozására és ez adatok annál nagyobb értékűek, mivel azon munkálat, mely újabban e kérdéssel legbelsőbban foglalkozott, tudniillik a svájci szövetségi tanács által kiadott

terjedelmes monographia,*) Olaszországra nem terjeszkedett ki. Olaszországban forrásunk szerint az alkoholismus csekélyebb mérvben mutatkozik, kisebb mérvben, mint a legtöbb európai államban. Tesz ugyan is átlagban a fogyasztás borban 86 litert fejenként, sörben 0·64-et, pálinkában 0·938, holott a többi államokban a fogyasztás következőkép alakúl:

	bor	sör l i t e r	pálinka
Angliában	1·93	130·5	2·69
Franciaországban	80	21	3·64
Németországban	6	65	4·30
Belgiomban	3·4	168	4·60
Svájc	55	37	4·70
Svédország	0·91	—	5·67 stb.

Megjegyzendő azonban, hogy az utolsó években Olaszországban is emelkedik a szeszes italok használata, valamint hogy az az egyes vidékek szerint igen különböző. Az alkoholismus emelkedését valószínűvé teszi a korcsmák számának emelkedése: míg ugyanis 1874-ben az egész országban csak 146,075 volt, addig 1884-ben 167,472, úgy hogy 10,000 lakosra jut ötvenkilencz korcsma; ennél nagyobb szám csak Franciaországból ismeretes, a hol 100 jut 10,000 lakosra; ellenben jut 10,000 lakosra:

Angliában	56·5 korcsma
Skóciában	34·6 „
Irországbán	35·7 „
Poroszországban	64 „
Egyesült-Államok	34 „
Oroszországban	20 „
Németalföld	12 „

A korcsmák száma természetesen egészen megbízható alapot nem nyújt az alkoholismus megítélésére, mint azt ez adatok és a fentiek összehasonlítása is mutatja.

Olaszországban ezeknek megfelelően az iszákosság miatt elítéltek száma is csekély; 10,000 lakos után három, a mi azon-

*) Lásd Földes: *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv*. III. évfolyam. 320. l.

ban ismét részben az iszákosságnak szigorúbb vagy enyhébb üldözésével áll kapcsolatban. Ezzel szemben azt találjuk, hogy Franciaországban elítéltetett (1874—76) 10,000 lakos közül huszonhárom, Nagybritanniában 63, Svédországban 43·6 stb. Az alkoholizmus által okozott halálesetek is Olaszországban kisebb számban fordulnak elő; egy millió lakos után negyvenhét (a nagyobb városokban). Rómában tett az alkoholizmusra visszavezetendő halálesetek száma 33, ellenben

Londonban	74
Párisban	95
Berlinben	40
Bécsben	36

Ide csatoljuk azon adatokat, melyeket forrásunk a dohány-fogyasztás fejenkénti eloszlásáról közöl, és melyek Magliani miniszter 1885 november 25-dikén a törvényhozó testülethez benyújtott törvényjavaslat indokolásából vannak véve; e szerint tesz a dohányfogyasztás fejenként:

Németalföldön	2·8	kilogrammot
Belgiumban	2·5	„
Svájcban	2·3	„
Németországban	1·7	„
Ausztriában	1·43	„
Franciaországban	0·924	„

Olaszország évenként 92·7 millió lirát fordít közegészségügyére és ha ez összegből körülbelül huszonöt millió lirát levonunk, a mi inkább jótékonyság, akkor közegészségügyi költségvetése 67—68 millió lírának felel meg. A 92·7 milliónyi összeg következőkép oszlik meg:

az állam terhére	1·9	millió	lira
a tartományok „	19·5	„	„
a községek „	41·1	„	„
alapítványok „	30·0	„	„

A községi költségvetésben (1884) szerepel:

általános közegészségügyi igazgatás	---	---	---	---	6·5	millió	lira
orvosok, szülésznők jutalmazása, védhimlő-oltás	---	---	---	---	11·0	„	„
kórházak	---	---	---	---	3·5	„	„

Érdekes az, hogy az állam azoknak, kik a közegészségügy terén magokat kitüntették, érdemeket osztogat érdemeik elismerésére.

Olaszország sokat fáradozik közegészségi viszonyainak javításán. Ennek bizonyosságául szolgál azon arány, melyben a közegészségügyi személyzetről gondoskodva van, valamint közegészségügyi rendeletei. A mi az elsőt illeti, erről a következő tábla nyújt fölvilágosítást, mely az európai államok viszonyait ábrázolja.

		10,000 lakosra jut orvos	egy orvosra jut □ kilom.	egy szülésznőre jut szülés évenk.
Nagybritannia	(1881)	52	16	?
Franciaország	(1876)	39	37	75
Németország	(1886)	35	33	9*)
Olaszország	(1885)	60	16	114
Svájc	(1880)	75	19	33
Belgium	(1884)	42	13	77
Németalföld	(1883)	44	18	?
Svédország	(1883)	13	774	58
Norvégia	(1882)	32	538	81
Ausztria	(1883)	33	41	52
Oroszország**)	(1882)	16	16	1125

Az orvosok száma tehát kielégítőnek mondható; ellenben csekély a szülésznők száma.

A mi pedig a közegészségügyi szabályrendeleteket illeti, úgy 5778 községben van a kormánytól megerősített szabályrendelet; 1200-ban a szabályrendelet a helyi vagy tartományi hatóságtól van megerősítve és 1280-ban még nincs szabályrendelet. Gyógyszertár van összesen 4677 községben, holott 3581 községben még nincs gyógyszertár; e községek lakossága 4.282,253-at tesz, vagyis az állam népességének egy hetedét. A közegészségügyi szolgálat azon részéről, melynek feladata a védhimlőoltás lehetőleg általános terjesztése, a következő adatok állanak rendelkezésre. Olaszországban átlagban 100 élőlészülöttre jut hetvenhárom beoltás; ellenben

Oroszországban	---	---	---	---	56
Franciaországban	---	---	---	---	64
Németországban	---	---	---	---	71

*) 1876-ban 75.

**) Lengyelország, Finnország és Transkaukazia nélkül.

Ausztriában	--- --- --- --- ---	78
Svédországban	--- --- --- --- ---	80
Németalföldön	--- --- --- --- ---	82
Angliában	--- --- --- --- ---	86
Magyarországon	--- --- --- --- ---	86
Norvégiában	--- --- --- --- ---	87
Skóciában	--- --- --- --- ---	88
Írországban	--- --- --- --- ---	89

Végül néhány szó a halandósági viszonyokról. A közegészségügy szempontjából a halandósági statisztika legérdekesebb fejezetei közé tartozik a halálokok ismertetése. Azonban be kell vallanunk, hogy e tekintetben még nem igen mutathatunk föl kielégítő eredményeket. Még Olaszországban is, mely a statisztika szempontjából a mintaállamok közé tartozik, sőt jóformán a mintaállamot képezi, csak a legújabb időben történtek a szükséges intézkedések az itt mutatkozó hézag kitöltésére. Egyelőre még csak a tartományok és kerületek városaiban gyűjtetik az anyag, de 1887-től kezdve az ebbeli adatgyűjtés már ki fog terjesztetni az egész államra. Mindamellett egyes halál-okokról igen tanulságos észleletek állanak rendelkezésre. A halál-okok jelentékeny különbséget mutatnak vidékek szerint. Rómától éjszak felé különösen alkati, légzőszervi bajok fordulnak elő, dél felé ragályos és emésztőszervi bajok. A mi különösen a ragályos betegségeket illeti, azok rendkívül magas arányban fordulnak elő, tudniillik az összhalandóság tizenkilencz százalékát képviselik. Az élők számához hasonlítva pedig jut e kör csoportra a megfigyelés tárgyát képező 284 városban 10,000 élő után 39·14 halott, mely szám a nagyobb államok közül csak Ausztriában nagyobb, tudniillik 52·08, holott Poroszországban 35·09, Angliában 21·34. Pedig épen ezen a téren helyes közegészségügyi intézkedések igen kedvező eredményekhez vezetnek. Az egyes halál-okok közül a tüdő bántalmai harmincznégygyel szerepelnek 10,000 élő után. Jelentékeny különbség mutatkozik a férfi- és nőnem között, a mennyiben ez utóbbinak sorában e bántalmak erősebben pusztítanak; míg ugyanis a férfiak közül 10,000 élő után csak harminczegy szerepel e halál-ok között, addig nők közül harminczhét. Ez főleg annak tulajdonítandó, hogy igen sok nő vonatott el házi foglalkozásától és oly iparágakban dolgozik, melyek testalkatuknak nem igen felelnek meg. Nem kevesebb, mint 138,365 nő (és csak 32,715 férfi) foglalkozik

az említett községekben a szövő-fonó ipar mellett és ezek közül ismét 11,257, ki a 9—15-dik életkorban áll. Emeli az arányt a nők szokása, hogy erősen fűzik magokat, valamint az is, hogy tüdővésztes betegeket is többször ápolnak, mint a férfiak. Az erősebben pusztító halál-okok közé tartozik a béllob és bélhurut is (enteritis és diarrhöa); 10,000 élő közül elhal 28, azonban ez arány emelkedik Siciliában 39-, a Basilicatában 41-re. Egy, különösen az olasz népeiséget fenyegető baj a malaria-láz, melynek 4838 község 19·8 millió lakossággal van kitéve, vagyis az egész népességnek hetven százaléka. Ha a községeket vesszük, úgy a következő különbségeket találjuk: Liguriában a baj általában nem fordul elő, Piemontban a községek tizenhét százalékában, Toscanában 19, Emilia 22, Basilicata 62, Calabria 63, Sicilia 74, Puglie 75 százalékában. Egy másik baj, a mely különösen Olaszország ostorává vált és a mely kiválóan a mezőgazdasági népeiséget támadja meg, a pellagra. Míg a malaria főleg a déli vidéken és szigeteken pusztít, addig a pellagra különösen Közép- és Nyugat-Olaszországban. 1881-ben 2453 községben lépett föl és 104,067 betegedési esetet okozott; legtöbb volt Lombardiában és Veneziában. A kormány két törvényjavaslatot terjesztett be, mely a baj elhárítására törekszik. A cholera is azon bajok közé tartozik, melyek nem ritkán látogattak el Olaszországba.

A cholera-látogatta községek száma tett:

1835	231	1857	57
1836	1778	1865	187
1837	989	1866	560
1848	52	1867	2143
1849	312	1868	42
1850	8	1871	25
1854	1312	1873	377
1855	3018	1884	665
1856	1138	1885	152

Legerősebben dühöngött — a mennyiben erre pontos adatok rendelkezésre állanak — a járvány 1867-ben, a midőn 5⁰/₁₀₀, azaz 1000 élőlől öt halt el choleraiban. Ennél nagyobb arányok csak a következő államokban konstatalhatók:

Spanyolországban	1855—56	15·00 ⁰ / ₁₀₀
Magyarországon	1872—73	12·32 „
Ausztriában	1855	9·00 „

Belgiomban	1866	8·99 ^{0/00}
Németalföldön	1849	7·61 „
Poroszországban	1866	5·90 „

Ellenben Franciaországban a legerősebb járvány alkal-
mával (1854—55) elhalt 4·00, Angliában (1849) 3·01^{0/00}.

Ide igtatjuk még a következő összehasonlító adatokat.
Meghalt 10,000 élőlől:

	himlő- ben	kanya- róban	vör- heny- ben	diphteritis és croupban	hagymáz- ban és tífus exanth.	gyermek- ági bajokban
Olaszországban (284 város)	1·63	7·04	2·94	9·18	9·37	2·13
Angliában	0·67	4·01	5·29	3·05	2·70	1·60
Skóciában	0·03	3·58	4·44	4·55	3·77	1·87
Irországban	0·20	1·81	3·00	2·70	3·57	1·65
Poroszországban	0·29	3·51	5·30	15·45	5·14	2·20
Ausztriában	7·05	4·60	5·86	16·63	7·31	?
Belgiomban	4·09	5·24	2·90	7·72	6·17	2·32
Németalföldön	0·57	2·88	1·15	3·76	4·24	1·43
Svédországban	0·41	2·40	4·85	9·79	2·87	1·29
Spanyolországban	8·46	8·84	2·00	6·85	5·63	3·56
Oroszországban	2·96	1·09	1·79	4·67	8·35	?

Az összhalandóság legfontosabb tényezőiről, viszonyítva
más államokhoz, a következő adatok nyújtanak fölvilágosítást
(1880—1884-re):

	halandósági arányszám 0/00	születések többlete 0/00
Anglia	19·9	14·3
Franciaország	22·6	2·4
Németország	25·7	11·5
Olaszország	17·9	8·9
Ausztria	39·4	8·2
Svájc	25·7	9·2
Belgium	21·3	10·0
Németalföld	22·1	13·2

Olaszországnak kisebb halandósága van Ausztriánál (ki-
sebb Magyarországénál is), de nagyobb a többi államokénál.
A születések többlete csak Ausztriában és Franciaországban
kisebb.

Olaszországnak eléggé nagy gyermekhalandósága van; 100
születésre elhalt 0—5 éves gyermek 37·85, oly arány, mely csak
Ausztriában, nálunk és Oroszországban nagyobb. Mi sem ter-

mészetesebb, mint hogy ezen a téren is nagyobb tevékenységet fejt ki a közigazgatás. Azonban Olaszország még csak a kezdet nehézségeivel küzd. Több tartományban még igen nagy számban szerepelnek a szüleik által a lelecnzházaknak névtelenül átadott gyermekek; egyes tartományokban ezek száma 40⁰/₀₀-ig emelkedik; az egész országban 13⁰/₀₀-ot tesznek. Az utolsó évek óta jobban terjednek a bölcsődék, melyek igen fontos hivatásúak.

Bármily érdekesnek találónók e nagy munkálat tanulságait tovább kutatni, nem folytatjuk. Egészen mellőztük azon részét, mely a természeti, orographiai, hydrographiai viszonyoknak, a tengerpartnak, az erdőknek, továbbá bizonyos foglalkozásoknak (így például a rizstermelésnek) befolyását az egészségre vizsgálja, bár itt sok új észlelet és az eddigőtől eltérő tapasztalat és fölfogás talál kifejezést. Célunk csak az volt, hogy az olasz enquête e szép munkálatának főbb eredményeit bemutassuk és azon buzgalmat méltányoljuk, melylyel Olaszországban a közegészségügyi statisztikát fölkarolják, a mennyiben ilyen jelentékeny költséggel járó munkálatokról gondoskodnak; még pedig úgy, hogy azok nem csak saját közönségöknek tudomására jussanak, hanem a külföldi kutatóknak is, mert mindazoknak megküldik, kikről fölteszik, hogy érdeklődnek iránta. Ezért is mint a magyar szaktudomány egyik szerény munkása, a hála adóját akartam leróni az olasz kormány e liberális eljárásáért.

FÖLDES BÉLA.

KÉT NORVÉG DRÁMA.*)

Ibsen Henrik talán nem egészen ismeretlen közönségünk előtt. Újabb időben nevét szárnyára vette a hír s ha drámái osztatlan tetszésre nem is lelnek, oly eredeti tehetség nyilvánul bennök, hogy lehetetlen velök szemben közönyösen maradnunk. Első darabjaiért hazájában majd nem üldözték; most már Björnson előtt emlegetik. S az idegent is nagy mértékben érdekli ez a drámaíró, ki nem gondolva a közönség tetszésével, úgy meri műveiben az életet föltüntetni, a mint azt érzi, látja, fölfogja. Ez évben ismét két drámája jelent meg német fordításban: *A vadkacsa* s *Rosmersholm* s ez a két dráma is annyira érdekes, hogy az európai irodalom iránt érdeklődő nem fogja rossz néven venni, ha rólok itt megemlékezünk.

I.

Megjegyzem azonnal, hogy Ibsent nem könnyű olvasni. A ki a francia dráma élesen körvonalozó, átlátszó tisztaságú, a pathetikus jelenetekben hevesen lüktető dialogjához hozzá szokott: az első pillanatra tájékozatlanul, nyugtalanítva fogja olvasni Ibsen prózáját. A francia dramatikus mindig causeur is, s e mellett rhetor, ki a csattanós jelenetekben kifejti minden művészetét s hőseit dramatisált vádló- vagy védőbeszédre

*) Henrik Ibsen: *Die Wildente*. Schauspiel in fünf Akten. Deutsch von M. v. Borch. Berlin, 1887. S. Fischer Verlag. — *Rosmersholm*. Schauspiel in vier Akten. Deutsch von M. v. Borch. Berlin, 1887. S. Fischer Verlag.

inspirálja. A darab pointje vagy irányzata mindig sziporkázó dialog fényében tűnik föl az olvasó vagy néző előtt. Még Dumasnál is, az ember nem csak az alakokat látja, hanem beszélőkben az író művészetét, a stílus finomságait is tudatosan élvezi. S ezért, ha csak némileg is tisztában vagyunk a színpadi illusio természetével, egy francia dráma még olvasva is megteszi hatását. A darab s az alakok körvonalai oly figyelemmel, oly finom élességgel vannak megvonva, hogy könnyű magunk elé képzelhünk. Olyanok e drámák, mint azok a festmények, melyek közelről-távolról nézve, egyaránt tisztán tüntetik föl tárgyukat.

Ibsen ellenben — impressionista; stílusa használja a szót, mint az impressionista a színt; közelről folt, odakent mázolás; de a kellő perspectiva mellett a folt élni kezd s elénk csillan a kép. Festménynél könnyű meglelni a kellő perspektívát; addig változtatjuk helyünket, míg megtaláljuk a megfelelő szempontot. De Ibsen drámájánál már nehezebb a dolog s eleven színpadi képzelem nélkül alighanem földhöz csapjuk a művet, mielőtt végig olvastuk volna. A dialognak nincs irodalmi bája, szellemeskedő fénye; azt mondhatnók, a közönséges beszéd photographiája. S e mellett drámai értelmét, olvasva, nagyon nehéz kibetűzni. Nem csak arra kell vigyáznunk, mit mondanak az alakok, hanem első sorban arra, mit gondolnak. Mert Ibsen legtöbb alakjának meg van az a sajátsága, hogy a szó által gondolatait inkább rejtegetni akarja, mint kifejezni. A drámának fontos helyein is a dialog — hogy úgy mondjuk — száraz, közönséges, elfojtott, szárnyatlan; de hozzá kell képzelhünk a jellemző taglejtést, a szem játékát, a test nyugalmát vagy önkénytelen mozdulatait; hozzá kell képzelhünk a hang lágyabb vagy erősebb voltát, a falsettet, melylyel néhány alak beszél, a nyomatekos, vagy fölületen elsikló modort, a meggyőződés vagy hamis tudat hangnyomatát: s akkor majd elénk fog tűnni, mily találó erejű ez a száraz, néha enigmatikus beszédmód. Ha azonban a költő-látta alakok képzelünkben nem élednek föl, akkor Ibsen drámái, mikor pusztán a betű van előttünk, olyan szürkék és barátságtalanok, mint egy hideg, sugártalan tavaszi délután.

Mert először értenünk kell Ibsen alakjainak beszédmodorát. A legtöbb drámaírónál, alakjaik nyelvrökön hordják szívökét s jobbára oly jeles stílisták, hogy teljesen ki is tudják

fejezni azt, mi épen lelkökön átvonúl. Ibsennél az alakok csak kevésbé ösmerik magokat; vagy ha ösmerik is, inkább rejtik valójokat, semhogy föltárják. Egy odavetett szó, egy különös kérdés, egy éles, vagy nyugtalan pillantással kísért megjegyzés kezdetben inkább csak gyaníttatja, hogy a dráma részesei. Sorsuk a köznapi életből lassan, észrevétlenül, reggelinél, fölkelés s lefekvés közt fejlődik; az alakok járnak kelnek, tesznek vesznek, mint az egészséges emberek; csak néha kapnak fejökhöz, mintha éreznék, hogy forró; csak néha kapaszkodnak az asztal sarkához, vagy a szék tamlájához, mintha éreznék, hogy szédülnék. De hangjok azért nem emelkedik s néha sorsuk pszichikai kényszerűséggel beteljesedik, a nélkül, hogy a pathosz szava csak egyszer is megcsapta volna fülünket. Ebben a lapidaris modorban lehet némi keresettség és akaratosság, de több benne az őszinteség s kétségtelenül sok benne a drámai erő. Mikor a sors órája ütött, a szó és érzelmek szokásos tűzijátéka nélkül tűnnek le a színről Ibsen alakjai. Egyáltalán a szó ép annyira takarja és rejtje az alakok belsejét, mint a mennyire fölfedi. Az író tragikai érzése pedig mint parázs rejtőzik a hamu alatt; s Ibsen csak lassanként fujja le a hamut, hogy az izzó szént megláthassuk. Ez a különös modor, ez a sajátságos stílus Ibsennek mély realistikus érzékében gyökerezik: a többi közt kísérletet akar tenni, az élet viszonyait, a tragikai kifejlés daczára is, köznapi színéhez közel hozni; a drámai dobpergést és zászlólobogtatást nála hiába keressük.

Ebből a realistikus érzésből fakad Ibsen drámáinak egy másik sajátága is, mely azonban újra nagyon megnehezíti olvasásukat. A legtöbb drámaíró nagy vonásokban, azonnal érthetően exponálja alakjait; a mellékszemélyek pedig mindig ugyanazon egy, könnyedén odarajzolt silhouette-tel jelennek meg előttünk. Ibsen azonban az előttünk fekvő két drámában is, csak lassan vezet alakjai teljes ösmeretére. Úgy ismerkedünk meg velök, mint az emberekkel az életben, többszöri érintkezés után. Hallunk egyes különös megjegyzéseket, észlelünk apróbb, jellemző vonásokat, melyek figyelmünket ugyan lekötik, de a melyek összefoglalásához az olvasó, ki jelenetről jelenetre haladva, maga kénytelen a szavak után az alakokat képzelme elé állítani, nem mindjárt leli meg a kulcsot. Ibsen is leemeli például egy család lakáról a tetőt, mint Le Sage ördöge, Asmodi is lehetővé teszi, hogy társa a madridi házak födele alá

tekinthessen. De míg ennek a salamankai tanulónak ördöge van, ki neki az ott lepergő jelenetek értelmét azonnal megmagyarázza, Ibsennél az olvasó csak lassan, nyomról nyomra lesz otthonos a drámában. Az első olvasásnál Ibsen darabjai többé kevésbé homályosak; de azután a másodszori olvasásnál, ha a kulcs már kezünkben van, örömmel látjuk, hogy egy minden ízében érdekes pszichológiai problémával állunk szemben; világos lesz előttünk a kis vonásoknak, részleteknek lélektani egysége s vonatkozása a dráma tulajdonképi tárgyára vagy irányzatára. E homályosság az előadásnál, hol a színész játéka is magyaráz, természetesen megszűnik; az olvasásnál pedig tulajdonkép onnan ered, hogy Ibsen drámáit nem könyvnek, hanem a színpadra írta. Itt minden mozdulat jellemez; s Ibsen úgy ír, hogy itt minden szónak súlya lesz. Darabjai csakugyan a legvirtuózabb technika művei. S a mi esetünket érdekessé teszi, Ibsennél világos, hogy a valóban művészi technika nyitja nem külső, formalis ügyességben rejlik, hanem a földolgozott tárgy természetének eredeti föltüntetésében, az író földolgozásának sajátos voltában. Minden eredeti író saját tehetsége képére teremti meg a formát is, s Ibsennél ez a forma ép oly egyéni, mint a milyen eredeti s merész az a drámai probléma, melyet földolgoz. Példa erre előttünk fekvő két újabb darabja.

II.

Nem épen könnyű dolog Ibsen drámáiról, például a *Vadkacsáról* számot adni. Ha röviden a cselekvényt vázolnám, aligha föltüntethetném azt, mi a darabban értékes. Mert Ibsennél a dráma tulajdonkép nem a cselekvényben rejlik, hanem abban a hatásban, melyet a cselekvény a szereplő személyekre gyakorol; a léleknek abban a realismussal rajzolt ide-oda ingásában, mely végre egyik-másik alaknál a katasztrófára vezet; abban a sorok közti életben, mely egy közönséges mozdulatnak vagy szónak a darab végén mélyebb értelmet ad, mint az elején. Ibsen sajátosága, hogy néha nagyon köznapi dolgokkal szemben szólaltatja meg a lelket; a csattanós, a képzelmet már érdekességével foglalkoztató cselekvényt ép úgy kerüli, mint stílusában a szóval bő pathoszt. E helyett arra törekszik, hogy a jellemeket egymással lehetőleg szoros kapcsolatba

hozza; s ezek — hogy úgy mondjam — nem is annyira külső cselekvések által hatnak egymásra, mint inkább lényök által, jellemök mivolta szerint. — Darabjainak csomóját, egységét, értelmét tehát nem annyira a cselekvényben kell keresnünk, mint inkább a szereplő alakoknak egymáshoz való pszichológiai helyzetében. S ez is egy sajátja Ibsennek. Nála fényesebb hatású, népszerűbb, az irodalmi ízlést jobban kielégítő dramatikus könnyen találhatunk, de ma talán nem vetekedhetik vele senki sem abban a komolyságban s erőben, melylyel a dráma minden szavát s fejleményét az alakok jellemére vezeti vissza. S ezért, ha csak kissé is ismerjük Ibsent, könnyű megéreznünk, hogy előtte a dráma nem egyik költői forma a többi mellett, hanem az egyetlen, melyben gondolatait, egész belvilágát kifejezheti. S csakugyan, ha érdekes cselekvények föltalálásában s irodalmi eszprit-ben messze a francziák mögött marad: a drámai gondolat eredetiségét, rajzának realistikus erejét, annak indokolását és kiszövést tekintve, ma párját ritkítja. Drámái mögött az életnek egy eredeti fölfogása rejlik, a mit nem igen lehet minden drámaíróról elmondanunk. Tehetsége hajtja, hogy a modern drámának mélyebb tartalmat adjon, mint például többnyire a francziák. Az utóbbiak örökös tárgya a házasságtörés ezer változatában, előzményeivel vagy következményeivel. A norvég Ibsen előtt ez a thema ilyformán nem létezik; drámáiban az érzékiség egyáltalán alárendelt szerepet játszik; ő mélyebbről tekint az alakjait s a társadalmi intézményeket is. Előtte az emberi természet szövevényesebb, sem hogy egy pontból volna magyarázható, de másrészt pszichológiája a gyökérig megy. Az emberi egyéniség teljes kifejlése: ez az ő eszménye. S drámáiban azon akadályokat érzékíti meg előttünk, melylyel e kifejlés a társadalomban az egyének satnyasága miatt nehéz, vagy lehetetlen. Innen darabjainak pessimistikus árnyéklat. De hogy világosabban lásson olvasóm s maga ítélhessen, még is csak elemeznem kell az előttünk fekvő drámák gazdag tartalmát, mielőtt Ibsen drámái irányzatát tovább fejtegetném.

Ott van például a *Fadkaca*, melynek különös czímén egyelőre ne ütközzék meg az olvasó. — Nagyon sajátos emberek lépnek föl ebben a darabban, s a legsajátosabb kettő: Relling, egy zugenos, a realista s egy gazdag hámosos fia, Gregers Werle, ki a dráma idealistája. Az első, ki lelkében már

csődöt mondott, nem tart sokat az emberek felől; ő maga elrongyolt életű, kinek sem híre, sem ereje többé arra, hogy magát felküzdje. De mégis eszes ember, ki magát nem áltatja, hanem azért annál élesebben látja, hogy a legtöbb emberben, kiknek tulajdonkép akaraterejük, egyéniségök nincs, valami jótékony hazugság tartja fönna lelket. S orvos lévén sikerrel használja ezt a gyógyszert a legtöbb embernél: észrevétlenül hitet kelt bennök valami nagy hazugság iránt, mely előttük egyéni voltak hitványságát eltakarja. Együtt lakik egy theologiai kandidatussal, Molwig-gal, ki semmire sem tudja vinni; együgyű, jámbor fajta mollusk, ki a mellett kicsapongó s részeges lett. Relling elhiteti vele, hogy ez a részegség nem «jobb én»-jéből fakad, hanem olyas valami, a miről nem tehet; elhiteti vele, hogy «demonikus». S a híg velejű Molwig nem veszi el magában bizalmát; s mikor éjjel Rellinggel dőzsölt, a fölébredéskor könnyez s ájtatos biblíamondásokat ismétel.

Rellingnek bizonyos tekintetben épen ellenkezője Gregers Werle. Ez «akut becsületességi lázban» szenved; házról házra szeretne járni, hogy újját csupa emberszeretetből a beteg helyre tegye s az embereket — a férjet nejével, az atyát gyermekével szemben — rábírja, hogy múltjuk bűnét, hibáit egymásnak bevallják, s így a lelki nyügtől szabadultan, új életet kezdhessenek. Ő minden emberben egyéniséget vél találhatni s ezt szeretné bilincseiből fölszabadítani. Azt hiszi, hogy a nagy bűnbevallás után következik majd az újjászületés. Mint Relling mondja, ideális követelményekkel lép be minden szatócs-lelek lakába s természetes dolog, hogy sehol sem váltják be ezt az ő adóslevelét.

De hát hogyan fejlődhetett benne ez az «akut becsületességi láz»? Ibsen nem marad a felelettel adósunk. E kérdésre megfelel az a viszony, melyben Gregers Werle atyjával áll. Atyja egy nagykereskedő, száraz, számító, fiatal korában kikapós, most azonban elfonnyadt, megmerevült természet, ki ezelőtt tizenhat, tizenhét évvel üzlettársának gyermeteg hiszékenységet fölhasználva, meggazdagodott, míg üzlettársa, Ekdal, ki e mellett tiszt és szenvedélyes vadász is volt, néhány évre börtönbe került. Az öreg Werlét fölmentették, mert megtudta óvni a látszatot; s a látszat neki minden; pótolja a valódi életet s a lelkiismeretet. — Gregers akkor még egészen fiatal ember volt, de gyöngéd lelkére nagyon hatott ez a történet, mert a bánatos

ember koraérettségével atyja kártyájába látott. De akkor hallgatott; félt, nagyon félt tekinteteket nem ismerő atyjától. Ezt a félelmet pedig anyjától örökölte. Ez egy gyöngé nő volt, élénk belső étellel, de a kit férje nem értett, megvetett, elnyomott. El is halt korán. Anyjának ez a gyöngesége, fájdalmas elnyomottsága mintegy Gregers Werle lelkébe szállott, s itt most atyja ellen fordul. A férj a nő lelkét mintegy lenyűgözte s ez most a fiúban tör kifejezésre. De a fiú maga is gyöngé; hallgatott, mikor kötelessége szólni készítette s így most csak a becsületességi láz maradt meg benne; az a nyugtalan vágy, hogy maga körül az igazat terjeszsze, s a rejtett bajnak elejét vegye az által, hogy napfényre hozza. És mert magában az életerő nem termékeny, hitével mindig más emberekre támaszkodik s ezekben hiszi őszinteségi idealját megvalósíthatónak. Már tizenhat éve elvonultan él a hegyek közt, atyja egy hámorában mint hivatalnok, mert csak munkája fejében fogad el pénzt atyjától s a munkásoknak is előmutogatja «ideális követeléseit», melyeket persze egyikök sem vált be. E miatt Rellinggel, ki egy ideig főnn, a hámorban orvoskodott, össze is tűzött. — — Pedig Gregers maga is a maniakusok fajtájából való, ki a múlt emlékeitől s azok súlyától szabadulni nem tud. Maga nem tudja végre hajtani, a mit másoktól követel. Gregers maga előtt nem lát célt; egyéniségének nincs positiv ereje. «Mibe akarsz kezdeni?» — kérdik tőle. «Hja, ezt ha tudnám — akkor nem volna rossz sorom. De ha már rajtam az átok e világon, hogy Gregersnek neveznek, s hozzá még Werlének is; — hallottál valaha ily csunyat? Fi! kedvem volna leköpni azt a ficzkót, a kit így neveznek.» Szenvedő, erőtlen idealismusának itt mintegy bezeg magjára mutat.

S most — ha ugyan az író psychológiáját megértettük — könnyű lesz átlátni, hogy Relling és Gregers tulajdonkép testverek, legalább unokatestverek. Mind a kettő megtört ember; nincs positiv erejük, lelkökben nincs önbizalom; belül üresek. Az egyik gúnyos s az emberek vakságát ápolja, a másik sentimentális s másokat «ideális követelésekkel» folkereső, mert magától nincs már követelni valója. Magára nézve, mindkettő pessimista, Gregers már szülei révén; az egyik dorbézol, a másik hamleteskedik. — Nagyon röviden akartam jellemezni e két alakot; s olvasóm elképzelheti Ibsen jellemzésének drámai erejét, ha megjegyzem, hogy e két alak teljes drámai relieffel

emelkedik elének, pedig aligha beszélnek többet a darabban, mint a mennyit rólok el kellett mondanom.

Gregersnek ez az «akut becsületességi láza» a darab kovásza. De hol a darab maga? Csak azzal felelhetek, hogy személyei bemutatását folytatom.

III.

Napjainkban sokat beszélnek a családi környezet s a származás hatásáról, s általánosabban azon befolyásról, melyet a külső körülmények gyakorolnak az emberre. Ibsen ezt a pszichológiai szempontot átviszi drámáiba s el nem tagadható virtuozitással s eredetiséggel alkalmazza. Az alakok nem függetlenek egymástól, hanem származások, gyakori érintkezések szerint van közöttök pszichológiai kapocs. Gregers Werlét például magyarázza atyja jelleme is; sorsát is részben származása határozza meg: kihaló félben levő család gyermeke, kinek lelke nem jár többé frissen pattanó rugókon. — Ép ily nagy befolyással van a családi élet levegője is; s annál nagyobb, minél szenvedőbben adja át magát valaki hatásának, s minél kevésbbé van kedve szellőztetni lakát, ha már megrekedt benne a levegő. Erősebb lélekben az akarat, melyben az egyéniség ereje összpontosúl, kivívja jogát; kiheveri a kívülről reászarmazott benyomásokat és viszonyokat teremtve, melyek neki megfelelők, megújul, mint lepke a hernyóból; míg ha gyöngé, elsatnyúl, elvész. Ezek a titkos, néha nyomasztó kötelekek, melyek az embert a múlthoz és az elődökhöz, a mindennapi élet folyton ismétlődő viszonyaihoz hozzáfűzik, nagy gondot adnak Ibsennek s gyakran ezekből fejleszti drámáját. Nem csak az alakok cselekvését indokolja jellemök által, hanem még jellemök alakulásába is be enged tekinteni. S Ibsen tehetségének egyik sajátsága, hogy kitünően tudja ezt a dolgot drámailag megérzéskíteni. Az alakok mély perspectivát nyernek és egyszersmind annyira kézzel foghatók lesznek, hogy beszélhetünk rólok, mint ismerősökről. Gregers Werle például magára nagyvonalú abstract alak volna; az író azonban elének tünteti — és pedig rövid, metsző, a drámát tovább vivő párbeszédekben, vagy oda vetett szavakban —, hogy családi viszonyai következtében, szülei után miképen válhatott ép ilyen alakká. Ibsen valóban a psy-

chologiai leszármazás elmélete szerint jár el s szereti föltüntetni, hogy alakjainak gyökere nem pusztán ezek lelkéből hajt ki, hanem egy nemzedékkel hátrább terjed s az elődök társadalmi s psychikai sajátságaitól is függ. Az előttünk fekvő drámában is az egyik alak sorsa annyira a másikéhoz van viszonyítva, az egyik lelke annyira a másikével van összefonva, hogy nem értenők meg a cselekvényt, ha előbb az alakoknak ez egymáshoz tartozása felől nem tájékozódnánk.

Hanem az olvasóra meggyőzőbb lesz, ha mindezt magán a darabon mutatjuk ki; egyet azonban az elemzés nem mutathat föl: a drámai motívumok azon egymásbakapcsolódását, mely oly eredetivé teszi Ibsen darabjainak szerkezetét. Szét kell bontanunk a művet, mint valami szövetet; s ha így az egyes szálakat jobban látjuk is, a szövet jeles voltát többé nem ítéltetjük meg. — Említettük, hogy Werle gyárosnak volt egy üzlettársa, kinek könnyelműségét kiaknáztá, s ki ezért több évi börtönnel bűnhődött. Az üzlettárs — a darabban az öreg Ekdál — mire büntetését kiállotta, megtört ember. Az előtt könnyelmű katona volt, szenvedélyes vadász, ki szerette az erdőt s nem hibázta el a vadat; mint fia meséli, nyolcz medvét lőtt. Miután kiszabadult, Werle gyáros kegyelméből, holmi comptoir-munkáért kapott pénzen édegel fiánál. Ezt a fiút gyermekéveiben kisasszony-nagynénjei nevelték — két sentimentalis vén leány, kik kényeztették s a piros arcú fiúcskában minden hiúságot kifejtettek. S természetére nézve is apja fia lett, ingatag ember, akaraterő nélkül, ki néhány szép phrázissal szokott eleget tenni az «ideális követelményeknek». Ez a természet már megnyilatkozott, mikor atyját a katasztrófa érte. A fiú, Hjalmar Ekdál deklamált, egy napig leeresztett függöny mögött ült s másnap már elfogadta minden gyanú és további gondolat nélkül Werle gyáros jótéteményeit. Mert tanulmányait nem folytathatta, ennek ösztönzésére beállott photographusnak; Werle segítette, hogy üzletet nyithatott s ugyancsak Werle alkalmosszerzésével vett nőül egy leányt, Ginát, ki röviddel előbb még a gyáros házában szolgált. A jeles és nagy reményű fiatal ember tehát photographus lett s mint egy műveletlen, de háziassá vált nő férje s a gyáros segélyezettje tulajdonkép igen jól megfér a bőreben. Apja vére, hibás nevelese hozta ebbe a helyzetbe; de hogy teljesen jól találja magát, még néhány hazudságra, egy kis hamis mázra van szüksége. S e hazudsá-

gokban Relling segíti. Elhiteti vele, hogy ő, a kitünő ember, ha már egyszer photographus, (tehetnök helyette, kontár hivatalnok, író, tanár stb.) mindenesetre arra van hivatva, hogy valami jeles találmánynyal, vagy fölfödözéssel örökítse meg nevét s így jóvá tegye atyja szegényét; s Hjalmár, míg neje dolgozik s a revőket kiszolgálja, délutánonkint szobájába zárkozik, a dívánra dől, s föl nem vágott technikai folyóiratoknak közepette bizonyosan bekukkanó találmánya felől gondolkozva, mélyen elalszik. De azért e találmány gondolata nélkül hiányoznék valami életéből. S még más is kell érzékeny szívének. A háztartást gyakran atyja keresményéből is fedezi, Hjalmar pedig mindig a szent kötelességről beszél, hogy neki istápolnia, újra lábra kell állítania atyját, «az ezüst fűrtű tisztos öszt», s hangja ilyenkor mindig hamissá válik, mint valamely érzelmes dilettáns éneke. S még egy harmadik hazudság is megmelegíti «szerény, de nemes» otthonát. Azt hiszi, forrón s mélyen szereti leányát. A leánya, Hedvig tizenöt éves, egy kissé sentimentális, különben odaadó, jó szívű; de kissé beteges növény, mert nem a legjobb földön kell tenyésznie. S egy nagy veszély is fenyegeti — a vakság; föltűnő, hogy ugyan abban a bajban szenved, mint az öreg Werle. Midőn Hjalmar leányáról beszél, mindig nagyot sóhajt; de azért szívesen veszi, ha az ügyes Hedvig a fényképeknél a szemrontó mellékmunkákat helyette elvégzi, természetesen a saját felelősségére, mert a gondos atya azt másként meg nem engedné. Ő azalatt a jövő álmainak él, mint a szegény Désirée mellett a híres Delobelle. Azonkívül van egy kedves időtöltése is, de ezt már együtt űzi az «ezüsthajú aggastyánnal». Az öreg Ekdal, ki az előtt könnyelmű volt, most gyermekessé vált s régi emlékeinek, régi életének foszlányaival játszik. Ünnepeyes alkalmakkor, zárt falak közt, régi egyenruhájában jelenik meg a család körében. Különösen vadászszenvédeye maradt meg; s ebből magának új hálót sző, mint a pók, mikor a régít széttépték. Vadászni nyílt helyre, társaságba nem mehet; másként segít baján. A műhelyszoba mellett van egy pajta, mely elhagyott helyre rúg ki, úgy hogy kívülről nem lehet sem halani, sem látni, a mi ott benn történik. E pajtába van elrejtve az öreg Ekdal egész világa, az ő hazugsága, mely tulajdonkép élete boldogságát teszi: néhány elszáradt karácsonyfa, tyúkok, tengeri nyulak s egy igazi madár, egy igazi vadmadár, értékes vadászpréda, egy vadkacsa. Ez a vadkacsa Hedvig tulajdona,

kedvence, ki még imájában is megemlékezik róla és az egész család büszkesége. Különös módon került Ekdalékhoz. Az öreg Werle lőtt rá, de csak szárnyát sebesítette meg; egy fogas vadászeb azonban a vízből a szárazra hozta s most itt Ekdaléknál pompásan tenyészik. Mint a pajta főekessége s mint a fenyőerdő díszé sérthetetlen; a többi állatnak azonban drága dolga van, mikor az öreg Ekdal fiával bezárkozik a pajtába s «vadászni» jár. Egy régi pisztolylyal ledurrogatja a megrezzent házi nyúlakat, melyekről abban a pillanatban bizonyynyal azt hiszi, hogy vadak; azután lenyúzza bőrüket s konyhába szállítja «finom, porhanyó» húsukat. Hjalmar az ezüst fűrtök iránt való tiszteletből órák hosszant elpiszmozg a pajtával, igazít rajta, maga is «vadászni» jár; majd meg a pisztolyt szedi szét, tisztogatja; szóval komoly foglalkozás lesz az öreg vesszőparipájából, csak azért, hogy az igazán komoly foglalkozás elől, a magábaszállás elől, kitérhessen.

Ha ezt a két alakot — az öreg Ekdal fiával — a darabban egymás mellett látjuk, eszünkbe jut a biblia mondása: «és Izsák nemzé Jakobot». Valami kiváló pszichológiai művészettel tünteti föl Ibsen a családi hasonlóságot; mit legjobban az bizonyít, hogy pillanatra sem esünk kísértetbe ráolvasni Goethe szavát: man fühlte die Absicht, und man wird verstimmt. Érdekes s részletekre terjedő hasonlítás tehetnénk meg a két alak között. Fönnbbi szegényes mesém is gyanítatja: jellemzésük gazdag árnyalású, csupa szemléletesség s a chablontól távol áll. Sok drámaíró azon színekből, melyeket Ibsen egy alakjára elvegyít, megfestene vagy tíz genre-alakot. S Ibsen iparkodik nyugodt s tárgyyszerű maradni; nem torzít, nem ad alakjainak nagy orrot, felszeg beszédet, csörgő hóbortot, puszta mulatságból, hogy a néző ne vessen rajtok, ha akarja, ha nem. Éles tekintetű psycholog, ki a drámai formát az ő fölfogása értelmében ép oly komolyan veszi, mint azt a lélektani vagy társadalmi problémát, melyet éppen fölvet; oly tulajdonság, mely ritka voltát nem is tekintve, meleg vonzalmat ébreszt Ibsen írói egyénisége iránt. És képzelje hozzá olvasóm még azt az ügyességet, melylyel Ibsen alakjait dramatisálja. A jellemvonások egyenként, egymásután, egymás hatását növesztve vagy jellemzően változtatva tűnnek föl a pillanatnyi helyzet követelményei szerint; s föltűnnek az alakok hangulatában, apróbb tetteiben, oda vetett szavaiban vagy fölbukkanó reflexióiban, a testi s

lelki emberben egyaránt. Közel vagyunk az illúzióhoz: ezek az alakok furcsa fajzat ugyan, de élő emberek.

De jelen esetünkben hol rejlik a dráma? — kértheti még mindig olvasóm. S itt újra rá kell térnünk Ibsen egy érdekes sajátására. Írónk tulajdonképen nem is keres alakjai számára egy külön, érdekesen kiszövődő cselekvényt. Az ilyen inventio nem fekszik annyira tehetségében; sőt mondhatjuk, tudatosan kerüli. Minden gondját arra fordítja, hogy egymásba kapcsolódó lélektani motivumok által lehetőleg teljes psichologiai, sőt physiologiai határozottságot adjon személyeinek; azután pedig arra, hogy azokat egymással szemben oly helyzetekbe hozza, melyekben jellemök magjának önkénytelenül is föl kell pattannia. Szóval drámái jeleneteit azon hatásokból eredeti, melyet a sajátos viszonyok közt érintkező alakok jelleme egymásra gyakorol. Tehát hogyan keletkezik az Ekdál családja körében a dráma? Csak emlékezzék olvasóm Gregers Werlére, annak «idealismusára», melynek eredetével különben az író az olvasót tövéről hegyére megismerteti. Ez a Gregers Werle belép Ekdál családi körébe, előmutatja «ideális követelményeit», föl akarja fedni azt a sok hazugságot, melyen Hjalmar családi élete nyugszik, be akarja vele váltatni az eszményi adóslevelet, hogy Hjalmar aztán új alapon új életet kezdhesen —: és megindul a dráma, megindul azon lelki nyüzsgéssel, melyet Gregers Hjalmarban előidéz s mely lassankint áterjed a dráma minden személyére. Ezt a drámai mozgást egy mechanikai képpel érzékiíthetem meg. Rugalmas gölyök nyugszanak egyenes vonalban, egymást érintve. Ha most a vonal irányában meglökjük az elsőt, a lökés átrezeg valamennyin, azonban csak az utolsó válik el a többitől s gurul tova. A pszichologiai mozgás Gregerstől indul ki, sajátos módon átrezgi a dráma valamennyi alakját, de csak az utolsót, a szélsőt, a legártatlanabbat, a leányt, Hedviget taszítja halálba. Az Ekdál családjának nincs többé jövője.

Röviden legalább el kellene mondanom, hogyan esik meg a dolog; el kellene mondanom, milyen hatással van Hjalmarra, mikor meghallja, hogy Ginának tizenhat évvel ezelőtt viszonya volt az öreg Werlével; mikor megtudja, hogy Hedvig tulajdonkép nem is az ő leánya. Fel kellene tüntetnem azt a galvanisált és tehetetlen állapotot, melybe ingatag s üres jelleme folytán belé kerül; azt a genre-szerű, rejtett ironiával

tele rajzot, melyben ezt Ibsen élénk állítja. Mert az új élet, melyét Gregers Hjalmarban föl akart fakasztani, csak nem hajt rügvet; Hjalmarnak nincs életalapja, családjában az akaraterő már rég kihalt, s ő most csak izeg-mozog, mint a sötétben tanyázó úti férgek, ha elhengerítjük helyéről a súlyos követ, mely alatt rejtőznek. Az új élet támadása helyett csak Hedviget hajtják a halálba, ki az ébredő női természet erejével érzi helyzete súlyát s atyjának, kedvencz vadkacsája helyett saját életét hozza — egészen hiába — áldozatul. Mindezt részleteznem kellene, hogy kimutathassam, mennyire helyt áll drámánkban az indokolás a legutolsó részletig, s mennyire nincs egy mozzanata sem, mely a többivel kapcsolat nélkül a levegőbe lógna. De mindez oly erősen s oly ügyesen belé van dolgozva a drámai formába, hogy csak száraz tartalmát adhatnám. Olvasómat tehát e részben a drámához kell utasítanom.

Különben már a fölhozottak után is aligha nem eszébe ötlött egy megjegyzés. — Ha az indokolás gondos is, nem lesz-e néha mesterkelt? Ha az adott körülményekből mintegy deducálhatjuk is a drámát: magok a körülmények s viszonyok, melyek az alakok csoportosítását és egymásrahatását előidézik, nem körmönfont módon kieszeltek-e, nem sértők-e néha? Olvasómnak igaza lehet; s nincs szavunk ellene, ha azt úgy erzi. De másrészt nem csekély dolgot akar az író elérni. Darabunkban, mint több más művében is, annak kérdése foglalkoztatja, mit a biblia eredendő bűnnek nevez. Ezt a problémát a mai fölfogás értelmében veti föl drámaiban; nem csak a physiologiai föltételekre van tekintettel, melyek mellett a lélek nyilatkozik, s alakjai magyarázatát nem pusztán magában, az egyénben keresi, hanem már az elődök jellemében s a tőlök átszármazott viszonyok, szokások, nézetek hatásában is.

Olvasóm különben szabadon gyakorolhatja kritikáját e physiologiai darwinismus fölött és csóválhatja fejét a tragikum mystikus voltának ilyen realistikus fölfogásán. De ha meggondolja, hány dráma-szerző ír ma komoly drámát, egyáltalán mélyebb tragikai érzés nélkül: bizonyosan ki fog engesztelődni. S legrosszabb esetben is, akkor is, ha egy eredeti tehetség irányzatát nem kedvelné, meg fog hajolni azon művészi erő előtt, melylyel Ibsen tudatosan megnehezített föladatát megoldja.

Különben a fönnebb mondottal még nem meritettük ki drámáinak lényegét. Ő mélyebbre hatol; főpróblémája, melyet

bennök minduntalan fölvet — mint már mások helyesen megjegyezzék — az akarat szabadságának kérdése, a mely ott rejti a legjobb tragédiák mögött is. E kérdés sokat foglalkoztatta romantikus drámáiban, s foglalkoztatja most is realistikus modorú műveiben. — Ibsen az erejét érző, szabadon fejlődő, hamis melléktekintetek által meg nem bénult egyéniség képeben gondolja az emberi ideált. S csakugyan drámáinak alapja, vagy ha egy annyira szemléletekben gondolkodó írónál, mint Ibsen, eszméről beszélhetünk, — drámáinak eszméje a következő: mennyire valósítható meg ez az ideál a mai társadalomban? S drámái élesen megrajzolt alakokban föltüntetik az egyéniség magjából fakadó akarat küzdelmét a viszonyokkal. Az erős akarat azonosítja magát a czállal, melyet maga elé tűzött s így tragikai vagy komikai összetűzésbe kerül az étellel, a hazugokkal, kik gyakran a társadalmi conventiók vértjével fődözik magokat ellene; a gyöngye akarat pedig átúszik az életben, ide-oda hanyva, mint az önző, úgy nevezett gyakorlati emberek prédája, eszköze, s gyöngeségeért meglakol utódaiban, mint bűnhődik lényé által saját magában elődeiért. Darabunkban is — bár az akarat szó alig fordul elő benne — ily nemű probléma van fölvetve. Gregers a szabadító akaratot szeretné Hjalmarban felköltetni, egyéniségét friss életre hozni: de Hjalmar baja, hogy nincs egyénisége s ezen fordul meg a dráma.

Azonban e fejtegetések daczára se higye az olvasó, hogy Ibsen a philosophikus drámaírók kissé kétes fajából való. Romantikus darabjaiban irányzata minduntalan előtérbe lépett; újabb realistikus drámáiban azonban csak ritkán esik szó, mely ne az alakok jelleméből, vagy pillanatnyi helyzetéből fakadna. Csak néha, pillanatra tűnik elő az alakok mögül az író maszkja is. Például mikor darabunkban Relling s Gregers egy ízben szót váltanak. Idézem, mert jellemző.

Relling: Ne hogy elfelejtsem, ifjabb Werle uram — ne használja azt az idegen szót: ideál, mikor van rá jó norvég szavunk: hazugság.

Gregers: Azt hiszi, hogy e két dolog egymással rokon?

Relling: Mint typhus és sorvasztó láz.

Gregers: Relling orvos uram, nem nyugszom addig, míg Hjalmar körméi közül ki nem szabadítottam.

Relling: Az ő kára lesz. Ha az oly forma embert megfosztja élte hazugságaitól, egyszersmind boldogságát is megrabolja, stb.

Ezek olyan pszichologiai keserőségek, melyek Ibsenre jellemzők.

IV.

Ibsen utolsó drámája, *Rosmersholm* azonban minden keserőség nélkül, tragikai erővel veti föl az akarat problémáját s mutatja azt az összeütközést, melybe életünk tényei kerülhetnek átöröklött nézeteinkkel, erkölceinkkel, szokott életmódunkkal. A szenvedélyektől megtisztult költői kedély mély és eredeti életfölfogása nyilatkozik meg e darabban. Tárgya — kétségkívül — subtilis; — sokan úgy fognak vélekedni, nagyon is subtilis, — de oly drámai erővel, a stílus oly lapidaris egyszerűségével, a szerkezet oly biztosságával van földolgozva, hogy Ibsen műzsájának egyik diadala. — De másrészt e darab talán a legsubjectivebb Ibsen újabb drámái között. *Rosmersholm* nehezen induló, első pillanatra száraznak s csak rövid szavúnak tetsző prózáján mintha a régi romantikus Ibsen beszélne. Alakjait másutt nem rajzolja annyi rokonérzéssel; de itt a két főalakban annyi az érzelmi mélység és gyöngéd lelkiismeret, hogy különben nyugodtan oda állított álarczuk alatt közvetlenül a költő egyénisége is beszél hozzánk. Így az alakok kezdetül tisztultabb levegőben lélekenek s azért itt a tragikai vég igazán megindító és — mondhatnám — költői hatású. Különben nem állítom, hogy e hatás általános lesz. Az olvasónak el kell képzelnie az éjszaki természetek ridegségét s azon feszes, könnyen megcsontosuló, az ellentétekkel ki nem békülő viszonyokat, melyeket szűkkörű vallási és politikai nézetek teremtenek, s melyek elől maga költőnk is szabadabb földre menekült; s némileg szeretnie vagy legalább értenie kell azt a mély, magába mélyedő érzelmességet, mely a germán költészet öröke. — De hozzá fűzöm azonnal, hogy Ibsen itt ez érzelmességet tragikaivá fejleszti az által, hogy száműz belőle minden érzékenykedő sentimentalismust. Inkább száraznak akar látszani, mint hamisnak.

Maga a dráma különben egészen a lélek világában megy végbe, a két főalak belsejében; külső cselekvénye a drámának úgy szólván, nincsen is; mint az *Oedipus királyban*, a dráma föltételei a múltban rejlenek s az maga csak e múltnak elke-

rülhetetlen következményeit tünteti elénk. Regényszerű érdeke alig van; tisztán pszichológiai. Ez is sorsdráma, mint a Sophoklesé, csak hogy itt a sors szála tisztán az alakok jelleméből szövődnek ki. Míg ott a múlt tényeinek fölfedése idézi elő a katasztrófát; darabunkban ezt a mindinkább tisztuló belátás hozza létre, melylyel az alakok lelki életükbe kölcsönösen bemélyednek.

Rosmersholm egy úri birtok déli Norvégiában; urai a vidék mintái voltak lelki nemességben, az ősi szokások tiszteletében, positiv vallásosságukban a conservatív fölfogásukban. Emberemlékezet óta élénk a házban a családi hagyomány s a nép nem hiába regél arról a mesebeli fehér lóról, melyet az elholtak küldenek a házhoz, ha a család egy tagja haldoklik. Azonban egy idegen nő, Rebekka West, jutott Rosmersholmba, ki ellenkező viszonyok közt növekedett. Önző czélok vezették a család körébe; de csakhamar szenvedélyre gyúlad a ház ura iránt. Azonban érzi, hogy nála czélt nem érhet, míg annak neje él: egy gyöngye, idegbeteg, gyermektelen, szerencsétlen asszony. Maga Rosmer csupa gyöngédség és elnézés neje iránt, bár a lágyabb érzésű ember mélyen érzi saját boldogtalanságát is. Így természetes, hogy közte s az okos Rebekka közt barátságos viszony fejlődik. Rebekka azonban titkolt szenvedélye kérelhetetlenségével az asszonynak tudtára adja helyzetét, hogy ura szerencséjének, boldogságának útjában áll, sőt Rosmer háta mögött elhiteti vele, hogy Rosmer őt, Rebekkát szereti. A szegény beteget Rosmersholm szelleme hívogatja; megrémül a következményektől s hogy szabad utat nyisson férjének — önkényt halálba megy. A ház ablakából látni lehet a pallót, honnan a vízbe ölte magát. Rosmer azóta nem mer átmenni e pallón, bár neje halálának közvetlen okát nem is gyanítja; azt hiszi, pusztán betegsége vitte rá.

Íme az előzmények, melyeken drámánk alapszik; s itt újra meg lehetne figyelniünk a szerkezetnek azt az ügyességét, melylyel Ibsen ez előzményeket a drámai hatás és a pszichológiai fejlődés követelményei szerint a múltból egymás után, lassankint a néző képzelme elé hozza s ezáltal oly mély perspectivát teremt a darabnak, mintha egymásba nyíló termek hosszú során tekintenénk keresztül. De nem a mesteri technikát akarom kiemelni, hanem inkább azt a fordulatot, melyet Ibsen a mesélt előzményeken épülő drámájának ad. Nem a szenvedély

hanem az akarat, az ethikai magába térés drámáját alkotja meg belőle. Nem tekintve romantikus darabjait, Ibsen különben sem rajzolja a szenvedélyeket, hanem alakjaiban inkább azon hatásokat tünteti föl, melyeket a szenvedélyek a lélekben hátra hagynak; azok reactióját keresi a jellemre.

S utolsó darabjában ezt a visszahatást tragikai magaslatra akarja emelni. — A dráma elején, mintha Rebekka szelleme öntudatlanul áthatott volna Rosmerre. Neje halála után szabadabbnak érzi magát; szeretne az életbe kilépni; a pártharczok közepett nemesítőleg hatni embertársaira. — Azonban Rebekka is megváltozott; az élet salakját nem ismerő férfiú barátsága által megtisztult. Valami édes nyugalom honol lelkében, mint néha nyári délután erdők árnyékában. Rosmersholm levegője meglágyította őt is. S most megtisztult érzelmeprobáit adhatja. Mert Rosmert megváltozott nézetei régi barátjaival ellenkezésbe hozzák; ezek fölvetik múltját, gorombán felre magyarázzák viszonyát Rebekkához, s most Rosmer megtudja azt is, hogy neje, Beate, nem ideges fölgerjedtségében, hanem ő miatta ment halálba. Régi nézeteitől való elpártolása, s ez az új bűntudat — megrendítik akaraterejét; a múlt erősebbé válik benne, mint jelen akarata. Most közbe lép Rebekka, s mindent megvall Rosmernek; megvallja, hogy a bűnös egyedül csak ő, ő hajtotta Beatét halálba: Rosmert a szerencsétlen nő árnyéka ne bántsa. — Rosmernek megrendül hite az emberekben s Rebekka, vallomása által nem hogy szabadlá tette volna Rosmert, inkább mélyebben sújtja. — Ekkor kitör a nőből régi szerelmének is vallomása s hogy Rosmer benne hiszen, kész mindenre; kész őt elhagyni, kész megtenni azt is, mit már Beate tett. Ez a heroismus áthat Rosmerre is, ki Rebekkát már régóta szerette s egész egyéniségén átfut egy szokatlan új élet vágya; de költőnk ugyanekkor éreztetni tudja velünk, hogy az ősök már utána küldik a fehér lovat. — A világ szemökre vetette, hogy nem mint férj és feleség élnek egymással, s most ép azon pillanatban, midőn azzá lettek, érzik, hogy gát közöttök a múlt. «Saját magok bírái» akarnak lenni s egymást átölelve mennek a pallóra Beate után.

Rosmer. A férj kövesse nejét, mint a nő a férjét.

Rebekka. Kövesse. De mondd meg előbb: te követesz-e engem, vagy én tégedet?

Rosmer. Ezt nem tudjuk meg soha.

Rebekka. Pedig mennyire szeretném tudni!

Rosmer. Együtt megyünk, Rebekka. Én veled, te velem.

Rebekka. Majdnem úgy hiszem én is.

Rosmer. Mert most egyek lettünk.

Rebekka. Egyek vagyunk. Jer. Megyünk örömmel, boldogan.

Meddő múnka volna azon pszichológiai átmenetekre egyenkint rámutatni, melyek e bevezetésre vezetnek. Hanem következő megjegyzésünk talán tájékozni fogja az olvasót a darab értéke felől. Mily föladatot tűzött alakjai rajzában maga elé a költő? Föl akarta tüntetni, hogy hatja át Rebekka szabadabb, előítéletektől nem kötött egyeniségéből a nemesebb elem Rosmer félenkebb, nőiesebb lényét; s hogyan nemesíti meg Rosmer gyöngéd lelkiismeretessége Rebekka szellemét. Ilyen pszichológiai «transzfúzió»-t akart Ibsen élénk rajzolni, a mi az írótól ép annyi pszichológiai finomságot, mint erős költészetet kívánt meg. — Mert a föladatot eredeti módon, drámai erővel, minden sentimentalismus nélkül oldotta meg.

Hanem a végezet azért több olvasóm előtt talán «egy kissé sok»-nak fog föltünni. Az élet jobbra «compromissum», egyezkedés elvek, érzelmek, cselekedetek, viszonyok közt; néha gyöngén föntartott egyensúly. A költészetnek szabad az életet szebbnek, egyöntetűbbnek, mélyebbnek föltüntetnie. — «A kibékülések, körülményekkel való megalkuvások — mondja Scherer egy Goethe-cikkében —, melyek az életben oly gyakoriak és kívánatosak, az æsthetikai benyomásokat megfosztják mélységöktől.»

Költönket csak emeli, hogy érzelmes családi dráma helyett, igazán megtudott írni egy — tragédiát.

PÉTERFY JENŐ.

EMLÉKEZÉS KERTI LAKUNKRA.

Szép kert, mély völgy, szabad mezők,
Egyetlen nyáron élvezők
Nyugalmatok varázsos enyhét
S mégis leköt sok kedves emlék.

A csalitasban nappalink,
Hol bársonyos gyep-pamlag int
S az ág-közök nyílt ablakából
Ké kellő bérczet látni, távol.

A csöndes munka helye, hol
Csak forrásunk zenéje szól
S a hegyi er halk érverése
Úgy csábít az elmélyedésre.

Rétes, bokros gyermek-szobánk,
A hol a sok fiút, leányt
Kedvök ragadta szállva, mint a
Fák tetejeig lengő hinta.

Diófánk, a nagy étterem,
Egyőnk' se' hagyva védtelen;
Hogy még dúsabb lombok pótolták
Dér-ütte sok gyümölcs-bimbóját.

S benyilónk, lugas rejtekén,
Hova betérve, kicsikém,
Egymásnak keblére borultunk
S meg' visszaéltük áldott multunk . . .

És most, mindennek vége már,
 A város szűk szobákba zár,
 És szól a köd, a hamvas ég-bolt:
 Csak egy nyár-éji álomkép volt . . .

SZÁSZ BÉLA.

É. J.

Csillapodó szellő lejtőkön az árnyas,
 Hajladozó fákat álomba ringatja,
 Harmatban elalszik a hallgatag szárnyas,
 Hab fodrát a csillag arannyal futtatja.

Vad magaslatokon, szakadék széle közt
 Minden utat beföd puha, meleg pára,
 Fekete lombokat a hold búsan füröszt,
 Emberi zsvaj már nyugszik éjtszakára.

De távol mély hangja zúg erdős határnak,
 Végetlen tengernek fölmorajlik zaja,
 A világos égre emelkedve szállnak
 Tengerek éneke, erdőknek sóhaja.

Szálljatok, szent moraj, ti csodás beszédek,
 Földi lét sugalma keresse az eget;
 Szálljatok s egy tiszta csillagtól kérdjétek:
 Van-e örök ösvény, a mely hozzá vezet?

Világ szent hangjai, méla erdő, tenger,
 Rossz napjaimba ti nekem feleltetek,
 Meddő bánatomban enyhítetek engem,
 A szívem mélyén is örökké zengjétek!

LECONTE DE LISLE után, *franciából*

B. JESZENSZKY BÉLA.

AZ EGYETEMI TANÍTÁSRÓL ÉS AZ EGYETEMI TANDÍJ-RENDSZERRŐL. *)

Az újabb időben egyetemünk mostani tandíjrendszerének ellenfelei, hogy ne mondjuk, ellenségei, tandíjrendszerünket közönségesen azon phrasissal támadják meg, hogy azt a magyar genius, a magyar viszonyok tekintetbe vétele nélkül hozták be és tartják fenn.

Ha azonban az illetőket kérdeznők, hogy mi a magyar egyetemi tanításban a magyar genius, erre válaszolni képesek alig lennének, minthogy magyar genius, a legutóbbi időig a magyarországi egyetemi tanítás terén nem létezett soha. Nem volt itt oly tanítási rendszer, mely a nemzet jelleméből önállóan fejlődött volna ki.

A negyvennyolcz s negyvenkilenc előtti tanítási rendszer idegen férfitől származott, kit Hollandiából hívott meg Mária Terézia az egyetemek szervezésére. Ez volt Van Swieten, híres leydeni tanár, ki a pesti és az osztrák egyetemeket egyformán szervezte, mindenhol latin nyelvű előadással és az egyenlőség az egyetemek közt oly nagy volt, hogy nem egyszer történt meg mint előléptetés a pesti egyetemi tanároknak kinevezése a bécsi egyetemhez, Bécsből pedig ide hozták az egyetemi orvos-

*) E cikk báró Eötvös Lorántnak a *Budapesti Szemle* 125-dik számában megjelent *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez* című cikkére mintegy válasz. Az egyetemi oktatás fontos kérdése egy pár év óta aunyira beszéd tárgya a hivatalos és nem hivatalos körökben, hogy minden oldalról való megvitatása igen kívánatos. Épen azért szívesen nyitjuk meg e folyóiratot a kérdés megvitatásának. Szerk.

tanárokat a budai helytartótanácsához országos főorvosokul (protomedicusok).

És kérdem most, hogy akár a fejlődés jellemében, akár a nyelvben hol volt a magyar genius, létezett-e az egész 1848-tól 1849-ig, a szabad tanítás behozataláig?

A tanárok föladták a tanulóknak a leczkét, kik azt szórul-szóra betanulták, vagy mint közönségesen mondani szokták, bevágták, hogy azután a bemagolt dolgokat colloquiumokon és vizsgálatokon elrecitálhassák. Fordult elő eset, hogy a tanuló egyszer sem bonczolt, hanem azért a boncztant el tudta mondani. A tanárok idejük nagy részét vizsgálatokra fordították, s a tanítás leginkább a leczkéknak a föladásában állott. S midőn a tanár előadást tartani nem akart, óráját examinálással töltötte be. A boncztan tanára előadta a szülészetet, a vegytan tanára tanította a növénytant, a boncztan tanárából lett a sebészet tanára. Hol van itt a magyar genius, melyből az egyetemi tanítás reformjánál kiindulni, vagy melyet szem előtt tartani lehetett volna?

Ekkor lépett a monarchia közoktatásügye élére, Thun Leo gróf, ki a meglevő tanítási rendszert tapasztalásból igen jól ismerte, a Van Swieten-féle rendszert az idők folyamán tarthatatlannak látta, s minthogy azt a tovább fejlesztésre képtelennek ítélte, behozta úgy a pesti, mint az osztrák egyetemeken a tanszabadságot és régi megcsökönyösödött emberek lármájára nem a maga teljességében ugyan, hanem mégis lényegében, s a további fejlődésre képesen. Legalább így volt ez az orvosi és a philosophiai karon, míg a jogi karon különböző vizsgálatok által nagyon megszorított. Én egyedül a pesti egyetem növendéke voltam mindig a tanszabadság alatt elejétől végig. 1853-ban mint vendég kezdettem boncztani előadásokra járni, s a boncztermet látogatni, nemkülönben az egyetemi könyvtár boncztani atlaszeit komolyan tanulmányozni. 1854-ben rendes hallgatóul íratam be magamat, s mint ilyen a pesti egyetemen mindvégig megmaradtam. Harminczöt éves tehát a tapasztalat, melyre a budapesti egyetem tanításkörében hivatkozhatom, igen jól ismerve annak tanítás-rendszerét, s az általa elért eredményeket. Akkorában mi mindnyájan szívesen láttuk a tanszabadság behozatalát. Ez által ugyanis kényszerítve láttuk a tanárokat, hogy ne examinálással töltsék el az év legnagyobb részét, hanem hogy minden órában előadást tartsanak, collo-

quiumok csak olyanokkal tartatván, kik ösztöndíjasok, a kik kevesen voltak. Továbbá a tanulónak szabad keze volt választott tárgyával reá nézve alkalmas időben behatóan foglalkozni, végül méltányosnak találtuk, hogy a tanár jövedelméhez hozzájáruljunk mi, kikkel az foglalkozott, fáradozott, minek megfelelt az is, hogy a tandíj elengedéseért csak kivételesen, s igen kevesen folyamodtak, noha nem voltunk gazdagok, s magam is a szegénysorsúak között foglaltam helyet.

Körülbelül huszonhatan lehettünk ugyanazon tanfolyamban, s alig egy-kettő kivételével beváltunk mindannyian, a tanszabadságot akkép értelmezve, hogy mint békóktól megszabadult érett emberek főgondunkat az egész idő alatt a tanulásra fordítsuk, nem törődve a semmit érő vizsgálatokkal, melyek úgy a tanárnak, mint a tanulónak szellemét csak megrontják. Ezen kívül a tanszabadság, s az examinálások elhagyása lehetővé tette nem kötelezett és más karbeli tárgyak látogatását is. Én magam a philosophiai karon három félévig hallgattam a physikát, — noha nem volt kötelezett, — mert sokat tanultam a fény sarkításáról, interferentiájáról, a meleg új elméletéről, s a villamosságról, melyekről a jeles experimentátor, Jedlik Ányos rendes tanár, kísérletekkel egybekötött kitünő előadásokat tartott. Mások pedig Langer kitünő tájboneztani előadásait hallgatták, pedig az orvosi szigorlatokon tájboneztant nem vizsgált. Meg volt tehát bennünk a tudományszeretet, a tanszabadság egyik kelléke, s tanultunk különböző dolgokat, melyek nem voltak kötelezve, vagy nagyobb mértékben tanultunk, mintsem kötelezettek lettünk volna. A jó tanárnak a tanszabadság mellett is van elég szorgalmas hallgatója. Az előadásokon nem hiányoztunk, s jegyzeteket bőven készítettünk. Egyetemi tanulóinkat — kikben van tudományszeretet, — a jegyzetkészítéshez nem kell buzdítani, készítenek azok most is eleget, sőt többet is, a mennyit kellene, egyik részét megértik, másik részét nem, ép úgy mint Németországban. Én azonban ezen jegyzetkészítést, habár Heidelbergben és máshol nagy súlyt fektethetnek is reá, egyáltalában nem szeretem, mert az én tapasztalatom az kívánja, hogy a tanuló feszült figyelemmel hallgassa a tanórát, s azután otthon szedje emlékezete után pontokba a hallottakat. Ugyanis tapasztalatból tudom, hogy a legszorgalmasabb jegyzetkészítők közvetlen az előadás után nem tudják mit jegyeztek, míg a feszült figyelemmel hallgató

értelmes feleletet ad. Ezt, a mit magamról mondtam, mondhatom másokról is, úgy hogy a szabad tanulást a magyar geniuszal összeegyeztethetőnek tekintem, s mondhatom, hogy nem volna itt semmi differentia, ha könnyű vérrrel minden áron reformálni akaró, vagy az ügyet alapjától kezdve fölfelé gyakorlatilag nem ismerő férfiak minduntalan nem bolygatnák.

Thun által behozott tanszabadságnak csak az volt hátránya, csak az nem egyezett még a nemzet geniusával, hogy a nyelv nem volt magyar, a mi azonban tíz év múlva, a tanszabadság behozatala után, teljesen eltöröltetett. Régebbi tanárookra nézve megtartotta a latin nyelvet, az újabb tanárok már németül adtak elő, s magyarul csak azon előadásokat hallgattuk, a melyekre a sebészhallgatókkal együtt jártunk. Ez, a kizárólagosan német tankönyv mellett, elmémetesedésünket nagyon előmozdította.

Így példáulúlső irodalmi dolgozataim a bécsi akadémiái értekezések között németül jelentek meg, s midőn illőnek találtam, hogy azokról magyar nyelven is írjak, a mondatok német nyelven keletkeztek agyamban, úgy hogy azokat, keletkezésükben magyarra kellett átfordítanom. És így volt ez mindaddig, míg a németül írást teljesen abban nem hagytam, s míg egészen a magyar irodalomnak nem szenteltem magamat.

S egyedül a pesti egyetemen az itten uralkodó tanszabadság mellett felnőtt férfiaknak nagy a száma, kiknek a nevei a magyar orvosi irodalom történetében érczetükkel vannak följegyezve, kik nemcsak a magyar irodalom harczedzett munkásai, hanem a külföldi irodalomban is a szívesen látott írók közé tartoznak. A magyar tudományos egyetem az ő tanszabadsági rendszerével nemcsak gyakorló orvosokat nevel, hanem tudományos buvárokat is, kik a tudomány fejlesztésére közrehatnak. Nevel ezenkívül tanárokat, még pedig olyanokat, kiket nem egyszerre ugratnak bele tanszékeikbe, hanem fáradtságos munka és sok küzdes után nyerték el állásukat, s kik már jelenleg is számos tanszéket kitünően töltenek be, mit igen előmozdít a magántanárok nagy száma, kik közül rendes tanárokat válogatni lehet. S a pesti egyetem tanároiban nemcsak saját szükségletét tudja fedezni, hanem még a kolozsvári egyetem és más szakintézetek számára is jutnak jeles tanerők.

Van Swieten rendszerével, ily nagy távorról is, ehhez hasonló eredményeket nem lehetett volna elérni.

A mi a külön correpetitorokat illeti, ilyenek szükségesek lehetnek a polytechnicumon, vagy más hasonló intézeteken, legalább a budapesti egyetem orvosi karán szükség reájok nincs.

Így boncztanból gyakorlatok beiskolázása számára ott vannak a segédek, gyakornokok, demonstrátorok, továbbá az élettani intézet ilyenekkel szintén rendelkezik. Kórboncztan-nak segédei, s gyakornokai vannak. Ezenfelül a tanulók délutáni beteglátogatásra kötelezvék, hol a tanszéki segédek vezetik be őket tantárgyuk részleteibe. Ily ismétlő rendszerrel nagy bőségben rendelkezve, correpetitorok alkalmazását karunkon csakis fölöslegesnek tarthatjuk.

A külön correpetitorok legföljebb arra szolgálhatnának, hogy egynémely tanárt dologtalanságra szoktassanak.

Előfordulhat az, igaz, hogy az orvosi kar hallgatói közt vannak olyanok, kik a fönnálló intézkedések daczára elcsenevészednek, kik megkezdett pályájokat be nem végzik. Ilyenek minden rendszernél vannak, s ennek okát nálunk úgy, mint máshol nem kis számánál a hallgatóknak abban találjuk, hogy jelenleg az egyetemet oly osztályok fiai is keresik föl, kik azelőtt az egyetemen láthatók nem voltak, így vannak szatócsok, tollukereskedők, meg rongyszedők gyermekei, vannak csaposlegények fiai, kiknek nincs meleg szobájok, s nagy jótétemény reájok, ha valamely kávéházban, vagy kurta kocsmában meghúzhatják magukat. Táplálkozásukra kenyér alig jut elegendő, s így minden tekintetben rosszul táplálva, egyetemi czeloknak annál kevésbbé felelnek meg, mert sem az előadásokra járni, sem azokon jegyzeteket csinálni, sem figyelni, egyáltalán nem képesek és silány előmenetelökért segílyt nem érdemelnek.

Az ilyenek az examinálási rendszer mellett tanfolyam közben buknak meg egészen vagy részben, telve gyűlölésséggel tanáraik iránt, kik — szerintök igazságtalanul, vagy szeszélyből — nem engedték végezni tanfolyamukat. A tanszabadság mellett azonban a tanfolyam alatt vagy után győződnek meg képtelenségökről, hogy tanulmányaikat tovább folytassák, vagy hogy a vizsgálatokat letegyék. Így is, úgy is proletárok maradnak. Ez elzüllöttekből semmi rendszer sem alakíthat egyetemhez illő férfiakat, s az ilyenek a tanrendszer megállapításánál tekintetbe egyáltalán nem jöhetnek.

Ha az egyetem ilyenektől megszabadul a legjobb és a legkényelmesebb módon, mint ez a tanszabadság mellett legin-

kább az illetők szabad akaratából történhetik, annak csak örvendeni kell.

Ezekben előtűntettük, hogy a tanszabadság a magyar geniussal összefér, különösen azóta, mióta nemzeti kívánságunknak egész teljességben elégtételt, s egyetemünk nyelve úgy a tanításban, mint a többi hivatalos dolgokban egyedül magyarrá lett.

Az a terv, hogy a tanároknak ne személyes tandíj adassék, hanem az a tanuló által mindenkor közös összegként fizetessék le, melyből részesülne a correpetitor, s melyből a tanárok érdemeik és általuk végzett munka szerint részesíttessenek, az a tanárok között folytonos elégedetlenségre, sőt czivakodásra vezetne, mert minden tanár legfontosabbnak tartja a maga tárgyát és az általa végzett munkát nem találja kisebbnek más tanárénál. Ez elégtétlenség a tanításnak bizony egy csepp sem szolgálna előnyére. Régebben szerzett jogok kárpótlására ajánlott azon expediens pedig, hogy öt vagy több évi átlag szerint részesüljön a tanár tandíjakban, azon nehezségbe ütközik, hogy a tandíjak félévi összege igen változó, mely félévenként 400—500 s 2000-nél is több forint közt ingadozhatnak, s a kiszámított átlag nagyobb lehetne, mint valamely félév tandíj-bevétele. Ki fizetné ilyenkor az átlagból hiányzó részt, melyhez a tanárnak a főttebbi szerint joga lenne? Bizonyára senkisé, és csak a tanár vallaná kárát. Az óránként és fejenként fizetett tandíjaknak szintén vannak hiányai, hanem mindenesetre a legegyszerűbb eljárás az, a melybe a tanárok leginkább belenyugosznak, kivéven azokat, a kiknek tárgyak természeténél fogva hallgatóik kevesen vannak, vagy épen nincsenek, azok a tanárok, a kik luxustárgyakat adnak elő. Hanem ezeknek kevesebb is a dolguk, s nincs okuk panasza.

Hanem mielőtt soraimat befejezném, meg akarom még említeni azt, hogy az egyetem orvosi karán nem elszigetelt az a vélemény, hogy a physika s a természetrajz a rendes tárgyak sorából kivétessék. Hogy így az első évben a boncztanra és a vegytanra több idő fordíttassék. A physikából például érettségi vizsgálatot tesz a tanuló, s így elegendő ismeretének kell abból lennie, midőn az egyetemre fölvetetik. A physikának az orvosi tárgyak közé fölvétele ugyanis azon időből való, midőn a tanítás a gymnasiumokban és az érettségi vizsgálatok hiányosan ejtetnek meg.

Most azonban, midőn a helyzet javul, s midőn a physikai vizsgálati módszer nem egyedül a physikában használtatik, hanem általában véve minden orvosi tárgynál kivétel nélkül használatban van az, jogosult, ha annak az orvosi tárgyak közt megmaradását, vagy onnét eltávolítását többen komoly tanulmányuk tárgyává teszik. Ez áll a természetrajzi tárgyakra nézve is.

Én azok közé tartozom ugyan, a kik azt tartják, hogy e természettudományi tárgyaknak az orvosi tanrendből kiküszöbölésével még várni kell, hanem követelendő, hogy a természet-tani és természetrajzi tárgyakból a tanulók többet tudjanak, mint jelenleg tudnak.

Azt pedig nem ajánlhatom eléggé ügyfeleimnek, hogy midőn valamely rendszer fölött pálczáat akarnak törni, s nyugtalanul új reformok után törekszenek, a tanulmányi eredmények megítélésénél ne csak a tanulókat, hanem saját magokat is vegyék tekintetbe. Gondolkodjanak kissé, hogy mily szorgalommal és buzgósággal teljesítették és teljesítik kötelességeiket, föladataikat. Hány tanulónak adhattak helyet tantermeikben? Nyújtottak-e annyi, s különösen nyújtották-e oly módonban ismereteiket, hogy ezeket a tanuló elsajátíthassa? A tanulás színvonalát a tanár előadásával és szigorlati módszerével emelheti. Vannak példák egyetemünkön a tanszabadság mellett; hogy az valóban megtörtént. Másrészt pedig az examinálási rendszer mellett mindennapi volt a tanulási színvonal alá-sülyesztése és az emelkedő új szellemek fojtogatása.

Ha tehát egyetemünkön szabad tanulási rendszer mellett a színvonal emelkedik, ha gyakorló orvos az eddigieknél több ismerettel, s jó készséggel távozik az egyetemről, ha az egyetem tanférfiakat nevel, s ha buvárokat oly nagy számmal képez, hogy ezek munkáinak Magyarország elegendő tért adni nem képes és mintegy külföldre utasítja őket, mi kifogást lehet a budapesti egyetem szabad tanítási rendszere ellen emelni? Harmincznyolcz esztendő tette a pesti egyetem tanítási rendszerét sajátunkká, hogy ez idő szerint nincs más tanítási rendszer, mely nemzetünk geniusával inkább megegyeznék.

S itt minden változtatás csakis végzetes visszaesés lehetne, honnét bizonyára hosszú idő telnék el a feltámadásig.

Ut videant consules, ne quid detrimenti respublica capiat.

WIRTH MIKSA LEGÚJABB MŰVEI.

A nagy tekintélyű német közgazdasági író, kinek műveivel e folyóirat már többször foglalkozott, ismét három művel lépett a közönség elé, melyek reánk nézve különös érdekűek. Az egyik*) közvetlen velünk foglalkozik, a másik kettő**) tartalmával minket is érint.

Általában szólva az a szemrehányás nem igen érhet, hogy közönyösek lennénk idegeneknek rólunk alkotott véleménye iránt. De ez érdeklődésnek sajátos természete van. Tissotnek tévedései a részletecskékből is megbíráltattak; más útasok mámoros fővel átszáguldanak az országon s jogosítva érzik magokat könyvet írni rólunk és műveket mindenki ismeri; valamely abderita város *Wochenblatt*-ja cikket közöl hazánkról, melynek írója annak határát soh'sem közelíté meg, ez rögtön bekalandozza a lapokat s a vélemény hosszú ideig discussio tárgya. Ha azonban egy komoly ember, kinek félszázados sikeres munkája európai hírt szerzett számára, s a ki, hogy a valót megismerje, viszonyainkat évekig tanulmányozza, hogy helyzetünket tökéletesen megérthesse, földet szerez nálunk, s időszakonként közénk jön lakni: akkor annak művét alig méltatjuk figyelemre.

*) *Ungarn und seine Bodenschätze.* (Frankfurt am Main, Sauer-
anders Verlag. 1885.)

**) *L'équilibre économique et les causes de la stagnation actuelle des affaires* (Imprimerie Botta. Róma, 1886.). — *Die Quellen des Reichthums mit Rücksicht auf Geschäftsstockungen und Krisen am internationalen Geld-, Kapital-, und Waarenmarkt, sowie auf die Agrar-, Kolonial- und Arbeiterfrage.* (Du-Mont-Schauberg. Köln, 1887.)

Körülbelül e sors érte Wirthnek hazánkról és termékeiről írt művét, mely előbb szerzett írójának elleneinknél apprehensiót, mint nálunk elismerést. Szláv, román, sőt bizonyos német lapok sem mulasztják el «a magyarok ez új barátját» a nemzet iránt táplált haragjokba befoglalni, míg mi, egy pár megemlékezést nem tekintve, a könyvvel nem foglalkozunk.

Pedig e mű több figyelmet is megérdemelne.

A tartalom mellett érdekességet a szellemes előadás nagyban emeli. Wirthben különösen megvan az a művészet, mely a tartalom súlyát az ügyes előadás által kisebbsíti. S így lesznek legkomolyabb irányú munkái is kellemes, sőt mondhatjuk könnyű olvasmányok, a jelenlegi pedig még gyakran érdekfeszítővé is válik.

Wirth e művét, tudtommal az egyedüli művet, mely alkalmas arra, hogy a külföld hazánkat való alakjában megismerje, bizonyos jó indulatú igazságosság jellemzi. Midőn előnyeinkre reá mutat, nem takarja el hibáinkat sem, s a magyar állapotokat nem csak leírja, hanem egyszersmind az európai helyzet szempontjából is bemutatja. De ép ez által lesz a kép hűséges, magyarázó s a munka tanulságos reánk nézve is. Az ítéletben megedzett és az európai gazdasági viszonyokat közvetlen tapasztalatból ismerő tekintet sokban másnak látja állapotainkat, mint a hogy mi fölfogjuk. Véleményét pár szóba vonva: a jelen nem rózsás, a jövő nem kétségbeejtő.

Könyvét, vonatkoztatva a németek tengerentúli kivándorlásaira s a nálunk folyton ismétlődő sopánkodásokra, Goethe ismert soraival vezeti be:

«Willst du immer weiter schweifen?

Sieh das Gute liegt so nah;

Lerne nur das Glück ergreifen,

Denn das Glück ist immer da.»

Szerinte annak, a ki dolgozni akar, s munkaképességgel, valamint a foglalkozása által megkívánt tőkével bír, annak Magyarország legnagyobb részében az arany még az útczán hentereg; s hogy rosszul teszi az az európai, a ki Ausztráliába vagy Kaliforniába megy kincset keresni, midőn azt itt nálunk kevesebb veszélyvel és nyugodtabb viszonyok közt találhatná meg. — E megjegyzésnek annál több értéke van, mert nem a fölhevülés egy pillanatában keletkezett, hanem évek során szer-

zett tapasztalás eredménye és szerző midőn állapotainkat az európai állapotokhoz viszonyítva bemutatja, állítását be is bizonyítja.

Általános bevezetés után leírja az állam geographiai, geologiai, égalji, népesedési viszonyait; a magyar alkotmány jellemét és a közigazgatási szervezetet, majd áttér a mezőgazdaság, állattenyésztés, ipar, kereskedelem egyes ágainak, a hitelügynek, a közoktatásügynek, állami háztartásnak, igazságszolgáltatásnak ismertetésére. Mind e tételeket a nála megszokott lelkiismeretességgel tárgyalja, leginkább hivatalos adatok alapján.

A magyar alkotmányról nagy elismeréssel szól, hasonlót csak Angliában talál; sajnósan mondja, hogy az európai tudomány keveset foglalkozik a magyar alkotmány történetével, pedig az ép most virágzásnak induló közjog sokat tanulhatna belőle. A magyaroknak az úgynevezett alkotmányos szabadság iránti érzéke pedig páratlanul áll.

De Európa nemcsak a magyar alkotmány múltját nem ismeri, hanem tévedésben van a tényleges alkotmányos állapotokat illetőleg is. S egyedül ez okozhatja, hogy a német sajtó és a társadalom bizonyos elemei ellenséges indulattal viseltetnek az ország iránt. A nyelvkérdés és a nemzetiségek helyzete képezi a két okot, melyek újra és újra surlódásra vezetnek. És ezekkel bővebben foglalkozik.

Szerző nézete szerint, midőn a latin nyelv a közhasználatból kiszorult, helyét természetesen a magyar nyelv foglalta el, mint az államot alkotó nemzetnek és az államban a legnagyobb nemzetiségnek nyelve. Ép olyan természetes, az ezelőtt 500 évvel bevándorolt és nálunk existenciára talált szász utóda a magyar nyelvet használja a parlamentben, mint a hogy megkívánják attól a franktól, kinek őse 200 évvel ezelőtt Penn Williammal Pennsylvaniába vándorolt, hogy a washingtoni congressusson az angol nyelvvel éljen. Egyébiránt a nemzetiségek a nyelv tekintetében, a mellett, hogy az állam nyelve magyar, olyan mérvű szabadságot élveztek, melyhez hasonlót egyéb államokban alig találhatni.

Az alkotmányos szabadság minden nemzetiségre egyformán kiterjed s azért, hogy valaki nem a magyar nemzetiséghez tartozik, jogaiban korlátozva soh'sem lesz. Igaz, hogy a szászok privilegiumai eltöröltettek, de ennek oka, hogy a privilegiumok

általában megszüntették, hogy megszűnt a középkori particularismus Magyarországon. — «A ki Magyarországra, bármely nemzethez tartozzék is, az állam és intézményei iránt tisztelettel jön, egy nyílt szívű népre talál s csakhamar meggyőződhetik, hogy a becsületes munkát itt ép úgy elismerik és tisztelik, mint bárhol a világon.»

Az egyes tételek megvilágításánál a részletezésig megy. Így például táblázatos kimutatásban tünteti föl a kis-, közép- és nagybirtokoknak egymáshoz való viszonyát, az évi átlag termést és az egyes vidékek termőképességét; a napszámot, ennek vidékek és időszakonkénti változásait. Továbbá a gazdasági fölszerelést, a kezelési költséget egyes gazdaságok és vidékek szerint; a forgalmi viszonyokat, egyes helyeknek a fontosabb piacokkal való összeköttetéseit. Hasonló eljárást követ a bortermelés, az állattenyésztés, ipar, kereskedelem stb. leírásánál.

Meglepőnek találja az ingatlan árviszonyait. Kimutatja, hogy hasonló termékenységgű föld, mely azonban kevésbé lévén kizsarolva és jobb égalj alatt fekszik, így kevesebb munkát igényel, daczára a kisebb napszámnak, $\frac{1}{10}$ árban kel nálunk, mint Közép-Európában. E szerint, hogy a gazdasági cikk termelési árát kiszámítsuk, ha fölveszszük a befektetett tőke kamatait, a munka árát, az összeg jelentékenyen csekélyebb lesz, mint Közép-Európában, még akkor is, ha hozzá számítjuk a szállítás díját, valamely legközelebbi világpiacra.

Mindebből következteti, hogy az ingatlan ára tetemesen emelkedni fog, a mint a külföld viszonyainkat megismeri, mert nem volna értelme, hogy Európa a tőkét nyaktörő tengerentúli vállalatokba fektesse, mikor itthon biztosan kamatoztathatja.

Egyébként, ez árakat a magyar viszonyok közt is tarthatatlanoknak tekinti, miután a jelen alacsony kamatláb mellett előáll az az alig hihető eset, hogy a föld magasabb százalékokhoz, mint risicóval járó vállalatokba helyezett pénz.

Hogy a külföld körülbelül így fogja föl a kérdést, azt más példák is igazolják. A többi közt — Wirth figyelmeztetéseire, a birtokával határos szőlőterületet P. angol tábornok vette meg, s e tény után mintegy öt évre a jelen sorok írója előtt úgy nyilatkozott hogy hasonlóan előnyös üzletet nyugaton már alig lehetne kötni. Míg például Angliában kielégítő, ha risicó nélkül befektetett tőke két egész harmadfel százalékokat hoz,

addig említett birtoka évi átlagban húsz százalékot jövedelmezett.

Gazdálkodási viszonyainkat azonban nem találja kielégítőeknek. Olyan átmeneti állapotok ezek a patriarchalis külterjes gazdálkodástól a belterjesebb művelésre, de úgy, hogy nagyban és egészen szólva, még inkább a kezdetnél vagyunk, mint a czélnál. Míg egyes gazdaságok bárhol mintagazdaságoknak tekintetnének, addig a nagy többség bírálaton alul van.

Ebből magyarázza meg részben a föld olesó árát is. Sokkal kisebb jövedelmet ad, mint észszerű kezelés mellett adhatna. Daczára, hogy a föld nagy termőképességgel, sok helyen még az ős termőerővel bír, az eredmény aránylag csekély, mert az ember mit sem tesz annak fokozására, sőt gyakran akadályozza.

Míg azonban földművelésünk még távol van attól, hogy virágzóan lenne nevezhető, baromtenyésztésünk már eléggé fejlődött; ásványokban és gyógyforrásokban hazánk ritka gazdagságú. Különösen a gyógyforrásokat tekintve, ha ez az ügy kellő eszélylyel és megfelelő tőkével fejlesztetik, szerzőnk szerint az égalji viszonyok és egyéb előnyök következtében, Magyarország minden más európai államot megelőzhet.

Az ipart illetőleg szerzőnk nem vélekedik oly kicsinylőleg, mint mi magunk idehaza. Elismeri ugyan, hogy Magyarország ma még első sorban földművelő állam, de a legjobb úton van, hogy a tekintélyes iparos államok közé emelkedjék. Az országos túrlat alkalmával majdnem bámulatos haladást észlelt, különösen azokban az ágakban, melyekhez a nyers anyag itthon található; s a házi ipar is egészséges fejlődést mutat.

A forgalomban a vasúthálózat sűrűsödik, de a természet által nyújtott forgalmi utak, víziutak elhanyagoltatnak; pedig víziútra nézve Magyarország legelőnyösebb helyzetben van egész Európában.

Végül meleg hangon nyilatkozik közoktatási és igazságszolgáltatási állapotainkról. S ha a közoktatás és igazságszolgáltatás ügye nincs is ma még oly fokon, mint a nyugati államokban, de gyorsan halad feléje. A codificationális munkálatnak külön fejezetet szentel. Kiemeli az új kereskedelmi, váltó, és csődtörvényeket, melyek szerinte a modern követelményeknek teljesen megfelelnek. Hogy jobbak, mint a német és osztrák

hasonló törvények, a mennyiben az ezek körül szerzett tapasztalatok ügyesen fölhasználtattak. E kérdésnek, mint hazánkkal összeköttetésbe lépőkre mindenekelőtt érdekesnek, részletes elemzésébe is bocsátkozik és összehasonlítva a német, osztrák és magyar kereskedelmi törvényeket, az utóbbiaknak előnyét az előbbiekkal szemben kimutatja.

A kormányról általában egész könyvében nagy elismeréssel szól, de a társadalom szerint többet tehetne. — A mondotakat összefoglalva, e munka igen alkalmas arra, hogy hazánkról tájékozást nyújtson s ezért csak örömünkre szolgál, hogy nem soká angol fordításban is meg fog jelenni.

* *

A másik két mű a jelen gazdasági válsággal foglalkozik, melyet elemez és megmagyaráz. A francia: *L'équilibre économique*, a nagyobb német munka kivonataként tekinthető, annak mintegy lényegét tartalmazva.

Néhány év óta ugyanis az ipari és gazdasági termelés úgy Európában, mint Amerikában oly sajátságos helyzetbe jutott, melyhez hasonlót a forgalmi élet története nem mutathat föl. Nem fordult még elő, hogy az ipari és gazdasági termények ára oly rövid idő alatt ily nagy mérvben esett volna s hogy az áraknak ez állapota ilyen sokáig tartott volna, mint jelenleg; továbbá a vállalkozási szellem, daczára annak, hogy igen nagy tőkék hevernek, vagy csak csekély kamat mellett vannak elhelyezve, teljesen pang. Megdül tehát a nemzetgazdák által eddig kétségtelennek tekintett axioma, hogy alacsony kamatláb, heverő tőkék vállalkozásra ösztönöznek, azokat megteremtik. Ma ennek ellenkezőjét tapasztaljuk, minden vállalkozási kedv eltűntnek látszik, csak a legszükségesebbet termelik, s a munkás osztályt a tömegnyomor fenyegeti.

Mi sem természetesebb tehát, minthogy ez állapotoknak — melyek állandósággal fenyegetnek — okait különösen nyugaton a nagy iparos államokban kutatják. Anglia a kérdés tanulmányozására egy külön bizottságot küldött ki, ez azonban minden bajt egy okra, a túlhajtott productióra vezetett vissza és a gyógyszer az időben keresi, a mely végre is a fogyasztás és a történt termelés között az egyensúlyt helyreállítja — Az iroda-

lom körében pedig, különösen a kettős valuta hívei még egy más okot is elfogadtak: az arany árának emelkedését, a mi abból következett, hogy minden kényszerítő szükség nélkül több állam az arany valutára tért át, ámbár Ausztráliában és Californiában az arany termelése csökkent.

Szerzőnk e magyarázatokkal nem elégszik meg; s műveiben a főttebbi okok mellett még számos okot fölhoz, a melyek együttesen a válságot eredményezik. S e fejtegetések Wirth előadásában fölötte érdekesekek és tanulságosak.

Mindenekelőtt az arany kérdését tisztázza. Hivatalos adatok és teljes hitelű táblázatok segélyével kimutatja, miszerint sem az aranytermelés csökkenésének, sem az arany valuta elfogadásának nem lehetett olyan hatása, hogy a válságot különösen előidéző okok közt szerepelhetne. Igaz, hogy Németország, mióta elfogadta az aranyértéket, legalább 1900 milliónyi értékben veretett arany márkát, hanem ebből 500 millió régi arany pénzből készült. Igaz továbbá, hogy Olaszország körülbelül 500 millió frank, az Egyesült-Államok pedig 2000 millió frank értékű aranyat szereztek be az utóbbi időben s hogy Skandinávia kénytelen aranyat vásárolni, miután áttért az aranyértékre. De másrészt meg Franciaország egy maga a múltban, 1865-től 1873-ig terjedő időben 6000 millió frank értékű arany pénzt veretett a nélkül, hogy ez a piacon az arany árának lényeges változását idézte volna elő. Nem idézte pedig elő, mert az aranytermelés is — a fölfedezett új bányák, tökéletesedett bányászat következtében — emelkedett, úgy hogy csak a nagy fogyasztás képes az arany árát a csökkenéstől megmenteni. Az utolsó 30 év alatt több arany hozatott napvilágra a föld gyomrából, mint a megelőző 400 év alatt összesen. Soetbeer, mint e téren legkiválóbb tekintély, kimutatása szerint 1403-tól 1850-ig összesen 16,389 millió franknyi arany termeltetett, 1851-től 1884-ig bezárólag pedig 21.451 millió franknyi, sőt ha az 1885-ik évi termelést is hozzá vesszük, 22,000 millió kerekszámot bátran fölvehetünk. Az utolsó négy évben (1881-től 85-ig) ugyan az aranytermelésnél csökkenést vehettünk észre. Míg 1851-től 1881-ig a termelés évi átlaga 630 millió frank értékben volt, a következő négy év átlagos termése csak 533 millió frank értéket képviselt.

De e különbözet nagy veszélylyel nem járhat s nem az arany drágasága fog ebből következni, hanem inkább azon csu-

dálkozhatni, hogy most, miután az aranyértékre áttért államok arannyal meglehetősen ellátták magokat, az évi 500 millión fölül való termelés az arany árát nem nyomta le. — Attól sincs mit tartani, hogy az aranybányászat jövőre csökkenni fog, California és Ausztrália egy-két bányájának elgyöngülése miatt. Ellenkezőleg, jövőre nagyobb eredmény várható. Oroszországban a termelés nagysága évről évre növekedik, valamint Ausztria-Magyarországban is, részint a nagyobb tőkebefektetés, részint a technikai eszközök tökéletesedése következtében. A kimerült bányák helyét pedig újak foglalják el; így Indiában, Honduras-, Afrikában Tasmania- és különösen Ausztráliában, a hol az újabban fölfedezettek, minden eddigi bányáknál gazdagabbaknak ígérkeznek.

Az aranyjáradékra való áttérés már azért sem okozhatta a válságot, mert az egyes czikkek árváltozásai különbözők. Igen érdekesen mutatja be a londoni *Economiste* adatai alapján a forgalmi élet 47 cikkének árváltozásait a nemzetközi piacokon 1845-től 1886-ig. Részletesen megfigyeli az egyes esetekben működő okokat, s végre a jelen válságra megvonja következtetéseit, melyeket mi az alábbiakban foglalhatunk össze.

Több már, mint tizenöt éve, hogy nincs összhang a fogyasztás és a termelés között. Az 1873-ki válságot megelőző túlproductió, néha nyaktörő vállalatokkal 1873 után nem szűnt meg azonnal; csökkenőleg bár, de tovább folyt, új-új tőkét emésztve föl és zavarva a kereslet és kínálat közti viszonyt. Ebből következő bukások, az ezekhez csatlakozó Törökország, Egyiptom, s annyi vasuti vállalat crisisei a tőkét tartózkodóvá tették s elég sajnos, hogy mindinkább a börze-speculációk felé tereltek. Az egyes iparágakban beállott túltermelés következtében az ipar általában szenvedő lett s az államok, hogy iparokat védjék, bajait elhárítsák, Németország példájára, védvámokhoz nyúltak s közös erővel megrontották az iparnak a szabad nemzetközi életben erőteljesen kifejlett ágait, a nélkül, hogy ennél más eredményt értek volna. A particularis válságok 1878-ban és 1882-ben, több tekintélyes bank- és kereskedő házak bukása, az államok folytonos fegyverkezései, a nemzetközi politika titkolódzó volta, a tőke félénkségét csak fokozták. Némely következmény új okká lesz: a vállalkozási szellem hiánya következtében fölszaporodott a tőke és a kamatláb nagyot esett, a mi

ismét számos és számos család jövedelmét csökkentette, ezeket fogyasztásukban takarékoszágra ösztönözve. A vállalatok és az ipar pangása egész foglalkozási osztályokat ejt nyomorba. — — — — —

Gyógyulást szerzünk sem remél mástól, mint az időtől. A túltelt raktárak lassanként kiürülnek, s néhány sikerült vállalat ismét megindítja a vállalkozás kedvét. Az államoknak pedig azt a figyelmeztetést adja, hogy használják föl a jelenlegi olcsó tőkét, olcsó anyagot, olcsó munkát építkezési s egyéb szükségleteik kielégítésére. A válságon könnyítenek saját nyereségek mellett.

n—e.

A NORICUMI VAS HAZÁJÁBAN.

A régi Dacia bányászatával foglalkozva, évek óta nagy szükségét éreztem az egykori Noricumban szemléllhető ősi műveletek meglátogatásának. Mentől jobban szaporodnak a dák római bányászoktól átöröklött bányavállalatok felől gyűjtögetett adataim, annál inkább éreznem kelle az analogiák nélkülözhetetlen voltát s most, mikor észleleteim összefoglalására kerül ide-tova a sorrend: végre elszántam magam a római bányászat classicus földjének meglátogatására.

Buda-Pestről a zöld Stiriába évről-évre százával látogatnak el s a karinthiai Alpok ölén Klagenfurt közelében divatos gyógyhelylyé minősült vörthi tó felé haladó vonatok nyaranta ritkán nélkülözik a hazánkbeli útazókat. Csak épen azoknak telik ritkán e kirándulás, a kik a magyar tudományosság javára fordíthatnák az ott kínálkozó tanulságokat s a kiknek Noricum áldott földjén az archæologiai emlékek és természeti kincsek közvetlen szemlélete hosszú évek verejtékes munkáját tehetné grümölcsözővé.

Marburgnál a szűk Dráva-völgybe mélyed vonatunk s a Lavant beömléseig, vagyis Unter-Drauburgig szorosan ahhoz símulva, halad egyenesen nyugatnak. Stiriától búcsút véve, a Miss patakhoz szegődik vonatunk s az e tájon elvezetett római út irányát követi jóformán Klagenfurtig, Karinthia szépen fejlődő fővárosáig. Mai napság is élénk bányásztevékenység lüktet innen mindenfelé, bár Noricum központi városa: Virunum s a bányászat tulajdonképi intézői: Candalicæ (Hüttenberg) és Noreja (Neumarkt Friesach táján) innen néhány órával fönebb fekszenek s az Alpoknak éjszak felől kimagasló főgerince

a Tauerek ásványgazdagsága szolgált és szolgál a nagy hírre jutott bányászat alapjául. Ott füstölögnek most is a közép-európai leghatalmasabb bánya-kohóegylet: az osztrák alpesi vasműtársulat számos kohói és gyártelepei.

Ős idők óta jó hírnévnek örvendett a Hüttenberg környékén, a Saualpe-csoporthoz tartozó hegységben termelt noricum-i vas. S a miről már az iskola padjain annyit álmodoztunk, s a mit a serdülő nemzedéktől kezdve művelt köreinkben annyiszor tesznek emlegetés tárgyává: talán nem lesz fölösleges arról úti tapasztalatom s irodalmi följegyzéseim alapján e rövid, vázlatos ismertetés.

A Kr. e. 183-ik évben telepített Aquilejától éjszakra a kelta eredetű tauriskok (Tur = hegy, tehát hegylakók) már akkoriban elismert fegyverkovácsok, ügyes aranybányászok lehettek, mert Felső-Itália innen földözte e nemű szükségleteit s a noricum-i bányászatnak nagy része van a rómaiak műiparának, a kelták művészi készítményeinek kifejlődésében. A hallstadti hírneves sírmező műtárgyai egy egész korszaknak adnak nevet. Úgy látszik a Kr. e. II. századtól kezdve egyes római tőkepénzesek is hasznukra kívánták fordítani Noricum természeti kincseit s Hüttenberg körül a vastelepek, Gasteinnál az aranytellérek (Rathhausberg) bányászatára vállalkoztak. Ennél fogva minden alapot nélkülöz az a föltevés, mintha a római hódításnak köszönhetnők az idevaló bányászat kifejlődését s a karinthiai történelmi és természettudományi társulatok buzgó munkásai világosan kideríték, hogy Krajnában Radmannsdorfnál, Stajerben Vordenbergnél s különösen Hüttenberg környékén kinyomozhatatlan ős idők óta rendszeresen termelték a noricum-i aczélt. E tevékeny hegyi nép előtt nem valának ismeretlenek Hallein (Dürenberg), Hallstadt sótelepei s a Möll, Lavant mentén, valamint a Tragein mellett mutatkozó nyomokból ítélve, a Dráva-völgyben is kiterjedt aranymosásokat rendeztek be.

A tauriskok vasárúinak, aczélpengéinek jó hírneve századokkal megelőzte a római foglalatást s Éjszak-Itália fegyvergyárjai az elbai után ezt becsülték legtöbbre. Ovidius (szül. Kr. e. 43-ban megh. 17-ben Kr. u.) a keménység fokmérőjéül használja metamorphosisában:

Durior et ferro, quod Noricus exquoquit ignis.

Horatius *) (szül. Kr. e. 65-ben megh. Kr. u. 7-ben) a noricum-i kard kitűnőségét szintén több vonatkozásával magasztalja. Quas neque noricus deteret ensis, (a kit noricum-i kard sem rémít), ense pectus norico recludere, (noricum-i karddal a mellet fölnyitni).

Mindez nyilván a mellett szól, hogy az idevaló vas jeles tulajdonságai hosszú használat után hódították meg annyira a római közvéleményt.

Plinius Kr. u. 80 év körül igen találólag kiemeli, hogy a noricum-i vasárúk jelessége nem egyedül a gyakorlott munkások érdeme, hanem a természetadta jó tulajdonságok nyilvánultak abban. Pedig Plinius teljesen tájékozott vala az aczél edzési módszerei felől, mikor így nyilatkozik: «vidékünkön a vas kitűnősége már természeti állapotában épen úgy megvan, mint Noricum-ban, míg ellenben másutt, például Sulmónál, vízzel idézik azt elő».**)

Hogy a noricum-i vasat az elbaival egyenlő minőségűnek ismerték, arról numantiai Rutilius följegyzése is kellőképen tájékoztat (occurit chalibum memorabilis Ilva metallis. Qua nihil uberius norica gleba tulit) s így épenséggel nem csodálhatjuk Strabo örvendezését, midőn tíz évvel azután, hogy Augustus fogadott fia, Drusus idejében a pannonokkal együtt Histriába betörő noricum-iakat P. Silius Illyricum proconsula Kr. u. 16-ban leigázá, észrevehető örvendezéssel kiált föl, hogy most mindezen aranyérczek a rómaiak kezébe jutottak.

De a római birodalomba történt fölvétele után sem vezettek ide be rögtön a tartományi kormányzatot; hanem regnum noricum név alatt igazgató a procurator, a ki épen úgy, mint a praefectus Aegypti alkirályi minőségben szerepelt, de hadosztályparancsnoki hatáskörrel azért nem bírt.***) M. Antoninus rendeli Noricum-ba a legio II. pia italicat s ez időtől kezdve annak legatusa állott a provincia élén. Diocletian osztá meg az Aquilejától a Dunáig terjedő provinciát s a Noricum ripense és Noricum mediterraneum egy-egy praeses alá osztatott (p(r)aeses p(rovinciæ) N(orici) m(t)editerranei).†)

*) Horatius *Öldi* LI, XVI, XVII.

**) Plinius, XXXIV. c. 41.

***) *Römische Staatsverwaltung*, von J. Maquardt. I. Band, 2-te Auflage, 290—291. l.

†) Mommsen: *Corpus inscriptionum latinarum* III. kötet 5209. sz.

Strabo szerint a noricum-i bányászat központja Noreia Aquilejától 1200 stadiumnyira feküdt s nem csak vasbányászattal, hanem aranymosással is foglalkozott. — Minthogy a mai Zollfeld (Magdalenenberg) mellé épített római fővárostól Virunumtól negyven stadiumra helyezi ugyancsak Strabo Noreiát, ez Friesach és Neumarkt közé eshetett, hova St-Leonhardt, Lölling, Hüttenberg és Friesach vastelepei kiszolgáltnak s hol a vasútasok hatalmas vasműveket szemlélhetnek ez idő szerint is. A Julius Caesar által a Plecken-alpokon át munkába vett s Augustus idejében tovább folytatott úthálózat főága Virunumból Matucajum (Freibach), Candalicæ (Hüttenberg) felé tartott s a Sirbitz-alpokon Monateba (Judenburg) szállva, végre a Rottenmanner-alpokon Ovilabis (Wels) tartott. A második út Treibachból Neumarkt (Norija) felé ágazva, Lieremnél egyesült az előbbivel. Ebből Friesachnál egy harmadik ág a Metnir-völgybe csapott, Grades, Murau, Tamsweg érintésével Juva-viaig (Salzburg) szolgált s ott egyesült a Villach—Tewnia—Gmünd—Katschberg-vonallal. Utóbbiból vált ki Tewniánál a Korntauereken át a gasteini Rathhausberg aranybányáihoz; egy más ág pedig Lienzen Rætiaba szolgált. A gasteini gránit-kockákkal kirakott «pogányút»-hoz (Heidenweg) hasonló szolgált Zirknitz, Goldzeche és Fleiss aranyereihez egy oldalággal Dol-sachnál a rætiai vonalhoz csatlakozva.

E kiterjedt és még számos oldal- és keresztággal rendelkező úthálózat által az összes bányatelepek sűrű érintkezése a lehető legteljesebb mértékben biztosítva vala. Még nagyobb gondot fordítottak a forgalomnak Itália felé terelésére. Nem csak az Isonzo mentét látták el a mai vasút irányában a Predilen át Tarvis Villach felé jó országúttal, hanem Cilli (Cellea) felől is vezettek egy harmadik közlekedési vonalat, mely két ágot is bocsátott keletre Pannonia felé, hol különösen Aquincum és a sirmiumi fegyvertárak igényelték Noricum vasát és jeles aczétermékeit.

Ebből készültek Aquincum, Carnutum (Deutsch-Altenburg), Lauricum (Lorch) paizsai, Sirmium hírneves hadi gépei (fabrica scutorum ballistarum et armorum sirmiensis). A vázolt útakon látta el Noricum Verona, Mantua, Cremona, Concordia, Ticinum Aquileja számos fegyvertárait és hadi szergyárait az oda megkívántató nyers vassal és aczélfélevel.

A római invasio után a kitünő vastelepek császári tulaj-

donba mentek át s bérlőkkel hasznosíták azokat. A rabló bányászat megakadályozására, a bértartozások behajtására, s ezzel kapcsolatos ügyletekre *procurator ferrariarum* című császári hivatalnok volt hívatva alantas közegével együtt. Noricumban azonban a bányabérlők (*conductor ferrariarum*) is alkalmazhattak *procuratori* rangban szereplő s ily címet viselő bányaaigazgatókat. Legalább ilyen függési viszonyra utal egy Virunum közelében talált fogadalmi oltár, melyen a norejai Isisnek Quintus Septeius Clemens bérlő (*conductor ferrariarum*) által tett fogadalmát Qu. Septaeius Valens *procurator ferrariarum* váltja be.*) A névből ítélve, rokonságot is föltételezhetünk a két egyén között, mert szabály szerint a *procurator* lovagi rendből, vagy a császár fölszabadított rabszolgáiból választott tisztviselő vala, a kik néha két tartományból is hatóságuk alá nyerték az egytermészetű műveket, vagy állami gyárakat. Így éppen a fönnebbi fölíratnál Mommsen **) és Hirschfeld ***) eltérő nézetben vannak egy pár betű értelme fölött s míg Mommsen Noricum felére föltételezi a szóban forgó *procurators*ágot, addig Hirschfeld Noricum mellé még Pannoniacadum Dalmaticarum jelzővel ezekre is hajlandó kiterjeszteni Q. Septeius Clemens *conductor* hatáskörét. Pannoniából vasbányászatot érint a *Corpus Inscript. Latin.* III. kötet 3953. számú fölírata Sisciában Fl. Verus Metrobolunus *proc. Aug. n. pæpos splendissim(i) veti(galis) ferrariarum per Asclepiadem ark (arcum) stab(ionis) Sis(ianæ)*. A dalmatiai vasműveletet Claudianus de bello getico 5381. Cassiodorus *variæ* 3, 26. látjuk említve.

Galliában Antonius Pius alatt számvevő is működött a *procurator ferrariarum* mellett (*tabul(arius) ration(is) ferrariarum*) Henzen 6929) s a vasárúk és bányatermékek szállító vállalatát szintén egy *procurator* vezeté úgy Noricumban és Pannoniában, mint Galliában. Így Sisciában a már említett fölírat †) szerint *procurator Augusti nostri propositus vectigalis*

*) *Corpus inscr. latin.* III. kötet. 4809.

**) Mommsen C. I. L. III. 4809. számú fölírat és index 1135. l.

***) Hirschfeld: *Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte*, von O. Hirschfeld. Berlin, 1876. 76. lap.

†) C. I. L. III. 3953.

ferrariarum működött, és Lyonból Attius Cæcilianus præpositus vectigalium *) vannak megörökítve.

A Virunumból éjszakra vezetett «vasút» a régiek Canalicæját vagyis Hüttenberget az Antoninus-fele itinerarium szerint harmincz stadiumnyira érinté, a fővárostól számítva s ott a tauriskok és noricumiai élénk vasbányászatot űztek.

1863-ban a vas-salak és földtörmelék alatt közel a vastelephez Nerva császár igen jól megtartott érmét ásták ki s Münichsdorfer Hüttenberg történelmében három sírkövet is közöl innen, a melyek a római települést kétségtelenné teszik.

A legrégibb műveletek a telepkibuvásokon vehették kezdetüket. Véső és kalapács segélyével (mit Schlegel und Eisen) valamint vasékeléssel folyt a munka s míg a meddő közetben alig járható rést törtek, az ércztelephben jól kitágultak üregeik (helyi néven Boden). Az egész munka rendszertelenül, határok kitűzése nélkül, egyedül az ércz könnyebb kidolgozhatóságához alkalmazkodva, folyt. A kékérczet használták ki, míg a barnavasat a bányára dobták. A termelt vasérczet úgy látszik kosarakban és vállon szállították ki a kohókhoz. A salakhalmokat az érczteleptől távolabb Lölling, Hüttenberg, **) St-Johann, St-Marten stb. erdőségeiben olykor fákkal benőve, szétszórtan találjuk, mert úgy látszik, ezek elrendezésében a fabőséghez szabták magokat, épen mint nálunk is tapasztalhatjuk. Épen azért jönek elé azok a völgyekben és távol tetőkön egyaránt. Kezdetben hegyoldalakon kis gödröket vájtak s kövel kirakott szelelők teljesíték a fujtatást. Később három egész négy láb magas négyszögű vagy hengeres aknáikat szellős hegytetőkön állíták föl s a természetes légáramot kézi-, vagy lábbal mozgatott fujtatók segélyével is fokozák. A szelelők itt már agyagesövek alakjában készültek. Ilyenek több ízben kerültek napfényre. 1860-ban egy hegycsuszamlás alatt részint durván készült, részint jól kiégetett csövekre azokkal együtt szenesedésnek indult fahasábokra akadtak. 1867-ben két agyageső merült föl s Seeland jelenlegi bányagazgató, Löllingen fedezett föl ősi olvasztó pesteket

*) Boissieu, 272.

**) *Geschichte des Hüttenberger Erzberges*. Klagenfurt, 1870.

s azokhoz tartozó fújtató csöveket. Az olvasztás folyamáról is kellő tájékozódást nyújt Hüttenberg. Az elaprózott s diónyi darabokban berakott érc faszénnel hevítve, lassankint izzásba jött, úgy hogy a szelelő csatornákkal átellenben a salakot le kelle csapolni. Bizonyos idő után kivették a vasolvadékot s fakalapácsokkal leverték róla a salakot. Ismételt izzítás után négy egész öt kilónyi vastömböt nyertek s ezt majd lepényded alakra (mint nálunk), majd hengerded formára (például rajnai Hessenből, Monzenheimből) kalapálták; s hogy a vevő belső minőségét is lássa, meghasították. Így jártak el tudvalevőleg a kereskedelembe adott bronzlepényekkel is.

Az archæologiai leletek sorát egy római urna és egy füles bronzvéső zárja be 1876-ból, mely utóbbi egyúttal a bányaművelés nagy régiségének is bizonyítékát adja.

Mindezen leletek többnyire külvájatokban, vagy csekély mélységben fordultak elő s a mélyebb szintájáról csak ritkán jutottak egy-egy vasékhoz. Végre 1884-ben a löllingi bányahatárban *) s a Haseltárnánál 21.377 m. mélységben s a mai tárnanyilástól 71.108 m. távolságban egy ösvájatra bukkantak. Kitakarítás közben mindjárt eleinte végtagsontok, utóbb koponya került a munkások kezébe, s egy mécses és több cserépedény töredéken kívül négy római érem képezték a további leletet. Hármát a rozsdá olvashatlanná tett; a negyedik Cajus Vibius Trebonianus Gallus császár ezüst denárja, következőleg Kr. u. 251—254-ből származik. Ezüsttartalmuk alig két százalék s miután a denárok 211-től M. Aurelianus által 290-ben behozott javításig a denárokat megnagyobbítva, de silány ezüsből verték. Ugyanezen időszakban az alak és körirat is elveszítik az első császárság korában nyert ízléses kiállítást.

A szóban levő bányaüregben elszerencsétlenedett munkás római voltát mécsesének minősége is elárulta.

Az érdekes leletek láttára neki buzdult bányatisztviselők tovább kutatva, egy újabb eredetű, bár helyzetileg a húsz méter mély római vájatnál magasabban fekvő üregben fatörzsből vajt teknőt, egy kemény fa göcsből formált ütő kalapács, három

*) *Beitrag zur Geschichte des Hüttenberger Erzberges.* Von F. Seeland. *Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen.* 1885. XXXIII. évfolyam.

vasék jutalmazá fáradságukat. Két vaséket abban a helyzetben találtak, a mint a munkás kéz az ércztömegbe elhelyezé.

Néma megilletődéssel állunk meg az emberi munkásság eme nagy múltú emlékei előtt, mert bár hazánkból is gyakran találjuk a messzi hajdankor bányászati tevékenységének emlékeit: Noricumnak a classicus írók magasztalásai oly fokú historiai és archæologiai érdeket kölcsönöznek, mely nemcsak a komoly szakember figyelmét bilincseli le, hanem a művelt társadalom köreiben is páratlan hírnevet biztosít.

TÉGLÁS GÁBOR.

É R T E S I T Ő.

Italia költészete a középkorban. Írta Rényi Rezső. A magyar Tud. Akadémia által segélyezett kiadás. Buda-Pest, 1887. Aigner Lajos.

Kötetünk tulajdonkép csak első része egy nagyobb munkának, mely magában akarja majd foglalni az olasz költészet egész történetét. Nem tudjuk, mily körülmények fűzték oly szorosan szerzőnk vonzalmát az olasz irodalomhoz; de úgy látszik, annyira szereti a «bíbelődést» tárgyával, hogy nem egészen vette számba a nehézségeket, melyekkel föladatának megoldása jár. Ma már — szerencsére — senki sem fogja hazafiatlansággal vádolni a kritikát, ha mértékét a nyugati irodalmak színvonalához közel hozza és gyöngé munkának mondja a gyöngét, még ha különben tiszteletre méltó fáradozás és kutatás eredménye is. Szívesen elismerjük, a jelen munka mögött is rejlik igen érdemes fáradozás, némi forrástanulmány, a tárgyalt költők közvetlen ismerete; de azért irodalmi műnek bizony nagyon hiányos. Akár hogy iparkodik szerzőnk, könyve inkább a compilatio benyomását teszi, mint valami szerves compositióét. S így az a kérdés merül fel: kinek írta szerzőnk tulajdonkép művét? Az irodalom ösmerője alig fog benne találni sok újat, sem az adatokban, sem a fejtegetésekben, különösen az utóbbiakban nem. — A nagyobb közönség pedig fejtegetéseit Dantéről, Petrarcáról, Boccaccio-ról egy kissé színteleneknek, kissé általánosoknak, nem éppen vonzó stílusban írotnak fogja találni s kívánni fog valamit abból a «kellemetes felületességből», melylyel szerzőnk szerint Voltaire beszélt Petrarcáról. A munka így két szék közt a pad alá kerül a számtalan társak mellé «che visser senza infamia e senza lodo», «kiket nem tüntetett ki sem bűn, sem érdem».

Legérdekesebb, legtöbbet tartalmazó a könyv első harmada,

melyben a troubadur-költészetéről, a szerzetes költőkről s Dante előzőiről van szó. A kötet másik két harmada: a Dantét, Petrarcat, Boccacciót tárgyazó fejezetek ha egészben helyesek is, általános ítéletekben elmosódók, ismert dolgok fölmelegítése s nem kerül élet beléjük még azon polemia által sem, melyet szerzőnk az egész gyanútlan Körtinggel folytat, midőn Petrarca és Boccaccio viszonyát fejtegeti a renaissancehoz. Különösen a Dantéről írt fejezet mutatja, hogy íróink gyakran egymásra való tekintet nélkül dolgoznak. Szász Károly minden irodalomtörténeti tudniávalót elmondott már Dantéről, az eposzokról írt művében. S szerzőnk mégis, mikor már úgyszólván egész könyvünk van a költőről, csak az ABC-ét recitálja el felőle. — Így nem csoda, ha egyes megjegyzései nem bírják elűzni elménkből a szunyókáló unalmat, melylyel e lapokat olvassuk, s ha fél álmunkban Dante fönségét egy kiérdemesült helytartótanácsos dicsőségével zavarjuk egybe. Azt hisszük, e benyomással a könyv irodalmi becsét kimerítően s tudományosan meghatároztuk. Mert még az a sok jó dolog is, melyet szerzőnk elmond, ellapul a könyvnek roskatag irodalmi formájában. Különösen midőn szerzőnk a *stile culto*-t műveli s az értelmi szárazságot a képzelem harmatával akarja felöntözni. «Dante az olasz nyelvet bölcsességéből kiragadta s trónjára emelte.» Ez nem gondolat, de nem is kép . . . Vagy «Dante korának vadságából hirtelen kilép, teremtő erejével képzel egy költeményt, melyben kora tudományát egész terjedelmében átöleli». Vagy: «Tevékeny, tette serény lelkének csekély volt a munka, azért felölelte azt minden ízében, ez sem levén elég Atlas-vállainak, új munkát vállalt és a politika kérdéseinek megoldásában serénykedett. Ezek azonban sphynx-talányok voltak számára» stb. — A minden ízében felölelt munka, az Atlas-váll és sphynx-talányokban való serénykedés — íme néhány példánya azon tudós virágoknak, melyekkel szerzőnk az olvasó útját behinteti. Miskor meg ellentétképen egy vígjátéki német tudós stílusát utánozza, mondván: «Dante ezen minden nemzetjogellenes avatkozás meggátlása tekintetéből felei által Rómába küldetvén, hogy az idegen népnek hazája sorsába való beavatkozását elhárítandó, ezt a pápánál sürgesse». Vajon hány dantei terzina háríthatná el az ilyen mondat káros befolyását? A tartalom mélysége vagy eredetisége bizonynyal nem. Legfőlebb ha felvidít például az a komikus pedanteria, melylyel szerzőnk Dante és Beatrice első találkozásáról értesít. «Az ekkép növekedett gyermek elérvén kilenczedik évét, egy alkalommal Folco Portinari vele alig egykorú leányával, Bice-vel találkozván, szerelemre gyuladt.

Beatrice ez időben alig nyolcz éves, de igen kedves, nemes és kellemes jelenség vala; korát meghaladó okossága beszédben és viseletben annyira megnyerte Dante szívét, hogy a gyermek képét onnan mi sem vala képes többé kiirtani.» Nem tudom, mit tart szerzőnk a mai kilencz éves Danték szerelmi gyuladásáról, de annyi bizonyos, hogy az a gyerek Dante, ki a nyolcz éves Bice korát meghaladó okosságát oly classice méltányolni tudja, aligha nem egy irodalomtörténeti homunculus, kit Boccaccio után pedans commentatorok képzelme tartott életben annyi századon keresztül.

Bizonyos körülményeskedéssel, a commentatorok csodálatos lyrismusa felé hajlón tárgyalja szerzőnk Petrarca viszonyát is Laurához. Szerinte Petrarca a Laurában megtestesült női eszményt nem csak művészzel, gonddal, hanem »határtalan szenvedélylyel is dolgozta ki» költeményeiben. — Ez a határtalan szenvedély azonban, a mennyiben Laurára vonatkozik — határozottan *petitio principii*, melyből következtetni nem lehet. Az idevágó adatok elégtelen volta miatt aligha lesz megállapítható, mennyi Petrarca költeményeiben pusztán költői fictio, mennyi az igazi érzelem s ez igazi érzelemből mennyi esik igazán Laurára. S a dolgot nem döntik el azon idézetek sem, melyeket Petrarca leveleiből Körting is, szerzőnk is felhoz. Mikor százával írjuk, éveken át a sonettek, azoknak azonos tárgya lassanként oly erőre kap a lélekben, hogy mintegy költői rögeszmévé válhatnak. — Azonban szerzőnk lovagiassága Laura iránt mégis igen kellemes hatású. Különösen Löhert szapulja meg, ki nevetségesnek találta, hogy egy potrohos kanonok, hetvenkét éves hölgy halálát sonettekben megsirassa. Szerzőnk ez egyszer gyöngédségből komolyan kutat Laura éveit után s kiszámítja, hogy legfőlebb 43 éves lehetett, midőn meghalt. Löher potrohos kanonokja most már illően sirathatja meg ideálját, ki némileg az ephesusi Dianához is hasonlított, mert sok gyermeke volt.

Szerzőnk egyáltalán vonzódik Petrarcához; egyénileg tán kedvesebb előtte, mint Dante; valószínűleg, mert behatóbban foglalkozott vele. Sokat ír róla; gazdag a szóban, mint a dicséretben. De azért az alak körvonalai elmosódnak, és személyisége, mely a kultúra történetében nem kevésbé fontos, mint iratai, homályban marad. Különben is hiányzik az alakhoz a kellőn megrajzolt történeti háttér; hiányzik a műben a jellemző vonásokat ügyesen csoportosító előadás, a lényegesnek eszes és meggyőző kiemelése. A könyv stílusának megfelelően egyformán szürke minden. A Petrarcát tárgyzó fejezetekben egyébként szerzőnk egészen a maga földjén akart

szántani, nem haragudtunk volna érte, ha néha Körting búzájából többet is vet el rajta.

Szerzőnk történeti fölfogását jellemzi azon polemiaféle, mely-lyel a saját könyve beosztását védi, midőn Petrarcat és Boccacciót a középkor íróihoz számítja s Körting «vadonatúj» (?) fölosztása ellen beszél, ki e két író a renaissance-irodalom megalapítóinak mondja. A sok «ámbrár, de, azonban» egy kissé ügyvédiessé, lapossá teszik érvelését, melynek magja abban rejlik, hogy a renaissance fejlettsége a XV. század második tizedétől számítható, Petrarca, Boccaccio azonban — Dantéről nem is szólva — már a trecentóban haltak el. «Mi közünk ehhez? Nagyon is sok, mert lévén sorsa emberi mivoltunknak, hogy holta után senki a megszakított vagy következő század élő lényei közé nem soroztathatik, igen természetes, hogy a XIV. század e jeles férfait a XV-ik magáénak nem vallhatja.»

Az időszámítás fontos dolog, — láttuk fönnebb Laura éveinél — de e kérdésben nem döntő, mert a következőn fordul meg a dolog: mi adja meg Petrarca s Boccaccio jelentőségét? Valóban, azon új műveltségi s irodalmi ösztönök, melyek műveikben a régiekkel csodálatosan vegyülve, azokkal legtöbbször öntudatlan ellentétben — már győzelmesen nyilatkoznak. És sokkal szerveesebbé tesszük a történet fölfogását, ha őket nem a múlthoz lánczoljuk, hanem mint az újabb mozgalom megalapítóit tekintjük. Különben hagyjuk ezt, mert — Polonius mondja — messze vezetne fejtegetni, miért éj az éj és nap a nap.

E folyóiratnak nem is célja részletekbe bocsátkozni; inkább csak a könyv irodalmi értékéről akar számot adni. S nem tartjuk kegyetlenségnek, ha egy különben érdemes könyvvel szemben is megőrjünk a szerkezet és stílus pongyolaságát. Hány írónk van még, ki megengedett dolognak tartja, ha szellemi főztét kevés sóval és törött cserépben találja az olvasó elé. Kár az ilyen dolgot nemzeti szokásul szentesíteni — tudományos könyvekben is. —e—

Fürdőtan, kíváló tekintettel a magyarhoni gyógyhelyekre, írta Dr. Boleman István vihnyei fürdő-orvos. Magyarország gyógyhelyei és ásványvizeinek térképével. Kiadta a magyar orvosi könyvkiadó társulat. Buda-Pest, 1887. 603 l.

A magyar közönséget gyakran éri vád, hogy nem pártolja eléggé a mi nemzeti, hogy ha hazai és idegen között kell választani,

merő elfogultságból, előítéletből száz esetben kilenczvenkilenczszer az idegennek adja az előséget.

A vád nem alaptalan, tehát jogosult. A magyar közönség e gyöngesége egyformán sújt író, könyvkereskedőt, termelőt, iparost, fürdő- és ásványvíz-tulajdonost. A dolog természetéből és specialis viszonyainkból folyik, hogy e gyengeség következményeit az utóbbiak sínylik legérzékenyebben.

Az a tenger kincs, mit a magyar föld a legváltozatosabb összetételű ásványvizekben, a legkiesebb fekvésű fürdőkben bír, értékre nézve semmivel sem áll mögötte a magyar föld aranyának, ezüstjének, borának, búzájának.

Kik ezt tudjuk, sokszor mutattunk rá e kincsekre, nem egyszer hangoztattuk, hogy azok kiváló fontosságú factorok lehetnének hazánk anyagi fejlődésében, ha a tulajdonosok több gondnal, áldozattal, ügyszeretettel, szakértelemmel kezelnék tulajdonaikat, s ha a magyar közönség inkább magyar fürdőre vinné pénzét, s azt a két és félmillió forintot, mivel — idegen fürdők látogatása, külföldi ásványvizek használata révén — évenként a külföldet gazdagítja, inkább a hazai fürdők javára gyümölcsöztetné.

Az utóbbi években tagadhatlanul sok történt fürdőink, ásványvizeink érdekében, úgy hogy ez idő szerint az ország minden részén vannak fürdők, a melyeken ép úgy feltalálhatja üdülését, gyógyulását az ember, mint a divatos külföldieken. Hisz külföldön is az a kihíresztelt és minden idegen fürdőre ráfogott kényelem, comfort, ellátás, berendezés, csak a szoros értelemben vett világfürdőkön található fel. Azokat a valóban jogosult panaszokat, a melyek fölmerülnek a magyar fürdők drágasága, a kiránduló vendégek zajos mulatozásai, az örökös játék, zene, láрма, táncz, vizeink jó részének rossz kezelése ellen, — egyszerű kormányintézkedéssel, rendeletileg, rövid úton meglehet szüntetni. Ezek mind oly bajok, a melyeknek orvoslása nem kerül nagy nehézségbe.

Csak egy kis elnézés, csak egy kissé több hazafiság: s hazánkra nézve a gazdagságnak oly forrását nyitottuk meg, a melynek terjedelme beláthatatlan.

Igen, — hallok az ellenvetést — de mikor a tanácskozásnál az orvos szóba sem hozza a magyar fürdőt, s csak nagy ritkán a hazai ásványvizet.

Valóban orvosaink nem háríthatják el magokról a vádat, hogy betegeikkel való tanácskozásnál elsősorban a külföldi fürdőkre reflexálnak.

Sokkal jobb véleménynyel vagyok orvosaink hazafisága felől, semhogy a külföldi fürdőkhöz való ragaszkodásukat másnak tulajdonítsam, mint az emberi természetben gyökerező konzervatismusnak, mely görcsösen ragaszkodik az egyszer megszokotthoz: Carlsbadhoz, Marienbadhoz, Franzensbadhoz, Gasteinhez, Gleichenberghez, Badenhez, bizonyos betegségek gyógyításáról nevezetes helyeknek mind megannyi típusához, mint elfogultságnak, mely jobbnak tartja a mi idegen, leginkább pedig vizeink nem-ismerésének.

Orvosaink legnagyobb része fürdőinket Braunnak magyarra is lefordított balneotherapiája után ismeri; e nagy munka tíz magyar fürdőt említ csupán, összesen nyolczvanhét sornyi terjedelemben. E munka képezte forrását igen sok magyar orvos összes, a magyar fürdőkre vonatkozó ismereteinek.

Fürdőink életében fontos eseményt képez dr. Boleman István viihyei fürdő-orvos *Fürdőtan, kiváló tekintettel a magyarhoni gyógyhelyekre*, című harmincznyolcz ívre terjedő leginkább orvosaink számára írott nagy munkájának megjelenése.

Dr. Boleman a balneologia terén kiváló szakember. Ismereteit sok tanulás, a hazai és külföldi fürdőknek a helyszínén való tanulmányozása által szerezte.

Munkája a fürdőtanak rendszeres vázlatát nyújtja. A magyar fürdőket egész részletességgel, a külföldiekkel összehasonlítva tárgyalja, azon hazafias célzattal, hogy fürdőink értékét annál szembe-tűnőbbé tegye. Csak így tudhatjuk meg mily értéket kell hazai ásványvizeinknek tulajdonítanunk, ha egymás mellé állítva látjuk a hazai és külföldi gyógyító helyeket.

Nemcsak az egyes fürdőket, de az ásványvíz-csoportok élet- és gyógytani hatását is megismerteti ugyanez alkalommal. A fürdőtanak kiegészítő részeül a gyógyítóhelyek leírása után az idült betegségek fürdészeti gyógyítását adja elő.

Mindezeket pedig a következő apróbb tárgykörökben dolgozza fel a szerző: *Bezetés. A fürdőtan általános része*: Subjectiv, vagy psychikus befolyások. A szabályozott ét-rend és élet-rend. A lég-változás. A víz. A víz gáz- és só-tartalma. *Részletes fürdőtan*: Hidegvízgyógymód és hidegvízgyógyintézetek. Tiszta hévvizek. Földes, vagy meszes ásványvizek. Kénés vizek. Konyhasós vizek. Tengeri fürdők. Mesterséges gyógyító eszközök a fürdőben. Éghajlati gyógykezelés. *Idült betegségek fürdői gyógyítástana*. (Balneotherapia.)

A bevezetés (3—12 lap) részben historiai visszatekintés a fürdők használatára, részben elmélkedés fürdőink elhagyatottságá-

nak, elmaradottságának okairól, részben egy sokat tapasztalt szakembernek a bajok orvoslására vonatkozó tanácsait adja elő.

A fürdőtan általános részében (13—26. lap) azon gyógytényezőről szól, a melyek a fürdő használatánál, befolyásukat többé-kevésbé érvényesíteni szokták. Ilyen tényezők a subjectiv, vagy psychikus befolyások, a szabályozott ét-rend és élet-rend, a légváltás, a víz, a víz gáz- és só-tartalma.

A munkának legnagyobb részét természetesen a részletes fürdőtan (27—454. lap) teszi. A hazai fürdők és ásványvizek érdekében e résznek tulajdonítunk legnagyobb fontosságot. Hazánk minden fürdőszámba jövő fürdőhelyének hű leírását találjuk e részben. A hibák mindenütt felfödve, sehol sem takargatva, ezzel szemben azonban a víz, fürdő, vidék jótulajdonságai, előnyei, a tulajdonos törekvései is mindenesetben jóakarattal kiemelve. Ez a munka fő jellemvonása, iránya.

A teljesen megfelelő fürdőknek, ásványvizeknek leírásában mindmégannyi monographiával találkozunk. A fürdő, vidék, vagy kirándulási helyek tájképi szépségeinek több helyen (Tátra-Füredék, Herkules-fürdő, torjai Büdös, Szent-Anna tava, Balaton-Füred stb.) oly megragadó, mondhatni költői lendületű leírására akadunk, hogy az olvasót önkénytelenül is megkapja a vágy megismerni a még nem látott helyet, kies vidéket.

A mi különös értéket kölcsönöz e résznek, az minden egyes vízesóport letárgyalása után a hasonló összetételű külföldi vizek, fürdők leírása, az összetétel feltüntetésével. Csakhogy míg a magyar gyógyhelyekkel és ásványvizekkel részletesebben foglalkozik szerző, a külföldi fürdőket rövidebben tárgyalja, miután azok leírása még magyar munkákban is terjedelmesebb, tehát ismertebb, mint a magyar fürdőké.

Orvosainknak megvan adva az alkalom, hogy párhuzamot vonhassanak a hazai és külföldi vizek és fürdők között; meg fognak róla győződni, hogy az összehasonlítás igen gyakran a mi vizeink, s nem ritkán a mi fürdőink javára üt ki. E meggyőződés fogja orvosainkat a magyar fürdők és ásványvizek ügyének megnyerni. Ezért tartjuk dr. Boleman *Fürdőtanát* fontos eseménynek fürdőink életében.

A munkát kiegészíti a szorosabb értelemben vett balneotherapia (455—593. lap). Ez a rész, mely egy teljesen önálló egésznek képez, első kísérlet a magyar irodalomban. Örömmel állíthatjuk, hogy a kísérlet teljesen sikerült. E vázlatban a külföldi fürdőkre csak az összehasonlítás kedvéért volt szerző figyelemmel; hazai

gyógyhelyeink közül is aránylag keveset említ föl névszerint, de mindig megnevezi a vízecsportot, mely az egyes bajokban ajánlható, s így módjában van mindenkinek az ajánlott gyógyhely helyett más rokonnemű fürdőhelyet választani.

Minden fejezet e nagy munkában egy teljesen befejezett egész, egy önálló munka ; minden czikk egy jól átgondolt és szépen megírt értekezés.

A munka nyelve szabatos, könnyen folyó, magyaros. Az orvosi műnyelv barbár módra magyarosított szavait, azokat az idétlen szófaragásokat, melyek a magyar ember fülét annyira gyötrik, kegyelem nélkül kiküszöbölte, s internationalis elnevezésekkel, vagy jobb képzésű magyar nevekkal helyettesítette.

A munkának becsét nagyban fokozza dr. Chyzer Kornélnak, fürdőügyünk e nagyérdemű bajnokának, a munkához mellékelt, valóban pompás kivitelű *fürdő-térképe*. A térképen fel van tüntetve minden fürdő, minden ásványvíz-forrás, a vizek összetételének megjelölésével. Egy tekintet e térképre, s nyomban tájékozást szereztünk magunknak : vajon a megjelölt hely nagyobb, kisebb, vagy jelentéktelen gyógyító hely, vajon a források mellett van-e fürdő is, vajon a víz szétküldetik-e vagy nem ? A közlekedési vonalak (vasútak, országutak, közönséges utak) természetesen szintén fel vannak rajzolva.

Az orvosi könyvkiadó társulat egy nemzeti ügynek tett igen hasznos szolgálatot, midőn kiadta Boleman jeles munkáját, a melynek egyetlen magyar orvos, sőt egyetlen fürdőlátogató magyar ember könyvtárából sem volna szabad hiányozni.

HANKÓ VILMOS.

Léon Say. Les solutions démocratiques de la question des impôts. 2 kötet. Paris 1886. Guillaumin et Cie.

Léon Saynek a folyó év tavaszán a párisi államtudományi főiskola egyik pénzügyi tanszékén tartott nyolcz előadását olvashatjuk e könyvben, mely a fentírt czím alatt az imént jelent meg két kötetben. Ez előadásokban Léon Say egy rendkívül fontos problémát világít meg. Azon kérdéssel foglalkozik ugyanis, hogy a koronként úgy a múltban mint a jelenben uralomra jutott demokratia mily módon változtatta meg saját politikai és társadalmi előnyére az addig dívott adórendszert, és hogy többnyire mily végzetesek voltak az államra nézve az adórendszernek e demokratikus reformjai.

Nagy elővigyázattal illik e kérdésről szólni, melylyel a nagy nevű szerző foglalkozik, mert kényes természetű az és e mellett igen nagy fontosságú. A szabadelvű és a socialista táborok legnagyobb és leggyakorlatibb vitakérdéseinek egyikét foglalja magában, mert, mint képzelhetni, épen itt, az adók kérdésénél kerülnek leghevesebb collisióba a szabadelvű, valamint a socialista alapelvek következményei, melyek óriási különbségek daczára, tisztán tudományos szempontból egymás mellett megállhatnak. Mondjuk ki mindjárt, hogy a kitünő francia szakember mint az orthodox szabadelvű iskola határozott híve szólal fel és hogy elítéli a legtöbb reformot, melyet a socialisták és az ezeknél is demokratikusabb irányú nemzetgazdasági írók az utolsó évek óta igen sürgetően követelnek, és hogy leghatározottabban azon reformot itéli el, melyben a socialisticus és demokratikus «társadalmat-nivelláló» irányok a legélesebb kifejezésre jutnak: a fokozatos adót. Sőt bátran állíthatjuk, hogy Léon Say e két kötetes műve nem egyéb, mint az újabb időkben mindenféle sokat hangoztatott progressiv adó ellen írt tudományos vita-irat, és kifejtése azon meggyőződésének, hogy mily pusztító hatása lesz annak, ha a progressiv adó divatos és tetszetős jelszava által a törvényhozások továbbra is elragadtatják magokat azon veszedelmes lejtőn, melyre a mind követelőbben fellépő democratia a legtöbb nyugati állam törvényhozó testületeit már is csábította.

A politika és nemzetgazdaságtan már régóta kimutatta a progressiv adó hátrányait. Kimutatta, hogy úgy hat, mint megbüntetése a fokozott szorgalomnak és takarékoságnak. Kifejtette, hogy igazságtalanság a gazdagok irányában. Kiemelte, hogy a progressiv adó számára lehetetlen helyes fokozati sorrendet megállapítani, és leginkább azt, hogyha nem állunk meg a fokozat bizonyos pontjánál, a fokozatos adó csakhamar elnyeli az egész jövedelmet és így a túlságos gazdagság fizetéseképtelenné teheti az adózót. Intett, hogy az önkény legveszedelmesebb nemére vezet. Hangsúlyozta, hogy a progressiv adó rendkívül meddőnek bizonyult mindenütt, Svájcban, Poroszországban és az Egyesült-Államokban. És — olvassuk el példának okáért Leroy-Beaulieu pénzügytani művének elejét — kimondta végezetül a modern tudomány azon sujtó ítéletét, hogy a fokozatos adó rendszere egy merően érzelgős elmélet, mely az értelemben és tapasztalásban semmi alappal nem bír, hogy: «Felületes. Szóval nem tudományos».

De mind ez nem riasztotta el a socialismus híveit. Hirdetve, hogy csak a progressiv adó teszi lehetségessé a vagyonos osztályok

kellő mérvű megadóztatását a szegényebb osztályok kímélésére, hogy a progressiv adó szegényítve a gazdagot és dédelgetve a szegényt, az egyedüli eszköz a botrányos vagyoni különbségek kiegyenlítésére, a társadalom egyenlősítésére és «megmentésére»: tanaiknak úgy a nagy tömeget, mint az annak újabb időkben európaszerte tömjenező törvényhozó testületeket is megnyerte.

Léon Say azon elvnek lévén híve,*) hogy egy finánczrendszer nem lehet kizárólag közgazdasági szempontból megítélni, és hogy való értelmének fölismerése végett azon politikai körülményekre kell figyelmünket irányítani, melyek közt e rendszer megalakult és fennáll, nem elvont doctrinákat, hanem első sorban politikai érveket visz a küzdőterre a fokozatos adó elleni eme irodalmi hadjáratában.

E művében, felfogásunk szerint, minden csak mellékes, mi nem a fokozatos adóra vonatkozik: támasztó állványok érvelésének épületéhez. Célja, mint jeleztük, az volt, hogy kimutassa: miszerint a progressiv adó, vonatkozzék akár a tőkére, akár a jövedelemre, akár a socialisták euphemistikus kifejezése szerint a jövedelmi fölöslegre, az igazsággal, a józan politikával és a helyesen felfogott közgazdasági érdekekkel egyaránt ellenkezik.

Azért igazságtalan szerinte a fokozatos adó, mert e rendszernél a közterheket a társadalom gazdagabb osztálya viseli, holott az államnak szolgálatait ez nem veszi jobban igénybe, mint a többi, szegényebb és kevésbbé megadózott osztályai. Eszünkbe juttatja Say, hogy az alkotmányos kormányokat egész Európában azon ok idézte elő, hogy az állam terheit viselő néposztályok részt követeltek magoknak annak elhatározásában, hogy mi célra fordíttassanak az általok hozott anyagi áldozatok; az ancien régime-nek azért kellett megdőlnie, mert az adózók nem hallgattattak meg ott, hol arról határoztak, hogy mire költse az állam a szedett adókat. «A fokozatos adónak pedig az a következménye, hogy a polgárok egyik osztálya szavazza meg a kiadásokat, míg egy másik osztály szolgáltatja jövedelmi adója által az alapokat, melyekkel e kiadások fedeztetnek». Minthogy már az arányos adónál is sokkal több hasznót von az állam szolgálataiból a szegény, mint a gazdag polgár, mindazon országokban, úgy mond Say, melyekben az általános szavazatjog dívik, a polgárok nagy száma dönti el a kiadási budgetet, a polgárok nagy száma szabja meg az állam teendőit és utalványozt tőkéket e teendők végrehajtására — a polgárok kisebb (gazdagabb)

*) Ld II. kötet 264. lap.

osztályának költségén. Így van ez már az arányos adónál is. Ha pedig a fokozatos adó rendszere honosíttatik meg és általa a szegényebb osztályok fölmentetnek az egyenes adóktól, míg a gazdagok magasra emelt fokozat szerint adóztatnak meg, az eredmény csak az lehet, hogy a modern demokratiában ismétlődik az ancien régime igazságtalansága és azok fognak költekezni és e költekezések gyümölcseit méltánytalanul élvezni, kik nem fedezik a költséget. Csak a szerepek változtak meg. Ámde még e változás is a modern democraticus világra nézve kedvezőtlenebb, a mennyiben hajdan a nemzeteket a kormányzásra inkább hivatott vagyonos és műveltebb aristocrazia vezette, napjainkban pedig az általános szavazatjog által többségre és uralomra jutott alsóbb néposztályok azok, melyek a nélkül, hogy magasabb kulturát képviselnének, döntenek különös előszeretettel a magok érdekében, mások költségén.

Say szerint a nemzet közgazdasági érdekeivel is ellenkezik a fokozatos adó, a mennyiben, hogy csak a legfontosabb okot említsük, hathatósan meggátolja a tőkeképződést, a tőketakarítást és felszök-teti a kamatlábat.*)

Harmadszor ellenkezik a józan politikával, a mennyiben a törvényhozó testület tetszésétől, önkényétől függ meghatározni a fokozatos adó skáláját, meghatározni, hogy mennyi tőkénél, mennyi jövedelemnél illetőleg jövedelmi «fölsőlegnél» kezdhető meg a vagyongobzás. A polgárok többsége ez által oly fegyverrel rendelkezhetik, melylyel a vagyonosabb kisebbséget a legrövidebb idő alatt tönkretelheti.

Hogy ez nem hiú jóslás, sem pessimista föltevés, de tényleg is lehetséges, azt Say a politikai történelemből vett példákkal bizonyítja: Hollandia és még világosabban Florencz történetével. Mellesleg említem, hogy az egész munkának legérdekesebb, legtanulságosab és talán egyúttal legkimagaslóbb része az, melyben L. Say a XIV. és XV. századi florenczi demokratikus adóknak, az estimo, a catasto, a tized, a Graciosa stb. történetét előadva (I. köt. 203—260. lap) kimutatja, hogy a Mediciek épen a fokozatos adó behozatalával jutottak hatalomra, és hogy utóbb ugyancsak a fokozatos adó következtében pusztult is el a hatalmas köztársaság.**)

*) II. kötet 253. lap.

**) Az éleseszű Guicciardini, ki maga is florenczi volt és legjobban volt beavatva kora titkos államügyeibe, szintén azt mondja az 1492—1530. időközről írt olasz történetében, hogy «a progressiv adó volt az a dorong, melylyel a Mediciek ellenségeiket agyonütötték».

A modern nyugati államok közt tudvalevőleg Svájc az, hol eddig a demokratia a legtöbb tért hódított, és adópolitikája azon hírben áll, hogy a legradicalisabb demokrata vágyai netovábbját megvalósítja. Annyi tény, hogy az ingatlan és ingó tőkét valamint a jövedelmet is jelenleg tizenegy kantonban progressiv adó sújtja és hogy helyenként a progressiv adó oly hirtelen emelkedő fokozat szerint van megállapítva, hogy az majd oly gyűlöletes személyeskedő jelleget ölt, mint minővel a jövedelmi kataszter birt Florenczben a XVI. század elején. Say el is mondja, hogy miként. Svájcban a községi önkormányzat a lehető legnagyobb mérvű és, mint tudva van, a törvényhatóságoknak meg van az a joguk, hogy az adókat megállapítsák. Napjainkban e törvényhatóságokat Say szerint a bennök uralkodó demokratia oda juttatta, hogy azok mondott jogukkal nem ritka esetben csak azért élnek, hogy egy vagy más személyt zsaroljanak, vagyonát önkényileg elkobozzák. Ez állapotok illusztrálására igen jellemző esetet említ a szerző. Egy genfi beteges öreg úr valamely szomszédos községben birtokot vásárolt, hogy ott töltsen azon hátralevő időt, melyet hajlott kora és betegsége úgy is rövidre szabott. Alig értesültek a községi képviselők arról, hogy gazdag genfi polgár érkezett területökre, a törvényhatósággal oly törvényt siettek elfogadtatni, melynek értelmében a jövevény hagyatékának java része a községre szállott volna. A törvényt meghozták. Mihelyt ennek tartalma a már haldokló öreg úrnak tudomására jutott, fellázad és avval fenyeget, hogy még van ereje magát Genfbe visszavitetni. Vita támad. A község és a beteg közt élénk tárgyalások folynak, melyek elvégre egyességre vezetnek. A beteg megmarad új birtokában és a község új törvényt hoz, melyet a haldokló is elfogad és mely a nélkül hogy a hagyaték oroszlán részét fölemészténé, mégis tekintélyes összeget biztosít a községi pénztárnak. — Ez a személyes adónak bizonyára oly netovábbja, minőt Florencz története sem ismert. Az ilyen adórendszernek eredménye természetesen csak az lehet, hogy a tőkéket a tőkésekkel együtt az országból kizavarja és elszegényítse a nemzetet. Svájcban azonban, legalább úgy állítja Crisenoy egy tanulmányában melyet Say állításainak igazolására írt, oly kivételesek a viszonyok, hogy a túlkapások már magokban hordják correctivumukat. *)

Az Angliában, Németországon és Olaszföldön dívó progressiv adókról is szól Léon Say. Nekünk azonban nem szándékunk öt e

*) *Revue politique et littéraire*. 1886 júl. 10-ik szám, 49. lap.

térre követni, valamint mindazon érveléseit is említés nélkül akarjuk hagyni, melyek nem vonatkoznak a fokozatos adóra. Nem ismertettük azon javaslatát, melyet a személyes és progressiv adó helyettesítésére ajánl és melynek magva az, hogy a földadó egy részét a községeknek illenék átadni; sem avval nem foglalkozunk, mit a kiadások reformjairól, a mit a socialisták budgetjeiről és a nemzeti tőke érintetlen megóvásának szükségéről igen szépen mond. A progressiv adó elleni polemikus érvelését tartván e könyv főthemájának, bátran mellőzhetni véljük mind azon, ismételjük hogy igen érdekes részeket, melyeket mégis úgy látszik, a híres szerző csak themája kikerekítésére írt meg.

Hasonlóképen azon gondolat is távol van tőlünk, e helyen a progressiv adóról véleményünk előadását megkísérteni. Több észültre és térre volna szükségünk. Csak néhány megjegyzést akarunk koczkáztatni, mielőtt a tollat letennők, ha már idáig észrevételeinket elfojtottuk, bármily csábító lett volna itt-ott az alkalom elmondásukra.

Olvastuk, gyakran olvastuk mindnyájan annak statistikai kimutatását, hogy mily meddő a progressiv adó mindenütt, részben mert igen kis számmal van a nagy vagyon, részben mert a család (hamis adóbevallás útján) igen könnyű e téren. A legtöbb nemzetgazdaságtani író leginkább e csekély jövedelmezőség bírja a progressiv adó elejtésére. Ha már a progressiv adó pénzügyi eredménye sovány, akkor ez eredménynyel óriási kiadási budgetjeink idejében, azt hisszük, bárki hozza a törvényeket, legyen az a gazdagabb társadalmi osztály, legyen az általános szavazatjog által többségre jutott «grand nombre» — az állam kiadásait úgy sem fedezhetni.*) Ha a progressiv adóval tehát, mely a gazdagok vállaira gördíti a terheket, a modern országok óriási kiadásainak csak egy igen kis töredékét lehet fedezni, vajon az adó-jövedelemnek nagyját ki fizeti? Bizonyára, megint az a grand nombre. Kérdjük ezért, nem túloz-e szörnyen a kitünő francia szakember, ha azt állítja, hogy ez a grand nombre élvezi az állam tevékenységét, melyet a gazdagabbak fizetnek meg? — A gazdagabb osztályok jövedelmi fölöslegének fokozatos megadóztatásából nem kerülne ki ennyi.

*) «A fokozatos adó csak igen jelentéktelen összegeket hozna még nagy állam kincstárának is.» Ezek a Leroy-Beaulieu szavai. *Pénzügytan* (Láng L. ford.) I. köt. 197. lap.

Nem lehet tehát, túlzás nélkül, azt állítani, hogy a vagyonos osztályok költségén él a polgárok nagy tömege. Különben is, a progressiv adónak nem az a célja, hogy a szegényebb osztályok ne fizessenek adót, hanem csupán csak az, hogy a gazdagabb osztályok jövedelmeik fokozatos nagysága szerint fokozandó százaléki tétel alapján adóztassanak meg. És minthogy a szegényebb osztályok tényleg mindenütt fizetnek adókat, még pedig az állam adójövedelmeinek oroszlán részét, föltehető, hogy már önérdékekben is, csak áldozatok árán tudván adózni, jól vigyáznak az állam kiadásainak helyes alkalmazására.*)

Tudjuk és belátjuk, hogy túlságba vive, veszélylyel jár a fokozatos adó, de annyit jelent-e ez, hogy ne alkalmazzuk oly mérvben, melyben a nemzeti tőke képződhetésének megóvása mellett a kincstár előnyére válhatik? — Igaz, megköveteli a bölcs mérsékletet, de ki nevezhet meg az adóztatás egy oly nemét, mely azt nélkülözheti?

Más demokrátiákat tekintetbe véve, éppen a Léon Say által megtámadott francia demokrácia az, mely a pénzügyi reformok terén összehasonlítva a többivel, igen szerény követelésekkel lép föl. Hiszen jelenleg a francia demokrácia a progressiv adó kifejlődésének még csak azon phasisánál vannak, hogy az angol Income-taxot akarják utánózni, mely tudvalevőleg már 1798-ban, a napoleoni háborúk idején honosítottatott meg. A demokrácia pénzügyi téren Németországban és Angliában már sokkal messzebbre ment, és közel is az idő, hogy ez országokban a fokozatos adó nem csak az állami adó egy bizonyos neménél (a jövedelmi adónál), hanem egyáltalán rendszerileg is elfogadtassék. Nem azon okból azonban, mintha az angol és a német törvényhozó testületek elvileg a fokozatos adó rendszerének megrögzött hívei volnának, hiszen még nem öltötték föl ama vörös színt, melytől a francia orthodox szabadelvű skola és egyik nagymesterök, Léon Say annyira retteg, hanem csu-

*) Nálunk csak a napszámosok nem fizetnek egyenes állami adót (1883: X. tcz.) Ámde ez adómentességnek semmi köze a fokozatos adóval, és merőben fiskális szempontból létesítettett, a mennyiben az adókötelezettek összeírása, az adó kivetésének és behajtásának nehézségei és költségei nem állottak arányban a bevétellel. És a napszámos nem választó. Külföldön, a legdemokratikusabb országokban a hol a progressio rendszere dívik, például Svájcban csak azok mentvék föl az adófizetéstől, kik alig hogy az élet fentartására elegendő jövedelemmel bírnak.

pán azon igen fontos okokból látták a korlátolt progressiv adók behozatalát szükségeseeknek, mely okokat Léon Say, talán szándékosan, nem méltat figyelemre, és melyek abból állanak, hogy a fokozatos adók képezik egyedüli correctivumát azon nyomasztó, és fiscalis okokból mindig terjedő fogyasztási adóknak, melyek a szégyennebb társadalmi osztályokat aránytalanul jobban sújtván úgy szólván ezek hátrányára képeznek progressiv adót.

Nem értjük különben azt sem, hogy Léon Say a progressiv adó ellen írt ezen igazán mesteri könyvében, miért nem méltatja figyelemre azon jövedelmeket, melyeknek fokozatos megadóztatása már évtizedek óta egész Európában dívik? — Az önerőfeszítés és munka nélkül szerzett jövedelmekre czélozok, az életjáradékoknak, az örökségeknek és hagyományoknak fokozatos megadóztatására, vagy talán ezekben is veszedelmet lát és pusztító hatástól fél? Vagy csak azon ürügy alatt mellőzi őket, hogy ezek nem adók, hanem illetékek nevét viselik?

De különben is, hogy más szempontból ítéljünk, nem hasztalan ragaszkodik-e a szabadelvűnek elnevezett közgazdasági régebbi iskola merev álláspontjához, mikor az állami élet, a tapasztalás szerint, úgyis mindenütt megalkudni kényszerül a demokráciával? Hiszen, mint említettük, Say is inkább a politikai mint a merev tudományos álláspontra helyezkedik az adórendszerek megítélésénél, de nem épen a politika fog-e transigálni azon mindenütt uralomra jutó demokratikus szellemmel, mely sok mindenféle árnyalatú socialista és demokrata pártokban ölt testet, — azon számos, okos és okatlan programmú pártokban, melyeket Say annyira megvetni látszik, hogy köztök különbségeket tenni sem tartja érdemesnek, elítélvén azokat en bloc, bármily különbözők legyenek egymásközt céljaik és javaslataik tekintetében? L. B.

Dr. Eliel Aspelin: Lamottes Afhandlingar om tragedin, granskade och jemförd med Lessing. Helsingfors, 1886.

Időnkint támadnak egyes irodalmi «stréber»-ek, a kik nagy zajt csapnak egyes aprólékos irodalmi kérdésekben, különösen ha nagy férfiak érdemeinek lerontásáról van szó. Megvallom, evvel a gyanupörrel éltem a föntjelzett mű szerzőjével szemben is. Lessingről van szó, arról a Lessingről, a ki Európának egyik legnagyobb kritikusa, a ki, Erdélyi János szerint, egyike a legbátrabb halandóknak, a kik

valaha gondolkoztak. Tudva levő, hogy a francziák mily kevésbé tudják méltányolni ezt az irodalmi harczt. Igazok van, részben legalább ; mert szó sincs róla, hogy mindig igazságosan ítélne meg a francziák drámai irodalmát. Viszont a németek joggal büszkék irodalmuk e legférfiasabb alakjára, a kinek *Hamburgische Dramaturgie*-ja egy nagy nemzeti tett. Ezt a Lessinget igyekeznek néha-néha egyesek kisebbiteni, erősen bizonyozva, hogy Lessing teljesen a múlt embere, működése túlhaladott és tanulságokat többé nem nyújtó ; mások azt igyekeznek bebizonyítani, hogy mennyi nézetet, mennyi új eszmét kölcsönzött előzőitől és mily kevésbé eredeti. Hiábavaló fáradság. Lessing sohasem tagadta, ha valakitől valamit tanult, nem ékeskedett idegen tollakkal, s minden önérzete mellett is sokszor túlszerény.

Ezért fogadtam én gyanúsán Aspelin művét. Azt igyekszik bebizonyítani, vélém, hogy a *Hamburgische Dramaturgie* Lamotte idevágó értekezéseinek többé-kevésbbé hiteles másolata és tovább fejlesztése. Ámde a finn szerző teljes tárgyilagossággal kezeli a kényes s könnyen tévútra csábító kérdést és úgy a francia, mint a német írónak igazságot igyekszik szolgáltatni. Lássuk hát művét közelebbről.

A mű föloszlik egy bevezetésre és hat fejezetre. A bevezetésben a szerző a francia és német kritikának fejlődéséről szól. A francia kritika az egész múlt században, sőt még részben a jelenben is Corneille- és Racine-ék varázsa alatt állott. Ellenök és drámai rendszerek ellen nem igen lázadozott semmiféle francia író. A jelen században is csak egy Hugo Viktor dönthette meg rendszeröket. A németeknél Lessing hatása alatt a kritika mihamar emanczipálta magát a francia klasszikusok hatása alól. Tudjuk azt, hogy Lessing mily kevésbé tartotta illetékesnek Corneille-t Aristoteles magyarázatára ; tudjuk azt is, hogy Lessing mikép ítélte meg a francia klasszikus drámát.

A két nemzetnél tehát meglehetősen ellentétes irányban fejlődött a kritika. De ne gondoljuk azt, hogy a francziáknál egyáltalán nem akadt ember, a ki a hármas egységre s egyebekre nézve ne mert volna másként gondolkozni, mint a kritikusok többsége, köztök Voltaire és a művelt közönség. Ilyen máskép gondolkozó a sokat emlegetett Saint-Evremond ; ilyen, a kiről itt szó van, de Lamotte.

E francia író 1672-ben született Párisban, 1709-ben Corneille Tamás helyét foglalta el a francia akadémiában s meghalt 1731-ben. A többi között írt négy tragédiát, melyeknek czíme : *Les Macha-*

bées, Romulus, Inèz de Castro és Oedipe. Az első a szerzőnek engedélye nélkül hozatott színre, s azon meg nem érdemlett kitüntetés érte, hogy Racine egy hátrahagyott művének tekintették. *Oedipe* megbukott, míg *Inèz de Castro* éppen ellenkezőleg valószínűs diadalt aratott. A négy tragédia főfontossága abban rejlik, hogy mindegyik alkalmat ad arra, hogy szerzőjük egy előzetes discoursban a tragikus költészetre vonatkozó nézeteit fejtegesse. Éppen ezekben az értekezésekben tüntet föl Lamotte új és eredeti gondolatokat. Egyébként Lamotte értekezett Homérról is, jó részben saját rossz fordítása érdekében; értekezett a költészetről általában, az ódáról, az eklogáról, a meséről és reflexiókat írt a kritikáról. Stylusa mindenütt világos, kellemes folyású és szenvedélytelen, a mit Villmain ki is emel, hozzá téve azonban: «Il ne lui manquait que d'avoir raison».

Ezt az író veti össze Aspelin Lessinggel. Nem ő az első, ki a figyelmet Lamotte paradox nézeteire irányítja; de a Lessinggel való tüzetes összevetés, annak kimutatása, vajon Lessing mennyit köszönhet Lamottenak, különös érdemül tudható be neki.

Aspelin műve, mint mondtam, hat fejezetre oszlik. E fejezetek magok is részben kivonatok, részben aprólékos összehasonlítások lévén, bajos azokat még kivonatolni. Adjon tehát fogalmat Aspelin könyvének tartalmáról a következő néhány megjegyzés.

Az első fejezetben Aspelin beszél Lamotte-nak a tragédiát illető általános nézeteiről; ismerteti discoursjainak tervét; és kiemeli néhány fontosabb nézetét, például, hogy a színház legjobb iskolája a tragikus költőnek, s hogy a költői művet csak a hangulat, az illető órájában kell javítani.

A második fejezet tárgyazza Lamotte első értekezését, s itt szó van a tárgyválasztásról, a föltalálás hatáiról, a szerelemről a tragédiában, a hármasság egységről, az érdek-egységről, a verselésről.

A harmadik fejezet szól Lamotte második discoursjáról. Szó van e fejezetben a következőkről: A kritika; a gazdag cselekvény jobb, mint az egyszerű; az expositio; a helyzetek; a jellemek; a tragédia és az erkölcs. A francia klasszikus tragédiában nem találta valódi cselekvény.

A negyedik fejezet Lamotte harmadik discoursjáról szól. Itt a következőkre találunk megjegyzéseket: A házasság szerelem a tragédiában; az érdek fokozása; a bizalmasokról és kisegítő személyekről; a monológokról; a dialógokról.

Az ötödik fejezet szól Lamotte-nak negyedik discoursjáról, a

melyben ez a vers jelentőségéről s a prózában írt tragédiákról értekezik.

A hatodik fejezetben Aspelin egy tekintetet vet Lamotte saját tragédiáira, röviden beszél Voltaire-nak Lamottehoz való viszonyáról és végre egy kis általános áttekintést nyújt összehasonlításainak eredményeiről. A Lessinggel való összehasonlítás, a melylyel minden fejezetben elég sűrűn találkozunk, kissé nehéz munka lehetett, mivel Lessing *Hamburgische Dramaturgie*-ja és Lamotte discours-jai különböző tervezetű munkák. Lessing gyakran csak futólag és esetleg említ Lamotteéval egyező nézeteket. Lamotte általában nem igen fejtette ki azokat az alapkérdéseket, a melyeket Lessing műve második felében tárgyal.

Lamotte majdnem kizárólag a tragédia technikájával foglalkozik. Mindazonáltal azon pontokra nézve, a melyek a két szerzőnél összehasonlíthatók, nagy hasonlóság vehető észre. Ilyen egyezés található a két szerzőnél a következőkben: a föltalálás viszonya a történelemhez, a hármas egység, az érdek fontossága, a jellemrajz, a cselekvény fontossága a drámában, a bizalmasok és kíséretők mellőzése, a teljes motiválás törvénye. Ez egyezések sokszor mintegy önkénytelenek Lessingnél; látszik, hogy Lamotte tanítmányai összeforrtak gondolkozásmódjával. Lessing azonban hasonlíthatatlanul mélyebb és átölelőbb; mindazáltal sok tekintetben csak is abban van érdeme, hogy a Lamotte-nál találtató helyes nézeteket teljesen kifejtette az ő át- és beható modorában.

Különben ő maga mondotta: „Es ist doch gemeiniglich ein Franzose der den Ausländern über die Fehler der Franzosen die Augen öffnet.“ (H. Dr. 20.) Lehet, hogy Lessingnek Lamotte olvasásakor kezdtek először fölnyílni a szemei; annyi bizonyos, hogy Lamotte sok idővel Lessing előtt utalt a franczia tragédia mindkettejük szerint elhibázott voltára, és hogy Lessingnek Lamotte-ot jól kellett ismernie. rlr.

M. C. Devas: Studies of family Life. A contribution to social science. London, 1886. Burn and Pates.

A sociologia tudománya, a franczia Le Play figyelmeztetései óta mindinkább a családi élet tanulmányozása felé fordul. Megerősíti a régi hitet, hogy a családi életben rejlik az állami élet alapja, attól függ az egyén jóléte, boldogsága és fűz hozzá egy újat, hogy az egyes

társadalmakat, végre az embert megérteni, csak a családi élet ismeretén keresztül lehetséges.

E szempontokból foglalkozik a családdal szerzőnk is, az oxfordi egyetem tanára, ki már egy megelőző művében*) eredeti fel fogásával és eszméivel meglepte és elismerésre kényszeríté a tudománys világot.

Szerinte a különböző idők és népek családi életének összehasonlítása sokkal fontosabb, mint a különböző alkotmányok tanulmányozása. Mert mit rejt a család fogalma? Az életre egyesült szülőket, a gyermekeket, ezek egymás közti és a szülőkhöz való viszonyát, a vagyoni viszonyt, az örökösödést, az oktatás elemeit, az erkölcsi élet alapját. Tehát a legfőbb momentumokat, melyek az egyént közvetlen érintik, életét megalkotják.

Szerzőnk nem találja megfelelőnek azt a módot, melylyel eddig, egyes kivételeket nem tekintve, a család tanulmányozásánál eljártak. Montesquieu és számos követője, különösen az angoloknál, mindenek fölött pedig Herbert Spencer, kiragadnak egyes jelenségeket, sokszor bizarr szokásokat és erre egész elméletet alapítanak. Formailag meghagyják az inductiót s az eredmény még is csak deductió alakjában jön létre.

Egy másik, még nagyobb félszég, hogy az elnyomorodott, fölötté csekély fejlődési képességgel bíró vadnépeknél tesznek tanulmányokat a végből, hogy az ember eredeti természetére, a civilizált világ őtársadalmára következtethessenek. E nyomorultakat tanulmányozzák, hogy megértsék azokat a félistenekeket, a kik megküzdve a természettel, annak uraivá lettek és a polgárosodás alapját megvetették, a kiknek utódai most humanismusból e vadak felé fordulnak, hogy segélyökkel az állatból ember legyen. -- Hogy egy társadalmat megérthessünk, a normális elemeket kell tanulmányozni, nem a betegeket, a nagy tömegekkel kell foglalkoznunk, nem egyes vajudó részecskéekkel.

Szerzőnk tehát, hogy az általa gáncsolt hibába ne essék, a nagy történeti társadalmakat teszi tanulmánya tárgyává. Sarkpontul a keresztyén vallás elfogadását tekinti és osztályozza a társadalmakat, a mint a keresztyén vallást még nem ismerő, a keresztyén vallás tanai szerint élő, s végre e tanokat elhagyó vallásokból alakulnak.

A keresztyénséget nem ismerő családok alkotmányának vizs-

*) *Groundwork of Economies*. London. 1883. Longmann Greers and Comp.

gúlásánál tanulmányozza, bámulatos ismereteket árulva el, a chinai, zsidó, hindu, egyiptomi családot; a görögök és rómaiak életét, valamint a nomád mongol családot.

E fejtegetésekben behatólag elemzi a családi életet alkotó és fentartó tényezőket, ezek hatását a köz- és a magánéletre s ha változnak, hogy mi okból változnak meg. Mindenek előtt azt a tapasztalást szerzi, hogy az, mintha az úgynevezett vad állapot, midőn a fejlődés hatását az emberi életre még nem éreztette, egy általános typus lenne, a leghatározottabb tévedés; valamint az is, mintha erre a fejlődési fokok rendszeresen következnenek egymás után. Az őseredeti állapotban élő vademberek sokféleképp különböznek egymástól, a viszonyok különböző volta szerint. A modern világ, midőn már a természet fölött az emberi értelem többé-kevésbé uralkodik, inkább hoz létre egyenlőt, a különböző civilizált, vagyis az öntudatos ész által kormányzott népeknél, mint az őskor, midőn még az ember a viszonyoknak, a természetnek szolgája volt. S a következő fejlődési fokok sem jönnek elő rendszeresen. Így a többi közt az a szokás, mely gyermekeket inkább az anyához, mint az atyához köti (gynäkokratia) napjainkban úgy tekintetik, mint a melyet teljes nőközösség (polyandria) előz meg. Pedig kétségtelen, hogy Egyiptomban a családfői jog a demoticus korszakban a nőre száll át, míg megelőzőleg, a pyramisok korszakában a férfi bírt vele.

Mielőtt ez ősi állapotokat elhagyná, még igen érdekes fejtegetéseket tesz azon ajándék jelentőségére vonatkozólag, melyet a vőlegény jegyese szülőinek ad. E tényből, mondja, sokan azt magyarázzák, hogy a kezdetleges társadalmakban a nő eladatik és vétetik. Valójában pedig kárpótlásul szolgál a szülőknek a lakodalom körül tett kiadásokért, és ép ezért a régi társadalmakban nemcsak a vőlegény, hanem egyéb meghívott vendégek is tartoznak ajándékot adni. Így a khinaiaknál, a mongoloknál, a görögöknél a homeri korban, a római világ őskorában. A menyasszonyi ajándéknak pedig az volt a célja, hogy a nő vagyona gyarapodjék a közös háztartás érdekében, de meg különösen özvegyisége idejére.

A családi élet eszményét a keresztyén vallás, az evangelium magasztos tanaiiban találja meg; e tanokat, a keresztyén társadalmak sokszor megközelítik, néha megvalósítják. Az út egyszersmind a családi élet boldogságához és nyugalomához is vezet és a milyen mérvben célt érnek, olyan mérvben boldogok az egyesek és a családok. E tanok az ember való ismeretén alapulnak. Tekintetbe veszik az emberi gyöngeséget, de Jézus Krisztus bölcsesége megmutatta az

eszközöket, melyekkel az ember képes a folytonos tökéletesedés felé haladni. A keresztyénség nem vallási dogma, vagy egyszerű theoria, hanem a világ újjá teremtője. Új világnézetet, közös erkölcsöket teremt, melyek nem is nevezhetők latin, germán, kelta, vagy bask erkölcsöknek, hanem keresztyén világnézetnek és keresztyén erkölcsöknek. E vallás közös civilisatióra hozza a népeket Jézus Krisztus személyében.

És e tanok hatása alatt boldogok, nyugodtak a társadalmak. A mi zavart és bajt idéz elő, az ellene van e tanoknak. A civilisatio újabb iránya azonban többször megtámadja e tanokat s innen származik társadalmaink megbomlása s a közéletet fenyegető számos veszedelem. Első sorban a család van megtámadva. Szerzőnk egyenesen vaknak nevezi civilisatióinkat, mely az egészséges, tiszta családi életet minden fölé helyezni hirdeti, de azután intézményeiben annak alapját rontja le. A részletesen fejtegetett számos ok közül, melyek e viszás irányban hatnak, különösen a következőket emeli ki.

Az állam beavatkozását a magánéletbe, a helyett, hogy az atyai hatalmat támogatná, a gyermekeknek ad önállóságot akkor, midőn az élet úgy is az egyén izolálása felé terel még a családban is. A családot, mint egységet tekintetbe nem vevő örökösödési törvények. A városi élet erkölcsrontó hatása s a családi életnek, a romlottságára mutató szabályozása, vagyis a rossznak megerősítése; így például az angol törvény (1882 aug. 18-ról) a nőt saját vagyonára egészen függetlenné teszi a férjtől, a dán törvény (1882 május 18-ról) felhatalmazza a nőt, hogy vagyonának jövedelméről a férj beleegyezése nélkül is szabadon rendelkezessék. Az ipar körében beállt változások a férjet, nőt, gyermekeket elvezetik a családi élet köréből. A közoktatás szervezésével a gyermek mindinkább ki lesz véve a szülői felügyelet alól; e téren Amerika jár elől. A franczia polgári törvénykönyv megnehezíti a családi tűzhely fönmaradását a családfő halála után. Az angol szegényügyi törvények kisebbitik a család kötelességét elagott tagjaival szemben, stb.

Még az angol családi életet tartja legmegfelelőbbnek, bár kifogástalannak ezt sem találja. Sajnálattal tapasztalja, hogy a szülők és gyermekek közt, ma már nincs meg az a benső, szíves viszony, a mely jellemezte a régi Angliát.

Az özvegy ma már kénytelen elhagyni otthonát (férje házat), hogy a gyermekeknek helyet engedjen. Igen tanulságos történeti fejtegetéssel bizonyítja, hogy e szokás csak a XVI. század óta kezd

terjedni. Ajánlja a régihez való visszatérést, az amerikai, homestead szervezetéhez hasonló intézményt. Az angol örökösödési szabályokkal különben meg van elégedve. Míg a continens mindenfelé hivatalos beavatkozást létesített úgy, hogy a családfő halála esetében, a családi vagyon újra és újra liquidáció alá kerül, addig Anglia föntartotta a végrendelkezés szabadságát, mely a gyakorlati életben nem hogy rossz következtetéseket szülne, hanem ellenkezőleg a családi tűzhely biztosítására szolgál s előnyt ad a család tagjainak is. Így gondolkoztak a francziák Canadában: lelkesen védelmezték nyelvöket, nemzetiségöket, de elfogadták az angoloktól a szabad végrendelkezéseket és sehol sem találhatni egészségesebb családi életet, mint épen ott.

Azon népek, kik eltérnek a keresztyénség tanaitól, miután már megismerték, sokkal mélyebben süllyednek, mint a melyek soha sem közeledtek feléjük.

A viszony körülbelül az, a mi a tudatlan és romlott ember közötti. Az egyiknek rossz cselekedete együgyűség, a másiké öntudatos rosszság. Arra nincs még eléggé fejlődött nép, hogy minden egyes tagja maga alkossa meg magának élete szabályait, melyek lényegben az egyház, vagyis a tíz parancsolat szabályaitól úgy sem térhetnének el. Egyes kiváló szellemeknek sikerülhet talán józan életszabályokat alkotni s erélyökkel magokat ezek követésére kényszeríteni, de a nagy tömegre ez mindig elérhetetlen lesz. S a nagy tömeg, midőn elveti az egyház szabályait, azoktól az elvektől is el távozik, melyek az együttélés alapját képezik.

n—c.

Finnische Märchen, übersetzt von Emmy Schreck. Mit einer Einleitung von Gustav Meyer. Weimar 1887.

E könyv két szempontból érdekes: először, mert benne kapjuk először a finn meséket egy nagy európai nyelven, s másodsor, mert becses adalékok vannak benne az állatmesére vonatkozólag. A regék és mesék Meyer buzdítására fordítottak le.

Meyer bevezetésében elmondja a finn népköltési gyűjtemények keletkezésének történetét, melyet magyarul Barna F. *Kalvala*-júnak előszavában olvashatni. A regék és mesék keletkezéséről és elterjedéséről Meyer a következő nézeteket vallja: a legkülönbözőbb népek meséi és regéi gyakran feltűnően hasonlítanak egymáshoz; ezt a különös jelenséget csak az úgynevezett *rándorlási elmélettel*

lehet kellőleg megfejtteni, mely szerint a mese vagy rege valamely ponton keletkezvén, onnan szóbeli hagyomány útján tovább terjedt, mint ma is az adomák és élczek; némelykor a regék és mesék megőrzik eredeti sajátásaikat, máskor azonban nemzeti mezbe öltöznek, vagyis a nép esetleg saját gondolkozásához idomítja az idegen földről kapott meséket. Meyer nem hajlandó elfogadni az *ind elméletet*, mely szerint regéink és meséink anyaországa Kelet-India lenne; szerinte, meggyőző ellenérvek hiányában, az ó-egyiptomi meséket eredetieknek kell tartanunk, s másrészt kétségtelen, hogy az afrikai és ausztráliai négereknél eredeti regék és mesék is található; ha mind a mellett is egyeznek sokszor a mesék és regék, és vándorlásról nem beszélhetünk, akkor ez egyezést az *emberi képzelem egyöntetű működésének* kell betudnunk.

A finn rege- és mesevilág, Meyer szerint, szoros kapcsolatban van a germánok és szlávok regéivel és meséivel; de összehasonlításokat ez irányban nem nyújt. Bizonyos, hogy a germánok igen nagy befolyással voltak a finnekre nyelvi és kulturális tekintetben;*) az orosz mesék is nagy hatással lehettek a finnekéire. Föl kell mindenesetre tennünk, hogy egyrészt a svédek és norvégok, másrészt az oroszok a finnek rege- és mese-szállítói; mire különben kétségtelen bizonyítékunk is van. 1855-ben Lönnrot ezt írta Schiefnernek: «Midőn egy finnt kérdeztem, honnan tud annyi mesét, azt felelé: több évig majd orosz, majd norvég halászkoknál voltam szolgálatban a jeges tenger mellett, és valahányszor vihar miatt nem halászhattunk, időnket regék és elbeszélések elmondásával töltöttük el. Olykor egy-egy szó, vagy egy-egy hely érthetetlen volt előttem, de minden mesének általánosan tudtam a tartalmát, melyet otthon költött toldalékokkal mondtam el.»

Gyűjteményünkben egy meglehetősen terjedelmes Reineke-féle állatmese-cyklus is van, melynek kapcsán Meyer az állatpos keletkezéséről való nézetét mondja el, mely lényegileg megegyez Kolmacevszki orosz tudós nézetével;**) Meyer mindazáltal, saját állítása szerint, az orosz írótól teljesen függetlenül jutott véleményéhez.

*) L. Thomsen: *Ueber den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen*, p. 124. — W. Scherer: *Zur Geschichte der deutschen Sprache*, II. Aufl. p. 10. — Dr. August Ahlqvist: *de vest-finska sprakens Kulturord*, 231. l. — Dr. Szinnyei: *Finn-magyar szótárjában* 1200 germán eredetű finn szó van, a származék szokat nem számítva.

**) L. *Egyet. Philologiai Közöny* 1886 decz. füz.

Arról, hogy a Reineke Fuchs mennyiben lett népkönyvvé, nem mer ítéletet mondani Meyer; tény ugyan, hogy sok mesét fogunk találni a népnél, mely teljesen egyezik a Reineke megfelelő meséivel; de hát e mesék szerinte szóbeli közlés hagyományai is lehetnek. Minden esetre megszívlelendőnek tartja M. Veszolovszkij orosz tudós nézetét, ki a népmeséknek az irodalmi mesékkel való folytonos összevetését sürgeti, de hozzá teszi, hogy ez a hasonlítás nézete szerint mindig negatív eredményre vezet. Az irodalmi kölcsönzésre nézve pedig szem előtt kell tartani Kirpicsnikov orosz tudós szavait: «Az irodalmi kölcsönzés elmélete csak akkor bír bizonyító erővel, ha a távolinak és közelinek, a réginek és újnak egyezését kimutatva, földeríti egyszersmind az átmenet útját, módját; akár vannak pedig, akár nincsenek közvetítő láncszemek, nem haszontalan dolog még sem rámutatni a különmemű egyezésekre is, habár ez az illető kérdésre nézve csak is a jövőben kecsgetetne haszonnal.»*)

A tulajdonképeni gyűjtemény maga két részre oszlik; az elsőnek címe *Märchen*, a másodiknak *Tiersagen*. Az előbbieket között nagyon sok olyant fogunk találni, mely régóta visszacseng füleinkben: a hamupipőke, Juhász Pista, fanyűvő, boszorkány, minden nyelvre oktató kigyó, csacska asszony, gonosz mostoha, testvéreit kereső királyleány, csodálatos furulya, Polyphemos stb.-féle motívumok nem épen sok új vonással találhatók fel itt. Képtelenségek halmozásával ritkán találkozunk; legfőlebb néha-néha akad egy-egy ilyes fordulat: «te piczinyke, nagy óriási asszonyka». Képtelen bohózat pedig — minő a magyarban ez: «a disznó-ugatást majd két nap kergettem» stb. — egyáltalán nincs az egész gyűjteményben.**)

Az «állat mondák» sorát egy 17 kalandból álló nagyobb Reineke-féle elbeszélés nyitja meg, melynek főhősei: a medve, a róka és a farkas. Nincs meg ez elbeszélés epizódjai között «a róka és a halász» ismeretes meséje, melyről pedig szintén tudnak a finnek.***) Általánosan elterjedt részletek például a rókának a csókával való kalandja, a medve és a paraszt vetése; az egerek itt a medvét segítik ki halójából; stb. Meglepően hasonlítanak e finn mesék tárgyban, hangban az orosz mesékhez.

*) Kolmacsevszki: *Zsivotnij epos etc.* előszó, V.

**) A képtelen bohózatot hibásan tartja Erdélyi János (Népd. és m. I. 475) és Arany László «talán csak a magyar nép költészetében honosnak». V. ö. Müller-Fraurenth: *Deutsche Lügenlichtungen*.

***) L. Budenz Finn nyelvtanának I. olv.-t: «*Kettuja Kalastaja.*»

A többi mese különálló, de nagyrészt szintén a népek köz-kincséből való, mint: a beteg oroszlán, az állatok a veremben, az állatok és az ördög, a farkas és a kancza, a vén kakas. Van olyan mese, melynek halak a hősei: a sügér és a lazac, mely a sas és az ökörszem meséjének hasonmása, vagy, ha úgy tetszik, a nyúl és a sündisznóénak. A halak, Meyer szerint, Finnország természeti viszonyainak megfelelően sokkal nagyobb szerepet játszanak a finnek meséiben, mint a mieinkben. Tudjuk, hogy az oroszoknak egész vízi mesehősiük van a sügér képében. Zielinski igyekezett kimutatni, hogy a görögöknél is gyakrabban hal a mese hőse, mint nálunk.

Végül érdekesnek találom a fölemlítésre azt, hogy Poestion szerint Gustav von Düben Lapphon svéd részein utazva, ott egy hosszú Reineke költeményt hallott említettetni. rdr.

A közgazdaság alapfogalmai, Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniser megbízásiából írta Csorba Ferencz. Buda-Pesten, 1887.

Társadalmunkban a közgazdaságról és annak törvényeiről, azon gazdasági események okairól és következményeiről, melyek lépten nyomon kihívják figyelmünket nagyon téves nézetek, sőt talán nem jog és ok nélkül mondhatnók, előítéletek uralkodnak. Pedig az egyéni meggyőződésnek némi hatása a külső viszonyok alakítása körül még jelen viszonyaink közt is mindig van.

E fölfogásból indulhatott ki közoktatásunk vezetője, midőn a jelen mű megírását elrendelte.

Az iskolák ifjú népessége fogékonyabb az új eszmék, a nem honi földön termett fogalmak iránt. Könnyebb tehát beléjük oltani a jónak és helyesnek, a munkaszeretet és takarékoságnak sokat dícsért, de ritkán követett fogalmait. Habozás nélkül mondhatjuk, hogy a mit az irány egyszerűsége, a logika helyessége, a rövid és könnyen érthető előadás e tekintetben tehetnek, azt az előttünk fekvő kis mű nagyrészt megteszi.

Természetesen dogmatikus, kerüli a történelmi és logikai levezetéseket, az eredményeket állítja csupán az olvasó elé, az okok bővebb részletezése nélkül. Ez minden esetre gyöngíteni fogja az általa nyújtott igazságok hatását, de aligha nem az egyetlen eljárás, melyet az adott körülmények között követni lehetett.

Nagyon alkalmas nem csupán arra, hogy az első fogalmakat megszerezzük belőle, hanem hogy áttekintést nyújtson azoknak, kik

a közgazdaság egyes részeivel bővebben foglalkoznak, de más vidékeit nem érintik.

Oly munkácska, melyet javítani, itt-ott bővíteni lehet sőt kell, de a mely már ma is igényt tarthat az elismerésre.

Minden állításával nem érthetünk egyet. Nem tartjuk nevezetesen helyesnek a valutáról adott meghatározását. (19. lap.)

Óhajtottuk volna, hogy az utolsó fejezetben, mely a közgazdaság történetével foglalkozik, szabatosabban lennének megkülönböztetve a fejlődés egyes stadiumait jelző iskolák tanai s bővebben méltányolva azon hatás, melyet Smith Ádám a tudományok ez ágára gyakorolt.

Örvendetes jelenségnek tartjuk azonban így is e kis művet, olyannak, melyből a serdülő nemzedék nagy fáradság nélkül is tanulhat s a mely bizonyára megközelíté a czélt, melynek megvalósítására törekszik.

—t.

